

11.07
F12

Т. Ғабитов
Ж. Мүтәліпов
А. Құлсариева

МӘДЕНИЕТТАНУ

35-905

**Т. ҒАБИТОВ
Ж. МҮТӘЛІПОВ
А. ҚҰЛСАРИЕВА**

МӘДЕНИЕТТАНУ

оқулық

**АЛМАТЫ
«РАРИТЕТ»
2002**

*Қазақстан Республикасы білім беру және ғылым министрлігі
барлық мамандықтардың студенттеріне оқулық ретінде ұсынған*

Рецензент:

*философия ғылымының докторы, профессор, Қазақстан Ұлттық
Ғылым Академиясының корреспондент мүшесі
Ф. ЕСІМ*

Авторлары:

- 1. Т. Х. Ғабитов, философия ғылымдарының докторы, профессор — Кіріспе,
1 бөлім: 1.3, 1.4; 3 бөлім, қосымша 1.*
- 2. Ж. М. Мүтәліпов, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
Гуманитарлық Ғ.А. корр-мүшесі — 1 бөлім: 1.1; 1.2; 2 бөлім.*
- 3. А. Т. Құлсариева, философия ғылымдарының кандидаты —
1 бөлім: 1.5; 1.6; 1.7; 1.8; 3.13, қосымша 1—3.*

35903

Ғабитов Т. Х., Мүтәліпов Ж. М., Құлсариева А. Т.
Ғ 12 Мәдениеттану: Жоғары оқу орындары мен колледж студенттеріне арналған оқулық / Т. Х. Ғабитов, Ж. М. Мүтәліпов, А. Т. Құлсариева. Толықтырылған 3-ші басылым. — Алматы: «Раритет» баспасы, 2002 ж. — 408-б.

ISBN 5-7427-0278-7

Үш бөлімнен тұратын оқулықта мәдениеттану ілімінің теориялық қағидалары әлемдік және отандық мәдениет пен оркениет үлгілерінің тарихы тұрғысынан қарастырылады. Мәдениеттің теориясы мен тарихы осы пәнді Қазақстан Республикасында оқыту тәжірибесі мен оқу бағдарламаларына сәйкес жазылған. Оқулықта мәдениет философиясы ілімінің әдістемелік жетістіктері ескерілген.

Оқулық студенттер мен оқытушыларға, ғылыми қызметкерлерге және мәдениет мәселесімен айналысатын көпшілік қауымға арналған.

Ғ 4402000000—00
413(05)—02 Хабарламасыз

ББК 71.0я7

ISBN 5-7427-0278-7

© Т. Х. Ғабитов, Ж. М. Мүтәліпов, А. Т. Құлсариева, 2001
© Безендірілуі БК «Раритет», 2001

012

КІРІСПЕ

Ұсынылып отырған оқулық «Мәдениеттану» пәні бойынша Қазақстанда үшінші рет шығарылып отыр. Бұл еңбек әлемдік және Отандық мәдениеттану ілімінің соны жетістіктері мен осы пәнді республикада оқытудағы методикалық-әдістемелік тәжірибе негізінде орындалған. Оқулықты әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Абай атындағы АМУ ғалымдары дайындады. Үшінші басылымда оқырман пікірлері ескеріліп, толықтырулар енгізілді.

Талай ғасырлардың сын елегінен өткен, әлемді меңгерудің мейлінше бай тәжірибе-тағылымы бар, небір тарихи дәуірлердің рухын жинақтаған, арман-ойларын, үміттері мен межелерін уақыт сүзгісінен өткізген мәдениеттің теориясы мен тарихының рухани-шығармашылық маңызының зор екендігі анық. Кітап авторларының мақсаты — мәдениеттану ілімінің қоғамдағы орны мен рөлін, оның теориялық негіздері мен әлемдік озық үлгілерін, қазақ халқының бай мәдени мұрасы мен рухани ізденістерін оқырман қауыммен бірге талқылау.

Мәдениеттану мәселелері, әсіресе, бұрыннан қалыптасқан құндылықтар жүйесін қайта қарау кезеңдерінде заман талабына айналады. Мыңжылдықтар тоғысында тек қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті емес, сонымен бірге бүкіләлемдік өркениет пен мәдениеттің түбегейлі өзгеруін көріп отырмыз. Бұл ретте бірнеше бағдарлар айқындалып тұр:

— байырғы дәстүрлі мәдениетті мансұқтаушылық, ескі өркениет өрнектерін сол қалпында жандандыруға тырысушылық;

— Ф. Ницше айтқандай, «барлық құндылықтарды қайта қарау», «Ұлы бас тарту», мәдени сабақтастықты елемеу;

— әлемдік өркениеттердің жаңа тәртібін қалыптастыруға қатысу, халықтың рухани бастаулары мен әлеуметтік-саяси типтерін қоғамдағы өзгерістерге байланысты, жаңа ағымдарға үйлесімді ұштастыру, мәдениеттің қайта өркендеуіне қолайлы жағдайлар туғызу, мәдени

деңгейге немқұрайлы қараудан арылу, этномәдениеттің типтік ерекшеліктерін анықтау, оларды дамыту, дүниежүзілік үндестікпен бір ырғақта болу.

Бұл мәселені сыртқы бір үлгіні қабылдау арқылы шешу — айтуға ғана жеңіл нәрсе. «Өліараның» тар құрсауынан шығу үшін алдымен адамдардың санасын күрт өзгерту қажет. Бұл, әсіресе, тоталитарлық сананың терең ұяланған менталитетін өзгертуге байланысты. Жоғары жақтан келетін Жалғыз Дұрыс Тәртіпке негізделген мәдениетте таңдау да, шешім де, шығармашылық пен жасампаздық та болмаған. Авторитарлық әкімшіл мәдениет тұлғасыз қалады, онда адамның орнын қуыршақ-функционер, руханилықты жалаң идеология ауыстырады, жиі айтылатын «қоғамдық мүдде жеке адамның мүддесінен жоғары болады» сияқты тезистер қоғамдық енжарлыққа, адамгершілік саңыраулыққа әкеледі.

Өркениеттіліктің дайын үлгілерін сырттай формалды түрде қабылдаған мәдениет өзінің рухани немқұрайлы ішкі табиғатында манипуляцияланған тетік адамдарды, жүйеге икемделген пысық конформистерді және қиратушы нигилистерді қалдырады. Тек тұлғалық дамудың көпырғақты шексіз полифониясы арқылы мәдениеттіліктің сара жолына шыға аламыз.

I БӨЛІМ

**МӘДЕНИЕТ
ТЕОРИЯСЫ**

1.1. Мәдениет ұғымының тарихи қалыптасуы

«Мәдениет дегеніміз не?» — деген сұраққа жауап беру үшін бұл сөздің этимологиясына, яғни осы бір күрделі ұғымды білдіретін сөздің шығу тегіне тоқталуды жөн көрдік. Қазақ тіліне бұл термин арабтың «маданият» — қала, қалалық деген сөзінен енген. Бұл ортағасырлардағы мұсылман мәдениетінің өркендеу кезеңінде қалыптасқан түсінікпен байланысты. Мәдениетке берілген көптеген анықтамаларды альтернативтік (қарсы қоюшылық) деп атауға болады. Бұл жерде алдымен көзге түсетіні — мәдениет пен табиғатты «культура» мен «натураны» қарсы қоюшылық. Көне заманда «культура» деген ұғым «жерді өңдеу» деген мағынаны берген. Кейінірек, дәлірек айтқанда, Цицеронның еңбектерінде (б.э.д. 45 ж.) бұл сөздің мағынасы тереңдеп, «жанды жетілдіру» деген ұғымды білдірді. Уақыт өткен сайын еуропалық тілдерде мәдениет сөзі «білім беру», «даму», «қабилеттілік», «құрметтеу» сияқты мағыналарға ие бола бастады. Қазіргі заманғы сөздіктерде мәдениетке төмендегідей анықтамалар берілген: а) мәдениет — белгілі бір халықтың қол жеткен табыстары мен шығармашылығының жиынтығы; ә) мәдениет — адамзат қауымының белгілі бір тарихи кеңістіктегі қызметі мен өзіндік ерекшеліктері (палеолит мәдениеті, критикен мәдениеті, қазақ мәдениеті ж.т.б.); б) мәдениет — адамдық әрекеттің белгілі бір саласының жетілу деңгейі (сөйлеу мәдениеті, еңбек мәдениеті, құқық мәдениеті ж.т.б.); в) агро-мәдениет (дәнді өсімдіктер мәдениеті, цитрустық мәдениет ж.т.б.).

Ал осы ұғымдардың ішінде мәдениеттану пәніне алғашқы

екі ұғымның тікелей қатысты екендігін аңғаруға болады. Мәдениет ұғымы тарихи қалыптасудың ұзақ даму жолын өтті, оны алғашқы рет ғылыми тұрғыдан анықтауға ұмтылған философтар болды. Бірақ, екіншіке орай, XVIII ғасырға, яғни Ағартушылық дәуірі кезеңіне дейін, басты құндылық — адам мен оның ақыл-ойы деген қағида жүзеге асқанға дейін «мәдениет» сөзі белгілі бір мойындалған термин ретінде қолданылмады, бар болғаны жаңа ұғымдардың синонимі ретінде ғана пайдаланды. Сөзіміз дәлелді болу үшін, «мәдениет» ұғымын талдауды Көне заманнан бастағанды жөн көрдік. Жоғарыда атап көрсеткеніміздей бұл терминнің алғашқы мағынасы жер-анамен, оны өңдеп-баптаумен тығыз байланысты болды. Демек «мәдениет» ұғымы жерді жырту, бау-бақшаны өңдеу, яғни өсімдіктер және жануарлар дүниесімен, дәлірек айтқанда, егіншілік пен ауыл шаруашылығымен тығыз байланыста қарастырылды. Оған қоса бізге үйреншікті болып кеткен «мәдениет» ұғымының тәрбие мен біліммен байланыстылығының тамыры да сонау көне заманда жатыр. Білімсіз және тәрбиесіз адам еш уақытта мәдениетті бола алмайтыны ақиқат, ендеше білім мен тәрбие барлық халықтар мәдениетінің қайнар бұлағы болып табылады. Сонымен бірге мәдениет сөзі «құрмет тұту, сыйлау, құрметтеу, табынушылық» деген мағыналарға да ие. Осылардың ішіндегі ең бастысы — дінге табынушылық. Көне замандағы адамдар әруақытта да құдайлар қоршауында болды, олардың санасынан тәңірі берік орын алды. Үйде де, түзде де құдайлар адамдармен бірге болды, оларды жебеп, қорғап отырды. Құдайлар қалаларда тұрды, қала заңдары мен қала азаматтарын бөле-жаладан қорғады. Міне, сондықтан да болар, белгілі эллинист Макс Поленц полистік патриотизмді ерекше дәріптейді. Полис дегеніміз — шағын ғана халқы бар қала, ал қала тұрғындары сол қаланың азаматтары болып саналады. Олар өз қаласының заңына бағынды, қаланы сыртқы жаулардан қорғады, қажетті азаматтық міндеттері мен борыштарын (халық жиналыстарын өткізуге, сот орындары мен қаланың басқа да мекемелерінің жұмыстарына және т.б. қатысу) мүлтіксіз орындап отырды. Мұндай қалаларда мәдениет әрі тәрбие беруді, әрі дінге табынушылықты, әрі жер өңдеуді де білдірген. Дәл осындай үйлесімділік көне полистерде қала азаматтарының азамат болып қалыптасуына ерекше ықпал жасады. Гректер бұл процесті «пайдейя» (бала) деген ұғым арқылы берген. Бұл термин тәрбиелеу, оқыту деген ұғыммен қатар, білім беру, білімділік, ағартушылық, мәдениет деген мағыналарға да ие

болған. Бұл жағдайда тәрбие мен білімнің жәй ғана байланыстары жайындағы идеяны аңғаруға болады. Гректер сонау көне заманның өзінде-ақ өмірге икемді, қабілетті, жан-жақты қалыптасқан азаматтарды тәрбиелеуге бағытталған сирек кездесетін білім беру жүйесін жасады. Адамға деген мұндай қамқорлықта сөзсіз гуманистік құндылық бар, оның негізінде мәдени процестердің мақсаты үшін күресетін адам идеалы жатыр. Бұл жөнінде В. Йегер былай деп тамаша айтып кеткен болатын: «Грек мәдениетінің идеяларынсыз ертедегі дүние тарихи кезең болып өмір сүре алмас еді де, ал Батыс Еуропалық мәдениет дүниеге келмеген болар еді» (Г.В. Драч. Культурология. Ростов-на-Дону, 1995, с. 26). Грекияда негізінен мәдениеттің аристократиялық (ақсүйектік) түрі кеңінен таралған, ал оның негізінде терең генеалогиялық дәстүрлер) жатыр. Ақсүйектік қасиеттермен қатар, «адамзаттық» қасиеттерге де ерекше көңіл бөлінді. Басты мақсатқа апарар жол — білім жолы болды. Г.Е. Жураковский былай деп жазды: «Көп жылдық Афин мектептеріндегі білім берудің түпкі мақсаты — оқушыларға афин қоғамының толық құқылы мүшесі екендігін толық сездіру болып табылады» (Г.Е. Жураковский. Очерки по истории античной педагогики. Москва, 1940, с. 42). Балаларды мектепте жазып-сызуға үйретіп, грек әдебиетімен таныстырды. Грамматика мен музыка сабақтары байланыстырылды, өйткені көптеген өлеңдер музыкамен сүйемелдеу арқылы жатталды. 12 жастан бастап ұл балалар палестраға барды, гимнастикамен айналысты. Жастар тыңдаушылар ретінде мемлекеттік істер қаралатын жиналыстарға да қатыса алатын болды. Демек, бұл айтылған жағдайлардың бәрі көне «пайдейяның» гуманитарлық қызметімен қатар, көне мәдениеттің дамуына ықпал жасағандығын көрсетеді. Ерекше атап өтетін бір жай, мұндай білім беру жүйесі белгілі бір талаптар мен ережелерді игерумен ғана шектелмей, жастарды қоғамдық өмірге де дайындады. Демек, грек қоғамының белсенді мүшесі болу, қоғамдық өмірдің сан-саласына араласу белгіленген ережелер талаптарды толық игергенде ғана жүзеге асып отырды, ал бұларды гректер «даналық табыстар» — нома (зандар) деп атады. Демек мәдениеттің мақсаты адам бойында ойлау, пікір айтып пайымдау қабілеті мен эстетикалық сезімді дамыту болды. Бұл жағдайда көне заман адамы өзінің табиғатпен байланысын ешуақытта жоғалтқан емес, ол үшін табиғат ерекше ыстық та, жақын да болды.

Өкінішке орай, грек қоғамының даму барысында, әсіресе эллинизм дәуірінде, көне полистердің өз тәуелсіздіктерін жо-

ғалтуына байланысты грек «пайдейясының» идеалдары бұзыла бастады. Әлеуметтік тұрақсыздық пен бей-берекет саяси уақиғалардың салдарынан мәдениетке нұқсан келді. Білім берудің және тағы да басқа мәдени құндылықтардың дәрежесі түсіп кетті. Бірақ қоғамдағы мұндай өзгерістерге қиындық пен тоқырауларға қарамастан мәдениет өз дамуын тоқтатқан жоқ. Христиандық сана негізінде дамыған ортағасырлық мәдениет пұтқа табынушылықты жоққа шығара отырып, көне мәдениеттің негізгі табыстарын сол қалпында сақтай білді. Ортағасырлық мәдениет политеизмге монотеизмді, натурализмге — руханилықты, геодонизмге (сүйсініп — рақаттану табынушылығы) аскеттік идеалды, дүниені бақылау және логика арқылы тануға Библияға сүйенген және оны шіркеудің белгілі қайраткерлері арқылы түсіндірілетін — кітаби білімді қарама-қарсы қойды. Өзінің жан дүниесіне терең үңілген ортағасырлық адам өз тұлғасының қайталанбайтындығын, ерекшелігін, тұңғыық екендігін байқады. Ал бұл жағдай политеизмнен монотеизмге көшуге толық мүмкіндік берді. Көне заманның адамы өзіне сену қасиетін мәңгілік кеңістік дүниесінен, оның ішінде ең бірінші кезекте табиғаттан алды. Ол құпиялы аспан мен жұлдыздар әлемі, таулар мен өзендер, ал құдайлар болса табиғаттың бөлшегі ғана. Ортағасырларда мәдениетті түсінуде келелі өзгерістер байқалды. Рационалдық ізденісті адамгершілікке, адамның жан-жақты жетілуіне апарар жол деп қарастыратын мәдениеттің көне түсінігі тұйыққа тірелді. Адамның заттық-аспандық дүниеден, оның тіршілік отанына басқа да дүниелердің, атап айтқанда, ерекше ләззат алар рухани дүниенің бар екендігі айқындалды. Адам өзін қоршаған ортада, кеңістікте адамзаттың ақыл-ойынан тәуелсіз заңдылықтардың, ережелердің бар екенін аңғара отырып, онда жоғарғы «ақыл-ой» мен ең жоғарғы әділеттіліктік әрекет ететіндігін сезіне білді. Мәдениет тағы да адамның өз мүмкіндіктерін «жетілдіру», оның ішінде ақыл-ойды, ақыл-ой болғанда «табиғи» бұзылмаған және сеніммен толықтырылған ақыл-ойды «жетілдіру» тұрғысынан адамзат баласының алдында тұрған келелі мәселе дәрежесіне көтеріп, құпия дүниелер есігі айқара ашылды, қоршаған ортаға басқа рационалдылық қана емес екендігі айқындалып, ендігі жерде адам бойындағы жаңа өлшемдер — махаббат, үміт, сенім және т.б. жаңа сатыға көтерілді. Адам өзінің әлсіздігін де сезіне бастады, бірақ ол өзінің дәрменсіздігіне қарамастан алып күш иесі екендігін де таныта білді. Құдай адамды, оның мәңгілік жанын жаратты. Адамның бақыты өзін тануда емес, Құдайды тануда. Адамның бақы-

ты мен бостандығы оның тәуелсіздігінде емес, оның Құдай-таланың ықпалында болуы мен онымен рухани бірлікте екендігін мойындауында. Міне, сонда ғана адам барлық қиындықтарды жеңе отырып, өз мақсатына жетеді. Міне, осындай сипаттарға ие болған ортағасырлық мәдениетті тәлім-тәрбие, үйлесімділік пен тәртіп өлшемі ретінде емес, шектеушілікті жеңу, адамның үнемі рухани жетілуі мен жан-жақты қалыптасуымен сипатталады.

Жаңа заманда (XVII—XIX ғ.) жоғарыда көрсеткеніміздей, мәдениеттің көптеген теориялары өмірге келді. Жаңа заман философиясында көне заман мен ортағасырлар мәдениетін нақты түсіну және оған шындық тұрғысынан қарастырғанда, ең озық идеялар Ағартушылық дәуірі — буржуазиялық қайта құруларға, терең саяси әлеуметтік өзгерістерге толы ерекше тарихи және ең рационалды кезең болып саналады. Бұл дәуірдің мәдениет теориясына ерекше үлес қосқан өз ойшыл ғалымдары болды. Олар (Англияда — Толанд, Францияда — Вольтер мен Монтескье, Германияда — Лессинг, Гете, Шиллер және т.б.) дүние мен адамзат жөніндегі ақиқатты айту құқығын діннен тартып алып, адамзаттың ақыл-ойының тәуелсіздігін батыл қорғайды. Адам өзінің табиғи жаратылысынан-ақ мүмкіндіктері мол, ақылды жан және соны тиімді пайдаланудың нәтижесінде адам игілігіне сай қоғам құруға қабілетті. Ал бұл ізгі мұраттың жүзеге аспауына адамның өзі кінәлі, дәлірек айтқанда, оның білімсіздігі мен мәдениетсіздігі, адамзатты ғасырлар бойы қараңғылық түнегінде ұстауы және т.б. мәдениет пен өркениеттің даму барысында басты кедергілер болды. Осы орайда Ағартушылық дәуірі ойшылдарының антиклерикалдық (дінге қарсы) көңіл-күйін аңғару онша қиынға соқпайды. Осындай көңіл-күй табиғат пен адамның осы бір жарық дүниедегі алатын орны туралы мәселені қайта қоюына мүмкіндік берді. Сондықтан да болар, Ағартушылық дәуірінің философиясы мәдениет туралы ілімді дамытуға мүмкіндік беретін категорияларға сүйенді (табиғат, адам, қоғам, таным, ақыл-ой). Сонымен қатар бұл категориялар жалпы философиялық сипатқа ие болды. Олар XVIII ғасырдың ағартушыларына тарихи прогресс идеяларын дамытуға және тарихи дамудың мақсаты, қозғаушы күштері және мағынасы жөніндегі сұрақтарды белгілеуге мүмкіндік берді. Әрине бұл сұрақтарға жауап қалыптасқан жалпы философиялық негіздер тұрғысынан берілді. Мысалы: «Мәдениеттің классикалық үлгісі» ұғымы мәдениетті — адамзаттың тарихи дамуының нәтижесі, адамзат баласының саналы және адамгершілік қоғамдық қарым-қатынастарының қол жеткен дәрежесі деп

қарастырады. Мәдениетке байланысты қағидаларды сын елегінен өткізе отырып, Ағартушылық кезеңінің ойшылдары жаңа мәдени үлгілері (адам, қоғам, мемлекет, құқық, философия және т.б.) жасауға тырысты және өткен заман мен жаңа заманның мәдени тәжірибесін жаңаша сын елегінен өткізе отырып қарастырды. Бұл игі мақсатты жүзеге асыруда олардың алдында орасан зор көне және тың материалдар көптеп кездесті. Ортағасырлар мен қайта өрлеу дәуірінен бастап зерттеле бастаған көне заманның тарихи, философиялық, ғылыми және көркем әдебиетінен басқа, олардың назарынан археологиялық ескерткіштер, халық мәдениетінің шығармалары, саясатшылардың дүние жүзінің әр елдері жөніндегі суреттемелері, түрлі тілдер жайындағы мәліметтері тыс қалған жоқ. Осыншама бай фактілерді есепке ала отырып, Ағартушылық дәуірінде адамзат мәдениетін тұтастай қабылдауға талпыныс жасалынды. Мәдениеттің мән-мағынасы табиғаттағы дүниежүзілік күштердің (құдайтағаланың күдіретін де ескергенде) батыл іс-әрекетінің нәтижесімен байланыстырылып, мәдениет — адамзат баласының қызметінің жемісі деп есептелді. Бірақ сол кезеңнің өзінде-ақ «табиғат» пен «мәдениеттің» гармониялық бірлігіне шүбә келтіру, оларды бір-біріне қарсы қою сарыны байқала бастады). (Әсіресе, Жан Жак Руссоның еңбектерінде). Руссо сол кездің өзінде-ақ ғылым мен өнердің адамдар табиғатын өзгерте алатынына күмән келтірді. Оның бұл қорегендігін бүгінгі күнгі адамзат баласының тағдыры, яғни «прогрестің» кейбір қайғылы іздері, салдарлары айқын көрсетіп отырған сияқты. Руссо ғылым мен өнердің жандануы қоғамдық прогреске нұқсан келтіргендігін дәлелдеуге тырысты. Оның ойынша, ғылым мен өнердің дамуына байланысты адамдардың «табиғи» жағдайы бұзылады, адамгершілік кері кетеді, қоғамдық теңсіздік орын алып, адамның бостандық сезімі аяққа басылады. Ол былай деп көрсетті: «Адам еркін болып туады, бірақ ол өз тіршілігін әрқашанда күреспен өткізеді» (Г.В. Драч. Учебный курс по культурологии. Ростов-на-Дону, 1996, с. 16). Күн тәртібінде қойылған бұл күрделі сұрақтар, келелі мәселелер төңірегінде айтылған бұл ойлар мен пікірлерге қарап Руссо өркениеттің рахатынан мүлде бас тартып, өткенге яғни «тағылыққа» қайта шақырған екен деген түсінік туып қалмауы керек. Ол адамзат болмысының қарама-қайшылықтары адамның алғашқы қауымдық құрылыстан бастап өркениетке деген құлшыныс жолындағы тарихи қозғалысының қарама-қайшылықтарынан келіп туындайтынын көрсете білді. Қалай болғанда да Руссо жаңа ғана туындап келе жатқан «буржуазиялық

мәдениетті сынай отырып, «табиғи адам» ретінде көне заманның «тағы» адамдарын ерекше бағалаған. Бұзылған және моральдық жағынан азғынданған «өркениетті» ұлттарға Руссо патриархалдық даму сатысында өмір сүрген адамзат қоғамдарының «тазалығы» мен адамгершілік қасиеттерін қарама-қарсы қойды.

Адамзатты қоғамдық-тарихи тұрғыдан нақтылы қарастырғандардың бірі — Джанбаттиста Вико. Ол адамзат тарихының үйлесімділік мәселелеріне, оның заңдары мен ережелеріне баса назар аудару негізінде «адамзат баласының үздіксіз даму» идеясын алғаш рет ұсынған болатын, бұл идея бойынша барлық ұлттар өз дамуында үш дәуірді басынан кешіреді — «құдайлар ғасыры», «батырлар ғасыры» және «адамдар ғасыры».

Ұлы неміс философы Кант (1724—1804) «ақыл-ойға» табынған. Француз ағартушылары дүниенің негізі «ақиқат», «қайырымдылық», «сұлулық» деп есептейтін идеяны қолдай отырып, мәдениет ұғымын моральдық тұрғыдан басқаша қарастыруға әрекет жасады. Осы орайда Канттың «мен үшін екі құпия нәрсе бар, олар: жұлдызды аспан мен адамның ішкі рухани дүниесі» деген қағидасы кеңінен таралғандығын атап өткен жөн. Болмыстың адамгершілік (моральдық) жағына ерекше мән бере отырып, ол мәдениетті адамды айуандардан айыруға мүмкіндік беретін құдайдың адамға берген ерекше қабілеті деп қарастырып, адам бойындағы қайырымдылық пен ізгілік қасиеттерді басты орынға қойды. Кант бұл жағдайды «келісімді императив» деп атады. Кант этикасының негізгі заңы бойынша — адамға тек «құрал» деп қарау күнә болып саналады. Дәл осыған ұқсас идеяларды Спиноза, Фейербах, Маркс, Фрейд сияқты ұлы философтар да айтқан болатын. Демек, Канттың ұғымынша, «мәдениет — табиғаттан бостандық патшалығына» барар жол, ендеше Кант ілімінің маңыздылығы — оның мәдениетті гуманистік тұрғыдан қарастыруында.

XIX ғасырда мәдениет мәселелерімен тығыз айналысқан ғалымдардың бірі — ағылшын ойшылы Эдуард Бернетт Тайлор (1832—1917) болды. Ол «мәдениет жөніндегі ғылым — реформалар жөніндегі ғылым» деп тұжырымдай отырып, мәдениетті үздіксіз даму үстіндегі процесс деп қарастырды. Тайлор мәдениетке мынандай жалпылама анықтама береді. «Мәдениет пен өркениет кең, әрі этнографиялық мағынада — білімнен, наным-сенімдерден, өнерден, адамгершіліктен, заңдардан, салт-дәстүрлерден және қоғамның мүшесі ретінде адамның игерген дағдылары мен түрлі қабілеттерінен құралады». Нақты идеалды тұрғы-

дан қарастырсақ, мәдениет — жеке адам мен бүкіл қоғамды, адамның бақыты мен болашағы жолындағы құндылықтарды дамыту арқылы адамзат баласын жан-жақты жетілдіру болып табылады. Демек, Тайлор мәдениетке адамның ақыл-ойы мен еңбегінің жемісі ретінде, дәлірек айтқанда, материалдық және рухани құндылықтар ретінде қарады. Тайлордың ілімінде барлық заттар мен идеялар «бір-бірінен туындап» жатады. Мұндай көзқарасты эволюциялық деп атау дәстүрге айналған. Оның ойынша, барлық ұлы адамдар өзінен бұрынғы әріптестерінің шығармашылық дәстүрін жетілдіріп, не соған сүйеніп отырады. Тайлордың басты жаңалықтарының бірі — мәдениет атауларының бастамасы, тіпті негізі болып табылатын «діннің шығуының анимистік теориясын» өмірге келтіруі. Бұл теория бастапқы қандай дін болса да (Тайлор оны «кішкентай дін» деп атаған) «тағы (дикарь) философтың» жанның қабілетіне, рухтың адам денесінен бөлініп шығатынына деген сенімнен шықты деген тұжырымға негізделген. Біздің көне замандағы ата-бабаларымыз үшін жұмбақ болған түс көру, галлюцинация, летаргиялық ұйқы, өліп-тірілу және т.б. түсініксіз табиғат құбылыстары «кішкентай діннің» қалыптасуына әсерін тигізді.

Егер Кантта, мәдениеттің мағынасы — адам бойындағы хайуандық сезімді ақыл-ойдың немесе адамгершіліктің (моральдың) көмегімен жеңуге әкеліп тіресе, ұлы ойшылдардың бірі Фридрих Вильгельм Шеллинг (1775—1854) мәдениетті эстетикалық тұрғыдан ұғынып-меңгеруді басты орынға қойып, мәдениеттің басты мазмұны: адамдардың көркемдік қызметі деп жариялады. Шеллингтің эстетикалық көзқарастары оның «Өнер философиясы» (1802—1803) атты еңбегінде толық баяндалған. Автор бұл кітабында адамның шығармашылық қызметінің басқа да түрлерінен көркемдік шығармашылықтың артықшылығын, тіпті өнердің ғылымнан да, адамгершіліктен де жоғары тұратындығын дәлелдеуге тырысқан. Көне заманнан бастап ХІХ ғасырдың аяғына дейінгі мәдениеттанымдық ойдың дамуын ғылыми тұрғыдан қарастыра отырып, мынандай қысқаша қорытындылар жасауға болады. Еуропада кеңінен тараған мәдениет жөніндегі ұғым діни сипатта болды және ол мынандай қағидаларға келіп тірелді: а) мәдениетті — ақыл-ойдың не табиғи сезімнің көмегі арқылы түсіну (энциклопедистер); мәдениетті — ішкі адамгершілік заңдарының көмегімен тану (Кант); мәдениетті эстетикалық, көркемдік шығармашылық қызмет арқылы білу (Шеллинг); ең соңында мәдениеттің адамзаттың тегіне қатыстылығы және оның абсолюттік идея мен

дүниежүзілік рухты жүзеге асырудың құралына айналғандығы (Гегель); б) адамзат мәдениеті үздіксіз дамып-өркендей отырып эволюция мен прогрестің жалпы заңдарына сөзсіз бағынады. Бірақ біз қарастырған кезеңде мәдениеттің материалдық негізіне мән берілмей (әңгіме Л.Г. Морган мен Тайлордан бастап Маркске дейінгі мәдениет жайындағы концепциялар туралы болып отыр), мәдениетті тек құдайдың шапағатымен ғана байланыстырып, бұл ұғымға мәдениеттің — ғылым, адамгершілік, өмір, философия, құқық және т.б. сияқты салаларын ғана енгізген.

1.2. Қазіргі заманғы ғылымдар жүйесінде мәдениеттанудың алатын орны және оның басқа ғылым салаларымен байланысы

Мәдениеттану жеке пән ретінде XIX ғасырдың соңғы ширегінде қалыптаса бастады, сондықтан да оны әлі де болса буыны бекімеген жас ғылымдар саласына жатқызамыз. Мәдениеттану — мәдениет туралы ғылым, сонымен қатар философиялық ілім, өйткені ол философияның басты саласы, мәдениет философиясын қамтиды. Мәдениеттану қоғамда болып жатқан түрлі процестерді (материалдық, әлеуметтік, саяси, адамгершілік, көркемдік т.б.) барынша қамтып, мәдениет дамуының жалпы заңдылықтарын, оның өмір сүруінің принциптерін және бір-біріне этно-әлеуметтік, саяси-моральдық, ғылыми, көркемдік және тарихи сипаттамаларымен, жағдайларымен ерекшеленетін түрлі мәдениет түрлерінің өзара байланыстарымен, тәуелділіктерімен зерттейді.

Мәдениеттану пәні сонымен қатар жергілікті және аймақтық мәдениеттердің сапалы ерекшеліктерін, олардың өзара байланыстары мен мәдениеттің басқа түрлерімен мирасқорлығын, қарым-қатынасын зерттей отырып, адамзат баласының біртұтас мәдени даму процесінің жалпы заңдылықтарын анықтайды. Демек, мәдениеттану пәні түрлі қоғамдар барысындағы мәдени өмірді жан-жақты қамти отырып, ондағы басты мәдени процестерге ғылыми тұрғыдан талдау жасайды. Мәдениеттануды тек

қана гуманитарлық ғылымдар саласына ғана емес, жалпы теориялық пәндер қатарына да жатқызуға болады. Өйткені бұл пән адамзат баласының мәдени өміріндегі толып жатқан құбылыстарды жүйелі түрде қарастырады. Ал мәдени процестердің мәнін ашып көрсетуде түрлі ғылым салаларының өкілдерінің, атап айтқанда этнографтардың, әдебиетшілердің, социологтардың, психологтардың, тарихшылардың, демографтардың және т.б. ат салысатынын ескерсек, мәдениеттанумен барлық ғылым саласының айналысатындығын айқын аңғаруға болады. Шынығында да, мәдениеттануға осы уақытқа дейін түрлі ғылым салалары, атап айтқанда, антропология, психология, тарих, педагогика зор ықпал етті. Енді осы аталған ғылым салаларының мәдениеттануға қалайша ықпал ететіндігін қарастырып көрейік. Антропологияның басты бағытының бірі — қоғам мен адамды салыстырмалы тұрғыдан зерттеу. Осы тұрғыдан алып қарағанда, «антропология» мәдениет деген ұғымның мағынасын анықтауда үш жағдайға назар аударады. Олар: 1) Қоғам мен адамның мәдени қалыптасуы (ағартушылық); 2) Қоғамдық және адамзаттық салт-дәстүрлердің, әдет-ғұрыптардың, қалыптасқан дағдылардың, қоғамдық мекемелердің және т.б. жиынтығы (бірлігі);

3. Белгілі бір қалыптасқан мәдени жүйенің басқа мәдени құндылықтарға қарсылығы. Мәдениетке антропологиялық тұрғыдан берілген бұл анықтаманы мәдениеттану саласындағы көптеген сыншылар «жалпылама» деп есептеп, оның эмпирикалық сипатта екендігін баса көрсетеді. Сонымен қатар олар «әлеуметтік антропология» әлеуметтанудың (социологияның) негізгі әдістері мен үлгілерін қабылдап, осы ғылымға мүлде бет бұрып кетті деп пайымдап, ал «мәдени антропология» деп аталатын антропологияның басты саласы — психология мен тарихқа ден қойды деп тұжырым жасайды. Өрине, түрлі пәндерге бағдар жасау өзіміз қарастырып отырған антропология саласында ғана емес, жалпы мәдениетті түрлі мағынада түсіндіруге әкеліп соғары сөзсіз. Осы орайда ерекше атап өтетін бір жәйт, ғасырлар бойғы даму жолынан өткен социология да дәл бағыдай жаратылыстану ғылымдарына сүйенеді, әлеуметтік ғылымды әлеуметтік философияға қарсы қояды. Дүние жүзі халықтары мен этникалық топтарының, тайпаларының мәдени және тұрмыстық ерекшеліктерін, олардың шығу тегі мәселелерін, олардың жер жүзіне таралып қоныстануы мен мәдени тарихы қарым-қатынастарын зерттейтін этнография ғылыми адамзат баласының өткен заман мен бүгінгі тандағы мәдениеттің мол мұра-

сын игеруде және оны ғылыми тұрғыдан ашып көрсетуде айрықша роль атқарып отыр. Этнография ғылымы белгілі бір халықтың қай этносқа жататындығына қарамастан, олардың қай-сысының болсын материалдық және рухани мәдениет саласындағы жетістіктеріне үлкен құрметпен қарауға үйрете отырып, мәдениеттану ғылымының қалыптасуына өзінің қомақты үлесін қоса білді. Егер антропология мен этнография адамның биологиялық белгілеріне сүйене отырып, мәдениетпен «жаратылыстану ғылымдары» ретінде үйлесімділік тапса, қоғамды жүйелі түрде қарастыратын әлеуметтану (социология) ғылымының биологиямен байланысы жоқ. Социология мемлекет, таптар, топтар, сословие және одан да ұсақ қоғамдық топтарды этникалық белгілеріне қарай емес, олардың қоғамда алатын орны мен атқаратын қызметіне қарай зерттейді. Көп уақытқа дейін КСРО-да социология марксизмге жат ғылым ретінде саналып, тарихи материализмге қарама-қарсы қойылды. Шын мәнісінде, социология мәдениеттанушыларға қоғамның әлеуметтік әр тектілігіне байланысты мәдениеттің материалдық және рухани көріністерін дұрыс түсініп, ой елегінен өткізуге көмектеседі. Пролетарлық мәдениет, ақсүйектік мәдениет, сауықтық мәдениет сияқты мәдениеттану пәнінде кездесетін ұғымдар социологиямен тығыз байланысты.

Мәдениеттану саласындағы ғылыми зерттеу жұмыстарында түрлі әлеуметтік топтарға жататын адамдардың қызметі мен іс әрекеті заңдылықтарын зерттейтін әлеуметтік социологияның мәліметтерінің алатын орыны ерекше, өйткені олардың мәдени іс-әрекет көріністері белгілі бір психологиялық сарынға байланысты болғандықтан, мәдениет саласындағы зерттеу жұмыстарында бұл факторларды ескермеске болмайды. Мысалы: жер мен табиғатқа ерекше сезіммен қарайтын ауыл психологиясының өзіндік ерекшеліктерін білмей және байыбына бармай тұрып, — «шаруа мәдениеті» жайында толық түсінік ала алмаймыз.

Ұлттық мәдениеттің ойдағыдай зерттелуі этникалық немесе ұлттық психологияның мәліметтеріне де тығыз байланысты болып келеді. Нақты тарихи тәжірибе негізінде әрбір нәсілдің, тайпалар мен халықтардың психикалық өмір салтының ерекшеліктерін байқай отырып, «этнопсихология» рухтың не белгілі бір ұлттың қайталанбайтын өзіндік қасиеттері жөніндегі Гегельдің, Гумбольдтың және олардың ізбасарларының философиялық қағидаларына барып тірелді. Ресейде жекелеген халықтардың, олардың ішінде орыс халқының мәдени-психоло-

33906

гиялық сипаттамасын Н.А. Бердяев тамаша сипаттап берген болатын. Этнопсихологиялық зерттеулер ұлттық мәдениетті жасаушылардың психологиялық ерекшеліктерін есепке ала отырып, кез келген ұлт мәдениетінің өзіне ғана тән сипатын ашып көрсетуде қомақты табыстарға жетіп отыр. Мысалы: орыс биінің, аргентин тангосының, негр музыкасының терең ұлттық мәнін осы тамаша рухани дүниелерді өмірге келтірген халықтың ұлттық мінезін ескергенде ғана толық түсінуге мүмкіндік алған болар едік.

Халық туралы және қоғамдық факторларға байланысты оның даму заңдылықтары жайындағы демография ғылымының да мәдениеттануға тікелей қатысы бар. Ұлттық мәдениеттің тоқырауы немесе оның орны толмас ауыр зардаптарға ұшырауы — қоғамдық саяси жағдайларға және т.б. тікелей байланысты екендігін дәлелдеп жатудың қажеті бола қоймас, өйткені мың өліп, мың тірілген қазақ халқының өткен тарихы сөзімізге нақты дәлел бола алса керек. «Азшылық» халықтардың немесе тұтас-тай өркениеттердің құрып кетуі отаршылдықпен, басып алушылықпен, шектен тыс қанаушылықпен, табиғи апаттармен, эпидемиялармен, маскүнемдікпен, нашақорлықпен және т.б. тығыз байланысты болды.

XX ғасырда мәдениеттану ғылымының дамып, одан әрі қалыптасуына өзіндік үлес қосқан ғылым салаларына сипаттама беруді аяқтай отырып, тағы бір ғылым саласын ерекше атап өтуді жөн көрдік. Ол — белгілер мен таңба жүйесін зерттейтін семиотика ғылымы. Бұл жас, әрі қажетті ғылым саласы аз уақыт шеңберінде мәдениеттану ғылымымен біте қайнасып кетті десек қателеспеген болар едік. Семиотикалық тәсіл лингвистика, әдебиет, кино, театр теориясында, қоғамдық ғылымдарды және басқа да ғылым салаларында кеңінен қолданылуда, онымен тіпті информатика мен кибернетика да тамаша үндестік табада. Демек, мәдениеттанудың басқа ғылым салаларымен өзара сабақтастықта дамуына және «мәдениет» мәселесімен барлық ғылымдардың айналысатындығына қарап, «мәдениеттану жеке пән ретінде бар ма?» деген ой да туып қалуы ғажап емес. Біздің айтарымыз, мәдениеттану — ғылымның жеке саласы ретінде өзінің алғашқы қадамын жасауда, сондықтан оның болашағы да зор болмақ.

Әрине, жоғарыда атап көрсеткеніміздей, мәдениеттану ғылымының дамуына көптеген ғылымдар ат салысуда, соған қарамастан бұл пәннің өзіндік бағыт-бағдары, бет-бейнесі бар. Мәдениетке өзіндік баға берушілік сол бір ғылыми ізденістің басты

белгісі болса керек, сондықтан да болар мәдениеттанушылар «мәдениет» мәселесімен тығыз айналысуда. Кейде мәдениеттану саласында қанша теория болса, соншама мәдениеттанушылар бар деген пікір де айтылып қалады. Шындығында да, теориялар санының көп болуы, мәдениетке де көзқарастардың саналуан болуымен оның әр тұрғыдан қарастырылуына әкеліп соқты. Мысалы: Мәдениетті «семиотикалық» тұрғыдан қарастыру бар. Бұл ағымның басты өкілі Ю. Лотман және мәдениетті «әдебиеттік» (С.С. Аверинцев), «тарихи» (Л.Н. Баткин), «методологиялық» (А. Кребер, К. Клохкон), «антропологиялық» (М. Мид) және тағы басқа тұрғыдан пайымдаулар бар. Әрине, олардың «мәдениет» мәселесіне байланысты пікірлерінің, түсініктерінің айырмашылықтары бар екендігі даусыз және оны ешкім жоққа да шығара алмайды, бірақ олар бірін-бірі жақсы түсінеді, мәдениеттануға тікелей байланысты ортақ мәселелер көтереді. Ендеше, бұл пәнді терең зерттеуге құлшынушылық, мәдениетке байланысты түрлі көзқарастар жүйесінің қалыптасуы сөзсіз қуантарлық жағдай, ол гуманитарлық ғылыми пәннің туып келе жатқандығының белгісі деп санауымыз керек. Шындығына келсек, әрбір ғылым салаларының өкілдері мәдениетті өз мамандықтары тұрғысынан қарастырады. Бірақ бұл ғылымдар бір-бірімен тығыз байланысты болғандықтан бірінсіз-бірі өмір сүре алмайды. Олай болса әдебиетші тек таза әдебиетші болып қалмайды, өйткені ол мәдениеттануды, тарихты, психологияны игергенде ғана нағыз әдебиетші бола алады. Өз кезегінде тарихшы да, психолог та, социолог та сол сияқты. Мәдениеттің әртүрлі тұрғыдан қарастырылуы, мәдениет мәселесіне деген үлкен қызығушылықтан туса керек. Оған дәлел ретінде 1964 жылына қарай батыс әдебиетінде мәдениетке 257 анықтама берілгендігі жөнінде Американдық мәдениеттанушылары А. Кребер мен К. Клохконның мәліметтерін келтірсек те жеткілікті сияқты. Ал одан кейін қаншама уақыт өткендігін және дүниедегі болып жатқан мәдени өзгерістерді есепке алсақ, мәдениет ұғымының шеңбері бұрынғыдан да кеңейе түседі. Әрине, әкімшілдік-әміршілдік жүйе жағдайында мәдениеттану пәні біздің елімізде жүйелі түрде оқытылмады. Гуманитарлық ғылымдар саласында да өзінің нақты орнын таба алмады. Осы орайда көптеген ғалымдар ұлттық мәдениеттің тоқырауын Ұлы Қазан революциясымен де байланыстырады. Шындығында да экономикалық және саяси берекесіздіктің басты себебі — мәдениетсіз саясаттың салдары болып саналады. Ендеше тәуелсіздікке енді ғана қолы жеткен Қазақстан Республикасының алдында тұрған басты мақсат —

халықтың рухани байлығы — мәдениетті қалпына келтіру, ал мәдени өркендеусіз еліміз өркениетті елдердің қатарына еш уақытта қосыла алмайтыны ақиқат. Бұл мақсатты жүзеге асыруда мәдениеттану пәнінің қосар үлесі қомақты болмақ. Әрине, мәдениеттану гуманитарлық ғылымдардың ықпалымен даму-да, бірақ соған қарамастан ол жеке пән болып қалыптасу процесін бастан кешіруде. Оған дәлел ретінде қазіргі мәдениеттанудың біртіндеп философияның әкелік қамқорлығынан шығып, өзіндік бағыт алуын айтсақ та жеткілікті сияқты. Мәдениеттанушы ең бірінші кезекте мәдени қызметтің нәтижелерімен (мәдени шығармашылықтың нәтижелері, музыка, кескіндеме туындылары және т.б.) санасса да, оның басты мақсаты — тереңде жатыр, дәлірек айтқанда, мәдениеттің рухын игеру болып табылады. Бұл жағдайда мәдениетті игерудің екінші — «коммуникативтік» жағы келіп шығады. Ол білім беру мен тәрбиенің, адамның адамгершілік тұрғыдағы қарым-қатынастарының дәрежесіне байланысты болып келеді. Ең соңында мәдениеттің негізі, оның түйіні мен маңызы туралы мәселе келіп туындайды. Ғалымдар оны тілмен де, рәміздік жүйесін қабылдаған ұлттың психологиялық түрмен және акрализация тәсілімен және т.б. байланыстырады. Қалай болғанда да дүниенің тұтастығы, қоғамның интеграциялық негізі және этностың рухани кеңістік — мәдени дәстүрлердің дамуында ең басты факторлар болып қала береді. Мәдениеттану ғылыми пән дәрежесіне жету мақсатында, сөзсіз мәдениет археологиясына сүйенеді, оның генезисін, өмір сүруі мен дамуының құпияларын ашып, мәдени мұрагерліктің тәсілдерін жетілдіреді. Бұл жұмыс үш дәрежеде жүзеге асырылады: 1) Мәдениетті, оның базистік негіздерін сақтау; 2) Мәдениетті жаңғырту, мәдениеттің дамуына жаңаша ықпал ету; 3) Мәдениетті трансляциялау немесе мәдениет әлемін халықтың игілігіне айналдыру. Бұл үш дәреженің арқасында мәдениеттің сандық-салалық (ғылым, техника, өнер, философия, экономика т.б.) сапалық сипатын тереңірек ашып көрсетумен қатар, мәдениеттің құрылымын, тұтастығын, даму заңдылықтарын ашып көрсетуге мүмкіндік аламыз. Осы айтылғандар ғылыми пән ретінде мәдениеттану пәні жөнінде және оның алдында тұрған міндеттер жайында кейбір қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Біздің ойымызша, мәдениеттану пәнінің басты мәселесі — адамзаттың ерекше өмір сүру тәсілі ретінде мәдениеттің қалыптасып дамуы, оның генезисі болып табылады. Мәдениеттанушылардың бұл орайдағы басты мақсаты — дүниежүзілік және ұлттық деңгейдегі тарихи-мәдени

процестерді тарихи шындық тұрғысынан түсіндіріп қана қоймай, оларды болжай, әрі басқара білу. Ең бастысы — мәдениеттану ғылыми мәдениеттің қайнар бұлағынан сусындай білуі қажет. Адамзат баласы өз шешімін таппаған көптеген мәселелерге белшесінен батуы қазіргі заманғы мәдениеттің көп жағдайларда өз бастауын ұмыта бастағандығынан да болуы керек. Ендеше адамзаттың мәдени жаңғыруына бұл мәдениеттану пәнінің қосар үлесі де қомақты екендігін ескерсек, әлі де болса буыны бекімеген бұл жас ғылым саласының болашағы зор болатындығына күмән келтіруге болмас.

1.3. Мәдениет пен өркениет

Мәдениет ұғымын тереңірек түсіну үшін, оған мағыналық жақындығы бар кейбір басқа ұғымдармен арақатынасын қарастырып өтейік. Осы сипатта біздің зердемізге бірінші түсетін ұғым — өркениет. Өркениет (цивилизация) семантикалық жағынан алғанда (латын тілінің — «civilis» сөзі) азаматтық дегенді білдіреді. Римдіктер бұл ұғымды «варварлықтар» деп өздері атаған, басқа халықтар мен мемлекеттерден айырмашылықтарын көрсету мақсатында қолданған. Яғни, «өркениет» олардың түсініктері бойынша азаматтық қоғамы, қалалық мәдениеті, заңға негізделген басқару тәртібі бар Рим империясының даму дәрежесін білдіреді.

Ғасырлар бойы қалыптасқан осы екі ұғымның мағыналарын төмендегідей топтастыруға мүмкіндік бар:

- 1. Мәдениет пен өркениет бір. Олар синонимдер (И. Гердер, Э.Б. Тайлор).
- 2. Өркениет — мәдениеттің ақыры, оның көрілік шағы, руханилықтың антиподы (Ж.Ж. Руссо, Ш. Фурье, О. Шпенглер).
- 3. Өркениет — мәдениеттің прогресі, болашаққа бой сермеуі, қоғамның парасаттылық деңгейі (Ф. Вольтер, Д. Белл).
- 4. Өркениет — тағылық пен варварлықтан кейінгі тарихи-мәдени саты (Л. Морган).
- 5. Өркениет — этностар мен мемлекеттерге тән мәдениеттің оқшау түрі (А. Тойнби, Н.Я. Данилевский және т.б.).

- 6. Өркениет мәдениеттің техникалық даму деңгейі, оның материалдық жағы.

Бұдан көретініміз, мәдениет пен өркениет бір-бірімен байланысты ұғымдар екен. Мәдениеттанушы Г. Чайлдтың пікірінше, өркениетке еңбектің қоғамдық жолмен бөлінуі, қалалардың пайда болуы, жазбаша мәдениеттің дамуы, қолөнер мен сауданың өркендеуі, азаматтық қоғам мен мемлекеттің орнауы жатады.

Мәдениетті тұлғалық сипатта қарастырғанда, бірнеше елеулі түсініктерге тоқтала кету қажет, олардың ішіндегі маңыздылары: мәдени әрекет, мәдени орта, мәдени игіліктер мен қажеттіліктер және мәдени ұйымдар мен ұжымдар. Бұлардың арасында ең түбегейлісі — мәдени әрекет. Әрекеттену — жалпы адам мен қоғамның өмір сүру тәсілі, тіршіліктің тірегі. Мәдени әрекет деп, әдетте, мәдениет игіліктерін өндіруге, таратуға, тұтынуға бағытталған мақсатқа сәйкес әлеуметтік іс-қимылдарды атайды. Мәдени игіліктерді толассыз жасау нәтижесінде адам өзінің де мәдени деңгейін көтереді.

Осы әрекеттің қайнары, түпкі қозғаушы күші ретінде ғылым адамның талап-мұқтаждарын, мәдени қажеттіліктерді бөліп қарастырады. Осылардың қатарына біз мынандай адамдық қажеттіліктерді жатқызамыз: өмірдің мәні мен мағынасын іздеу, өмірден өз орнын табуға ұмтылу, шығармашылыққа талпыныс, альтруизм, гумандылық және тағы басқалары.

Мәдени орта ұғымы мәдениеттің коммуникациялық (қатынастық) табиғатымен тығыз байланысты. Мәдени орта заттық-материалдық, әлеуметтік ұйымдар мен ұжымдардан, рухани қызмет орындарынан тұрады. Оларға техника мен құрал-жабдықтардың даму деңгейі, тұрмыстық мәдени дәрежесі, адамдардың білімділігі, кәсіптік шеберлігі, рухани мәдениетті сақтау және насихаттау ұйымдары (мұрағаттар, мұражайлар, кітапханалар, клубтар және тағы басқалар) жатады.

Қайсыбір ұлттық мәдениетті алсақ та, ондағы салт-дәстүрлер жүйесіне бірден назарымыз ауады. «Салт-дәстүр, — дейді белгілі философ Гердер, — тіл мен мәдениет бастауларының анасы» (И.Г. Гердер. Идеи к философии истории человечества. Москва, 1977, с. 252). Мәдениет өзінің кең мағынасында бір ұрпақтың келесі ұрпаққа жолдаған өмір сүру тәсілі болғандықтан, осы жалғастықты, мұрагерлікті жүзеге асыратын салт-дәстүрлер жүйесі мәдениет өзегін құрастырады. Әсіресе, жазу-сызу болмаған ерте заманда мәдениет ырымдар мен сәуегейлікке, сенім-нанымдарға, дәстүрлі түсініктерге иек артқан. Ал салт-

дәстүрлерге Ғұзыхан Ақпанбет мынандай баға береді: «Олар — терең философиялық ойдың, ғасырлар бойы жинақталған тәжірибенің сұрыпталған тұжырымы, негізгі нәрі, қысқа да көркем бейнесі». (Қазақтың дүниетанымы. Алматы, 1993, 36-бет).

Ғасырлар бойы күнделікті іс-тәжірибе негізінде сұрыпталған жазу-сызу мен азаматтық қоғам әлі жоқ кезде қалыптасқан салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар мәдени мирасқорлықтың жалғыз мүмкіндігі болды. Ескі ырымдар мен әдет-ғұрыптардан надандық, анайылықты емес, қазіргі ұлттық мәдениеттердің архетипін аңғарған жөн.

Кез келген ұлттық мәдениеттің негізі мен ділін, ондағы адамгершілік қасиеттер мен дүниетанымды ұғыну үшін мәдениеттің тағы бір түп-тамыры дінге жүгіну қажет. Тоталитарлық жүйе ұлттық мәдениеттерді құрту мақсатында, дінді «апиын» деген марксизм қағидасын басшылыққа алып, ешқандай қасиетті тірліктері жоқ, шолақ белсенді мәңгүрттерді тәрбиелеуге тырысты.

Ал шындығында діни Ренессанс («ренессанс» — француз сөзі — қайта жаңғыру) мәдени дамуда орасан зор роль атқарды. Дінге дейінгі дүниетаным ретіндегі мифте табиғат қасиетті күштерге баланса, ұлттық немесе дүниежүзілік діндерде адам мен қоғамның күдіреттілігіне басты назар аударылады. Осының нәтижесінде өркениет қалыптасады. Жалпы алғанда, дінтанусыз мәдениеттану жоқ.

Мәдениеттің өзекті бөлігі — өнер! Таңбалы тастағы кескіндер мен тағы адамдардың ырым-билерінен бастап, Рафаэль мен Микеланджелоның мәңгілік туындыларымен жалғасқан, халықтың шығармашылық рухынан туған талай сұлу дүниелерсіз, өнер әлемінсіз, қандай мәдениеттің болсын рухын сезіне алмаймыз. Шынында да, өнер мәдениеттің алтын қазынасы, адамның ұлылығын білдіретін ғажап көріністердің бірі — оның әсемдікке, сұлулыққа ұмтылуы.

Осыған дейін қарастырылған анықтамалардан бір түйінді ой айтуға болады: мәдениет — адам әлемі. Мәдениет көріністерінде адамдық парасат, оқыл-ой, ізгілік пен әдемілік заттандырылып, игіліктер дүниесі құралған. Сонымен бірге мәдениет адамды түлға деңгейіне көтеретін негізгі құрал.

Әл-Фараби айтқандай, адам — «хайуани мадани», яғни, мәдениетті жан.

Адам — табиғат туындысы және ол үшін табиғи орта мәңгілік қажеттілік болып қалады. Мәдениет адамнан табиғатты бөліп

алады деген пікір қанша рет айтылса да, адамның табиғи шығармашылықтың ең жоғары үлгісі екендігіне күмән жоқ. И. Гердердің тілімен айтқанда, адам — табиғаттың бірінші азаттық алған пендесі.

Ғасырлар — адамның мәдени дамуының куәсі. Бірақ осы алға қарай жылжу Жер-Анаға әр уақытта жайлы бола бермеді. Адам қоршаған ортаны өзіне ыңғайлы тұраққа айналдыруға тырысты, алайда осы белсенділік көп жағдайда табиғатты күйзелтіп, құлдыратып жіберді.

Мәдениет пен табиғатты қарама-қарсы қоюдың бір түрі адамның табиғи антимәдениеттілігі жөніндегі ілімдер еді (киниктер, Ницше). Контрмәдениет атты XX ғасыр туындысы бұқаралық мәдениеттегі руханилықтың затқа, тауарға айналуына қарсы қозғалыс сипатында болды. Мәдениет пен табиғатты ұштастыруға тырысатын ілім — мәдени антропология. Оның негізін салушылардың бірі — Э. Уилсон.

Әрине аталған ілімдер табиғи-биологиялық заңдылықтарды тым әсірелеп жібереді, әйткенмен оның қисыны бар сияқты. Өйткені, XX ғасыр мәдениет пен табиғат дилеммасының адам тағдыры үшін қауіпті екендігін көрсетіп, заман талабына сәйкес экологиялық мәдениет ілімін тудырды. Адамдық шовинизмді тежейтін бұл ілімнің негізі есебінде мынадай идеяларды атап өткен жөн:

- а) академик В.И. Вернадскийдің Ноосфера (парасатты орта) туралы ілімі;
- ә) Рим клубының экологиялық тұжырымдары;
- б) Тейяр де Шарденнің адам жөніндегі гуманистік эволюциялық теориясы;
- в) Л.Н. Толстой, М. Ганди, А. Швейцер, Э. Фромм т.б. дамытқан гуманистік этика т.б.

Тағы айта кететін жайт, осы экология мәселелеріне байланысты Шығыс пен Батыстың арасындағы айырмашылық туралы. Интровертивтік Шығыс мәдениеті табиғатқа жақын, ол үстемдік етуге шақырған жоқ.

Сонымен, мәдениет адам мен табиғатты бөліп тұрған «қытай қорғаны» емес, керісінше, олардың арасындағы нәзік үндестік және рухани қыл-көпір. Осы үндестікті (гармонияны) одан әрі жетілдіру — адамзаттың алдындағы келелі міндет.

Адам және мәдениет мәселесін тереңдете түсетін тағы бір жайт адамның қабілеттілігіне, жан-жақтылығына, шексіздігіне байланысты. Американ ғалымы К. Поппер айтқандай, адам бірдей үш дүниеге: физикалық, ментальдық (психикалық) және

идеалдыққа жатады. Сонда мәдениет осылардың қайсысымен көбірек анықталады деген заңды сұрақ туады. Егер біз мәдениетті тек материалдық және рухани бөліктерге бөлудің қарадүрсін шеңберінен шыға алсақ, онда мәдениеттің өзінің ішкі мағынасында идеалды екендігіне көзіміз жетеді. Себебі, адамды қоршаған заттар, дүние — бұл мәдениеттің сыртқы көрінісі ғана, оның мәні — руханилықты адам әрекетінің нәтижесінде заттандыруда жатыр. Мәдениеттің ішкі мәні қоғамдағы өмір сүріп жатқан адамдардың өзіндік санасында, парасаттылық сезімдерінде, рухани ізденістерінде айқындалады.

Ж. П. Сартрлық көсемсөзді қайталасақ, адам әлемге еркін жіберілген, ол еріктілік жазасына кесілген. Осы сипатта мәдениеттің құпиясы — адамдағы «Мендік». Одан сыртқа ерекше бір нұр — азаттық, жауапкершілік, адамгершілік сәулесі нұр шашып тұр. Мәдениетте адам ғажап биік деңгейге көтеріледі. Мәдениет дегеніміз менің өмірім, менен бөлінген, мен өлгеннен кейін де тірі болатын менің шығармашылығым.

Енді мәдениеттің қоғамда атқаратын қызметтерін талқылайық. Алдымен қоғам және мәдениет ұғымдарында қаншама ұқсастық, үндестік болғанымен, олардың арасындағы мағыналық, айырмашылықты естен шығармаған жөн.

Қоғам — әлемнің бір бөлігі, белгілі бір мақсаттарды іске асыру жолында әрекет етіп жатқан субъектілердің (тұлғалардың, топтардың, этностардың, мемлекеттердің) байланыс нысандары. Яғни, қоғам ұғымындағы негізгі мәселе — адам және оның ұйымдасу нысандары, бұл ретте қоғамды зерттейтін басты ілімді әлеуметтану деп атайды. Ал мәдениет осы тұрғыдағы қоғамның белгілі бір қасиеті, көрінісі, сипаты мазмұнында қолданылады.

Осыған дейін қарастырылған ұғымдарды негізге алып, қоғамдағы мәдениеттің төмендегідей қызметтерін айқындау мүмкіндігі бар:

1. Адамды қалыптастыру қызметі. Бұл — мәдениеттің қоғамдағы басқа қызметтерін бойына жинақтайтын және оның негізгі мазмұнымен тікелей байланысты нышан. Егер біз адамды әлде құдай, әлде табиғат, әлде еңбек жаратты деген пікірталастардан сәл көтерілсек, адам мәдениетті, ал мәдениет адамды қалыптастырғанына көзіміз жетеді. «Жеке адам өзі өмір сүріп жатқан қоғамның туындысы, төл перзенті» (С. Мырзалин, Ә. Әлпейісов. Қоғам және мәдениет. Алматы, 1992, 14-бет). Маугли — көркем бейне. Жануарлар арасында кездейсоқ өскен адам мәдениеттік қасиеттерден жүрдай болады.

Адамға ең қиыны — адам болу. Ал оның негізгі шарттары-

ның бірі ретінде ізгілік пен зұлымдық, ақиқат пен жалғандық, әділеттілік пен өктемдік, бодандық пен азаттық, сұлулық пен ұсқынсыздық арасындағы адамның таңдауын аламыз. Соның нәтижесінде жеке тұлғада өзіндік сана тұрақталады, ол озық мәдениет үлгілерін өз бойына сіңіреді. Жалпы алғанда, мәдениеттің алға басуы дегеніміз дүниежүзілік тарихтың адам үшін, оның мүдделері мен өзіндік мақсаттары бағытында толыққанды ашылуы болып табылады.

2. Жалғастық, мәдениет мұрагерлік қызметі. Мәдениеттің бұл қызметі бір ұрпақтан екінші ұрпаққа берілетін бүкіл адамдық өмір тәсілдерінің өзіндік ерекшеліктеріне қатысты. Ақпараттық (информациялық) беріліс әлеуметтік жүйеде биологиялық тұқым қуалаушылықтан өзгеше жүреді. Шын мәнісінде қоғамда ұрпақтар жалғастығы мәдени мұраларды игеру, қабылдау және оны шығармашылықпен дамыту арқылы жүзеге асады. Мәдени ақпараттар — салт-дәстүр, әдет-ғұрып, рәсім-рәміз, діл мен тіл, дін және өнер, білім т.б. руханилықтың белгілі бір деңгейін меңгерудің нәтижесінде мәдениет субъектісінің өзіндік санасының жанды буынына айналады.

3. Танымдық қызметі. Мәдениеттің қоғамдағы бұл қызмет-міндетінің сан алуан қыры бар. Бірден біздің назарымызды өзіне аударатын нәрсе — мәдениет пен білімнің арақатынасы. «Табиғаттан қулығын асырып жіберуге» (Гегель) бағытталған адамдардың білімі, әрине мәдениеттің негізгі құрамдас бөлігіне жатады. Ертедегі гректің «пайдейя», ислам Өркендеуіндегі «маариф», қазіргі өркениеттегі «интеллигенттілік» ұғымдары мәдениет пен білімділіктің іштей туыстығын, үндестігін білдіреді. Осы сипатта, әсіресе зиялылар (интеллигенция) мәдениетті сақтау және дамыту ісінде үлкен қызмет атқарады. «Бүгінгі күнге лайық адамдық қарым-қатынас орнату — интеллигенцияның басты міндеті... Ал біздің өркениеттілігіміз жаппай компьютерге көшумен сипатталмауы керек, мәдени диалогтың түрін жасап, оны сақтай білу қабілетімізбен көрінуі керек» (Ө. Наурызбаева, Н. Скалон. Диалогтың мүмкіндігі. «Шаһар», 1993, № 1, 8-бет). Яғни білімділік мәдениеттіліктің маңызды алғы шарты болғанымен, бұл екі ұғымның арасында елеулі айырмашылық, белгілі алшақтық, кейде тіпті қайшылық бар. Ғылымның бет алды дамуы, шектелмеген техникалық әрекет мәдениетке үлкен нұқсан келтіруі мүмкін. Тек жоғары деңгейде мәдениеті бар өркениет ғылым мен техниканың дамуындағы теріс салдарларды бейтараптандыра алады. Егер біз ғылым арқылы шындықты ашсақ, өнер арқылы әсемдікке ұмтыла-

мыз, ал моральдық таным арқылы — жақсылық пен жамандықты айырамыз.

4. Реттеу қызметі. Бұрынғы Кеңес Одағында шыққан кітаптарда «мәдениетті ғылыми жолмен басқару» атты сөз тіркесі кең етек алған-ды. Бірақ адамның дүниеде өмір сүру тәсілі ретінде түсіндірілетін мәдениетті басқару мүмкін емес, әйтпегенде адамды тетікке, қуыршаққа айналдырған тоталитарлық айла-шарғы үлгілерін көреміз. Айталық, Ертедегі Грекияда ешқандай шенеуніктер адам басына театрлар неше билет сатты деген ақпараттар жинаған жоқ. Солай болса да ол елдегі жоғары мәдениеттің және рухани ізденістің қандай деңгейде болғаны бәрімізге белгілі.

Алайда солай екен-ау деп мәдениетке сыртқы ықпал жасау мүмкіндігін жоққа шығара алмаймыз. Мәдениет — «жабулы қазан емес». Мәдениеттегі реттеушілік әрекеттерінің өзіндік ерекшеліктері бар. Мәдениетте күнделіктен гөрі жоғарыға, идеалдыға, үлгіге көбірек көңіл бөлінеді. Мәдени ұғымдарда нормативтік, ережелік талаптар басымырақ. Мысалы, «мәдениетті адам» дегенде оның адамдық жан-жақты белгілерді бойына толығырақ, тереңірек дарытқандығын көрсетеді. Ол — білімі ғылым деңгейіне, киімі сол кезде көп тараған сәнге, мінез-құлқы осы қоғамның адамгершілік талаптарына сай адам.

5. Коммуникативтік, қарым-қатынастық қызмет. Бұл мәдениеттің қоғамдағы негізгі қызметтерінің бірі. Адамдардың қарым-қатынасы, мәдениеттер сұхбаттасуы — әлеуметтік шындықтың басым көрінісі. Адам ерекше бір өрісте — қарым-қатынас өрісінде болады. Руханилық пен ізгілік, әдемілік пен жақсылық тербелісі адамды нәзік тормен қоршаған; қоғамдық өмірде тек зат пен тауар ауысуы ғана емес, ең алдымен идеялар, мамандық, шеберлік тәжірибелерімен, сезімдік үлгілерімен ауысу толастамақ емес. Мәдениет игіліктерін жас нәресте анасының ақ сүтін еміп, оның әлди жырымен сезім дариясына шомылып қана адамдық қасиеттерді бойына сіңіре бастайды.

Ғылымда социализация (әлеуметтену) деп аталатын процесс те мәдени қарым-қатынасқа негізделген. Мәдени қарым-қатынастың түрлері дегенде олардың әмбебаптығына және көпмағыналылығына көңіл бөлу қажет. Мәдени құндылықтарды оларды жасаушылар және тұтынушылар арасындағы қарым-қатынас ретінде алуға болады. Мәдени туынды қаншама асыл болғанымен, егер ол рухани азық ететіндері белгілі бір себептермен жетпей жатса, онда ол мәдени айналыстан шығып қалады. Адам тұрмайтын үй қанырап бос тұрады, отарба жүрмейтін темір жол —

жай темір мен ағаштың үйіндісі, ешкім оқымайтын кітап — шаң басып жатқан қағаз. Мәдени болмыстың тірегі деп қарым-қатынасты айтамыз.

Мәдениеттің қоғамда атқаратын басқа да қызметтері жеткілікті. Зерттеушілер оның аксиологиялық, футурологиялық, герменевтикалық т.б. түрлерін атайды.

1.4. Тарихи-мәдени процесс

Біз осыған дейін мәдениетті ұғымдық жағынан қарастырып келдік. Ал мәдениет болмысы — тарихи-мәдени процесс. Оны әлеуметтік қозғалыстың ақпараттық түрі деп атауға болады. Мәдениеттің заттық пішіндерінде ақпараттық беріліс адам әрекеті нәтижесінде «жасанды табиғатта» ұяланса, ал рухани мәдениетте ол текстер мен тілде жүзеге асады.

Тарихи-мәдени қозғалысты мәдениеттану дүниежүзілік тарихтан басқаша қисынмен зерттейді. Оның алдында оқиғалар мен тарихи деректердің тізбесін жасау мақсаты тұрған жоқ. Ол осы тарихи-мәдени процестің қисындық модельдерін бейнелеуге тырысады. Егер біз дүниежүзілік тарихқа осы сипатта назар аударсақ, онда адамзат дамуында екі бағыт бар екендігін байқаймыз. Біріншісі, табиғатты меңгеру арқылы өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастарды өркендетумен, білім мен техниканың дамуы нәтижесінде қалыптасатын өркениетпен байланысты. Өркениет заманы адам өміріне машинаның жан-жақты енуімен, тіпті адамның руханилығының құндылығы кеміп, оның осы машинаның тетігіне айналған көріністерімен айқындалып тұр. Н.А. Бердяев бұл туралы былай деген: «Өмір органикалық сипатын жоғалтып, табиғи тербелістермен байланысынан айырылады. Адам мен табиғаттың ортасына, адамның табиғатты бағындырғысы келген құралдары қойылған... Өркениеттің негізі енді табиғилық та, руханилық та болмай қалды, оның негізі — машиналық» (Н.А. Бердяев. Воля к жизни и воля к культуре. На переломе. Москва, 1990, с. 78).

Өрине өркениет адам өмірін қазіргі кезде тұтынудың жоғары деңгейіне көтерді. Дамыған елдерде «не жеймін, не киемін»

сияқты мәселелер түбегейлі шешілген. Бірақ адамзат үшін бұлардан басқа маңызды талап-тілектер бар. Екінші бағытты — адам руханилығының дамуы (мәдениет) деп атауға болады. Ол адамның ішкі дүниесіне, оның терең сезім қатпарларына, ой-өрісіне бұрылған. Осы екі бағыттың айырмашылығын Шығыс пен Батысты салыстыру арқылы да байқауға болады. Егер Шығыс мәдениетке көбірек көңіл бөлсе, Батыс өркениетті дамытуда бірталай жетістіктерге жетті. «Батыс адамы Дүниемен, табиғатпен, өзі сияқты басқалармен күресуде. Шығыс адамындағы күрес пафосы — керісінше: ол өзімен-өзі, өзіндегі толымсызбен күреседі» (А. Хамидов. Шығыс және Батыс: дүниелік қатынас және дүниетаным. «Шаһар», 1993 ж. № 1).

Егер тарихи-мәдени қозғалыстың динамикасын алып қарастырсақ, онда тарихи тұрғыдан төмендегідей сатыларды бөліп көрсетуге болады.

- I. Льюис Генри Морганның ілімі бойынша: 1. Тағылық. 2. Варварлық. 3. Өркениет.
- II. Маргарет Мидтің ілімі бойынша: 1. Постфигуративтік (дәстүрлік) мәдениет. 2. Кофигуративтік (замандастық) мәдениет. 3. Предфигуративтік (жас ұрпақтық) мәдениет.
- III. Даниелл Беллдің пікірі бойынша: 1. Индустриалдыққа дейінгі қоғам. 2. Индустриалдық қоғам. 3. Индустриалдықтан кейінгі қоғам.

Марксизм бес қоғамдық-экономикалық формацияға (алғашқы қауымдық, құлиеленушілік, феодалдық, капиталистік, коммунистік) тән мәдениеттің бес түрін көрсетеді.

Бұған дейін мәдениет өзінің тұтастық және жалпылық белгілері бойынша бүкіладамдық қасиет ретінде сипатталды. Алайда, нақтылы тарихта әртүрлі мәдени жүйелер өмірге келіп жатады, олар кейін орнын басқаларға береді. Ал этностық (ұлттық) мәдениеттерді алсақ, олар тіпті бір ғасырдың ішінде талай өзгерістерді басынан өткізген. Мысалы, XX ғасырдағы қазақ мәдениеті туралы сөз болғанда көшпенділерден бастап кеңестік тоталитарлық мәдениетпен қоса, қазір қайта жаңғырып жатқан қазақтың төл мәдениеті туралы айту қажет.

Сонда, әр мәдениеттің өзіндік ерекшеліктерін жоғалтпай, оларды белгілі бір жүйеге, топқа келтіруге бола ма? Бұл мәдениеттер типологиясы туралы және мәдениеттанудағы ең келелі мәселелердің бірі болып табылады.

Типология (грек тілінен «типос» — пішін, үлгі, із және «логия» — ілім, сөз деп аударылады) деп қазіргі ғылыми әдебиетте

зерттеу объектілерін жалпылама үлгі көмегімен талдау, сұрыптау және жинақтау әдістері мен тәсілдерін айтады. Типология, әсіресе, бір-біріне ұқсамайтын, көп түрлі құбылыстармен істес болатын ілімдерде реттеу және түсіндіру мақсатында жиі қолданылады. Осы сипатта типологияның XX ғасырда жан-жақты дамыған структурализм, жалпы жүйелік ілім мен мәдениеттану сияқты ілімдерде кеңінен қолданылатынын баса айту қажет.

Бұл ілімдерде типология әр түрлі құрылымдық заңдылықтарды ашу, олардың негізіндегі архетиптерді айқындау, осының нәтижесінде идеалды типтерді құрастыру және оларды салыстырмалы тәсілдермен түсіндіру сияқты ғылыми негізгі әдістерге жатады. Сонымен, адамзатқа тән сан алуан мәдениетті зерттеу үшін типология ауадай қажет.

Қазіргі мәдениеттануда типологияның бірнеше баламасы қабылданған. Бұл жерде шешуді қажет ететін мәселе — мәдени типтердің өзара байланысы. Дүниежүзілік тұтас мәдениеттер эволюциясы бар ма, әлде әрбір мәдениет оқшау, бір-бірімен алшақтап кете ме? Осы мәдени типтердің тарихтағы салмағы, оның қосқан үлесі қандай? Неліктен адамзат дамуында белгілі бір мәдени тип алға озып шығады? Ал бұрын гүлденгені, неге кейін солып қалады? Осындай сұрақтарды жалғастыра беруге болады. Енді соларға түсіндірмелерді іздестіріп көрейік.

Осы мәселе бойынша мәдениеттануда негізінен үш бағытты бөліп алуға болады. XIX ғасыр тарих тұрғысынан мәдениет типтерін негізінен біртұтас дүниежүзілік өркениеттің қалыптастыру заңдылықтарына сәйкестендіре шешті. Дарвинистік эволюциялық ілім ықпалымен пайда болған бір бағыттық прогрессивтік мәдени даму тұжырымдамасы бойынша әртүрлі өркениет жоқ. Тек бір өркениет бар және де барлық дамыған елдер мәдениеттің ұқсас сатыларынан өтеді. Бұлай ойлау, әсіресе, марксизм ілімінде анық айтылған (қоғамдық-экономикалық формациялар, спираль түрінде даму идеялары). Гегель философиясындағы жалпыламалықтың жекелерден жоғары тұрып, оларға үстемдік ету принципі мәдениет типтеріндегі өзіндік ерекшеліктерді елемеуге әкеліп соқты.

XIX ғасырдың екінші жартысынан басталған бетбұрыс осы мәселеге де өз әсерін тигізді. Мәдениеттегі ортақ даму заңдылықтарын логикалық тұрғыдан талдаудың орнына әрбір

«өркениеттің» көркем өмірбаянын суреттеу алдыңғы қатарға шықты.

Ресейде де бұл идея XIX ғасырда терең тамыр жайған. Осы ретте орыстың белгілі мәдениет тарихын зерттеушісі Н.Я. Данилевскийдің тарихи-мәдени тип іліміне қысқаша тоқталып өтейік. Ол өзінің «Ресей және Еуропа» атты шығармасында тарихта 13 мәдени типтің болғанын атап өтеді. Осы тарихи-мәдени типтердің арасынан біз түрік халықтарын таба алмаймыз. О. Шпенглер сияқты Н. Данилевский де «Орталық Азия халықтары варварлық сатыдан шыға алмады» деген еуроорталықтық көзқарас шеңберінде қалып қойған.

Әрбір мәдени-тарихи тип оқшау организм тәрізді болғандықтан, олардың бір-біріне қарым-қатынасы шектелген, араларында шынайы сұхбаттасу (диалог) мүмкін емес. Н. Данилевскийдің пікірінше, ұлттық мәдениеттер шығармашылық (творчестволық) және қатып-семіп қалғандар (реликтілік) болып бөлінеді. Тарихи қозғалыс нәтижесінде кейбір мәдениет алға озып шығады да, басқалары оларға этнографиялық материал болудан өзгеге жарамайды. Жалпы қалыптасқан мәдениет шамамен 1500 жылдай өмір сүреді. Оның 1000 жылын қалыптасу, нәр жинау, басқалардан оқшаулануды қамтитын этнографиялық кезеңі алса, 400 жыл мемлекеттік кезеңге жатады. Тек соңғы 50—100 жыл ішінде тарихи-мәдени тип өзін көрсетеді, тарихта із қалдырады. Бұл кезенді Н. Данилевский өркениет деп атайды. Бірақ өркениет түбінде этностық мәдениетке орны толмайтын нұқсан келтіреді, оның архетиптік өзегін жегідей жейді.

Әрине, Н. Данилевский тарихи-мәдени типтердің арасындағы байланысты мүлдем жоққа шығара алмайды. Оның пікірінше, мәдениеттердің арақатынасының 3 түрі бар:

- а) жою, тазарту (мысалы, еуропалықтардың Америкадағы үндістер өркениеттерін мүлдем құртып жіберуі);
- ә) будандастыру (І Петрдің еуропалық мәдениетті орыс жеріне енгізуі);
- б) тыңайту (мәдениет өзінің негізін сақтап, басқалардың нәрімен толығыды). Жалпы алғанда көптеген тың пікір айтқанымен, Н. Данилевский мәдениеттер тұтастығын жеткілікті ескермейді.

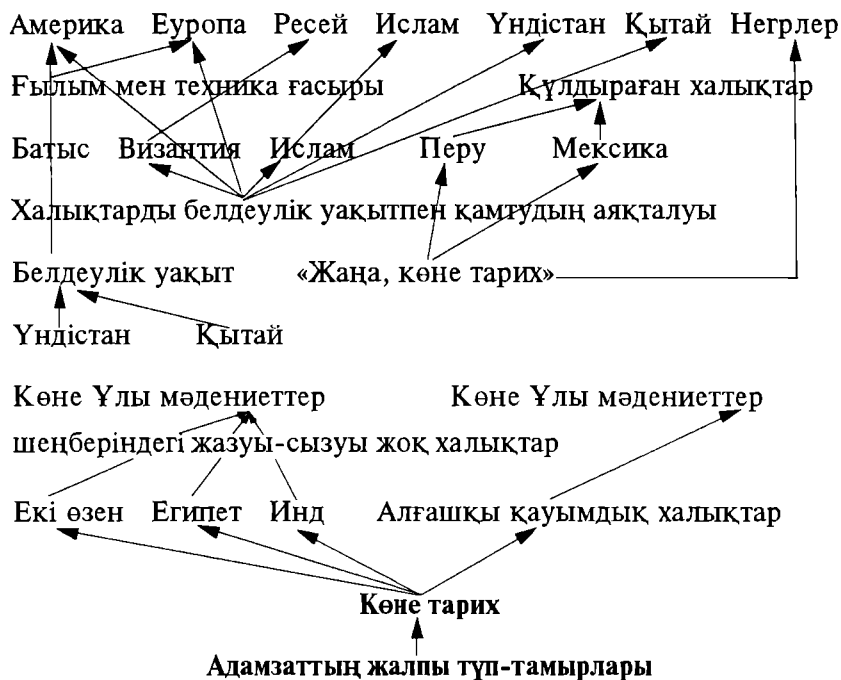
XX ғасырдың екінші жартысынан бастап адамзат ғасырлар бойы қалыптасқан, алайда жаугершілік пен алапат соғыстардың салдарынан жиі-жиі үзіліп қалған өзінің бірыңғай мәдени

бірлігін қалпына келтіре бастайды. Бүкілпланеталық тұтастық идеясы гуманист ойшылдарды тарихтың ішкі мәнісін замандар сабақтастығынан іздеуге ұмтылдырды. Мәдени оқшаулық теориялары өз орнын адамзат өркениеті дамуының біртұтастығы жайындағы ілімдерге бере бастады. Осылардың ішінде белгілі философ-экзистенциалист Карл Ясперстің (1883—1969) белдеулік (осьтік) уақыт ілімі ерекше орын алады.

К. Ясперстің пікірінше, адамзат біртұтас күйде пайда болған, негізгі даму бағыты ортақ және тағдыры мен болашағы ұқсас. Жалпыадамдық мәдениет пен өркениеттің қалыптасуына шешуші әсер еткен фактор — тарихтағы рухани даму, құдайлық сенімнің адамдарды баурап алуы. Бірақ әрбір дүниежүзілік немесе ұлттық дін өзара таластың салдарынан жалпыадамдық наным мен сананы қалыптастыра алмады. Оны тек қана «дүниежүзілік тарихтың белдеулік уақытында» пайда болған философиялық сенім тұжырымдады. Бұл — шамамен б.з.б. 800 және 200 жылдарды қамтитын уақыт. Осы кезде планетамыздың әр жерінде (Қытайда, Үндістанда, Персия мен Палестинада, Ежелгі Грекияда) рухани қопарылыс болып, қазіргі адам типі қалыптасты. «Бұл уақытта, — дейді К. Ясперс одан әрі, — керемет құбылыстар болып жатты. Қытайда Конфуций мен Лао-цзы өмір сүрді. Мо-цзы, Чжун-цзы, Ле-цзы және тағы да көптеген философтар өз ойларын дамытты. Үндістанда Упанишадтар пайда болып, Будда өмір сүрді. Осы екі елде де адамзаттың барлық тағдырлық мәселелері пайымдалып, бабына жетті; Иранда Заратуштра жақсылық пен зұлымдықтың арасында толассыз күрес жүретін әлем туралы өз ілімін уағыздады; Палестинадан Илия, Исаяя, Иеремиа және Екінші Исаяя пайғамбарлар шықты; ал Грекия — бұл Гомер мен Парменид, Гераклит, Платон тәрізді философтардың, Фукидид пен Архимед сияқты трагиктердің уақыты» (Смысл и назначение истории. Москва, 1971, с. 32—33).

К. Ясперс ертедегі ұлы мәдениеттердің пайда болуын адамның өзінің әлсіздігін сезініп, осы жағдайдан құтылу үшін рухани күреске шығуы арқылы түсіндіреді. Адамзаттың рухани бірлігі идеясын К. Ясперс мәдениеттер типологиясын талдауға негіз етіп алған. Оны нақтылы көрсету мақсатымен төмендегідей кестені «Тарихтың түп-тамырлары және оның мақсаты» шығармасында ұсынады.

Жер бетіндегі адамзаттың тұтас әлемі

К. Ясперстің схема-кестесіне кейбір түсіндірмелер мен ескертпелер:

- 1. Тарихқа дейінгі кезең шамамен б.з.д. 3000 жылдыққа дейінгі уақытты қамтиды. Оған дейінгі адамзат туралы жазба деректер жоқ. — Яғни тарихтың ұзақтығы 5000 жылдай. Тарихқа дейінгі кезеңде өзінің қабілеттері мен ерекшеліктері жинақталған қазіргі адам қалыптасты. Ол — мәдени архетип, тіршіліктің тірегі; қаншама тарихи апаттар болғанымен, адамзат биологиялық жағынан көп өзгермеді.
- 2. Біздің заманымыздан 4000 жылдай бұрын жердің 3 аймағында (Шумер — Вавилон — Египет — Эгей әлемі, Инд аңғарындағы арийлікке дейінгі мәдениет және Хуанхэдегі архаикалық Қытай) бір-бірімен қатар ертедегі Ұлы мәдениеттер пайда болды. Алғашқы мәдени типтердің пайда болуына негіз салған төмендегідей факторларды айта кеткен жөн: а) Ніл, Тигр, Евфрат, Хуанхэ және Инд аңғарларына ирригациялық жүйелерді ұйымдастыру; ә) жазуды ойлап табу, ол суреттік жазудан (пик-

тограмма), сыналық және иероглифтер арқылы алфавиттік (идеограммалық) жазуға ауысты; б) ортақ мәдениеті, тілі, мифтері бар, өздерінің бірлігін пайымдайтын халықтардың пайда болуы; в) мемлекеттер мен қалалардың қалыптасуы.

3. Белдеулік уақыт адамзатты біртұтас тарих ағынына қосатын желім (фермент) болып табылады. К. Ясперстің пікірінше, белдеулік халықтарға қытайлар, үнділер, ирандар, иудейлер және гректер жатады. (Смысл и назначение истории. Москва, 1991, с. 76).

1.5. Мәдениеттің сұхбаттық табиғаты

Қазіргі адамзат баласы мыңдаған халықтардың жүздеген мемлекеттеріне біріккен миллиардтаған саны бар жұртшылық. Олардың бәріне ортақ не болуы мүмкін? Олардың бәріне ортақ нәрсе — мәдениет, адам баласының саналы іс-әрекетінің жемісі ретіндегі мәдениет, жасампаздық рухының көрінісі ретіндегі мәдениет. Бұл әлемде абсолютті бірдей екі адам болмайтындығы сияқты егіздей ұқсас екі мәдениет те болмайды. Алуан түрлі мәдениеттер арасында қандай қарым-қатынас болуы мүмкін? Оларда өзара түсіністік бар ма?.. Осы сияқты көптеген сұрақтар мәдениеттанушының алдында міндетті түрде туады және толассыз туа береді де. Себебі мәдениетті адам өмірден мән мен мағына іздейді, жаңаны танысам деп талпынады.

Көптүрлі мәдениеттер, олардың өзіндік құндылығы, бірегейлігі, бағалылығы және өз ара қарым-қатынасы, байланысы мәдениеттану негізінде жатыр. Сондықтан мәдениеттер сұхбаты (диалогы) мәдениеттанудың бастауында түр десек артық айтпаған болар едік.

Диалог сөзінің шыққан тегі — көне грек тілі (соңғы уақытта қазақ тілінде жарық көрген ғылыми-зерттеу жұмыстарында «диалог» ұғымы «сұхбат» деп тәржімаланып жүр. «Диалог» сөзінің қазақша баламасы «сұхбат» болғандықтан, ол екеуінің қатар қолдануы немесе бірін-бірі алмастыруы орынды). Өзінің алғашқы мағынасында «диалог» — екі адамның әңгімелесуі деген мазмұнға ие болған. Сәл кейінірек диалог — кейіпкерлердің

пікір алысуынан тұратын әдеби шығарманың түрі ретінде түсіндірілетін болды. Осы орайда көне грек философы Сократтың өзін қоршаған дос-жарандары, шәкірттері тіпті дұшпандарымен пікірталас ретінде өткізетін әңгімелесу стилін еске алайық. Онда ешбір кемсіту, мұқату, өзінің басқалардан ақылының көптігін алға тарту деген жоқ. Бұл әңгімелесу барысында жасы үлкен немесе лауазымы жоғары адам құрметке ие болмайды, ойлау қабілеті жоғары, ақыл-парасаты биік адам құрметке ие болады. Адамдар қарым-қатынасының құндылығын ашып көрсетіп, сұхбаттың адам игілігіне жарайтын ұлы күш екендігін аңғарған тұңғыш философ Сократ болды.

Кейін диалог ұғымы «екі адамның әңгімелесуі, сырласуы» деген тікелей бастапқы мағынасының тар шеңберін бұзып шығып, қазіргі заман дискурсының, мәдени-әлеуметтік контекстінің негізгі ұғымына айналып отыр. Бүгінгі таңда сұхбат адамның және адам іс-әрекетінің жемісі — мәдениеттің болмыстық сипаты ретінде кең мағынада қарастырылуда. Жалғыз басты, өзімен өзі ғана шектелген адам баласының болуы мүмкін емес. Адам жасампаздығының қайнар көзі — адамның басқалармен бірлесе өмір сүруінде жатыр. Сондықтан мәдениет те тек мәдениеттер сұхбаты ретінде тіршілік ете алады.

Сұхбат адамның, мәдениеттің «өзіндік» шекарасынан шығу қажеттілігін қамтамасыз етеді, өйткені адам да, мәдениет те өзіне өзі тепе-тең емес, өзімен өзі ғана шектелмеген дүние. Адамның да, мәдениеттің де болу мүмкіншілігі тек «шекаралық жағдайда» жүзеге асады. Адамның басқа адаммен, мәдениеттің басқа мәдениетпен сұхбаты, қарым-қатынасы негізінде ғана бұл әлемдегі бар құндылықтар дүниеге келеді. Әрбір басқа адам, әрбір басқа мәдениет мен үшін маған тепе-тең, пара-пар, сайма-сай ғана емес, сонымен қатар, менің өзіндік болмысымның көкжиегін кеңейтуші күш.

«Мәдениетті мәдениеттер сұхбаты ретінде түсіну қажет (бұл — тавтология емес, бұл — мәдениет анықтамасының спиралі). Мәдениетті жеке тұлғалар сұхбатының бір түрі ретінде қарастыру керек...» (В. Библер. Итоги и замыслы (конспект философской логики культуры). Вопросы философии. 1993, № 5, с. 78).

Адам санасы оның әлеуметтік болмысының жемісі ретінде адамның бір-бірімен қарым-қатынас жасауының нәтижесінде қалыптасты. Адамдық қарым-қатынас оны басқа қоршаған табиғи ортадан бөліп-жарып, өзгешелеп алды. Тіпті физиологиялық тұрғыдан осы мәселеге көз тастайтын болсақ, онда да са-

наның сұхбаттық табиғатына куә боламыз. Адам миының жемісі болып табылатын сана — мидың қос жартышарларының диалогының нәтижесі. Ал мидың қос жартышарларының ақпарат қабылдаудың, сараптаудың қос тәсілінен, қос әдісінен тұратындығы белгілі. Яғни біртұтас мидың өзінің сананы тудыруы үшін екі қарама-қарсы бөлікке бөлінуі қажет болған. Сол өзгешелікке негізделген қос бөліктің қарым-қатынасынан туындайтын сананың өзі де о бастан («іштей туа») сұхбатты. Саналы адамның болмысы да диалогты, қоғамдаса өмір сүруі де сол бастапқы диалогтылықтан туындап жатса керек.

Сұхбат адамдардың бір-бірімен пікір алысуымен шектелмейді, ол дегеніміз адамдардың қатынасы. Тіпті бір ауыз сөз айтылмаса да, ешбір мағлұмат алынбаса да сұхбаттың болу мүмкіншілігі бар, өйткені сұхбат — ішкі, көрер-көрінбес әрекеттің бір-біріне бағышталғандығы.

Әлемдегі болып жатқан оқиғалардың, табиғаттағы орын алған құбылыстардың бәрін де мен өзіме бағышталған, өзімнен жауапты әрекет күтетін нышан деп қарастыруым керек. Тек осындай тұрғыдан ғана сұхбатта болу мүмкіншілігім бар. Әлемдегі адамдардың бәрі бірдей емес, сол сияқты олардың сұхбатта болу мүмкіншіліктері де әртүрлі, дұрысырақ айтсақ, өзіне берілген сұхбаттық мүмкіншілікті әркім әрқалай пайдаланады, кейбіреуі тіпті пайдаланбайды десе де болады. Сұхбаттың үш түрі бар: шынайы сұхбат; техникалық сұхбат; сұхбат болып танылуға тырысқан монолог (М. Бубер).

М. Бубердің айтуынша, сұхбаттың бірінші түрі өмірде өте аз кездеседі, бірақ болашақта, мұратта соған жетуіміз керек. Ал сұхбаттың екінші түрі біздің қазіргі «тіршілік ету тәсілімізге» сай келеді. Үшінші түрдегі сұхбат... оны өміріміздің әр саласынан көптеп кездестіре аламыз. Бірін-бірі тыңдағансып, жайбарақат қана өз монологының шеңберінен асып ештеңені қабылдамайтын «көпшілік» құбылысы — қазіргі өмірдің ақиқаты. «Сұхбаттағы өмір дегеніміз көп адамдармен істес болу деген сөз емес, көп адамдармен істес бола тұрып шынында да солармен бірге болу!» (М. Бубер. Два образа веры. Москва, 1995, с. 109).

Жалғыз өзін тау басында тұрып та өзінді жалғыз сезінбеуің, ал бет-бейнесіз көпшілік арасында отырып жалғыздықтан жаныңның құлазуы да мүмкін. Шынайы сұхбат басқаларды көзіңмен көріп, солардың даурыққан даңғылын естуден басталмайды, шынайы сұхбат жаныңның терең түкпіріндегі «Басқаға» деген құлшынысыңнан, «Басқаға» деген сүйіспеншілік сезімінен басталады.

М. Бахтин талдауларының бәрінде де сананың о бастан сұхбаттылығын тұжырымдады. Платонның ойлау дегеніміз адамның өз-өзімен сұхбаты, әңгімелесуі деп түсінгенін, Канттың ойлау адамның өзін-өзі тыңдауынан пайда болады дегенін еске ала кететін болсақ, М. Бахтиннің сананың алғашқыда-ақ сұхбатқа негізделгендігі туралы тұжырымы бізге жаңашыл болып көрінбесе керек. Бірақ алғашқылардың анықтамаларында диалогтан гөрі монолог туралы сөз болатын сияқты. Ал М. Бахтин үшін сананың болмыстық диалогтығы оның «Басқа», «Сен» сияқты «Менің» коррелятивті болуына арқа сүйейді.

Бахтиннің «Мен-Басқа» дихотомиясындағы «Мен» — өзінің «болмыстағы — куәсінің — жоқтығымен», «өзінің болмыстағы жалғыз, жеке дара орынымен» анықталатын субъект. «Мен» өзімнің болмыстағы маған ғана белгіленген, менен басқа ешкім онда тұра алмайтын нақты болмыстық нүктеде әрдайым қажетті түрде жалғыз өзіммін. Мен одан ешқайда кете алмаймын, ол — менің болмысымағы маған ғана тиесілі орным. Сондықтан менің «болмыстан—куәм—жоқ». Осы менің жалғыздығым менің жауапкершілігімнің куәсі. Мен өз орнымды ешкімге бере алмайтын болсам, әрбір іс-әрекетім, мүң-мұқтажым үшін тек қана өзім жауаптымын.

«Мен-Сен» немесе «Мен-Басқа» дихотомиясындағы екінші жақ — «Басқа». «Басқа» — өзінің тәуелсіздігі, теңдігі тұрғысынан «Мен» сияқты. Өзінің «Басқалығының» нәтижесінде ол «Маған» қарама-қарсы ерекшелік, өзгешелік. «Басқа» әрқашан маған «сыртқары» тұратындығы сияқты «Мен» де «Басқаға» «шеткерімін». «Мен-Басқа» қарым-қатынасында субъектілер өз ара бір-біріне «сыртқары». Сол өз ара «сыртқарылықтың» нәтижесінде ғана «Менің» де, «Басқаның» да бір-бірімізді дара көру, «артық көру» мүмкіншілігіміз бар. Ал «артық көру» мүмкіншілігі субъектерге мол «жүк артады», өйткені тек «артық көру» болған жағдайда ғана адамдар бірін-бірі түсініп, сұхбаттаса алады. Яғни сұхбат құбылысының түбірі адамның «Басқаны», «сырт көзге айқынырақ» демекші, «артық көру» мүмкіншілігінде жатыр.

Жоғарыда атап кеткен «сыртқарылық» идеясын қашқақтау деп, жатсыну деп түсінсек дұрыс болмас еді. «Сыртқарылық» барлығынан шет қалу, ештеңемен араласпау деген сөз емес. Керісінше, сол «сыртқарылық» арқылы ғана шынайы бірігу, шынайы қарым-қатынас, шынайы диалогтың болуы мүмкін. Өйткені тек қана «сырт өзгешелік», «сыртқарылық» позициясының ғана айрықша көру мүмкіншілігі бар — «артық көру».

Өмірдің онтологиялық (болмыстық) мінездемесі — оның диалогтығында. Ал сұхбат тек «Мен» және «Басқа» арасында ғана мүмкін. Бірін-бірі бағалау мүмкіншілігі, немесе «құндылық» қарым-қатынас тек «Мен» және «Сен», «Мен» және «Басқа» болған тұста ғана кездеседі. Өйткені, мен принципті түрде өзімді-өзім бағалай алмаймын.

«Мен» өзімді бағалы сезінемін, өйткені маған біреу қуанады, мен біреуге қажетпін. Осылайша, әлемдегі әрбір адам өзіне деген басқаның эмоционалдық (сезімге толы көңіл-күй) қатынасын байқайды. «Мен»-«Сен» әлемі — құндылықтар әлемі, өйткені құндылық тәуелсіз қос сананың кездесуінен туындайды.

«Мен өзімнің дүниеге келгенімді немесе дүниеден қайтқанымды сезінбеймін, өз басымнан өткізбеймін, яғни дүниеге келу мен дүниеден қайту менің тууым мен менің өлуім ретінде менің өмірімнің ісі, оқиғасы (событие) бола алмайды. Бұл жерде мәселе оның факт ретінде мүмкін еместігінде тұрған жоқ, мәселе оған деген құндылықтық көзқарастың болмауында, менің өзімнің сол іске, сол жағдайға баға бере алмауымда». (М. Бахтин. Эстетика словесного творчества. Москва, 1989, с. 83).

Біз саналы түрде болсын немесе ойланбай-ақ өзімізді қоршаған адамдарды, әлемді өзіміздің оларға деген қарым-қатынасымызбен құрастырамыз. Бұл құрастыру субъект-объектілік, немесе актив-пассивтілікке негізделген классикалық рационализм рухындағы құрастыру емес, бұл «Мен» және «Басқаның» немесе «бөлінбейтін қосылмастықтың» қатынасы арқылы құрастыру. Мұндағы «қосылмастық» деп отырғанымыз — қатынастың екі жағының, немесе тәуелсіз қос сананың бірінің орнын бірі басып, бірін-бірі жоқ қылып жібере алмайтындығы. Ешкім бұл болмыста ешқашан басқа біреудің орнын ала алмайды. Болмыс архитектурасында әркімнің өз орны бар, ешкім бұл болмыстан тыс емес. «Қосылмастықтың бөлінбестігі» деп «Мен» және «Басқаның» бір-бірін толықтыруын айтамыз. «Менің» барлығым «Басқаның» арқасы да, ал «Басқаның» болуы — «Менің» арқам. «Мен» және «Басқа» — дүниенің кіндігі. Ал олардың арасындағы қарым-қатынас — Диалог (Сұхбат) — адамдар арасындағы барлық қарым-қатынастың бастапқы қайнар көзі.

Мәдениет — сұхбаттық мүмкіншілігі ұлан-асыр ашық құндылықтар жүйесі. Мәдениеттің болмыстық сұхбаттылығының негізінде мүмкін болған мәдениеттер сұхбатын адамдар арасындағы диалог іспеттес қарастыруға болады ма? Иә, өйткені мәдениет адамның белсенді іс-әрекетінің, еркін шығармашылығы-

ның, оның өзіндік ішкі мәндік қасиетінің көрінісі. Мәдениет — адамның шығармашылығының нәтижесі болғандықтан да тікелей адам іс-әрекетімен байланысып жатыр. Адам қолынан шыққан, адам санасының жемісі болып табылатын барлық нәрселер сияқты мәдениет те өз бойына тұлғалық бастаманы сыйғызады.

Мәдениет қашанда мәдениеттер шекарасында, олардың біруақыттылығында, олардың сұхбатының арқасында өмір сүреді әрі дамиды. Әрбір мәдениет басқа бір мәдениеттің сұранысының жауабы ретінде, сол бір басқа мәдениеттің қажеттілігі ретінде туындайды. Мәдениеттің «пешенесіне» өзінің болмысынан тыс басқа әлемде өмір сүру жазылған, диалог — мәдениеттің тағдыры. Әрбір мәдениет екіжақты Янус іспеттес, ол қаншалықты өзінің ішкі әлеміне жіті көз жіберіп қарайтын болса, соншалықты басқа әлемге, басқа мәдениетке де бағышталған.

XX ғасыр мәдениеті көп келбетті, оның басты себебі — мәдениеттердің ұлы тоғысуы, сұхбаттасуы және тұтастануы. XXI ғасыр біртектес адамдық мәдениеттің аймағына зор екпінмен еніп келеді. Үстіміздегі ғасыр қиыншылығы мен қызығы көп, мәселесі мен мардымды жетістігі мол ғасыр болды. Ғасырдың алғашқы жартысында басынан өткізген екі дүниежүзілік қантөгіс соғыс, одан кейінгі екі әлемдік жүйелердің арасындағы ұзаққа созылған қауіпті де қатерлі қырғи қабақ, текетірістік адамзаттың үрейін ұшырып, апокалипсистік, эсхатологиялық көңіл-күйлердің қалыптасуына ықпал етті. Ұлы дағдарысқа кез болған адамзат рухы парасаттылық пен ізгілік, өзара құрмет пен диалог арқылы тоқырауға, қантөгіске жол бермеу әдісін тапты. Соның нәтижесінде XXI ғасыр қарсаңында «дүние жаңа қатынастар қалыптастырудың атымен жаңа күрделі кезеңіне көшті. Дүниені тек текетірістік тұрғыдан: Батыс-Шығыс, Күнгей-Теріскей, ұлы мемлекеттер — «үшінші дүние», ядролық клуб — былайғы әлем деп қарастыратын қағидадан бас тартатын уақыт әлдеқашан болды» (Н. Назарбаев. Ғасырлар тоғысында. Алматы, 1996, 79-бет). XX ғасырдың екінші жартысынан бастап мәдени-әлеуметтік өмірде өзінің нақты орнын таба білген мәдениеттер сұхбаты идеясы — қазіргі заманның көкейтесті тақырыбына айналып отыр.

Ешқандай мәдениет жеке-дара емес. Ол әрқашанда басқа мәдениеттермен байланыса отырып тіршілік етеді әрі соның нәтижесінде жетістіктерге де жетеді. Осы орайда Э. Гуссерльдің «Философия және еуропалық адамзаттың дағдарысындағы» мынандай жолдары еске түседі: «Мәдениеттің мазмұны адамзат

өмір сүруінің бірлескен тәжірибесімен анықталады». Расында, мәдениет дегеніміз — адамның адаммен қатарласа өмір сүру мүмкіншілігінің табиғи тәсілі.

Әрбір мәдениет басқа мәдениет тәжірибесін өзіне пара-пар, лайықты деп қана қарастырмай, өзіндік болмысты кеңейту, ұлғайту мүмкіншілігі деп те қарастырғаны жөн. Мәдениеттер сұхбаты мәдениеттерді байытады, өйткені «Басқа» — менің шегім емес, менің басқа мүмкіншілігім. Мұндай қағида қандай да болмасын мәдени-әлеуметтік өзімшілдікке жол бермейді. Олай болатын болса, бүгінгі таңда өркениетаралық, халықаралық, ұлтаралық және т.б. шиеленістерді тежеудің бірден-бір пәрменді құралы — мәдениеттер сұхбаты болып отыр.

Мәдениет шынайы адамдық құбылыс, адам бар да мәдениет бар. Адам о баста өз-өзімен ғана шектеле алмайды, қашанда өзінің нақты болмысынан тысқарыға ұмтылады. Бұл тәсілдемелік қағида мәдениет құбылысының мәнін ашуға көмектеседі. Ал мәдениеттің мәні оның болмыстық сұхбаттылығында, әмбебаптылығында. Басқа-үшін-болу — адамның да, мәдениеттің де мағыналық анықтамасы. Жалпы, болу дегеніміз — қарым-қатынаста болу деген сөз. Адамның болмысы — қарым-қатынас тұңғығы.

«Мәдениет жеке адам ретінде тұлғаландырылғанда, ал мәдениеттер қарым-қатынасы жеке тұлғалар қарым-қатынасы ретінде қарастырылғанда ғана мәдениет шынайы мәдениет болып есептеледі». (В. Библер. Культура. Диалог культуры//Вопросы философии, 1989, № 6, с. 38). Бұл жағдайда мәдениеттер сұхбатын тікелей «Мен» және «Басқа» диалогы негізінде қарастырумызға болады. Диалог үшін ең бастысы — басқаның өзіндік санасын модельдеу, құру. Өйткені диалог үшін біртұтас көзқарас қажет. Ал біртұтас көзқарас дегеніміз сырт адамның көзқарасы, немесе М. Бахтин терминологиясын қолданатын болсақ, «тысқарылық» көзқарасы.

Бахтиндік қарым-қатынастың антропологиялық теориясында «Мен» үш кезеңнен өтеді: «Басқаға ену», «өзіне қайта оралу» және «тамамдау». Мұндай мүмкіншіліктер «Маған» менің негізгі қасиетім — «сыртқарылық» көзқарасым және одан туындайтын «артық көру мүмкіншілігіме» байланысты беріледі. «Басқаға ену» түгелдей дерлік «Басқаның» әлеміне ену, соның демімен тыныстау деген сөз. Бірақ «Мен» ешқашан өзімнің орныма қайтып оралуды ұмытпаймын, онсыз ешбір Басқаны тану мүмкін емес. Басқа санаға енгеннен кейінгі екінші баспалдақ — «өзіне қайта оралу» — онсыз Басқаның санасына ену нәтижесіз,

жеміссіз, онсыз басқа сана саған сырын ашпайды, басқа жардан ештеңе көре алмайсыз да. Осылайша «біреу-үшін менге» айналған өзімнің «менім» «өзім-үшін-менге» айналып, басқаның «мен-үшін-басқасын» өзімен қоса ала келуі керек. Диалог, сұхбаттылық механизмдері адам ойлауының терең түкпірлерінде, болмыс пен тіршіліктің негізінде орналасқан. Адам үшін болу және тіршілік ету дегеніміз басқамен және басқа үшін болу дегенді білдірсе керек. Ақыл-ойдың сұхбаттық ішкі құрылымы адам болмысының мәнін басқалармен бірге болуда деп, ал адам тіршілігінің мәнін басқалармен бірлесе тіршілік етуде деп танытады. Сонымен, өмірдің болмыстық сипаттамасы оның сұхбаттылығында болса, сол сұхбаттылық тек «Мен» және «Басқаны» ажырата білгенде және тек солар арасында құндылықтық қарым-қатынас мүмкін деп түсінгенде ғана жүзеге асады.

Сұхбат адамдардың белгілі бағыт-бағдарлы рухани іс-әрекетінің көрінісі болғандықтан ол екі немесе бірнеше ерен интеллектуалдық позициялардың ара қатынасынан туындайды. Сұхбат барысында біреудің ғана көзқарасы дұрысталып, екіншісі қалып қояды деп түсінбеу керек, сұхбат екі түрлі адамдардың екі түрлі көзқарастарының ортақ нүктесін табады, оларды алыстатушы емес, жақындастырушы позицияны қалыптастырады.

Диалог — адамдардың ортақ тіршілігінің антитоталитарлық формасы. Диалог әуелден плюрализмнің — индивидтердің қоғамдық өзін-өзі айқындауының көп түрін, әртүрлі мүдделердің, құндылықтардың, мұрат-мақсаттардың, өмірлік стильдердің болуын өзіне алғы шарт деп табады. Әлеуметтілік саласында сұхбаттылықты тарату гуманизмді, яғни әрбір адамның, әрбір мәдениеттің дамуға бірдей құқын мойындауды білдіреді.

Диалог шын мәнінде гуманизмді, адамсүйгіштікті уағыздайды, олай дейтін себебіміз диалогтың мақсаты адамдар арасында үйлесімділікке қол жеткізу, түрлі мәдениеттер, ділдер, діндердің ортақ кездесу орнын көрсете білу. Қазіргі көппарадигмалық, сұхбаттық рухани жағдай кеңістігінде бастауыш мәдени императивтер болып төмендегілер аталады: еріктілік, төзімділік, өзара түсіністік.

Қоғамның рухани өмірінің алға даму шыңы бүгінде тарихи өткен мұрадан болсын, қазіргі мәдени шығармашылықтан болсын жалпыадамзаттық мән-мағына ізденіске бастайды. Ол үшін диалогты тек арнайы тілдік сұхбат әлемі деп қана емес, кең

түрде — адамның әлемге деген, өзіне деген, замандас халықтардың тарихы мен мәдениетіне деген құндылықты қарым-қатынас.

Мәдениеттер сұхбаты концепциясы — мәдениеттанудың бастаушысы. Мәдениеттану адамның басқа мәдениеттермен, ондағы өзі секілді адамдардың ділінің, логикасының өзіндік ерекшеліктерімен белсенді сұхбатқа түсу дегенді білдірсе керек.

Тарих мәдениеттер сұхбатының өзіндік мәдени түрлер тудыруға типізген жағымды әсерлерін көптеп мысал ете алады. Мысалы көне грек мәдениеті. Ол мәдениет басқа мәдениеттермен салыстырғанда басқаларға үлкен ықпал ете білген мәдениет. Көне грек өмір салтының, ойлау стилінің ерекшелік сипаты оның «агоналдығында», яғни жарысушылық, бәсекелестік рухында. Полистік демократия сұхбаттылық ойлау тәсілін қалыптастыруға көп әсер етті. Көне гректердің басқа елдермен саудасаттық, кеме жолы байланыстары гректердің танымдық көкжиегін кеңейтті. Финикиялықтардан алфавиттік жазу өнерін қабылдап, халдей-вавилондық астральды дүниетанымды игеріп, Мысырдың өнері мен бай мифологиясын мұра етіп, Иранның этикалық ойына тәнті болып, көне Шығыстың эзотерикалық ілімінің даналығын мойындап, көне Греция соның бәрін жинақтай келе өз алдына болашақ европалық мәдениеттің қара шаңырағы бола білді.

Көне Греция рухының ғажайып көрінісі — философияның өзі де басқа халықтардың (мысырлық, вавилондық, парсылық, финикиялық) даналығын қабыл алу, гректерге түсіндіру үшін туған қажеттілікпен байланысты пайда болған деген пікірдің жөні бар, өйткені аталған мәдениеттермен салыстырғанда Греция мәдениеті жас әрі аз білетін еді. Сондықтан алғашқы грек ойшылдары Фалес, Пифагор, Анаксимандр, Гераклит Шығыстың даналық мұраларын өз бойларына жинақтап, қортындылады. Гректердің өздері Шығысты ұстазы деп танитындығын еш жасырмаған да болатын, солардың арқасында құдайылық және адамдық құпияны таптық деп те түсінген еді.

Гректерді көне гректерге айналдырған уақыт аралығы көп түрлі өзгерістерді тудырды. Мәдениет ғасырлар бойы дайындалып, ғасырлар бойы өмір сүреді. Әрбір жаңа ғасыр өткен мәдениетке жаңа мән-мағына әкеледі, себебі дәл уақытында кейде бір идеялар өз орнын таппауы да мүмкін. Мысал келтіре кетсек, антикалық мәдениеттегі Сократ ғұламаның адамның жеке тұлғасына деген қызығушылығы өз уақытында қажетті қолдау

таппаған көрінеді. Ал енді мыңжылдық уақыт шамасынан кейін келген Италиялық гуманистердің ұран етіп көтерген мәселесі сол гуманизм болды, адамның жеке дара тұлғалық қасиеттерін марапаттау мұраты болды.

Ренессанс кезеңінде антикалық сұхбаттық дәстүр қайта жаңғыртылды. «Ренессанс өз алдына диалогтың қайталанбас болу мүмкіншілігі еді. Индивидтегі ренессанстық емес мәдениеттердің кездесуінің өзі ренессансты болды»¹. Италиядағы ренессанстық типтегі мәдениеттің пайда болуы жан-жақты сауда-экономикалық қарым-қатынастардың қалыптасуымен байланысты жүзеге асты.

Адамдардың ғана емес, сонымен қатар халықтардың да тарихи жады таңдаудан тұрады. Керек дегенді есте сақтап, қаламағанын, ұятсынғанын ұмытуға тырысады. Сондықтан болар қазіргі еуропалық халықтар мұсылмандарды өздерінің алғашқы тарихи ұстаздары ретінде қарастырғысы келмейтіндігі. «Еуропоцентризм» деп тек қана грек-римдік және оның мұрагері — батыс-еуропалық мәдениетті ғана адамзаттың жалпыға ортақ әмбебап жолы деп танитын көзқарастар жиынтығын айтамыз. Нәтижесінде, Батыстан Шығысқа мәдени ықпал ету аймағы жылжыды делінеді де Шығыстың Батысқа тигізген әсері туралы тым үстірт айтылады. Ал шындығына келер болсақ, алдында айтып кеткен Ренессанс мәдениетінің түп-тамыры тек антикалық әлемде ғана жатпаса керек, шығыстық, соның ішінде араб-мұсылмандық мәдениетке де байланысты екендігі аян. Олай деуімізге бірден-бір себеп Батыстың өзінің грек-римдік мұрасын, соның ішінде әсіресе еуропалық ортағасырлық шіркеу әлемі тәркілеген философияны, ондағы ұлы тұлғалар шығармашылығын араб-иран әлемінің аман сақтап қалу арқасында иеленгендігін ешкім жоққа шығара алмайды.

Мәдени даму тік бағытталған процесс емес. Онда үнемі ескінің жаңамен, өзіндік мұраның басқалармен қызу қарым-қатынасы жүріп жатады. Мәдени бірегейлі мәдениеттердің бір-біріне ықпалын, өзара байланысын жоққа шығармайды. Мәдени өзара байланыс кеңістігі ұлан-ғайыр. Біздің Ортаазиялық аймақ та бірнеше діндердің, мәдениеттердің өзара ықпал аймағы болып табылады. Оған басты себептердің бірі — Ұлы Жібек жолының осы территориялар арқылы өтуі еді. Ұлы Жібек жолы шынында да Батыс пен Шығыстың ұлы мәдениеттерінің сұхбаты, ұлы діндердің кездесу орны болды.

¹ Баткин Л. Итальянские гуманисты: стиль жизни, стиль мышления. Москва, 1976, с. 112.

Буддизммен қатар Ұлы Жібек жолы арқылы христиан діні де қазіргі Қазақстан территориясына V ғасырда несторианство ретінде енген болатын. Тек VIII—IX ғ. қарай, яғни исламның Қазақстанда орнығуына байланысты несторианство да, буддизм де өз орнынан ысырылды. Болмыста ешнәрсе ізсіз кетпейді ғой, сол сияқты өткеннің барлығы Қазақстанның сұхбаттық аймаққа айналуына әсерін тигізді. Қазақ этносының ақ жарқын ашықтық, төзімділік, қонақжайлық сынды өзіндік ерекше қасиеттері көнеден келе жатқан діни-адамгершіліктік бай мұралардың тоғысуының нәтижесі десек артық айтпаймыз. Қазақ мәдениетінің өн бойына дарыған қарым-қатынас, араластық культі қазақтардың ешкімге ұқсамастай кеңпейілділігін, қонақжайлығын қалыптастырады. Қазақтар қарым-қатынас, араласу барысында өзіне, өзінің Меніне, өзінің позициясына көп мағына бермейді, Басқаның, сұхбаттасушысының көңілін аулайды. Әрбір сұхбаттың, әрбір қарым-қатынастың мәні қазақтар үшін Басқамен үйлесімділікке жетіп, Басқаның тілін табуда.

Сөз жоқ: біздің баршамыз әр түрліміз. Түр өзгешелігі диалогтың алғышарты екендігі де рас. Мәдени әлеуметтік көп түрлілік жағдайында гуманизм — адамның жеке тұлғасының шартсыз құндылық екендігін мойындау әлемдегі бірлесе тіршілік етудің жалғыз дұрыс жолы болып табылады.

Мәдениет өзінің көптүрлілігімен және мүмкіншілік молшылығымен құнды. Бүгінгі таңда әлемде көптеген діни бірлестіктер, секталар, конфессиялар және одан да мол тілдер, ұлттық мәдениеттер кездеседі. Қазіргі күні дін қандай жолмен дамиды, діннің мәдениеттің басқа салаларымен ара байланысы қай түрде жүргізіледі деген сұрақтарға біржақты жауап табу қиын. Ең бастысы, қай елде болмасын, қай мәдениетте болмасын ар-ождан еріктілігі қамтамасыз етіліп, басқа дінді ұстанушыларға төзімділік танытылса және де діндер «жабулы қазан» күйінде қалмай, бір — бірімен тепе-тең сыйластық рухындағы сұхбатқа түссе болғаны.

1.6. Мәдени коммуникация

XX ғасыр мәдениеті (соның ішінде әсіресе батысеуропалық мәдениет) даму барысында өзіндік тұрақты бағдарла-

рынан айырылып қалып отыр. Бұл күрделі мәселе төңірегінде талай ғалымдар өз пікірлерін білдіріп келеді. Мысалы, канадалық әлеуметтанушы, мәдениеттанушы М. Маклюэннің айтуы бойынша, мәселенің түп-төркіні ақпарат алмасу құралдарында жатқан көрінеді.

М. Маклюэн әлеуметтік-мәдени даму процесін тікелей ақпарат алмасу құралдарының өзгерістерімен байланыстырады да, дискреттік идеяға мәдени дамудың континуалды идеясын қарсы қояды. Ол 60-жылдардың басында-ақ адамзат тарихындағы мәдени кезеңдердің тікелей негізгі ақпарат құралдарының өзгерісіне байланыстылығы туралы мәселені көтерген болатын. Мұндағы негізгі ақпарат құралдары деп отырғанымыз — тіл, баспасөз, ғылым, компьютерлер, теледидар және т.б. «Мәселенің бәрі — ақпарат құралдарында!» — бұл М. Маклюэннің осы аттас еңбегінде айтылған негізгі тезисі. (М. Маклюэн, Квентин Фьоре. Вся суть в средстве. Лондон, 1967).

М. Маклюэн адамзаттың тарихи даму барысында негізгі қарым-қатынас құралдарының өзгеруіне байланысты үш кезеңді көрсетті. Әрбір тарихи-мәдени сатының өзіндік қайталанбас ерекшеліктері бар. Мысалы, бірінші кезең — тас дәуіріндегі жабайылық (варварлық) кезеңі. Адамдардың өз ара қарым-қатынас құралының бірден-бір көзі — ауызекі сөз, тіл болды. Ауызша сөзге негізделген қауымдық өмірде адам тек акустикалық (дыбыстық, естілетін) кеңістікте өмір сүреді. Шетсіз-шексіз, бағыт-бағдарсыз дыбыстық (акустикалық) кеңістік адам баласының алғашқы қауымдық құрылыс кезеңіне сәйкес келеді. Сананың синкретикалығының (бөлінбегендігінің, жіктелінбегендігінің) нәтижесінде алғашқы қауымдық қоғамдағы адам табиғат пен қауымнан кіндігі ажырамаған, өзінің дербес жан, тіршілік иесі екендігін әлі де түйсіне алмайтын дәрежеде болған. Сол себепті қауым мүшелерінің санасы топтық, ұжымдық сипатта қалыптасты.

Негізгі коммуникация (байланыс) құралы тіл болғандықтан, тілге, ауызекі сөзге негізделген салт-дәстүрлер, мифтер, әдет-ғұрыптар немесе, жалпылама айтсақ, фольклор кеңінен дамыды және ұрпақтар мирасқорлығының негізі де сол болып табылды. Тіл — коммуникация құралы ретінде адамның тікелей қатынасуың (айтуын, естуін) қажет ететін болғандықтан да адамдар ұжымы өз ара ұйымшыл, бөлінбес бірлікте болды.

Жазу-сызудың пайда болуы адамзатты естілетін дыбыстық акустикалық кеңістіктен көзге көрінетін визуалды көрнекі кеңістікке итермеледі. Ұрпақтан ұрпаққа ұласқан ақыл-өсиет,

даналық ой, көпжылдық тәжірибе нәтижесі ендігі жерде тікелей ауызекі айтылмай, жазылған және көзбен көріп оқылатын мәтіндерге (текстерге) айналды. «Үйрек қанатынан жасалған қаламсап тіл үстемдігіне шек қойды; ол өмірдегі қасиетті құпияны жокқа шығарды; ол сәулет өнері мен қалаларды, жолдар мен әскерді, бюрократияны дүниеге әкелді. Ол сананы тылсым көлеңкеден жарыққа шығарып, өркениетке бастама болған түбегейлі метафора болды». (А. Кукаркин. Буржуазное общество и культура. Москва, 1970, с. 363).

Әліпбиге дейінгі қауымдық қоғамда адамның өмірге бейімделген негізгі сезім мүшесі құлақ болды. Есту сенумен пара-пар болды. Фонетикалық әліпби құлақтың сиқырлы әлемін жайбарақат бейтарап көз әлеміне алмастырды. Ендігі жерде негізгі сезім мүшесі болып есту мүшесі құлақ емес, көру мүшесі — көз келді.

Коммуникация құралдары күрделене келе, тек адамды қоршаған ортаны ғана өзгертіп қоймайды, сонымен бірге адамның өзінің де ойлау жүйесіне, дүниетанымына, іс-әрекетіне, менталитетіне өзгерістер енгізеді. Бытыраңқы әріптер сияқты, адамдар бірте-бірте о бастағы қауымдастықтан, бірлестіктен алыстай берді. Жазу-сызудың пайда болуынан басталған жатыну, шеттену процестері Еуропадағы тұңғыш баспа станогының дүниеге келуімен одан ары ұлғая түсті. Христиандық Еуропада XV ғасырдың 2-жартысында Иоганн Гуттенберг өзінің ойлап тапқан баспа станогын іске қосты. М. Маклюэн айтпақшы «Гуттенберг галактикасы» (М. Маклюэн. Галактика Гуттенберга. 1962) — баспа ісі — нағыз ақпараттық төңкеріске келіп соқты. «Гуттенберг галактикасының» арқасында тұңғыш көпшілік конвейерлік тауар — басылып шыққан кітап дүниеге келді. Ол бұрын болмаған көп мүмкіншіліктерге жол ашты. Жазу-сызуы жоқ уақытта ұрпақтан ұрпаққа ұласқан тәжірибені ру көсемдерінің зердесі сақтап, адам өмірлік мәні бар қағидаларды тек солардан еститін болса, енді әрбір адам жеке-дара отырып-ақ, кітапты оқу арқылы өткен-кеткен аталар даналығынан, мұрасынан үлгі алатын жағдайға жетті. Жеке адам, дара адам өзінің жеке тұлға екендігін түсіне бастады. Өзінің басқалардан ерекшеленетінін, өзіне ғана тән дауысы, жүріс-тұрысы, білімі, бет пішіні, түр-сипаты, қасиеті бар екендігін ұғынған адамзатта индивидуализм (жеке-даралық тұлға) идеясы пайда болды. Оның ұжымдық сипаты — ұлтшылдық та бой көтере бастады.

М. Маклюэннің айтуы бойынша, қатынас құралдарының өзгерісіне байланысты болатын мәдени кезеңдердің біреуінен

екіншісіне өту барысында көптеген үйреншікті мәдени элементтердің жоғалуы және өзінің басты маңызынан айырылуы мүмкін, бірақ оны ешқашан күйреу, дағдарыс нәтижесі деп қарастырмау керек. Ондай құбылыстар орын алғанымен де, жалпы, прогрессивтік идеяны жоққа шығаруға болмайды деп есептейді.

Соңғы үшінші кезең немесе аудио-визуалды кеңістік кезеңі жаңа қарым-қатынас құралдарын — телеграфты, радионы, телефонды, теледидарды, компьютерді және тағы басқа ғылыми-техникалық прогресс жетістіктерін ала келді. Соның нәтижесінде баспа өнімдері және соған негізделген басқа да мәдениет институттары (әдебиет, театр, кітапхана, тағы сол сияқтылар) дағдарысқа ұшырап отыр. Кітапханадан оқушының, театрдан көрерменнің, әдебиеттен ақын-жазушылардың, өмірден эпистолярлық жанрдың — күнделік, хат, өмірбаян жазу ісінің қайтқан кезеңі келді. Көп ойланып, көп толғануды, өзіндік сананың рефлексиясын қажет ететін процестер бірге-бірте ұмыт қалуға айналды. Адамдар менталитеті өзгеріске ұшырады. Электрондық коммуникацияның шапшаңдылығының арқасында тек көз арқылы дүниені танып-білу мүмкін емес болып отыр. Бүгінгі күнге ештеңені қалт жібермей еститін «саққұлақ» пен ештеңені мүлт кетірмей аңғаратын «көреген» қажет. Осы екеуінің симбиозы арқылы ғана біз қар көшкінінің қарқынындай ақпараттық экспансияға төтеп бере аламыз. Біртұтас электрондық байланыс біздің планетаны «үлкен ауылға» айналдырып отыр. Индивидуалистік жекешілдіктің орнын альтруистік «елжандылық», ұлтшылдықтың орнын космополитизм, монологтың орнын диалог алған кезең.

Баспа станогы өзіндік дүниетанымға сүйенген өзіндік көзқарасы бар көрерменді, оқырманды дүниеге әкелсе, электрондық техника бет-бейнесіз жалпы көпшілікті (бұқараны) тудырды. Бұл мәдениеттен таңдаулы зиялылықтың (элиталықтың) кетіп, бұқаралыққа жол ашылғандығы.

Жаңа дәуірден бастап XIX ғасырдың соңына дейін мәдениеттегі тілге көп көңіл бөлінген жоқ. Тіл сананың, ойдың, рухтың құралы ретінде ғана, қосалқы бөлшек есебінде қарастырылып келді. Тек XIX ғасырдың басында ғана философияда, мәдениеттануда тілге деген бетбұрыс байқалды. Соның нәтижесінде тіл адам болмысының ең негізгі тәсілі екендігі айқындалды. Сана әрдайым белгілі тілдік негізде өмір сүреді, ол тілмен бірге дамиды. Тіл дыбыс түрінде де, жазбаша белгі түрінде де тіршілік ететіндігі бәрімізге мәлім. XIX ғасырдың басында

пайда болған батыс лингвистикасы (тіл туралы ілімі) дыбыстық тілге көп көңіл бөлді, өйткені жазбаша тілді олар дыбыстық тілдің бейнеленуі деп есептеді. Сөйтіп, о баста лингвистика фонология (дыбыс туралы ілім) жүйесінде дамыды.

XIX ғасырдың 60-жылдарынан бастап тілдің мәніне деген көзқарас күрт өзгерді. Тілдің негізгі және алғашқы түрі — жазу, жазбаша тіл деген түсінік фонологияны ығыстыра бастады. «Адам тілге ие болу үшін, тілде болмыс құру үшін оған бірінші жазу идеясымен таныс болу керек». (Н. Оспанұлы. Кочевники и культура! К реконструкции Танири жолы. Алматы, 1994, с. 25). Фоноорталықтық көзқарастарды сынға алған тіл философиясы арқылы мәдениеттанудағы структуралистік бағыт өзінің жаңа биіктеріне көтерілді. Осыған өз үлесін қосқан философтарды атап өтетін болсақ, олар: Мишель Фуко, Роллан Барт, Жак Деррида.

Бұлардың концепциясы бойынша тілдің негізін жазудан немесе таза белгіден іздеу керек. «Жак Дерриданың айтуынша, түсінікті сөз ретінде ауыздан шықпай тұрып-ақ, тіл жазбаша түрде немесе таза белгі, таңба ретінде тіршілік еткен, болмыс құрған». (Б. Нуржанов. Культурология. Алматы, 1994, с. 59). Сонымен фоноцентристер үшін тілдің мәні ауызекі сөйлеуде, айтылуда болатын болса, семиологтар үшін тіл белгілі бір таңба, белгілер жиынтығы болып есептеледі. Семиология дегеніңіз, Барттың айтуы бойынша, таңбалар, белгілер жүйесі туралы ілім болғандықтан, ол лингвистикадан да кең орын алады.

Тіл — тек коммуникативтік құрал емес, сонымен бірге адам болмысының, оның мәдениетінің көрінісі, өйткені мәдениет таңба, белгіден тысқары, яғни тілден тысқары өмір сүре алмайды. Адамды түгелдей дерлік таңбалық әлем қоршаған, өйткені адам болмысының өзі таңбалық, тілдік болмыс. Адам бір мезгілде таңбаны тудырушы да, оны талдаушы да. Міне, қысқаша тоқтала кететін болсақ, қазіргі замандағы тіл, таңба мәселесіне және оның мәдениеттегі орнына деген көзқарастар осындай. Тіл — тек денотативті (белгілі, сигналдық) коммуникация құралы ғана емес, сонымен бірге коннотативті (белгілі әлеуметтік-мәдени, идеологиялық мәні бар) құрал. Тілде әр халықтың тарихы, оның өмірі, тіршілігі, шаруашылығы мен мәдениеті жатыр.

Структуралистер үшін мәдениеттің негізгі мәні оның тілдік-таңбалық құрылымында жататын болса, соларға жақынырақ тұрған герменевтика бағыты үшін мәдениеттің мәтіндерін түсіну, ұғыну жолы ашылды.

1.7. Текст мәдени мұра ретінде. Тіл және мәдениет

Дискурс ұғымы XX ғасырдың 70-жылдарынан бастап философияда кеңінен қолданыла бастады. Тұңғыш болып «дискурс» ұғымын Ю. Хабермас өзінің «Коммуникативтік компетенция теориясына дайындық» атты еңбегінде қолданған болатын. Содан бері бұл термин батыстық философияда кең қолданылып жүр. Хабермас «дискурске» мына төмендегідей белгілер тиесілі деп қарастырады — қарым-қатынасқа, сұхбатқа имманентті (іштей тиесілі), сол кезеңнің қоғамдық өмірінде қалыптасқан нормалар, ережелер және негізгі құндылықтар жинағынан тұратын идеологиялық тіл. Ондағы идеология деп отырғанымыз жалпы белгілер жүйесі деген мағынада қолданылып отыр.

Дискурс — тілдік коммуникация түрі. Кең шеңберде, дискурс дегеніміз уақыттың мәдени-тілдік контексті. Оған рухани-идеологиялық мұра, көзқарас, дүниетаным кіреді. Тар мағынада, дискурс деп қандай да болмасын мағыналы, құнды іс-әрекеттің (актінің) нақты тілдік шындығын айтады.

Ф. де Соссюрден бастап қазіргі француз функционалистеріне дейінгі классикалық лингвистика тілді қоғамның барлық мүшелеріне ортақ, түсінікті константты (өзгермейтін) құрылым деп қарастырады. Ол түсініктің пайда болуына тілге деген мынадай көзқарастар әсер етті. Біріншіден, *тілде* бір нақты нәрсені білдіретін *белгі* және *сол нәрсенің өзі* бірін-бірі анықтайды деген түсінік; екіншіден сол тілді қолданатын тілдік ұжым мүшелері үшін тілдік белгілердің бәрі бір мағынаға ие; үшіншіден, осы жоғарғы айтылғандардың нәтижесінде тіл қоғамның барлық әлеуметтік топтарына бірдей қызмет етеді.

Шындығында, тіл — бәрімізге ортақ, бәріміз осы тілде сөйлесеміз, бір-бірімізді түсінеміз. Бірақ күнделікті өмірдегі сөз саптасымызға жіті көңіл бөлетін болсақ, онда біз мынадай қызық нәрсені байқаймыз — әрбір сөз өзінің нақты заттық, бұйымдық мазмұнынан басқа көптеген уақытша, өзгермелі идеологиялық мағынаға да ие екен. Сол шексіз көптүрлі мағынаның болуы бір ұлтқа тиесілі ортақ тілді көптеген «социолекттерге» бөліп-бөліп жібереді. Осы «социолекттерді» М. Бахтин «әлеуметтік-идеологиялық тіл», «айтылған сөз» деп, Р. Барт «жазу типі» деп атайды.

Адамның бірде-бір сөзі тиянақталып, аяқталмаған, өйткені ой принципті түрде тамамдалуы мүмкін емес. Өрбір сөз әрбір адамның рухани әлемінде өзіндік өзгеріске ұшырайды. Тірі сана, тірі қарым-қатынас барысында тілді бұлжымас, қозғалмас жүйе деп қарастыру мүмкін емес. Адам үшін оны қоршаған тілдік орта да, ол адамның өзінің тілдік санасы да түгелдей дерлік көпдауыстылықтан, көпмағыналылықтан тұрады. Сөз ендігі жерде, тек бір нәрсені білдіріп қана қоймайды, сөздің өзіндік «іісі», тіпті өзіндік «дәмі» де бар.

Рухани әлемнің өзіндік ерекшелігін оның белгілік, таңбалық қасиетінен іздеу керек. Рухани болмыс — мағыналы белгі, таңба болмысы. Рухани әлемнің «белгілік» болмысы оны адам болмысының «материалдық» шындығынан өзгешелеп қана қоймайды, тіпті «материалдық» әлеммен жақындастырып, біріктіреді де. Өйткені, белгі қашанда «материалдық», «заттық» белгі. Сондықтан да белгілік шығармашылықтың жемістері — өнер туындысы, ғылыми жұмыстар, діни рәміздер, салт-дәстүрлер және т.б. бәрі — адамды қоршаған шынайы әлемнің материалдық заттай бөліктері. Олардың басқа заттардан ерекшелігі оның мағынасында, мәнінде, өзіндік құндылығында.

Адамдар қарым-қатынасының әмбебап құралы ретінде белгі түгелдей дерлік қоғаммен, әлеуметпен қатынасты әлеуметтік болмыс. Ол қашанда адамдар сұхбатына, адамдар қарым-қатынасына бағышталған. Белгілік шығармашылық және ол шығармашылықтың мазмұны тікелей қарым-қатынас, сұхбат негізінде ғана жүзеге асуы мүмкін.

Жалпы, ұғыну мәселесі ХХ ғасыр философиясындағы өзекті тақырыптардың біріне айналды десек болады. Осы мәселеге сонау Ф. Шлейермахерден, В. Дильтейден бастап М. Хайдеггер, Х.-Г. Гадамер сынды ойшылдар көп көңіл бөліп, біраз тер төкті. Түсіну мүмкіншілігі туралы айтылған біраз көзқарастарды қарастырып өткеніміз жөн. В. Дильтей өзінің міндетін гуманитарлық ілімнің ерекшеліктерін, немесе сол В. Дильтейдің кезіндегі Германияда қалыптасқан терминология бойынша, «рухани ғылымдардың» өзіндік ерекшеліктерін түсіндіру деп білді. Сондықтан да ол өзінің негізгі еңбегін тікелей рухани ғылымдар мен жаратылыстану ғылымдарының қарама-қайшылығына негіздеп, «Рухани ғылымдарға кіріспе» (1883) деп атады.

Рухани ғылымдар мен жаратылыстану ғылымдарының ерекшелігі олардың зерттеу объектілерінің өзгешелігімен ғана байланысты емес, сонымен қатар ол ғылымдардың таным тәсілімен де, тәжірибе үлгісімен де байланысты. Табиғаттың

белгілі бір мақсаты жоқ және ешқандай мағыналық құрылымы жоқ болып келеді. Жаратылыстану ғылымдарында табиғат — таным объектісі ретінде ақыл-ойы және еркі бар адамға (таным субъектісіне) қарама-қарсы тұр, өйткені адам үшін табиғат қашанда «сыртқы әлем», «сыртқы» тәжірибенің материалы. Ал енді гуманитарлық ілімдер, немесе «рух туралы ілімдерде» адамның өзі таным субъектісі бола тұра өзін-өзі, яғни адамды зерттейді. Сондықтан бұл жерде объекті мен субъектінің бір болуын, біріне-бірінің дәл келуін байқаймыз. Осы тұста В. Дильтей өзінің шығармаларының орталық мәселесін — адамның, субъектінің өзін-өзі түсіну, өзін-өзі танымдық объекті ету мүмкіндігі туралы жағдайды көтереді. Бір сөзбен айтатын болсақ, жалпы, гуманитарлық ілімдердің болмыстық мүмкіншілігін зерттейді. «Рух туралы ғылымдар жаратылыстану жүйесіне сай құрастырылған қисынға негізделмейді». (В. Дильтей. Введение в науку о духе. Зарубежная эстетика и теория литературы XIX—XX вв. М., 1987, с. 127).

Адамды түсіну үшін оның дүниетанымын, көзқарасын, идеалдарын, яғни рухани әлемін білу қажет. Ал ол жаратылыстану ғылымдары сияқты көзге көрініп тұрған нәрсе емес, сондықтан оны танып білу, зерттеудің де өзіндік ерекшеліктері бар. Осы тұста бізді қызықтыратын ұғыну, түсіну мәселесі көтеріледі.

Жаратылыстану ғылымдары зерттейтін пәніне көзімен көріп, қолымен ұстап «сыртқы» әлемнен «сыртқы тәжірибе» арқылы жетіген болса, рухани ғылымдарға бұған қарама-қарсы тәсілмен әрекет ету керек. Рухани әлемді тек «эмпатикалық» ену, бойлау арқылы, яғни сол зерттейтін субъектінің орнына өзіңді қойып, соған айналу арқылы — бір сөзбен айтсақ, ұғыну арқылы танимыз. Жаратылыстану, немесе нақты ғылымдар өз фактілерін өздері түсіндіретін болса, ал рухани ғылымдарды түсіну, ұғыну керек. Оларды суреттеп, мазмұндап беру мүмкін емес, оларды түсіну керек, әркім өз санасынан өткізіп, өз жеке басымен сезіну керек.

Табиғатты біз түсіндіреміз, сипаттаймыз, ал рухани өмірді ұғынамыз. Табиғат құбылыстары қайталанбалы нәрсе, сондықтан да оларды тәжірибе жүзінде бақылауға болады, ал рухани ілім объектілері, мысалы тарихи факті өмірде жалғыз рет қана орын алады, бірегей, сондықтан да ешбір тәжірибе жүзінде бастапқы қалпында қайталанбайды. Біз ешқашан Цицеронды өмірге қайта келтіре алмайтындығымыз сияқты, ешқашан оның өмір сүрген кезеңін де, ондағы тарихи жағдайларды да бәз қалпында қайталай алмаймыз. Нақты ғылымдарда біз абстрактілі жалпы-

лауыш түсініктермен істес болсақ, ал тарихи ілімдер немесе тағы да басқа рухани ілімдерді игеру барысында біз өзіміз сияқты ерен жеке тұлғамен, оның ойымен, арман-мақсатымен кездесеміз. Басқаны объективті түрде суреттеп, сипаттап, түсіндіріп беру мүмкін емес. Басқаны ұғыну, сезіну, түсіну қажет.

В. Дильтейдің осы «ұғыну» теориясы герменевтиканың бастауында жатыр. В. Дильтей үшін Цезарьді түсіну Цезарь болуды талап етеді. Тарихи тұлғаны тек «іштей ене» түсіну ғана мүмкін, яғни соның «терісін жамылып», соның орнына өзінді қойып қана ол туралы бір нәрсе айта аласың.

Қарап отырсақ, рухани әлемдегі болмыстың табиғи әлемнен ерекшелігін көрсетуге тырысқан В. Дильтей тым субъективті тәсілді пайдаланған көрінеді. Зерттеуші өзінің өмір сүріп отырған уақытынан, оның негізгі әлеуметтік-мәдени контексінен ешқашан ары кете алмайды, өйткені адамдардың белгілі бір мәдени-әлеуметтік кезеңге сай өзіндік психологиялық қалпы болады. Түгелдей дерлік, бар жан-тәнімен бұдан бұрын өткен тарихи тұлғаларға немесе ондағы идея — ойларға ену мүмкін емес. В. Дильтейдің «ұғыну теориясы шын мәнінде басқаны тану, түсінуге жол бастамайды, өйткені тек біреуге «етене ену» арқылы басқаның (өткен тарихи тұлғаның) басқалығын түсіну мүмкін емес, өйткені сен өзінді басқада жоғалтып алдың, өзіңнің біртұтастығыңнан айырылдың. Шынайы ұғыну қаншалықты біреудің «ішкі тұңғыығына» бата білсең, соншалықты одан биікке көтеріле алуды талап етеді. Ұғыну үшін танымдық контекст болу керек. Біздің танымдық контексіміз қаншалықты кең болса, яғни біздің зерттеу объектімізді салыстыратын, қарама-қарсы қоятын басқа объектілер көп болса, соншалықты біз оны (зерттеу объектісін) терең түсінеміз.

Таным екіжақтылықты қажет етеді, біріншіден, зерттейтін нәрсеңе «іштей ену», екіншіден, одан «тысқары кету». В. Дильтей мұның біріншісіне ғана маңызды деп мән беріп, екіншісіне көңіл аудармады. Сондықтан да оның «ұғыну» теориясы өміршең бола алмады.

А. Дильтейден гөрі ұғыну теориясында шындыққа Х.-Г. Гадамер жақын болды. Ол зерттеушіні, түсіндірушіні, талдаушыны біржақты текст авторының тарихи жағдайына қойып, оның өзінің тарихи шекарасын ұмытуын мақсат тұтпады. Х.-Г. Гадамер әлеуметтік-тарихи-мәдени көкжиектерді жақындатуды ұсынды. Х.-Г. Гадамер өз еңбектерінде «зерттеуші» мен «зерттелушінің» бірі-бірінің алдынан қарама-қарсы шықпайынша, шынайы түсінудің болмайтындығын айтады. Түсінудің негізгі

мақсаты ақиқат түбіне жету болатын болса, ол ақиқатқа өзінің (зерттеушінің) нақты тарихи жағдайы мен өткен (зерттелуші) әлемнің диалогы, бітпес сұрақтарға берілген шексіз жауаптар қатынасы арқылы ғана жетуге болады.

М. Бахтиннің ұғыну теориясы В. Дильтейдің қатесін қайталамайды. Ол түсіну барысында өзін-өзі «ұмытпау» керектігін, өзін сырт қалдырмау қажеттігін, онсыз танымның толық емес, біржақтылығын айтады. Түсінуді, ұғынуды етене ену және өзінді басқаның орнына қою (яғни өз орнынды жоғалту) деп қана қарастыру жөнсіз. Ұғыну үшін мағыналық артықшылық қажет, ал оған біз тек «өзіміздің дара, бірегей» орнымызда тұрғанда ғана, өз орнымызды жоғалтпағанда ғана ие боламыз.

М. Бахтиннің бір қарағанда жүйесіздеу, үзікті паратерминологияға сүйенген философиясының өзіндік қисыны бар, әр түрлі мағыналық топтарды біріктіретін ортақ идеясы бар. Оны жалпылай келе мәдениет әлеміндегі адамның сұхбаттық болмысы деуге болады.

«Басқаның» абсолютті қажеттілігін мақсат тұтатын диалог адам санасының болмыстық қасиетінен туындайды. «Басқаны» ақыл-ой өзінің ұғымдары арқылы толығымен қамти алмайды, ол дәстүрлі мағынадағы философиялық категория да емес, абстракция да емес, өмірдің өзінен о баста орын алған, өмірдің негізінде жатқан «Менің» сүйемелім, егіз сыңарым.

Адам ешқашан біртұтастықты өз баснан ғана таба алмайды. Мәселе мұнда біреудің біреуден тәуелділігінде емес, мәселе адамның амбивалентті, бинарлы болмысында. Адам әрқашан басқалармен қарым-қатынаста болғысы келеді, өзінің жалғыздығынан шошиды, олай болса, жеке адам, жалғыз басты адам өз-өзіне жеткіліксіз. Сол жетіспеушіліктің, жоқтың орнын толтыру үшін басқа адам керек. «Мен басқаларға тығыламын, басқалар үшін басқа болуға тырысамын, басқалардың әлеміне басқа ретінде кіремін, сөйтіп өзімнің өмірдегі жалғыздығымның ауыртпалығынан кетуді қалаймын». (М. Бахтин. Эстетика словесного творчества, с. 371). Бірақ, мен түгелдей дерлік өзімді, өз орнымды жоғалтпаймын. Өйткені, «менің қазіргі тұрған бұл дүниедегі жалғыз нүктеме осы болмыстың осы кеңістігінде менен басқа ешкім орналаса алмайды. Менің істейтін ісімді бұл дүниеде менен басқа ешкім жасамайды». (М. Бахтин. Философия поступка. Философия и социология науки и техники: ежегодник. 1984—1985. Москва, 1986, с. 112).

М. Бахтин таным объектісі — шындықты екі қатарда қарастыруға болады дейді: табиғаттың таным субъектісінен тысқары

жатқан объективті процестерінің қатары және адам туралы, немесе таным субъектісі туралы қатарға бөлуге болады. Олардың біріншісі «әлем туралы ой» болатын болса, екіншісі — «әлемдегі ой» болып табылады. Біріншісін тануда *түсіндіру* қажет, ал соңғысында *түсіну* қажет. «Түсіндіруге бір сана, бір субъект қатынасты, ал түсіну үшін, ең кемінде, екі сана қажет. Объектіге деген сұхбаттық қатынас болуы мүмкін емес, сондықтан түсіндіруде сұхбатқа орын жоқ. Ал ұғыну, түсіну қандай да бір мөлшерде сұхбатты қажет етеді». (М. Бахтин. Эстетика словесного творчества, с. 364).

Гуманитарлық ілімдердің негізгі тәсілі — түсінудің, ұғынудың сұхбаттылығы қазіргі герменевтикада (талдау, түсіну теориясында) өзінің жалғасын тауып отыр. Алдымызда жатқан, бізге берілген тексті түсінудің, ұғынудың қажеттілігі бізге, интерпретаторға, талдаушыға, осы текст сұрақ қояды дегенді білдіреді. Сондықтан ұғыну интерпретаторға қойылған сұрақпен тікелей байланыста жүріп отырады. Тексті түсіну әлгі қойылған сұрақты түсіну.

Гуманитарлық танымның объектісі — текст (жазбаша текст болсын, ауызша текст болсын). Мұндағы текст деп отырғанымыз өзінді жеткізудің, көрсетудің бір түрі, өзінді «ойлай білетін субстанция» ретінде табу жолы. Тіпті құдайдың өзі де алғашқыда өзін сөз арқылы табады. «Бастапқыда сөз болған...» Адамның өзін-өзі табу, өзін-өзі басқаға жеткізу құралы ретінде іс-әрекетті, қылықты да айтуға болады. Іс-әрекет, қылық та өзіндік текст ретінде түсіндіріле алады. «Адам іс-әрекеті потенциалды текст және ол өз уақытының сұхбаттық контексті арқылы ғана түсіндіріледі». (М. Бахтин. Эстетика словесного творчества, с. 286).

Текст (әңгіме, сөз, хат, оқиға) әрқашан біреуге (біреулерге) бағышталған әрі сол бағышталғандығымен ғана құнды, бағалы. Текст авторының ішкі дүниесімен қатар өзіндік көзқарасы, дүниетаным шеңбері бар. Әлемде бірдей ойлайтын, бірдей түсініп, бірдей ұғынатын екі адамды кездестіре алмайсың. Әлем дегеніміз әрқашан түрлі дауыстар, түрлі түсініктер, түрлі сана-сезімдер полифониясы.

Х.-Г. Гадамер ұғыну мәселесіне келгенде текст, немесе сұрақ көкжиегінің басымдылығына көңіл аударуды талап етеді. Тексті түсіну, сұрақты түсіну дегеніміз зерттеуші мен зерттелушінің көзқарасының біріне-бірінің қосылуын, бірігуін білдіреді. Ал М. Бахтин үшін бірігудің міндетті еместігін көреміз, ең бастысы — тәуелсіз екі көзқарас шеңберінің кездесуі, сұхбаты болса бол-

ғаны. Зерттеуші өзінің ізденіс объектісінің қарайтын айнасы, айнадағы бейнесі болып қалмай, текстінің жаңа мәнін туғызатын белсенді қатынасушысы, шығармашыл бастамасы болуы керек. «Жекеленген жалғыз сөйлем, сөз, ой болуы мүмкін емес. Оның алдында да артында да көптеген сөйлемдер, сөздер, ойлар қоршауы тұр. Бірде бір сөйлем не соңғы не алғашқы бола алмайды. Ол — әрқашан белгілі бір тізбектің байланысатын бір бөлігі ретінде ғана қарастырылуы мүмкін». (М. Бахтин. Эстетика словесного творчества, с. 340).

Ұғыну, түсінудің сұхбаттығы оған аяқталмаған, шектелмеген қасиет береді. Айтылған сөз естуді, ұғынуды қажет қылады. Ол да бір сұрақтың әлемдегі бір жауабы. Осылайша, мәңгілік шексіз ұмтылыс...

Текстің өз бітімі белгілі бір мәдениетке қатынасты, сол мәдениеттегі қалыптасқан ортақ тілдік, стильдік кеңістіктен шығады. Ал текстің мазмұны текстің өзінің ішкі шекарасына сыймайды, оның мазмұны түгелдей дерлік түп-тамырымен мәдениеттер контекстінде орналасқан. Автор мен интерпретатордың дискурсы, контексті бір болса, онда тексті түсіну еш қиыншылықсыз еркін түрде өтеді. Ал бөлек болған жағдайда интерпретатордың арнайы білімін қажет етеді. Осы тұста М. Бахтин «үлкен уақыт» терминін енгізеді. Ол терминнің гуманитарлық білімдер тәсілдемесіне үлкен ықпал еткендігін айта кету керек. «Үлкен уақыт» алғашқы мән-мағынаның дән іспеттес өсіп-өніп, өзінің бастапқы шегінен (о бастағы дән қалпынан) шығуының куәсі, мән-мағынаның негізін өзгертпей барып өзгеріске ұшырауының куәсі. Үлкен уақытта мән-мағына өзінің бастауынан ағып шығып, бірақ өз арнасын жоғалтпаған өзен іспеттес алға жылжи береді». (С. Аверинцев. Византия и Русь: два типа духовности. Новый мир, 1988, № 7, с. 210).

Ұғыну, түсіну барысында төрт сатыны байқауға болады. Олар шынайы ұғыну процесінде бөлінбестей бірігіп тұрғанымен де, танымдық процесс барысында әрқайсысы өз қызметін атқарады:

- 1. Тексті қабылдау;
- 2. Берілген тіл шеңберінде текстің негізгі мағынасын түсініп, тану;
- 3. Нақты осы мәдениет контекстінде оны ұғыну;
- 4. Осы текстің мазмұнын белсенді сұхбаттық түсіну процесі.

Тексті түсіну үшін дәлме-дәл, сөзбе-сөз оқу шегінен шығу керек: текст авторының көзқарасына және оның дүниетанымына, автордан тыс адамдардың «дауысына», яғни қоршаған әлеуметтік орта көзқарасына қанық болу керек әрі осы текст

соған жолданған-ау дейтіндей мүмкін адресатты да көз алдына елестете білу қажет. Тексттің сұхбаттық жүйесіне потенциалды түрде (мүмкіншілік ретінде) енген ұғыну, түсіну, талқылау осы тексттің мағынасын өзгерістерге ұшыратады. Текстті түсіну үшін оның басқа текстермен және мәдени контекстімен қатынасын білу қажет. Бұл жерде ең кем дегенде үш мәдени контекст белсенді түрде қатынасқа түседі: суреттелген оқиға контексті, текст авторының контексті және зерттеушінің өзінің контексті.

Текст талқылаушысы өзінің зерттеу объектісіне қатынасты белгілі бір белсенді позицияда, бірақ оның белсенділігі жаратылыстанушының белсенділігінен өзгешерек, өйткені интерпретатор сұранушы да, келісуші де, қарсыласушы да, итермелеуші де. Ол текстпен басқалармен кездескендей кездесіп, сұхбаттасу керек. Зерттеуші текстен автор айтама дегеннен де көп мағынаны тауып алады, өйткені текст үлкен уақытта өзінің авторынан тәуелсіз өзіндік өмірін бастап та жіберген болатын.

Осы жоғарыда айтқандардың бәрі белгілі бір филологиялық немесе әдебиеттанушылық текстерге ғана қатысты емес, жалпы мәдениетке тиесілі. Метаденгейде мәдениеттің өзі де үлкен метатекст ретінде қарастырыла алады. Мәдениет те текст іспеттес өзіндік шекараларымен ғана шектелмей солардан шығып кетуге дайын тұрған толықсыған құбылыс. Мәдениеттің шынайы мәні оның өзінде емес, оның басқа мәдениеттермен белсенді қарым-қатынасында, сұхбатында. Сондықтан да ол үнемі «шекаралық жағдайда» өмір сүреді, яғни өзінің басқалармен шекараластығында, бірлесе қоян-қолтық араласуында өз шындығын, өз мәнін табады.

М. Бахтин О. Шпенглердің өзімен-өзі шектелген мәдениеттер теориясын құптамайды. Ол мәдени релятивизм мен агностицизмге апаратын жол деп есептейді. Мәдениетті түгелдей дерлік сол мәдениет тәніне бойлап еніп қана түсінуге болады деу дұрыс емес. Әрине, басқа мәдениетті түсіну үшін оған біраз бойлап, тереңдеуің қажет-ақ. Бірақ, белсенді ұғыну өз-өзінен, өзінің уақыттағы орнынан, өз мәдениетінен бас тартпайды. Ұғынудың ұлылығы оның түсінуге тырысқан ұғынушысының түсінейін деп отырған объектісіне, субъектісіне қатынасты сыртқарылығында — кеңістіктегі, уақыттағы, мәдениеттегі шеткерілігінде... «Бөтен мәдениет өзін толығырақ, тереңірек тек басқа мәдениет арқылы ашады. Бір мағына өз тереңін басқа, бөтен мағынамен кездескенде ғана байқайды: олардың арасында мағынаның біржақтылығын, шектілігін жоққа шығаратын белсенді сұхбаттық қарым-қатынас басталады. Біз басқа

мәдениеттің өзіне-өзі қоя алмаған сұрағын қоямыз, оған жауап іздейміз, сөйтіп, басқа мәдениеттің ашылмаған қыр-сырын, бүтешігесін жарыққа шығарамыз. Өз сұрағыңыз басқаларды тану мүмкін емес... Мұндай сұхбаттық кездесу барысында мәдениеттер бір-бірімен араласып, бір-бірінде өздерін жоғалтып алмайды, қайта өздеріне бұрын белгісіз бағалы тұстарын айқындап, толығып байиды». (М. Бахтин. Эстетика словесного творчества, с. 354).

Үлкен уақытта барлық мәдениеттер бір-бірімен қоян-қолтық араласа, бірін-бірі айқындай, бір-бірімен тығыз байланыста өмір сүреді. Мәдениетті талқылау, түсіну принципті түрде ашық, аяқталмаған, төмамдалмаған процесс. Сондықтан да, гуманитарлық ілімдер, әсіресе мәдениеттанудың өзі табанды түрде аяқталмаған. Оның таным аппараты да жүйеленіп, тиянақты жетілмеген, сондықтан болар, оның терминдерінің жылжымалылығы, таным-тәсілінің қатаң сақталынбауы, нақтылықтың аздығы және т.с.с...

Мәдениет және оның өзіндік ерекшеліктері әрқашан философиялық ізденістер мен зерттеулердің негізгі пәні болып келді. Сондықтан мәдени даму барысын онда қалыптасқан ойлау тәсілі, дүниетаным түрі арқылы түсіндіруге тырысқан көптеген философиялық үрдістерді байқауға болады. Мысалы, мәдениетті рәміздік ойлау түрі арқылы анықтаған Э. Кассирердің, мәдениетті психофизиологиялық деңгейде қарастырған З. Фрейдтің және т.б. концепциялары соның куәсі. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап батыс ойшылдарының арасында мәдениетті тілмен теңдестіре қарау әдісі кең етек жайып, олардың барлығы дерлік «тілді адам тіршілігінің негізгі, маңызды анықтаушысы деп бір ауыздан қолдап отыр». (Б. Нуржанов. Мир как игра. Игра языка в концепции Деррида. Ex libris, II. Алматы, 1996, с. 3). Бүгінде тіл негізгі коммуникативтік құрал ғана емес, адамның бүткіл болмысын, адамның мәдениетін аңғартатын әмбебап ұғым. Фрейдизм, феноменология, экзистенциализм, аналитикалық философия, герменевтика, структурализм, семиология, т.с.с. бір ауыздан мәдениетті тілдік қарым-қатынас саласы ретінде анықтайды. Рухани әлемдегі мұндай өзгерістердің лебі мәдениеттану саласынан да байқалады. Мәдениеттің өзін метатіл ретінде анықтап, оның бойындағы коммуникативтік мүмкіншіліктерді негіздеу барысында лингвистикаға басты назар аудару заңды іс. Өйткені, соңғы 50—60-жылдар аралығында қарым-қатынас, коммуникация мәселесін жан-жақты зерттеген бірден-бір сала — осы лингвистика.

1.8. Дін және мәдениет

Тарихи жадыға тиеселі адамзат тарихының өн бойына көз жүгіртер болсақ, онда діндарлықтың адамзат тарихын басынан аяғына дейін толық қамтып жатқандығын көреміз. Қаншама рет діннің ақыры келді деген сөз айтылса да ол қазірдің өзінде әлемдік өмірдің негізгі қалыптастырушы факторларының бірі болып табылады. Діннің халықтар өміріндегі алатын орнының зорлығы соншалықты діндердің негізін түсінбей жатып сол діндерді ұстанатын халықтардың мәдениеті туралы толық көзқарас қалыптастыру мүмкін емес. Дінді сипаттау оңай жұмыс емес. Біздің ойымызша, діннің анықтауыш қызметі оның әлеуметтілікті қалыптастыруында, яғни адамдар қарым-қатынасын реттеуде болса керек. Өйткені тіпті «религия», сөзінің этимологиялық бастапқы мәнінің өзі де «біріктіру», «байланыстыру», «қатынасты қалыптастыру» дегенді білдіреді. Дін адамдардың бірлестігін және ұйымдастығын қалыптастырушы идеологиялық механизм. Діннің мазмұны әлеуметтік мәні бар негізгі құндылықтарды қасиетті деп танудан тұрады.

Мәдениеттегі діннің рөлін әрбір мәдениеттің жүйе құрастырушы факторы деп анықтауға болады.

Дін — қоғамдық құбылыстардың ішіндегі ең күрделісі. Діннің мән-мағынасын қаншама ғұламалар ашып көрсетуге талпынған болатын. Дін жөнінде жазылған мақалалар, ғылыми еңбектер саны некен-саяқ. Дегенмен «діннің бастауы мен тұңғыық терең мәні ел көзінен тасада қалып қойды»¹. Қорқыныш-үрей де, сүйіспеншілік те, ата-бабаларды қастерлеу де және т.с.с. да діни сенімнің өз алдына жеке тұрған бастауы бола алмасы анық. Дінге нақты және бір мағыналы анықтама берем деу өте қиын. Егер «религия» — (дін) терминіне келер болсақ, латын тілінен дәлме-дәл аударғанда «байлау», «екінші қайта оралу» дегенді білдіретін көрінеді.

Цицерон шығармаларында «религия» сөзі халықтың тұрпайы соқыр сеніміне қарсы қойылған ұғым ретінде пайдаланылады. Бұдан шығаратын бірден-бір тұжырым, дін деп кез-келген сенім түрін айтпайды тек, адамды қасиетті, мәңгілік, тапжылмас

¹ Зиммель Г. К. социологии религии//Избранное. Москва, 1996. Т. 1. С. 618.

құндылықтармен байланыстыратын сенім түрін айтады. Сенім — діннің негізін қалаушы фактор, оның субстанциясы. Сенім қарым-қатынас, байланыс сынды ұғымдармен астарлас жатыр. «Мен құдайға сенемін» деп айту үшін адам өзін сол құдаймен байланыста сезінуі қажет, оған бүкіл жан-тәнімен бет бұруы керек. Сенім белгілі бір мағынада өзін-өзі тәрк етуді, өзін құрбандыққа шалуды білдірері де анық. Құрбандық деп қандай да болмасын тілек үшін белгілі бір күн төлеу қажеттілігін сезінуден туындаған дүниені, іс-әрекетті айтады. Адам әлеуметінің ең көне рәсімі — құрбандық шалу рәсімі.

Құрбандық не мақсатпен шалынады, оның мәні неде және т.б. деген көптеген сұрақтар туады. Бірақ бұл жерде дінді анықтаудағы қиыншылықтар сияқты көп бөгетке тап боламыз. Бірақ осында көпшілікке белгілі, қалыптасып қалған көзқарас та жоқ емес — ол бойынша діни наным-сенімдердің қоғамды реттеушілік функциясы алдыңғы қатарға шығарылған. Басқа сөзбен айтар болсақ, ол көзқарас діннің де, сенімнің де қоғамтудырушы рөлін анықтағысы келетіндігі айғақ.

Адам ұжымдары қактығыссыз өмір сүре алмайды. Адамдардың алғашқы бірлестіктері зорлық-зомбылықсыз, «бәрінің бәріне соғысынсыз» (Т. Гоббс) болып көрген де емес. Бастарын біріктіре тұра, бір-бірімен қауымдаса тұра адамдар бөлінісіп, ылдырасып та үлгереді. Мұндай қиын-қыстау кезеңде адамдардың жағымсыз қасиеттерін — қанды жауыздық «құмарлығын» өзіндік бір жолға салып, оның қарқынын басатын бірден-бір құрал ретінде құрбан шалу қарастырылады. Яғни діннің бір негізгі көрінісі болып табылатын құрбан шалу әрекеті қоғамды дезинтеграция, бытыранқылықтан сақтайтын механизм болып табылды. Сол сияқты діннің өзінің бойынан да осы қасиетті кездестіреміз, яғни дін де адамдар арасындағы қиратушы зорлық-зомбылық күштеріне кері әрекет етіп, әлемге тыныштық, келісім, жақсылық әкелуді мақсат тұтады.

Адамдар бүкіл адамзат тарихы барысында өмірден тұрақтылық, өзгерместік, мәңгілік пен қасиетті іздеп келеді. Әртүрлі діндер осы ізденістердің жауабы деп түсінсек те болғандай. Дін адам Жанынан туындайтын дүние, ол өзінің мазмұнын көп түрлі нәрседен жинақтайтын болғандықтан өз ретінде адам өмірінің көптеген салаларын тәртіптеуші нормативті құрылым болып табылады.

Дін адам жан-дүниесінің талап-талпыныстары мен арман-мақсаттарының тоғысу нүктесі бейнесінде адам өмірінің толыққандылығын танытатын категория ретінде де қарастырылады.

Дін деп адамдардың қасиетті байланысты іздеу және табу

барысында қол жеткізетін бірлестігінің тұрақтылығын қамтамасыз ететін методологиялық механизмді атайды. Діннің негізінде рәсім түр. Рәсім деп жеке тұлғаның әлеуметтік іс-әрекетін қатал қадағалаушы ережелер жиынтығын айтады. Өкімет пен азаматтық қоғам институттары пайда болмай тұрып-ақ рәсім адамдар арасындағы қарым-қатынастарды реттеп, қоғамдық тәртіпті сақтауға болысқан.

Дамыған діндердің ортақ мүддесі — қақтығыссыз, кикілжіңсіз өмір сүру. Бір құдайға табынушы діндердің алғашқысы — иудаизмнің өзінде қауымдастар арасындағы жанжалды бүкіл көпшілік алдында ортақтаса шешу принципі қабыл алынған болатын. Діни бірлестік бұл жерде қауым арасында үйлесімді тіршілік етуді көздейтін және бейбіт-тыныш өмір сүрудің кепілдігі бола алатын дәрежеде көрсетілген. «Дін — бейбіт өмірдің субстанциясы. Дін арқылы көпшілік арасында кең танымал бейбітсүйгіштік идеясы тарайды»¹.

Жалпы қандай да болмасын қауымның тұрақты әрі үзіліссіз, ұдайы дамуының және қызмет етуінің түпкі себебі сол қауым мүшелерінің әлеуметке лайық, мақсат-мүделлі іс-әрекетіне көп байланысты екендігі кімге де болса түсінікті нәрсе. Адамның жалған өмірінің шеңберінен тысқары орналасқан қандай да бір түпнегіздер табу — діннің болмыс етуінің алғы шарты. Қоғамдағы адамның алдында көптеген өмірлік маңызы бар сұрақтар туары рас, ал енді оның шешімін құдайға деген сенімсіз, дінсіз табу қиынға соғады, әлде тіпті де мүмкін емес деуге болады. Ол мәселелер мәңгілік мәселелер және де ол адам болмыс-бітімінің айрықша ерекшелігін құрастырады да. Сондықтан да діннің қай кезеңінде болмасын, қандай қоғам типінде болмасын алар рөлі ерекше.

Бастапқыда дін өкіметпен, мемлекетпен тығыз байланыста өмір сүрді. Мысалы, қола дәуіріндегі көптеген мәдениеттерде саяси және рәсімдік немесе діни қызметтерді бөліп жару өте қиын болатын. Көне шығыс өркениеттерінде діни ұйымдар мемлекеттік басқару ісіне тікелей араласатын еді. Бұндай күйді біз орта ғасырлық Еуропа тарихынан да кездестіреміз. Еуропада тек Жаңа Дәуірдегі ірі рухани төңкерілістен кейін ғана жағдай мүлдем басқаша болып өзгереді. Қайта Өрлеу кезеңінен басталған өзгерістер нәтижесінде еуропалық қоғамдық-мәдени өмір шіркеу қарамағынан, оның қатал бақылауынан бірте-бірте босана бастайды. Бұл процесс реформация нәтижесінде жылдамдап, қарқын алады. Мәдениеттің зайырлылық принципіне өтуі саяси-қоғамдық және экономикалық құндылықтардың пайда-

¹ Зиммель Г. Социология религии//Избранное. Москва, 1996. Т. 1. С. 579.

лану аясының кеңеюімен, ғылыми зерттеулер мен техникалық шығармашылықтың қарқынды дамуымен етене байланысты жүріп отырды. Қоғамның, жеке адамның дін ықпалынан айырылуы шіркеудің өкіметтен, мемлекеттен шеттеуіне, соның нәтижесінде оның саяси құрылымдар қатарынан жеке бастың еншілігіне қарай ығысуына, яғни мемлекеттен азаматтық қоғам аясына ауысуына әкеліп соқты.

Батыс адамзаты өкімет билігінің заңға негізделген легалды түріне көшкен сәтте Шығыста әлі де болса сакралды (қасиетті) және профанды (қарапайым күнделікті), діни және зайырлы бастамалардың біте қайнасып жатуы көзге ұрады. Соның айғағы ретінде исламдық әлем мен қытайдың ұлы мәдениеттерін мысал ете кетуге болады.

Христиан және буддизм дінімен салыстырғанда дүние жүзілік діндердің тағы бірі — ислам адамдардың күнделікті тіршілігіне көп араласады. Сондықтан болар исламда дін мен саясаттың, діни ұйымдар мен мемлекеттік органдардың байланысы тамырын тереңге жайған.

Ислам мен оның өкімет билігі құрылымдарымен ара қатынасын байыптау Қазақстандағы дін мен азаматтық қоғам мәселесін қарастырғанда қажет болады. Қазақстан Республикасының ата заңы — Конституциясы бойынша дін мемлекеттен алшақ бөлінген, ол дегеніміз жоғарыда аталғандардың әрқайсысы өз алдына өзінің қызметтерін атқарады әрі бір-біріне кедергі етпейді деген сөз. Біздің республикамыздың азаматтарының қандай дінді ұстанам деуі, яғни, ар-ождан еріктілігі Қазақстан Республикасының Конституциясына, Азаматтық Кодексіне, «Қазақстан Республикасының діни бірлестіктер және дін түту еркіндігі туралы» Заңдарына негізделеді.

Қазақстан Республикасында заң жүзінде бекітілген шіркеу-мешіттің мемлекеттен бөлінуі діннің мемлекетке ешбір етер ықпалы жоқ дегенді білдірмесе керек. Қандай да болмасын мемлекет азаматтардан тұрады, ал олардың өзіндік наным-сенімдері, соның ішінде діни наным-сенімдері бар болатын болса, онда мемлекет те өзін толығымен діннің ықпалынан тысқарымын деп сезіне алмайды. Діни факторды ескермей маңызды әлеуметтік процестерді қарастыру және олардың мәселелі тұстарын шешу мүмкін емес екендігін бүгінде елдің бәрі мойындайды.

Дін елдің бәріне, көпшілікке түсінікті түрде адамзат тарихының мәні мен ерекшелігі туралы сұрақ қояды, адамшылық идеясын алға тартады, адамгершілікті тұлға, ар-ождан, ұят туралы көзқарастарды қалыптастырады. Ол тек адамның сыртқы қылы-

ғы мен іс-әрекетін ғана реттеп, бағыттап қоймайды, сонымен қатар ішкі дүниесін жасайды, адамның Мейірімділік, Махаббат және Шындыққа деген сенімі мен үмітін қалыптастырады.

Қазіргі таңда әлемде бар діндердің қайсысымен болсын әлсіз байланысқан адам бүгінгі таңда әбіржу үстінде — ол не өзінің заң беруші ақыл-ойына, не ұлы пайғамбарлар мен адамзаттың ұлы ұстаздарына сенуі керек. Біздің замандас жоғарыда аталғандардың қайсысын таңдап алғанына қарамастан діни қажеттіліктің өзектілігі азаймайды, кемімейді. Діни қажеттіліктер әсіресе қоғамдық қарым-қатынастардың күрт өзгеріске ұшыраған, түбегейлі жаңашыл бағыт ұстанған қиын-қыстау өтпелі кезеңдерінде өте маңызды болары сөзсіз, өйткені дәл сондай шақтарда жеке тұлғаның өзінің болашағына деген үміті жоғалып, өзіне деген сенімінің азаятындығы белгілі. Сондықтан болар, КСРО-ның ыдырауы, яғни алғы шептегі қоғамдық мұрат — «коммунистік бақытты болашақтың» жүзеге аспай қалуының нәтижесінде адамдардың көпшілігі әр түрлі діни конфессияларға, бірлестіктерге бет бұрды.

Қазірде Батыста болсын, Шығыстың көптеген зайырлы мемлекеттерінде болсын, солардың арасында бізде де дін азаматтық қоғамның біріктіруші-бақылаушы механизмі ретінде қарастырылады. Азаматтық қоғамдағы діннің негізгі қызметі оның мәдени-әлеуметтік жүйенің бірлігін сақтап қалушы күш болып табылатындығында. Көптеген діни бірлестіктер өздерінің діни насихатын шаруашылық қызметімен қоса ала жүреді, нәтижесінде республика территориясында кіші жекеменшік ұжымдар мен фирмалар пайда болып, экономиканың дамуына және жаңа жұмыс орындарының пайда болуына әсерін тигізеді. Шіркеулер мен мешіттер қаражаттан тапшылық көретін кемтарларға, көрі-құртандарға, жалғыздікшілерге және т.с.с. қайырымдылық көрсетуді де ұмытпайды. Діни ұйымдардың бүкіл қаржы-қайрат, іс-әрекеттері бейбітшілік, төзімділік және сүйіспеншілік мұраттарын өмірге енгізу үшін бағышталған.

Бәрімізге белгілі бір жай — зорлық-зомбылықтың алдын алу, болдырмау басталып кеткен, орын алған зорлық-зомбылықты тоқтатудан гөрі әлдеқайда оңайға соғады. Себебі зорлық-зомбылық көзі адамның жаратылыс табиғатымен, инстинктерімен байланысты болғандықтан ол көбінде иррационалдық, соқырсезімділікке жақын түр. Зорлық-зомбылық «жүкқыш», оған көп еліктегіш келеді. Басталып кеткен зомбылық өзінің неден туындағанын, шынайы себебін ұмыт қалдырып, мүлдем басқа себептерді өзінің қайнар көзі деп табады. Зорлыққа зор-

лықты қарсы қойып нәтижеге жетем деу сорақылық, сондықтан да «саналы, ақыл-ойы бүтін адам, зорлық көрсе бүкіл болмысымен жиіркеніп, тыжырынар» (Е.Н. Трубецкой). Әлемдегі бар пенде мүмкіншілігі мен бүкіл негіздеуге қажыр-қайратын «күш көрсетпеу» принципін салу керек. Оған басты себеп — «күш көрсетпеу» принципінің адамдардың бірлесе тіршілік етуі үшін пайдалы екендігінде. Әлеуметтік өмір түгелдей дерлік қарым-қатынас, байланыстан тұратын болғандықтан ол қашанда бірлік, татулық, ұйымшылдықты жоғары бағалайды. Әрбір жеке тұлғаның тағдыры басқаны және де қауымды шет қалдырмауы керек.

«Дін арқылы бүкіл әлемге нұр шапағатын шашып тұрған бірлесу және келісім, азаматтық бейбіт өмір сүру мағынада өзінің шыңына діни бірлестіктерде қол жеткізеді»¹.

Өзін өзі реттеуші қоғамда, яғни азаматтық қоғамда адам тікелей өзімен және басқалармен тұрақты келісімде өмір сүруі және бүкіл қоғаммен әмбебапты конвенцияға жетуі қажет. Осы тұста адамға көмекке дін келеді. Э. Дюркгейм дінді ұжымдық бейсаналық, индивид пен қоғам, әлеуметтік топтар мен тұлғалардың арасында байланыс орнататын және қоғамды біріктіретін түсініктердің жиынтығы деп қарастырады. Осы сипатта қарастырғанда, дін белгілі бір дәрежеде қоғам мүшелерінің көпшілігі қолдайтын және осы арқылы оның тұтастығын сақтайтын институционалдырылған нормалардың, сенімдердің және құндылықтардың жүйесі болып табылады. Дін жеке тұлғаның әлеуметтік жағдайларға үйлесімді және тиімді бейімделуге бағытталған бағдарлары мен іс-әрекеттік стереотиптерінен тұрады. Мысалы, христиандық құндылықтар (жақынға деген махаббат, рухани қасиетінің маңызы, пайғамбар уағыздарын орындау, жанды құтқару ж.т.б.) мен исламдық қағидалар (нәсіпқұмарлықты тежеу арқылы құдайға жақындау, қауым мүшелерінің ынтымақтастығының маңызы, мұсылмандық беспарызды өтеу, т.т.) қоғамның рухани деңгейін көтеруге бағытталаып, ізгілікке шақырады.

Дүниежүзілік діндер таза этникалық құндылықтар аумағынан шығуға мүмкіндік беретін іс-әрекеттер императивтерін қалыптастырады. Конфессионалдық бірлік деңгейінде тұлғаралық және топаралық қатынастарда қақтығыстар мен ауытқушылықты кемітетін принциптер негізделді. Әлеуметтік тұрақтылық мәдени бөліктердің бірін-бірі қолдап отырғандығын талап етеді. Дін мәдениеттің ажырамас бөлігі ретінде орнықты құндылықтарды нығайтып, статус-квоны сақтауға мүмкіндік

¹ Зиммель Г. Социология религии//Избранное. Москва, 1996. Т. 1. С. 579.

береді. Сондықтан дін қазіргі адам үшін де тартымды болып табылады. Өйткені, ол, бұқараландырылған, өткен құндылықтарын жоғалта бастаған, постиндустриалдық өркениеттің шамадан тыс ағынымен қамтылған, маргинал тұлғаға жатады. Болмыстың тым жылдам ырғағына ілесе алмаған адам үшін ол батып бара жатқанда қармап қалатын қамыс сияқты және дін арқылы ол уақыттың үзілген сәттерін қалпына келтіргісі келеді.

Алайда дін, әзірге, «біз және біз емес» оппозициясынан жоғары тұра алмайды, айырылған әлем әлі толық қосылған жоқ, әр түрлі конфессиялар өзара келісімге келе алмай тұр. Басқа жағынан алғанда, барған сайын тереңдеп келе жатқан модернизация мен әмбебаптану этномәдени және діни құндылықтардың бірегейленуі мен стандарттануына әкеліп соғады, осы арқылы діни топтардың мүшелеріне тигізетін әсері мен маңызын азайта түседі қазірге. Әмбебапты, жалпы, біріккен дін құру керек екендігі туралы пікірлер де пайда бола бастады.

Діннің өзі де эволюциялық өзгерістерге ұшырап, азаматтық қоғамдағы тұлғааралық қатынастарды реттеу тетіктеріне жаңаша әсер еткісі келеді. Оның негізі де бар. Өйткені құндылықтық нормалар адамдық қылықтардың сыртқы көріністерін ретке келтіріп, дін көмекке келетін адам үміттеріне, қайғысы мен тәубеге келуіне араласа алмайды.

Бұл күндері бұрынғы дәстүрлі діндермен қатар мәдени-әлеуметтік өмір ерекшеліктерін білдіретін жаңа, модернделген діни конфессиялар мен қозғалыстар қалыптасып келеді. Бұрынғылары да, жаңалары да әлеуметтің жаңа талаптарына бейімделіп, өз қолдаушыларын табуға ұмтылады. Діни қозғалыстардың мазмұны да өзгеріп кетті. Оған мысал ретінде діни ұйымдардың бейбітшілікті және адам құқықтарын қорғауға бағытталған, әрекеттерін, қайырымдылық акцияларын (айталық, Тереза Ананың), білім беруге арналған діни жаңа ұжымдардың қалыптасуын (мысалы, ислам университеттері), адасқан жандарды құтқару арнасындағы қызметтерді (түрмелер мен колониялардағы діни уағызшылар), қатыгездікке қарсы әрекеттерді (әскердегі дін өкілдері) атап өтуге болады.

Адамдық қатынастарды мәдени-әлеуметтік реттеудің маңызды тетігі болып табылатын дін өз қызметінде өмір мен өлімнің түбегейлі, болмыстық, экзистенциалдық мынадай мәселелерін қояды және өзінше шешім ұсынады: тіршіліктің мәні мен мағынасы, оның шектері, нәпсіқұмарлық және тәубеге келу, өлімнің мағынасы, қорқыныш және үміт т.т. Адам өмірінің тәндік шектілігінен туындайтын түңілу, қайғы және болмыс-

тық мағынасыздықты жеңуге ұмтылған дін, адамдық ізденісті рухани жетілуге, адамда адамгершілікті сақтап қалуға, күнделіктіден қасиеттіні көруге шақырады.

Азаматтық қоғамдағы діни құндылық бағдарларының жарасымды жақтарын айта отырып, сонымен бірге дінді, адамзат тіршілігінің барлық мәселелерін шешетін, абсолютті, әмбебапты тетік дегеннің де қисыны жоқ. Еркін қоғамда өмір сүру құқығына тек діни сенім ғана емес, оған қоса діни қағидаларға күмәндану, секуляризм және, тіпті атеизм де.

Постиндустриалдық қоғамдағы дінге де қатынасты қазіргі постмодернизм өзінше құрастырады. Постмодернистік дискурс бойынша, дінді идеологиялық қатардағы құбылыс ретінде алмау керек. Кез келген идеология жақсылыққа жатпайды, өйткені ол адамдарға сырттан күшпен танылады. Әсіресе, ғылымға ұқсатылып қалыптасқан идеология мәдениетке жағымсыз болып шығады, себебі идеологтар өз құрылымдарында «адам жанын» белгілі бір саяси мақсаттарға пайдалану үшін ұрлап алады. Постмодернизм жеке адамдардың дауыстарын естуге мүмкіндік беретін «мәдени терапияны» ұсынғысы келеді. Дін туралы пайымдағанда, ғалым сыртта тұрып, адамдарға дінді немесе ғалымның өзін сынауға мүмкіндік беруі керек. Діни идеялар бұл жерде, әсіре рационалдандырылған адами рухани дүниемен риза болмаудан өз әрекеттеріне негіз таба алады делінеді. Дін осы сипатта «қасиетті мәтін», «құтқарушы шеңбер» қызметін атқаратын, адамдарға түсінікті әрі қарапайым құралдарды жеке тұлғалық болмыстың тым тар шектерінен шығу үшін пайымдалануға мүмкіндік береді.

Дәстүрлі шығыстық (Таяу Шығыс, ислам, конфуцийшілдік, буддалық т.т.) мәдениеттер діни — әдептік критерийлерді алға жетілдіріп, батыстық рационалдық проективизм мен экспериментаторлықты күмәнға алып, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрді сақтауға шақырады. Өткен бітімдерді либералдық сынауға шектеу қоятын бұл ұстанымда тарихқа ізеттілікпен қарау тұғырнамасы қолданылады, заман талаптарына сай жауап беру, өзгелердің дайын рецептерін сол күйінде қабылдай бермей, өз мәдениетінің ішкі, әлі ашылмаған потенциалын жаңа шындыққа сай қолдану қажеттігі айтылады. Сонымен, даму және инновациялар бұл ұстанымда бекерге шығарылмайды, бірақ олар бұрынғы консервативті және қорғаушы бастауларға ұяланады.

Алайда, қазіргі күні дін мен мәдениеттің дәстүрлі формалары түбегейлі өзгерістерге бөрібір ұшырап отырады. Бүкіл әлемде біртіндеп, бірақ тоқтаусыз жүретін секуляризация процесі

қамтиды, ол азаматтық және қасиетті салаларды адамның рухани өмірінде бір-бірін бөліп алып, сакральды-қасиетті ұғымдардың экономика және саясат аймақтарына араласпауын қалайды. Дін өркениетарлық қатынастарды (С. Хантингтон) реттеуде маңызды рөл атқарғанымен, өзінің жалпы көрінісінде адамның жеке тылсымдық өміріне қарай көбірек ығысады. Әрине, С. Хантингтон болжаған діни-конфессиялық қайшылықтардан туындайтын суперөркениеттер қақтығысының болу мүмкіндігін абсолютті түрде бекерге шығара алмаймыз. Алайда, әлем дамуының әмбебапты тенденциялары әлем мәдениетіндегі тұтастану процесінің тереңдеп бара жатқанын көрсетеді. Әлем барған сайын ашық, бірегей, толерантты болып келеді.

Мамандар, белгілі бір мәдени тұтастылықтың ажырамас бөлігі болып табылатын «халықтық діндерді» (диффузиялық діндер) және тікелей бір этномәдениетпен шектелмеген әмбебапты конфессияларды бір-бірінен айырады. Халықтық діндер, әдетте, нақтылы мемлекеттік биліктің қасиетті негізі болуға ұмтылады. Осындай діндер көмегімен харизматикалық басшылар өз билігін нығайтқысы келеді. Алайда, осындай тұтастану көптеген жағдайларда мемлекет азаматтарының жеке құқықтарын шектеуге бағытталуы мүмкін. Әмбебапты діндер де (христиандық, ислам, буддизм) саяси биліктің легитимациясын қолдануға ұмтылып, жалпы саяси-әлеуметтік жағдайға бейімделе әрекет етуге тырысады. Олар нақтылы қоғамның басты құндылықтарын негіздеу қызметін атқарады.

Дін, әрбір жеке тұлғаның өзіндік ісі деп жарияланған азаматтық қоғамда да тұлғалардың саяси-әлеуметтік өміріне тигізетін ықпалын жоғалтқысы келмейді, тіпті, бір діннің өзі әр түрлі саяси бағыттарға қолдау бере алады, себебі діни ағым өзімен-өзі емес, керісінше, белгілі бір зайырлы идеология немесе ұстанымдармен қосылып, адамдардың саяси бағдарларының құндылықтар жүйесін құрастырады.

Дін қызметі қазіргі күні де толастар емес. Миллиондаған мұсылмандар Меккеге қажылыққа ағылады, Рим папасының уағыздары жүздеген мыңдар тобының аудиториясын жинайды, буддалық мейрам халық ағынын әкеледі. Тек әмбебапты діндер ғана нығайып келе жатқан жоқ. Дәстүрлі емес секталарға модальді сұраныс қалыптасып, магия мен астрология, шығыстық медитация техникалары қаулап өсіп келеді.

Осының барлығын зерделеу және мәдени әрекетте орынды қолдану қажет. Азаматтық қоғамдағы діни институттардың қызметі тек теориялық қызығушылық тудырмай отыр. Бұл,

әсіресе, өзінің геосаяси және тарихи жағдайларымен ерекшеленетін Қазақстан үшін маңызды. Біздің еліміз үш өркениеттің (исламдық, православиялық, конфуцийлік) тоғысқан жерінде тұр және жоғарыда аталып өткен С. Хантингтон концепциясы бойынша, қақтығыстар шығуы мүмкін жолайырық болып табылады. Бірақ, басқа жағынан алғанда, Қазақстан территориясында ғасырлар бойы әр түрлі этностар, діндер, мәдениеттер бейбіт, келісімді өмір сүріп келген. Қазіргі кезде де «Қазақстанда 1300-дей діни бірлестіктер, 30 конфессиялар әрекет етеді. Алматының бір өзінде 100 діни ұйымдар бар: 18 мұсылмандық, 4 православиялық, 2 католиктік, 7 баптистік қауым, 2 лютерандық қауым, 10 Иегова куәгерлерінің жиналысы, 20 протестанттық және пресвитерлік, Бахайя қоғамы (синтетикалық сана), 2 ескіобрядтық қауым, 4 пятидесятниктердің қауымы, Кришна санасының қоғамы, Вайшнавов діни қоғамы, 8 мәдени-ағартушы және қайырымдылық миссиялары, иудейлік қоғамдар, адвентистердің Жетінші күні қоғамы, армян шіркеуі, 4 харизматикалық бағыт, 2 буддалық қауым, 1 сатанистер қоғамы» (Общечеловеческие и национальные ценности в изменяющемся обществе. Алматы, 1997. С. 182). Қазақстан халқының күрделі конфессиялық құрылымы елде этнократиялық және исламдық мемлекетті құру идеяларының терістігін көрсетеді. Бір дін құндылықтарын әсірелеу біздің еліміздің жағдайында қоғамдағы жікшілдікке әкелуі мүмкін. Сондықтан Қазақстанда жарияланған демократиялық мемлекет пен азаматтық қоғам құру бағдары дінаралық сұхбат пен келісімді қажет етеді.

Батыс пен Шығыстың қосарлы ықпал аймағында орналасқан Қазақстан үшін мәдениеттер мен діндер сұхбаты идеясының берері мол. Сұхбат ықпалы аймағында орналасқан Қазақстанның елі үшін сұхбаттылық, адамдар арасындағы сыйластық өмір салты болып кеткен. Олар үшін құқықтық та, қара күш те адамдар бірлестігінің негізі бола алмайды. Олардан биік тұрған құндылықтар — сұхбатты қалыптастырушы сүйіспеншілік, төзімділік, мәміле-келісім болып табылады. Аталған құндылықтар кереғарлықты болдырмай, әлемде бейбітшілікті қалыптастыру үшін барын салады. Сондықтан болар әлеми діндердің барлығы дерлік жаңағы құндылықтардың өмірде терең тамыр алуы үшін қолдан келгенін аямайды. Әлем бұдан былайғы жерде діндер, мәдениеттердің ортақ тоғысу нүктесін айқындамай, олардың сұхбаттық болмысына тәнті болмай жалпыадамзаттық құндылықтарды дұрыс түсінуі әлде қалай.

II БӨЛІМ

**ӘЛЕМДІК
МӘДЕНИЕТТЕР
МЕН
ӨРКЕНИЕТТЕР**

2.1. Қауымдық құрылыс мәдениеті — адамзат мәдениетінің бастамасы

Алғашқы қауымдық құрылыс мәдениеті қашан және қай жерде пайда болды? Бұл сұрақтарға нақты жауап беру оңайлыққа соқпайды, өйткені адамның қалыптасу процесінің тарихы тереңде, сонау көне заманда жатыр. Ақиқатқа жүгінсек, қазіргі антропология ғылымының өзі де адамзат баласының қалыптасып, дамуына байланысты туындайтын көкейтесті мәселелерге егжей-тегжейлі жауап бере алмайды. Алғашқы қауымдық құрылыс адам баласының өсіп дамуындағы, адамдық жолға түсе бастауының ең алғашқы кезеңі болды және оның жүздеген мыңжылдықтарға созылғаны ақиқат. Оған басты дәлел ретінде адамдардың ең алғашқы еңбек құралдарының пайда болғанына 2,5 млн. жылға жуық уақыт өткендігін айтсақ та жеткілікті.

Дүние жүзінде жүргізіліп жатқан археологиялық жұмыстардың нәтижесінде алғашқы адамдардың қоныстары ашылып, олардың тастан жасалған құрал-саймандары көптеп табылуда. Олай болса, археология ғылымының ғылыми зерттеулерінің дәл осы тас құралдардан басталуы да тегіннен-тегін емес сияқты. Ғалымдардың пікірінше, алғашқы қауымдық құрылыс үш дәуірге бөлінеді. Олар: *тас дәуірі, қола дәуірі және темір дәуірі*. Тас дәуірінің өзі дүниежүзілік ғылымда бірнеше кезеңдерге бөлінеді. Көне тас дәуірі (палеолит) «Палеолит» термині гректің «палайос» — көне, «литос» — тас деген сөздерінен алынған, орта тас дәуірі (мезолит), жаңа тас дәуірі (неолит). Археология ғылымы саласындағы мұндай ғылыми тұжырым ХІХ ғасырда қалып-

тасқан. Тас дәуірі бұдан 2,5—2,6 млн. жылдай бұрын басталып, б.з.б. екі мыңыншы жылдықтың басына дейін созылған.

Өз кезегінде тас дәуірінің өзі үш кезеңге бөлінеді: бірінші тас дәуірінің ең алғашқы кезеңі — б.з.б. 1—2 млн. жыл мен б.з.б. 140 мыңыншы жылдар арасын қамтыса, ал екінші — көне тас дәуірінің орта кезеңі б.з.б. 140 мыңыншы жылдан б.з.б. 40 мыңыншы жылдар, ал үшінші кезеңі — көне тас ғасырының соңғы кезеңі — бұл б.з.б. 400 мыңыншы жылдан — 10 мыңыншы жылдың арасын қамтиды.

Алғашқы қауымдық құрылыстың екінші және үшінші кезеңдері — қола ғасыры — б.з.б. екінші және бірінші мыңжылдықтардың басын қамтыса, темір дәуірі шамамен б.з.б. бір мыңжылдықтың ортасынан басталады. Алғашқы қауымдық құрылыс өнерінің бастапқы кезеңінің басты ерекшелігі — синкретизм (гректің «қосылу» деген сөзінен шыққан) болды. Алғашқы адамдардың өзін қоршаған дүниені танып-білуі стихиялық жағдайда өтті және олар табиғат күштерінің алдында өте дәрменсіз болды. Тағылық жағдайында өмір сүрген маймыл тәріздес адамдар — пикантроптар, синантроптар және т.б. жануарлар дүниесінен біртіндеп бөлініп шыға бастайды. Сөйтіп олар үшін тіршіліктің жаңа кезеңі басталды. Ертедегі адамдар тобыры біріге жүріп, өздеріне баспана, мекен-жай үшін үңгірлерді, апандарды жануарлардан тартып ала бастайды. Олар табиғаттың дайын өнімдерін теріп жеп, аңшылықпен айналысты. Бұл кезеңде адам құрғақ ағашты үйкелеу, немесе бұрғылау арқылы от алуды үйренді және жыртқыш аңдардан қорғана алатындай дәрежеге жетті. Өнердің түрлі салалары бұл тұста қалыптаса қоймаса да, алғашқы адамдар бұл жарық дүниеден өз орнын тауып, өзін орнықтыруға барынша талпыныс жасады.

Осындай тарихи сындарлы кезеңде орта тас дәуірінің тұрғындары — неандертальдықтардың адамдық бет-нышандары қалыптаса бастаған болатын. Адамдар бір-бірімен ыммен түсінісу қабілетіне ие болды, көне тас ғасырына қарағанда тас құралдардың сапасы да жақсара бастады. Бұдан байқалатыны адам баласының жетілуі, ойлау санасының дамуы, еңбек процесіне деген қабілетінің біртіндеп өсуі болып табылады. Табиғат құбылыстарымен тікелей байланысты туындаған саналы түбегейлі өзгерістер өмірлік тәжірибеге тікелей байланысты болды. Киім-кешек тігуді үйрену мен үңгірлерді пана ету, мамонт, үңгір аюлары сияқты ірі аңдарды аулау — осы сындарлы кезеңнің басты табиғи жетістіктері болды. Ең бастысы — неандертальдықтар өздерін қоршаған дүние туралы ұғымдарын ыммен ғана

емес, көркем тәсілдермен де білдіруге алғашқы талпыныстар жасады. Оған дәлел — біздің ата-бабаларымыздың алғашқы көркемдік тәжірибелерінің өте сирек кездесетін іздері ғана. Олар бар болғаны сүйектегі ою-өрнектер, тастағы бейнелер, қызыл минералдың (охра) түрлі-түсті дақтары. Уақыт өткен сайын олар өлген адамдарды көме бастады (бұрын өлген адамдарды лақтырып жіберетін немесе жеп қоятын). Дәл осы тұста алғашқы адамдардың діни наным-сенімдері қалыптаса бастады және соған байланысты салт-жоралар өмірге келді. Өздерінің мекен-жайына айналған үңгірлерге неандертальдықтар өлтірілген аңдардың сүйектерін жинаған және тастарды үйіп-төге берген. Бұл жабайы музей-қоймалар неге қажет болды екен? Ғалымдардың пікірінше, осы іс-әрекеттері арқылы алғашқы адамдар қауіп-қатерге толы аңшылықтан кейінгі алған әсерлері мен ішкі жан-сезімдерін осылай білдірген және соған байланысты салт-жоралар жасаған.

Палеолит кейін мезолит (орта тас дәуірі) және неолит (жаңа тас ғасыры) дәуірі кезеңдері басталады. Бұл дәуірлер бірнеше мыңдаған жылдарға созылады. Осы орайда алғашқы қауымдық құрылыс дәуірінің хронологиясын нақты жылмен белгілеп беру мүмкін еместігін, сондықтан да бұл дәуірлердің ұзақтығын шамамен алатындығымызды ескерте кеткенді жөн көрдік, өйткені алғашқы адамдарда жазу-сызу болған жоқ, ең алғашқылары тіпті бір-бірімен тілдесе де алмады. Тілдің кейінгі палеолит дәуірінде шығуы ешбір күмән туғызбайды. Тіл шыққанға дейін адамзат баласының ұзақ дәуірі үнсіздік жағдайында өтті. Одан қалғаны бар болғаны — тастар мен сүйектер, күл мен жартастардағы түрлі бейнелер ғана. Сағымдай бұлдыраған сол бір кезеңді (алғашқы қауымдық құрылысты) «тарихқа дейінгі кезең» деп атайтынымыз да сондықтан болар.

Өздеріңіз байқап отырғандай, ерте палеолит пен алғашқы қауымдық құрылыстың кейінгі кезеңдерінің уақыт алшақтығы мен қатар олардың сол дәуірлер тынысына байланысты өзіндік айтарлықтай айырмашылықтары да бар. Олай дейтініміз, уақыт өлшемі адамдардың қалыптасу процесі мен өмір-тіршілігіне тікелей әсер етті. Сондықтан да болар, кейінгі палеолит дәуіріндегі адамзат мәдениеті, оның ішінде материалдық және рухани мәдениет жайында ауыз толтырып айтуға болатын сияқты. Олай болса, кейінгі палеолиттің тас ғасыры дәуірінде алатын орны ерекше болса керек.

Біріншіден, көне және орта палеолит дәуірлерінде алғашқы адамдардың биологиялық эволюциясы аяқталып «нағыз адам»

калыптасты. Екіншіден, тастан және т.б. жасалған түрлі құралдар көбейіп қана қоймай, сапалық өзгерістерге де ұшырады. Үшіншіден, кейінгі палеолит дәуірінің ең басты жаңалығы — экзогания болды да, ендігі жерде неке қарым-қатынастарынан ең жақын туысқандар — ата-аналары мен балалары, туған ағалары мен қарындастары шығарылып тасталды. Инцестке (қан араласу деген сөз) тыйым салу неке қарым-қатынастарының қоғамдық тұрғыдан тәртіпке келтірудің бастамасы болды. Осындай түбегейлі қоғамдық-әлеуметтік өзгерістердің нәтижесінде ру және жанұя пайда болды.

Биологиялық-эволюциялық дамудың орнына тарихи-әлеуметтік дамудың келуі азғантай тарихи кезеңнің өзінде-ақ өз жемісін бере бастады. Бұл өзгерістердің басты нәтижесі — «мәдениет» деп аталатын дүниежүзілік тарихи құбылыс болып табылады. Оған еңбек құралдары, тұрғын үйлер мен тұрмыстық құрал-жабдықтар, тіл, дін, өнер, білім, адам бойындағы ізгілік қасиеттер және т.б. жатты. Антропогенездің (адамның пайда болуы) басында мәдениеттің жекелеген элементтері жөнінде ғана айтуға болса (мысалы: еңбек құралдары), ендігі жерде мәдениеттің толып жатқан басқа салалары жайында да нақты деректер келтіруге болады.

Кейінгі палеолиттің мәдениеті жөніндегі алғашқы ғылыми мәліметтер Францияның оңтүстігі мен Испанияның солтүстігінде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының қорытындыларына байланысты негізделген. Ауа райы мен ландшафттың өзгергеніне қарамастан, Еуропаның бұл бұрышы адамдардың өмір сүруіне өте қолайлы болған. Сондықтан да болар, бұл өңірді мыңдаған жылдар бойы көптеген халықтар мекендеген: Бұл құпия жерлерді ғылыми тұрғыдан зерттеуде өткен ғасырдан бастап француз және испан археологтары үлкен белсенділік көрсетті. 1879 ж. испан археологы М. Саутуола Альтамир үңгірінен кейінгі палеолит дәуірінің алғашқы кескіндеме ескерткіштерін тапты. 1895 ж. Францияда Анри Брейль (1877—1961 ж.) Везера жазығындағы Ле-Комбатель үңгірінен мамонтың, бизонның (тағы өгіздің), аюдың, жылқының жүзге тарта бейнелерін тауып, мол олжаға кенелді. Бір ғажабы, бұл бейнелердің арасынан адам бейнелері де кездескен. Дәл осы жылы Ле-Комбательден жақын арадан археолог Пестрони Фон де Гом үңгірін тұтастай (сурет галереясын) ашып, мол олжаға кенелді. Оның ішінде жабайы жылқының — 40, мамонттың — 40, бұғының — 17 суреті бейнеленген. Суреттер охрамен және тағы да басқа бояулармен салынған, өкінішке орай, бұл бояу-

лардың қалай дайындалғандығы осы уақытқа дейін құпия қалпында қалып отыр.

Тарихқа дейінгі бейнелеу өнерінің тағы бір тамаша туындысы 1940 ж. Францияның оңтүстік-батысындағы Монтиньяк қалашығының қасындағы Ласко үңгірінен табылған «Алғашқы қауым бейнелеу өнерінің «Сикст капелласы». Бұл бейнелеу өнерінің әсерлігі соншалық, көптеген адамдар олардың түпнұсқа екендігіне күмән келтіріп, жұртты мазақ ету үшін осы заманғы суретшілердің салған туындылары деген лақап таратты, алайда бұл жалған пікірді ғылыми сараптама мүлде жоққа шығарды.

Кейінгі палеолит дәуірінің үңгір суретшілерінің аң бейнелерін нанымды етіп салынғаны соншалық, олар көрген адамға атылуға дайын тұрған тірі аңдардай әсер қалдырған. Ласко үңгірінің қабырғалары сарғыш балшықпен, күйемен, ақ балшықпен сыланып, қарамен жиектелген жүздеген сары, қызыл, қоңыр кескіндермен безендірілген. Ең ғажабы — осы бір бизондардың, жылқылардың, бұқалардың, мүйізтұмсықтардың, жылқылар мен текелердің кескіндері адам таңқаларлықтай етіп бейнеленген. Өнер тарихында бірінші бұқа, екінші бұқа, үшінші бұқа, төртінші бұқа деп бейнеленген, күші тасыған тіпті атылуға дайын тұрған бұқа күшін, оның тесіле қараған көз жанарын, делдиген танауы мен түзу мүйіздері сараң да, құпия штрихтер арқылы сенімді, әрі өктем етіп бейнеленген.

Альтамир үңгіріндегі жаралы бизонның өркеші монумент сияқты, сұлап түскен тау тәрізді жоталанып көрінеді. Фон-де-Гом (Франция) үңгіріндегі бұғының садақша иілген мүйізі бүкіл композицияға поэтикалық рух берсе, ал Франциядағы Нико үңгірінен табылған бизонның сымбатты кескінінен мүлтіксіз шеберлікпен бейнеленген аң тағылығын, оның айбынды күшін көреміз.

Осы орайда алғашқы қауымдық құрылыстың «тұрмыстық» түрін бейнелейтін, күрделі сюжетті жартастағы бейнелерге толы Ласко үңгіріне тағы да қайтып оралғанды жөн көрдік. Мұнда найзамен жараланып, ішек-қарны ақтарылып бизон жатыр да, оның алдында шалқасынан құлаған адам бейнеленген. Шеткеріректе мүйізтұмсық тұр, адамды жеңген сол болуы да мүмкін деп жорамалдауға болады. Баланың салған суретіндей, адам долбарланып олақ бейнеленсе де, бірде-бір бала (егер бұл суреттерді балалар салды деп есептесек) қансыраған бизонның трагедиясын жеңіп шығып, ұзап бара жатқан мүйізтұмсықтың мығым да, саспас қадамын дәл осындай етіп шынайы бере алмаған болар еді. Сондықтан да, жан тебіренерлік бұл көріністер

үңгір суретшісінің жай ғана қиялы емес, үңгір адамдарының нақты өмір тіршілігі, тарихи шындық. Осының бәрі — адам қуатын емес, аң қуатын мадақтау, ал оны жеңу табиғаттың дүлей күштері алдында әлі де дәрменсіз адамның алдындағы асқаралы міндеті болып саналады.

Аң аулаумен және еңбек процесімен тығыз байланысты болған алғашқы қауымдық құрылыс өнері адамның қоршаған ортаны біртіндеп тануы мен оның сол бір жұмбақ жарық дүниеге деген көзқарасын көрсетті. Кейбір өнертанушылар палеолит дәуіріндегі адамның бейнелеу қызметін үш кезеңге бөледі де, олардың әрқайсысының жаңа сапалық бейнелеу түріне көшіп отырғандығын ерекше атап көрсетеді. Бірінші кезеңі — натуралдық шығармашылық кезеңіне — туштан, сүйектерден жасалған композиция тән. «Табиғи бейнелеу» деп аталатын екінші кезеңде түрлі пішіндер мен нұсқалар, барельф және ірі балшық мүсіндер жасау басты орын алады. Үшінші — кейінгі палеолиттік бейнелеу шығармашылығы кезеңінде үңгірлердің қабырғаларына түрлі мазмұндағы суреттерді сүйекке ойып салу кеңінен орын алды. Осы орайда ерекше атап өтетін бір жайт — алғашқы қауымдық құрылыс дәуірінде бейнелеу өнерінің барлық түрлерінің де пайда болғандығы. Олар: графика, кескіндеме мен силуэт (контурлық суреттер), мүсін өнері (тастан қашалған немесе балшықтан жасалған фигуралар; кескіндеме (минералдық бояулармен салынған түрлі-түсті бейнелер). Сонымен қатар рельефтер, тас пен сүйекке ою сияқты сәндік өнердің түрлері де пайда бола бастады.

Палеолит дәуірі өнерінің таңғажайып туындылары Украина-ның Мезинск қаласында табылған. XIX ғ. табылған бұл археологиялық мол олжаның арасында тас және сүйектен жасалған еңбек құралдарымен қатар, киім тігетін көзі бар инелер, сүйектен жасалған сымбат геометриялық әшекейлер, ал мамонттың азу тісінен жасалған түрлі статуэткалар мен мүсіндер, білезіктер және т.б. әдемі геометриялық әшекейлермен, оюлармен безендірілген. Геометриялық әшекейлер — Мезинск өнерінің басты элементі болып табылады. Ирек сызықтарға толы мұндай геометриялық әшекейлер соңғы кездерде Шығыс және Орта Еуропаның палеолит дәуіріне жататын көптеген қоныстарынан табылып отыр.

Ал осы бір абстрактылы әшекейлер нені білдіреді және ол қалай пайда болды деген сұрақтардың түйінін шешуге талпынушылар аз болған жоқ, өйткені реалистік тұрғыдан салынған үңгірлік өнер туындыларына (суреттерінде) бұл геометриялық

стиль мүлде сай келмейтін еді. Бірақ ғалымдар арнайы үлкейткіш құралдардың көмегімен мамонттың азу тісінің кесілген жерін зерттеп қараған кезде, оның да Мезинск ескерткіштеріне ұқсас иректелген әшекейлі сызықтардан тұратындығын анықтаған. Демек, Мезинск әшекейінің негізі — табиғаттың өзінен туындаған әшекейлер болып табылады. Мезинск қонысының бір үйінен мамонттың сүйегінен жасалған музыкалық аспап табылған. Ол ритмдік шу тудыратын дыбыстарға арналған.

Кейінгі палеолиттің басты дәуірлері олжа табылған қоныстардың атымен аталады. Енді кейінгі палеолит дәуірі мәдениетінің әр кезеңдерде қандай өзгерістерге ұшырағандығын қысқаша қарастырып көрейік.

1. Перигорд кезі (35—20 мың жыл). Орта палеолиттен кейін іле-шала басталған бұл дәуірдің басты ескерткіштері мынандай: шеттері өңделген шақпақ тас құралдары, сүйектен жасалған біздер, найзаның ұштары және т.б. Бастапқы Перигорд кезеңінде салынған бейнелер кездеспейді, бірақ оның есесіне әсемдік заттар және бояу түрлері кеңінен таралған. Кейінгі Перигорд кезеңінде тасқа қашалып жасалған аңдар мен адамдардың бейнелері кездесе бастайды.

2. Ориньяк кезі (30-19 мың жыл). Бұл дәуірде адамдар мекендеген үңгірлердің қабырғаларынан саусақтарын кең жайып, оны бояумен айналдыра жүргізіп, шеңбермен қоршаған қолдардың таңбаларын кездестіреміз. Демек, алғашқы қауым адамы өз ізін таста қалдыруға, өзін мәңгі, әрі көрнекі етіп көрсетуге, өзінің өмір сүргендігін болашақ ұрпаққа жеткізгісі келген сияқты. Палеолит дәуірінің үңгірлерінен ерінге жағатын қызыл бояулар салынған ыдыстар табылған. Қауым адамдары гримге қажетті бет бояуларының 17 түрін білген және оларды түрлі діни мейрамдарда пайдаланатын болған. Ориньяк дәуірі адамдарының көркемдік тәжірибесі онша бай емес, бірақ соған қарамастан олар бейнелеу өнерінің қыр-сырын игеруге талпыныстар жасады. Жұмсақ тастан және пілдің азу тістерінен жасалған әйел мүсіндері пайда бола бастады. Бейнелеу өнерінің бұл алғашқы туындылары «Венералар» деп аталды. Ол кезде әйел қауымның бүкіл тұрмыс-тіршілігін басқарған және туыстық жағын да әйелдер айқындайтын матриархаттың, яғни ана тегінің үстем кезі болатын. Әмірші ана ұрпақтың есен-саулығы мен оның өмір тіршілігінің сарқылмас қайнар көзі болып саналады. Палеолит әйелдерінің («Венераларының») 150-ден астам мүсіндер дүние жүзінің әр елдерінде, оның ішінде Италияда,

Австралияда, Чехияда, Ресейде табылған. Олардың басым көпшілігінің бет әлпеті ишарамен ғана бейнеленген, оның есесіне әйел денесінің жекелеген мүшелері нақты, әрі шамадан тыс үлкейтіліп көрсетілген. Соған қарағанда алғашқы қауым суретшілері әйел денесінің сұлулығы мен сымбаты, нәзіктігі мен табиғилығынан гөрі ұрпақты көбейтер қасиеті — әйелдің салмақты күшін, алар орнын басымырақ көрсеткісі келген сияқты.

• Эрмитажда мамонттың азу тісінен жасалған осындай мүсіндер қойылған: олардың жасалғанына 40—30 мың жыл өткен. Олардың ішінде табылған жердің атымен «Костенков (немесе Воронезж) Венерасы» — деп аталатын мүсін өзінің пластикалық әсерлілігімен, жеке мүшелерінің ұстамдылығымен таң қалдырады. Бұл өнер туындылары — аналық негізді, әйел қасиетін мадақтайтын алғашқы қауым мүсіншілерінің бізге белгілі болған алғашқы нұсқалары болғанымен де, олар кейінгі заманда дүниеге келген атақты Венералар мен Мадонналардың бастапқы бейнелері болғандықтан аса құнды мәдени ескерткіштер болып саналады.

3. Солютре кезі (18—15 мың жыл). Мұздақтардың уақытша шегінуі палеолит адамдардың өміріне де айтарлықтай өзгерістер енгізді. Кремнийді өңдеудің ең жоғары тәсілі игеріліп, одан найзаның ұштары, пышақ, қанжар және т.б. жасала бастады. Кремнийден жасалған қырнағыштар, түйреуіштер, тескіштер, аса таяқтар, түрлі мүсіндер пайда болып, тіпті кремнийдің көмегімен сүйек пен тастан жасалған бұйымдар безендіріле бастады.

4. Мадлен кезі (15—8 мың жыл бұрын). Бұл дәуірде алғашқы адамдар қатал табиғат қыспағында өмір сүрді. Мадлендіктер үңгірлерде тұрды, мамонт, солтүстік бұғылар сияқты аңдарды аулап, қорек етті. Тас өңдеушілікпен шұғылдану біртіндеп жоғала бастады да, оның есесіне сүйектен жасалған құрал-саймандар, тұрмыс қажеттілігіне пайдаланылатын түрлі заттар көбейе бастады. Кремнийден жасалған заттардың сапасы да жақсара бастады. Дөңгелек, бұрандалы және діни белгілердің пайда болуы адамның өзін қоршаған заттар жөніндегі ұғымының кеңіп, оны бейнелей бастайтындай дәрежеге жеткендігін айқын көрсетті.

Осы орайда үңгір кескіндемесінің тек қана Мадлен өнерінің ғана емес, бүкіл палеолит дәуірінің, одан қалды алғашқы қауымдық құрылыс мәдениетінің шыңы деп қарастыруға болатындығын ерекше атап өткен жөн. Атақты Альтамир, Ласко, Мотес-

пан үңгірлеріндегі өнер туындыларын ғалымдардың осы Мадлен дәуіріне жатқызуы тарихи шындыққа жанасымды сияқты. Олардың ішіндегі ең атақтысы Альтамир үңгірі — алғашқы қауым бейнелеу өнерінің «Сикст капелласы» деген атаққа ие болды. Бұл үңгірлердегі өнер туындыларының ішінде адамның өз қаруымен мерт еткен жанталас үстіндегі аңның бейнесі, адамзат баласының келешекте жеңетіндігін мойындап, болжап білгендей әсер қалдыраы сөзсіз.

Кейінгі палеолитте дүниежүзілік өркениеттің екі негізгі орталығы қалыптаса бастады. Олар: азиаттық және афро-еуропалық орталықтар. Адамзат баласының бұл алғашқы екі ошағының арасында байланыстар басталып, нәсілдік, техникалық, шаруашылық түрлерінің өзгешеліктеріне қарамастан алғашқы мәдени байланыстардың іргетасы қалана бастады. Кейінгі палеолит дәуірінде Еуропа тұрғындарында еуропалық нәсілдің белгілері, оңтүстік Орта Қара теңіз төңірегінде — негроиттік, ал шығыстағы Азияда — монголоидтік нәсілдердің алғашқы нышандары біліне бастады.

Жер бетін мекендеуші қазіргі халықтардың туысқандығының түп тамыры да — сонау кейінгі палеолит дәуірінде өмір сүрген алғашқы адамдардың бірлігінде болса керек. Сол кездің өзінде-ақ тілдің, наным- сенімдердің, өнердің, жанұялық неке қарым- қатынастарының, адамның мінез-кұлқының негіздері қалыптаса бастады.

Біздің аңғарғанымыз, кейінгі палеолит дәуірінің мәдениеті сан-салалы болып келеді. Бұл кезеңдегі адамның ең басты тіршілік кәсібі — аң аңлау болғандығы сөзсіз және аңшылық қауымдастықтың егіншілік, мал шаруашылығы қауымдастықтарымен салыстырғанда өзіндік ерекшеліктері бар. Сондықтан да бұлар, адамдар тіршілігінің басты кәсібіне айналған аңшылық-қоғамдық өмірдің сан-саласын, оның ішіндегі мәдени саланы да жан-жақты қамтығанын жоққа шығара алмаймыз.

Аңшы өзінің барлық болмысымен жануарлар дүниесімен тығыз байланысты болды. Аңшының бойындағы шыдамдылық, жігерлілік, батылдық сияқты тек қана осы кәсіп иелеріне тән қасиеттер оларды басқа кәсіп иелерінен ерекше етіп көрсетті. Олар өздерін қоршаған дүниеге деген көзқарастарын сиқырлау, дуалау арқылы білдірді, демек алғашқы адамдар күдіретті күштердің бар екендігіне кәміл сенді. Сиқыршылықтың басты мақсаты — адам бойындағы ауруды қуып шығу, жауына зиян келтіру, оны мұқату, жақсы көрген адамыңды айналдырып алу және т.б. болды. Сиқыршы тек өз күшіне, өз қабілетіне ғана

сенді. Осы тұрғыдан алып қарағанда сиқыршылықтың діннен айтарлықтай айырмашылығы бар, өйткені дін адамнан асқан күдіретті күш-құдайдың көмегіне сүйенеді, ал аңшылық сиқыр болса олжаның пайда болуы мен иемденуді және т.б. қамтамасыз ету керек болды.

Магияның (сиқырлаудың) негізінде көне заманғы діни наным-сенім тотемизм қалыптасты. Тотемизм — адамдардың өздерінің ата-тегін жануарлармен, жануарлар дүниесімен (сонымен бірге табиғат күштері мен өсімдіктер дүниесімен де байланыстырылып қарастырылатын кездер де болған) тығыз байланыста қарастыруы. Кейінгі палеолит мәдениеті жөніндегі мәліметтер археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері мен этнография ғылымының тұжырымдарына негізделген. Біздің заманымызда кейінгі палеолит дәуіріне ұқсас тіршілік еткен халықтар болды. Олар — Австралияның байырғы тұрғын халықтары. Австралия — тотемизм мен сиқырлаудың (магияның) классикалық елі. Олар еуропалықтармен алғаш кездескен уақытта кейінгі палеолит дәуірінің соңғы кезеңін бастан кешіріп жатқан болатын. Демек, еуропалықтар келгенге дейін Австралияның байырғы тұрғындары палеолиттен мезолитке көшкен еді. Австралия аборигендеріне қарағанда көне замандағы Еуропа үңгірлерін мекендеген алғашқы адамдардың тотемизмі бұлардан әлдеқайда қарапайым болған.

Палеолит дәуіріндегі үңгірлер қабырғаларына салынған жануарлар бейнесінің қисапсыз көп болуы — сол заманда сиқырлаудың шарықтап, гүлденгенінің басты айғағы болып табылады.

Алғашқы қауымдық құрылыс адамдарының салт-жоралары қалай болғанда да мифологиямен келіп тоғысады. Олай болса үңгір қабырғаларының көрінген жеріне салынған, бір-бірімен байланыссыз, ешқандай өрнек құрамайтын сан-алуан сызықтар мен шимайлар бейнелеу өнерінің ортақ композициясын құрамаса да, олардың әрқайсысын жеке алып қарастырғанда алғашқы адамдардың дүние танымдық көзқарастарының хабар беретін тырнақалды өнер туындылары деп бағалаймыз, өйткені үңгір суретшілері белгілі бір сюжеттер құруды мақсат еткен жоқ, олардың басты назары сиқыршылыққа ауған болатын.

Кейінгі палеолит кезеңінде адамдар арасындағы түсінісу қабілетінің басты құралы — тіл өз дамуында белгілі бір дәрежеге жетті. Неандертальдықтардың дыбысты белгілерінен «жаңа адам» сөйлеудің алғашқы сатысына көшті. Алғашқы адамдардың қараңғы үңгірлерде тұруы дыбыс белгілерін жетілдіруді

қажет етті. Өмірдің қиын-қыстау жағдайлары мен қауіп-қатерлерден сақтандыру және тіршілік жағдайларынан туындайтын түрлі сәттер тілдің қалыптасып-даму процесін жеделдете түсті. Кейінгі палеолит дәуірінің аңшыларында бұйрық беру тілі қалыптасты, өйткені аң аулау кездерінде түсінікті дыбыс белгілерін беру олар үшін ауадай қажет болатын. Ғалымдардың пікірінше, алғашқы сөздік атауларды жануарлар алғанға ұқсайды, ал басқа заттардың атаулары кейіннен пайда болған. Алғашқы қауым адамдарының бұл заңды талпынысы адамзат дамуының келесі сатысында, мезолит дәуірінде өз жалғасын тапты. Бұл кезеңде туындаған мәселелер де қоғам дамуының барысында өз шешімін тауып жатты.

Көне тас дәуірі мен жаңа тас дәуірінің арасындағы өтпелі дәуір мезолит (мезо — орта, лит — тас деген мағына береді) кезеңде табиғаттың өзгеруіне байланысты адамдардың тұрмыс-тіршілігінде айтарлықтай өзгерістер байқалды. Бұл дәуірдің өзіне тән ерекшелігі — адам баласының өміріндегі жаңа қарудың — садақ пен оның жебесінің пайда болуы. Мұндай қарудың пайда болуы алғашқы адамдардың өмірінде мал шаруашылығының пайда болуына және оның дамуына үлкен әсерін тигізді. Адамдар балықшылық кәсіпті игеріп қана қоймай, оны одан әрі жетілдіріп, қайық ойлап тапты және балық аулаумен шұғылдандудың адам өмірі үшін онша қауіпті емес екендігін алғашқы адамдар түсіне де білді.

Алғашқы қауымдық құрылыс мәдениеті дамуының соңғы кезеңдері — мезолит, неолит дәуірлерінде адамдар баяу болса да тұрмыс-тіршілігін табанды түрде өзгертуге кіріседі. Ол енді жалқыға емес жалпыға, жеке аңға емес, тұтас үйірге, кездейсоқ табылған дақылға немесе жеміске емес, өзі пайдалануға тиіс тұтас жер учаскелеріне назар аударады да, ортақ игілік үшін ұжымда еңбек ете отырып, көз аясындағы дүниені рухани сезіммен анағұрлым кең, әрі ұйымшылдықпен қамтыды. Дүниені жаңаша қабылдаудан туындаған бұл өзгерістерге мезолит дәуірінде көп кескінді композициялық өнердің туындауына және ондағы басты рөлді адамның атқаруына әкелді. Археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде осы дәуірдің қоныстарының орнында ұзындығы 300 м., биіктігі 3 м.-ге дейін жететін желінген тамақтардың (сүйектердің) үйінділері табылған. Әсіресе, Дания жерінде мұндай үлкен үйінділер көп кездеседі. Олар негізінен бұқалардың, иттердің, бұғылардың, балықтардың, бұлан-барандардың сүйектерінен құралады. Ерекше атап өтетін бір жайт, осылардың ішіндегі ең көп кездесетіні, моллюск қабыршақтары. Жеу-

ге жарамды моллюск қабыршақтары сондай дәмді болмаса да шағын көлдерде көп кездесетіндіктен оларды қорек ретінде пайдаланған.

Мезолиттің аяғына қарай әйелдер мен балалар үй шаруашылығына пайдалануға өте қолайлы саз балшықтан ыдыс-аяқтар жасауды игерді. Өлі де кебе қоймаған саз балшықтың үстіне саусақтың ұшымен немесе таяқшамен түрлі сызықшалар жүргізу — дәстүрге айналды. Бұл бір жағынан әдемілік үшін жасалса, екінші жағынан сиқыршылықпен тығыз байланысты болды. Осылай әйелдер өнері — ою-өрнек пайда болды. Бұрынғыдай қолайлы жағдайлар мен қажеттілік болмағандықтан тас дәуірінің адамдары жартастарға күдіретті аңдардың бейнелерін енді салмайтын болды.

Алғашқы қауымдық құрылыстың кемелденген кезеңі — неолит дәуірі. Бұл рулық құрылыстың орнығып, тас индустриясының шарықтаған кезеңі. Бұл тұста, әсіресе өте сапалы етіп жасалған тас балталардың көмегімен алғашқы қауым адамдары ағашты кесіп үй салды, қайықтар жасады. Жаңа тас дәуірінде адамдар саз балшықты күйдіріп, оны су өткізбейтін қатты затқа айналдыруды үйреніп, оны одан әрі жетілдіре түсті. Демек, керамиканың пайда болуы жаңа тас ғасырының басты белгілерінің бірі болғандықтан оған «керамика ғасыры» деген атақ берілді. Сонымен бірге бұл өнер табысы адамзат дамуындағы шын мәніндегі ұлы өзгерісті, зор уақиғаны білдіреді. Өйткені, бұған дейін адамдар табиғаттың дайын өнімдерін пайдаланса, ендігі жерде табиғатта белгісіз материалдар жасап, табиғаттың құлынан қожасына айналу жолында алғашқы қадамдар жасады. Өмір сүру қажеттілігінен туындаған бұл ұлы жаңалықтың барысында адам бұл саладағы өз өнерін біртіндеп жетілдіре берді, яғни шытырман өрнектер мен әшекейлерден басталған бұл талпыныс барған сайын күрделіленіп, бояулар мен сызықтар ырғағымен, геометриялық сымбатымен ерекшеленетін өнер туындыларына айнала бастады. Бұл өнер талпынысының барысында алғашқы қауым адамдарының бойында эстетикалық сезім деп аталатын күдіретті күштің алғашқы белгілері қалыптаса бастады.

Осы орайда мезолит пен неолит бейнелеу өнері (мезолит пен палеолиттердің арасы секілді бұлардың арасын да дәл жіктеп ажырата білудің оңайға соқпайтындығын ескерте кеткенді жөн көрдік) көп кескінді көріністер бейнелеуден басқа қандай жаңалықтар әкелді!?

Неолит дәуірінде қалыптасқан бейнелеу өнерінің сан-алуан туындылары мен иероглифтер дүниенің төрт бұрышында кеңінен таралған. Олардың басым көпшілігі Африка құрылығында табылса, стилі жағынан өте ұқсас болып келетін материалдық мәдениеттің ескерткіштерін Испанияда, Онега көлінде, Ақ теңізде, Сібірде, Өзбекстанда және т.б. жерлерден кездестіруге болады.

Палеолит дәуіріндегі өнерге қарағанда неолит дәуірі өнерінің өзіндік өрнегі, өзіндік ерекшелігі бар. Бұрын үңгірлердегі аңдардың бейнелері жабайы, қозғалыссыз қалыпта берілсе, ендігі жерде аңдардың бейнесін салудың сапасы жақсарды. Ең бастысы — аңдар бейнесін жай ғана емес, қозғалыс үстінде көрсетуге тырысушылық байқалды. Үйлесімділік пен динамизм белгілері айқындала бастаған испандық және африкалық циклдердің суреттерінде садақшылардың қаумалап аң аулаудағы кейбір көріністері барынша шегіне жеткізіліп, нанымды етіп көрсетілген. Жартастағы бұл графикада алғашқы қауымдық бейнелеу өнерінде тұңғыш рет әсем нәзіктікке талпыныс айқын байқалады. Оған дәлел ретінде Шығыс Испания жерінен табылған ағашта жабайы ара жинап жатқан әйелдің бейнесін жоғарыда атап өткен көне тас ғасырының ересек «Венералармен» салыстырып көрелікші. Бұл әйелдің тұла бойынан, әсіресе тал шыбықтай бұралған балауса да, сұңғақ денесінен ес таңдырар сұлулық аңғарылады. Оның бір қолында ұзынша құмыра, екінші қолы қаптай ұшқан араның қоршауында. Біздің алдымызда тасқа бояумен салынған адам сұлулығын табиғатпен байланыстырған шын поэтикалық сурет түр. Кейінгі неолиттің жартастағы бейнелеу өнерінде адамдар мен аңдардың кескіндері жай ғана белгілерге айналып кеткен, сондықтан да алғашқы қауымдық құрылыс суретшілерінің нені бейнелегісі келгендігін ажырату оңайлыққа түспейді.

Қазіргі заманда шөлге айналған Алжир территориясындағы Сахара мен Феццанның шекарасында орналасқан Тассили — Аджар деген таулы жерде жалаң жартастар жотасы бар. Осы жартастардың табанындағы үңгірлерден және жартастардың өзінен неше түрлі суреттер мен бейнелеу өнерінің туындылары (б.з.б. төртінші мың жылдықтан б.з.б. бір мың жылдығына дейін жасалған 15 мың бейнелеу өнерінің фрагменттері) табылды. Бұл мол мәдени олжа арқылы кезінде табиғаты әсем болған кең байтақ өлкені мекендеген бақташылар тайпасының көркемдік шығармашылығымен танысуға мүмкіндік алдық.

Тассили — Аджар өнерінен гүлденген, ашық бояулы, ғажап

жұмбақ дүние ашылды. Енді бір сәт осы бір суреттер мазмұнына үңіліп көрелікші. Жайылым және мал табындары. Келісті сиырларды бақташылар бағып жүр. Адамдар мен малдардың денелері түрлі түстер арқылы әсем де, көрікті етіп берілген. Салтанатты әсем мүйіздер, алып бұқалар, сұлу антилопалар, сәнді киім киген бикеш кескіндерімен қатар өзара шайқасқан, аңшылардан қашқан немесе жайылып жүрген жирафтар бейнеленген неше түрлі көріністер өзінің табиғилығымен таң қалдырады. Билеп жүрген биші әйелдердің бейнелерінен ерекше бір сымбаттылық пен нәзіктікті аңғарсақ, аңшылардың сұсты өңдері сол бір сындарлы заманның жаршысы тәріздес.

Көне заман суретшісінің қыл қаламынан туындаған африкалық шөлдің алып жартастарындағы осы бір «сурет галлерейсы» — тарихқа дейінгі өнердің дүние жүзіндегі ең үлкен музейі десек қателеспеген болар едік.

Неолиттік өнер біздің заманымызда да африкалық тайпалар арасында ұзақ уақыт сақталғаны көп нәрсені аңғартады. Оңтүстік Африканың ежелгі тұрғындары — бушмендер еуропалық отаршылар келгенге дейін ежелгі рулық құрылыс жағдайында өмір сүрген болатын. Олардың жартастағы тамаша бейнелеу өнері өзінің стилі жағынан неолитке жатады. Бушмендердің барлығы бірдей суретші болмаған, бұл өнермен сурет сала білетін азшылығы ғана айналысқан. Суретшілер суретті салудан антилопаның қылынан жасалып (кейін жылқының қылынан дайындалған) тарамыспен байланған қатты қаламдар қолданған. Сурет салуға қажетті бояуды ерітілген майға езген, бояулар кішкентай құмыраларға құйылған, сондықтан да олар қанша бояу керек болса, сонша құмыра пайдаланған. Өкінішке орай, «тас ғасырының» ақырғы тұрғындарын — ағылшындар мен бурлар қатыгездікпен жойып жіберді.

Неолит дәуірі — рулық құрылыс пен тас өндірісінің шарықтаған кезі. Дәл осы кезеңде үлкен шеберлікпен өңделіп жасалған тас балталардың көмегімен тас ғасырының адамдары ағаштарды кесіп одан үй тұрғызып, жоғарыда көрсеткеніміздей балық аулауға арналған қайықтар жасады.

Неолит дәуіріндегі адамдарды шаруашылықты жүргізу тәсіліне байланысты екіге бөлуге болады. Олардың алғашқылары аң аулаумен, балықшылықпен шұғылданды. Бұл — иелену экономикасы болып табылады. Экономиканың бұл түрі кей жерлерде, әсіресе еуропалықтар келгенге дейін солтүстік Американың Тынық мұхиттық жағалауында өзінің гүлдену шағын бастан кешіріп жатқан болатын. Бұл жердің теңіздері балыққа

бай болғандықтан жергілікті үндістер тюлень, қамшат, қызыл балықтармен қатар алып киттерді де аулайтын-ды, орманды жерлерде тау қой-ешкілерін, бұғыларды ұстауды кәсіп ететін. Жануарлардан қолға тек қана итті үйреткен, тамақты қыздырылған тас салу арқылы ағаш ыдыстарда пісірген, бірақ қызыл қарағайдан сапалы, әрі мықты қайықтар жасауды меңгерген. Қыс кезінде ағаштан жасалған үлкен үйлерде тұрған, бұл үйлердің терезелері болмағандықтан төбесіне түтін шығатын тесік жасаған. *

Тағы қозылар мен ешкілердің жүнінен көйлектер мен жамылғыш — плащтар тіккен. Өзара тайпалық қақтығыстар кезінде ағаштан жасалған маскалар киген. Қолға түскен тұтқындарды құлдарға айналдырған, олар көбінесе қауымдық ұжымның меншігі болып есептелген. Олар бір-бірімен балық, балық майымен, тас пен сүйектен жасалған әшекей бұйымдармен, құлдармен сауда-саттық жасаған. Солтүстік Американың солтүстік-батыс жағалауын мекендейтін индеецтердің арасында «сыйлық» деп аталатын ғұрып етек алған. Бұл ғұрып бойынша мейрамдар кезінде бай адамдар жиналғандарға өз дүниесін тарататын болған, осылай олар қоғамдағы беделін көтеріп-нығайтқан (көп жағдайларда таратылған дүние-мүлік қарсы сыйлық немесе қызмет түрінде қайтарылатын болған).

Бұл жерлердің тұрғылықты халықтары ағаш пен сүйекті ойып безендіруді тамаша меңгерген. Олардың тұрған қоныстарының басты белгісі қызыл қарағайдан (самырсыннан) жасалынған биіктігі 20 метрге дейін жететін бағаналар болған және олар тотемдік ата тегіндегілер мен түрлі мифологиялық кейіпкерлердің бейнелерімен безендірілген. Мұндай қасиетті бағаналарды орнату үлкен уақиға болып саналған, өйткені бұл дәстүр қожайынның атын мәңгілік қалдыруға бағытталғандықтан, оның мерейін тасытқан. Мұндай тойлардың аяғы көп жағдайларда құрбандыққа адам шалумен аяқталған.

Үндістердің ойып жасаған заттарының композициялық құрылысының өзіндік ерекшеліктері бар екендігін ерекше атап өткен жөн. Бұл өнер туындылары әдетте тік етіп жасалады. Оған мысал ретінде зергерлер қолынан шыққан төрт бейнелік топты алып қарастырып көрелік: бұл туындының ең астында кит, оның үстінде ер адам, оның басында түрегеліп тұрған әйел, ал әйелдің басында отырған бүркіт бейнеленген. Бұл «спорттық пирамиданың» мән-мағынасын түсіну онша қиындыққа соқпайтын сияқты. Ол — қоршаған дүниені және оның тұтастығын көрсетеді.

Неолит дәуіріндегі шаруашылықты жүргізудің екінші саласы егіншілікпен және мал өсірумен тығыз байланысты болғандықтан, оны «өндіретін экономика» деп атаған жөн. Егіншілік мол өнім беретін құнарлы жерлерде дамыған. Өзен жағалауларындағы жерлердің құнарлығы соншалық, олар жерді қарапайым өңдегеннің өзінде-ақ мол астық беретін болған. Алғашқы кездерде астықтың түсімі азая бастаса-ақ адамдар басқа жерге қоныс аударып отырған және жерді кетпенмен өңдеген. Егіншіліктің бұл алғашқы түрі көшпелілік сипатта болған, бірақ көп ұзамай-ақ бұл кәсіптің қыр-сырын меңгерудің арқасында адамдар отырықшылыққа көше бастады. Неолиттік техниканың жетілуі нәтижесінде бай қоныстар деревнялар пайда бола бастады, қауымдар тайпаларға бірікті, сөйтіп мемлекеттің пайда болуына даңғыл жол ашылды. Тас ғасырындағы пайда болған өркениеттің ошағы — көне Египет болды. Бұл ежелгі мемлекеттің алғашқы мыңжылдық тарихы металсыз өтті десе де болады.

Өрине, жер шарында құнарлы жерлер көп емес, олар адамзат баласы мекендеген жер аумағының бір-ақ процентін құрайды. Сондықтан да ну ормандар мен шөлейт жерлерді игеру — жерді өңдеу, пайдалану технологиясын, қолданылатын құрал-саймандарды жетілдіруді қажет етеді. Осы орайда адамдардың отырықшылыққа көшуіне байланысты шаруашылықтың жаңа салалары — егіншілік пен мал шаруашылықтары пайда болды. Неолит дәуірінің егіншілері мен малшылары — шаруалар болды. Осы бір жаңадан туындаған шаруа шаруашылықтарының басты белгілері — аграрлық экономика, қол еңбегі, рулық және қауымдық ұйым, ал діндері — анимизм болды. Анимизм — рух, жан деген мағына береді. Анимизм дегеніміз рух пен жанның өмір сүретіндігіне деген сенім. Ол бойынша — табиғатта болатын барлық құбылыстардың басты себепкері — рух пен жан болып саналады. Көне заманның мәдениетінде діни салт-дәстүрлердің, наным-сенімдердің, діни мейрамдардың даму процесі анимизмнен басталады. Бұл ұғымды мәдениеттану ғылымы саласына тұңғыш енгізген атақты ғалым Тайлор болды.

Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, алғашқы қауым адамдары сиқыршылықты да жиі қолдады, бірақ аңшылық сиқыршылығына қарағанда егіншілік сиқыршылығының өзіндік ерекшелігі болды. Шаруаның тұрмыс-тіршілігі жердің құнарлылығына тығыз байланысты. Шаруа үшін жер құдай-ана болып саналды. Сондықтан да болар, егіншілікке байланысты маусымдық ритуалдар (салт-жоралар) маусымдық сипатта болды, яғни егіс

жұмыстарының басталуымен және шыққан егіннің өнімін жинаумен тығыз байланысты. Ұлы құдай — аналар — Иштар, Кибела, Деметра, Церера әрі дархан, әрі балажан болғандықтан өздеріне жан-тәнімен табынуды талап етеді. Сондықтан да болар, осы құдайлардың құрметіне байланысты өткізілетін әдет-ғұрыптарда мен салт-жораларда эротикалық сәттер де аз болмаған.

Егіншілікке байланысты әдет-ғұрыптарда ер адамдар басты рольді атқарған. Жын-перілермен арпалыс кезінде құдай өліп те кетуі мүмкін. Міне, осындай қиын сәтте оған көмекке анасы немесе әйелі мен қарындасы келеді. Олар құдайды жер асты патшалығынан іздеп тауып алады да, жер үстіне шығарып, күннің көзіне қояды, сөйтіп құдай қайта тіріледі. Өліп-тірілген құдайлардың құрметіне байланысты салт-дәстүрлер, әдетте егін шаруашылығы маусымдарының ауысқан кездерінде өткізілетін болған.

Ерекше атап өтетін бір жайт, осындай салт-жораларды өткізген кездерде түрлі масқалар, мүсіндер, жартастағы кескіндер, жерге салынған суреттер кеңінен пайдаланылған және әндер айтылып, билер биленіп, театрландырылған көріністер қойылатын болған.

Діннің ең көне түрі сиқыршылық болатын болса, оның басты түрлерінің бірі — фетишизм (тұт, тұмар деген мағыналарды береді) болып саналады. Фетишизм — табиғат заттарымен қатар адам қолынан шыққан материалдық заттардың күдіретіне де сену, яғни зат бейнесіндегі рухани күштерге табыну.

Көне заман халықтарының ұстанған діндерінің тарихында жануарлар мен ағаштарға табыну да басты роль атқарды. Тағы адамдар үшін өзін қоршаған дүниенің барлығы да жанды боп көрінген, сондықтан да олар жансыз заттардың да жаны бар деп ұғынған. Адамдардың әрбір тобы өзінің шығу тегін белгілі бір жануармен немесе өсімдікпен (тотеммен) байланыстырған. Олар адамның жануарға айналатыны туралы «мифке» сенген, олай болса алғашқы адамдар адам мен жануардың арасында айтарлықтай айырмашылықтар жоқ деп есептеген.

Осы айтылғандардың (тотемизм, фетишизм, анимизм) барлығы дерлік қазіргі заман мәдениетінде, дүние жүзінің халықтарының салт-дәстүрлерінде кеңінен көрініс тауып отыр.

Қорыта келгенде, алда қола ғасыры мен темір ғасыры — адамзат дамуындағы асқаралы жаңа баспалдақтар тұрды. Оның прогресс жолындағы қарышты қадамы дүниежүзілік мәдениеттің ірге тасының қалануына тікелей әсер етті. Қоғамдық даму барысында өнердің сан-саласы жетіліп, жаңа мазмұнға, жаңа фор-

маларға ие болды, металл өндірісінің әдістері одан әрі жетіліп «экономика» және «мәдениет» саласындағы ұлы төңкерістерге даңғыл жол ашты. Адамзат баласының даму жолындағы қарышты қадамының әрбір сатысында туындаған баға жетпес тамаша өнер туындылары болашақ ұрпаққа мәдени мұралар болып қала берді. Адамзат даналығы мен кемеңгерлігінің арқасында мәдениет жаңа сатыға көтерілді. Өз кезегінде алғашқы қауымдық құрылыс мәдениеті — дүниежүзілік мәдениеттің негізін қалауда орасан зор роль атқарды. Ол негіздер: әлеуметтік ұйым, тіл, өнер, салт-дәстүрлер, наным-сенімдер, білім, туысқандық қарым-қатынастар және т.б. болды. Дәуірлер ағымындағы бұл мәдени байланыстар — адамзат тіршілігінің басты мән-мағынасына айналды.

2.2. ✓ Ежелгі Шығыс мәдениеті

2.2.1. *Көне Египет мәдениеті*

Көне Египет жер шарындағы тұңғыш мемлекет қана емес, сонымен бірге дүниежүзілік үстемдікке талпынған қуатты да, күдіретті мемлекеттердің бірі болды. Ауыз бірлігі күшті, ұйымшылдығы берік, халық — билік жүргізуші тапқа толық бағынған мемлекет. Египеттің жоғары өкіметі мызғымастық және түсініксіздік принциптері негізінде құрылды, ал өз кезегінде бұл принциптер біртұтас Египет мемлекеті пайда болған кезден бастап-ақ оның толық билеушілері — перғауындарды құдай деп санауды өмірлік қажеттілікке айналдырды. Фараондар (перғауындар) құдайдың ұлы деп саналды, сондықтан да фараон өзін «Радың» («Ра» күн деген мағына береді. Ол — құдайлардың құдайы және «алтын» ұғымымен қосылып айтылады. — «Алтын» нұр шашқан күн) ұлымын деп жариялады.

Перғауынның жеке-дара билік жүргізуі тіпті оның билігінің Египет халқына ғана емес, көршілес жатқан патшалықтар мен тайпаларға да күшейе түсуі, мәдениеттің дамуына өзіндік ықпалын тигізбей қойған жоқ. Ал осы бір шексіз билік пен мансап, байлық пен күдірет кенеттен жоқ болады. Оны өшіретін ұлы күш — өлім. Міне, сондықтан да болар — көне Египеттің

мәдениетінің ең басты ерекшелігі — ажалға қарсылық болды. Бұл табиғи қарсылық, немесе мәңгілік өмір сүруге талпынушылық Египет халқының бүкіл діни санасына тереңдей еніп, оның мәдениеті мен өнерін қалыптастыруда айрықша рөл атқарды.

Египеттіктер табиғаттың жыл сайын жаңаратындығын аңғарған, өйткені Ніл өзені тасығанда жерлерді құнарландырады, сөйтіп төңірекке өмір мен береке туғызады, ал тартылғанда құрғақшылық келеді, бірақ бұл ажал емес, өйткені — одан кейін де жыл сайын Ніл қайтадан тасып отырады. Табиғатта болып жатқан осы сияқты құбылыстардың негізінде «өлген адам тіріледі» деген діни ілім пайда болды. Бұл ілім діни және мәдени салада ғана емес, сонымен қатар саяси, экономикалық, саяси өмірде де үлкен роль атқарады. Тереңірек ойлап қарасак, бұл ілімнің өмірге келуі ажалға деген табанды қарсылықтан туған. Жыл сайын буырқанып таситын Ніл өзені сияқты адам жаны да денеге қайтып оралады деген діни түсінік адамдар санасында берік орнықты. Олар қабірді адамның уақытша баспанасы деп санады. Ендігі жерде мәңгілік өмірді қамтамасыз ету мәселесі тұрды. Ол үшін адамның денесін сақтап, тірлікте оған қажет болғанның бәрімен қабірде де қамтамасыз ету керек, демек денені балзамдап, оны мумияға айналдыру, не болмаса өлген адамның денесіне ұқсас етіп, оның мүсінін жасау қажеттігі туды. Сондықтан да, ежелгі Египетте мүсіншіні «санх», яғни «өмірді жасаушы» деп атады. Мүсіншілер өлген адамның бейнесін жасауды тіршілікті қайта жандандыру деп санап, бұл кәсіптерін ерекше мақтан етті. Шындығында да, өнердің бұл саласы адамдар түсінігінде сиқырлы күшке айналды. Аруаққа табыну, суретші санасына «егер дене сақталса немесе толық бейнеленсе, өлген адамның жаны оған қайтып оралады» деген түсінікті сіңірді. Өмірдің табиғи ағысын бұзушылық болып көрінген ажалды тоқтатып, жеңіп шығуға болады деген құштарлық, өлімді жеңуге болады деген үміт оты аруаққа табынуды туғызып, ежелгі Египет өнерінің барлық салаларына өз таңбасын салды.

Адамдар санасында қалыптасқан аруаққа табыну — перғауындарды «құдай» деп танумен тығыз ұштасты. Ал құдай — патшалардың (перғауындардың) құрметіне пирамидалар (мазарлар) салына бастады. Өз кезегінде Египеттің жоғары өміршісі — құдай саналған перғауын өзінің құрметіне салынған мазардың әрі асқақ, әрі берік етіп салынуына ерекше мән берді. Сәнсалтанатпен салынатын мұндай пирамидалар қыруар қаржыны ғана емес, ұзаққа созылған ауыр да, азапты еңбекті қажет етті.

Осы бір азапты еңбек қасіретті өмір Египет құлдарының үлесіне тиген болатын.

Пирамидалар перғауындар мен ең атақты адамдар үшін ғана салынды. Египет абыздарының қағидаларына сүйенсек, патшалар мен вельможаларға ғана емес, кез келген адам жерлеуге байланысты бүкіл салт-жоралар толық орындалған жағдайда мәңгілік өмірлік күш-«Ка-ға» (мәңгілік өмір) ие болады. Бірақ қаржыны көп қажет ететіндіктен кедей адамдардың денелері балызамдалмады, оларды матаға орап, көпшілік зираттарының шетіне көме салды. Демек, пирамидалардың салынуы — көне Египет қоғамындағы адамдар арасындағы шектен тыс теңсіздіктің кеңінен орын алғандығын байқатады.

Б. з. б. III—II ғ. құдай — патшаларға арналған құрылыстар — пирамидалар мен храмдар негізінен тастан жасалды. Пирамидалар салу мемлекеттің экономикасын әлсіретіп, қазынаны тауысты, әсіресе халық тарапынан көп шығын мен жұмыс күшін қажет етті. Сондықтан да, пирамидалар салу — халық қайыршылығының басты себепкері болды. Ал егер пирамидалар салуға жұмсалған қыруар қаржы мен египет халқының табанды еңбегін халық игілігіне жұмсағанда (жолдар салғанда және т.б.) Египет сөзсіз экономикасы жоғары дамыған өркениетті елге айналған болар еді деген ой еріксіз келеді.

«Құдіретті құдай» — фараондардың о дүниеге барғанда жанға сая, басқа баспана болатын мәңгілік ғұмырдағы үйлері — пирамидалар көргенді де, көрмегенді де таң қалдыратын дәуір ескерткіштері, «әлемнің жеті кереметі» аталған өнер туындыларының бірінен саналады. Ерекше атап өтетін бір жай, Египет сәулетшілері өз есімдерін өздері жасаған ескерткіштерге тасқа қашап жазған, демек олар өз еңбегінің нарқын түсіне білген, сондықтан да өз даңқын шығаруға, оны болашақ ұрпаққа мұра етуге арланбаған. Дұрыс та, әділ шешім, өйткені ежелгі заманды былай қойғанда, осыдан небәрі бірнеше ғасыр бұрын ғана салынған феодалдық Еуропаның соборлары мен сарайларын, шіркеулері мен князь үйлерін және тағы да басқа тамаша ғимараттарды салған сәулетшілердің есімдері ілуде бірі болмаса, көпшілігі осы уақытқа дейін белгісіз күйінде қалды. Ал, бүгінгі ұрпақ осыдан бес мың жылдай бұрын тұрғызылған Египеттің ең көне пирамидасы — перғауын Джосердің пирамидасын жасаушының аты-жөнін білуі — осы ащы шындықтың айғағы болса керек. Оның сәулетшісі — Имхотептің ғалымдық, дәрігерлік, философиялық еңбектері өз заманында аса жоғары бағаланған. Ол сонымен қатар ұрпақтар есінде ұлы балгер, сиқыршы ретінде

де қалған, өйткені ғылым дамуының сонау бастауы кезеңінде ғұмыр кешкен ғалымдардың өмірі міндетті түрде балгерлікпен астасып жатқан. Имхотеп тіптен екі рет құдай деп танылған. Арада екі жарым мың жыл өткенде гректер оған «медицинаның құдайы» ретінде табынған. Оның мүсіні, сірә, ғалымдарға орнатылған алғашқы мүсін болуы да ғажап емес. Оның мүсіндері сақталынбаған, бірақ Мемфисте Имхотептің құрметіне орнатылған ғибадатхана бар.

Джосер пирамидасы көп сатылы құрылыс, ол ұзыннан-ұзақ басқыш тәрізді аспанға өрлей береді. Бұл пирамиданың биіктігі — 60 м. болса, одан кейінгі салынған пирамидалар одан да биік, одан да аумақты. «Сонда осындай алып құрылыстарды салу неге қажет болды екен?» — деген ойға еріксіз келесің. Біздің ойымызша, жиналған байлықты қоғам өзінің билеп-төстеушілері арқылы аспан мен жер үстіндегі өктемдігін жүзеге асыру ісіне жұмсаудан басқа амал таппады. Сонымен бірге жұмыр басты пенденің ой-қиялын өзіне табындырып қою үшін тірі құдай — перғауын о дүниеден тыныш орын алмақ та болған шығар. Басқаны былай қойғанда, пирамидалардың өте биік етіп салынуы — өзін құдаймен қатар қойған төкаппар да, мансапқор перғауынның қарапайым халықтан артықшылығын көрсету мақсатынан да туған сияқты. Әйтеуір, қалай болғанда да Египет (Мысыр) мәдениетінің бастауында салынған бұл пирамидалар өз еліндегі ғана емес, бүкіл дүние жүзіндегі ең құдіретті ғимарат болып қала береді.

Адамзат баласын таң қалдырған талай мәдени мұралар күлге айналып, гүлденген қалалар жермен-жексен болды, мейірімсіз де қатал уақыттың сынына шыдай алмаған кереметтер («Әлемнің жеті кереметі») бірінен соң бірі жоғала бастады. Ал бүгінгі күнге кереметтердің ең көнесі осы Мысыр пирамидалары ғана жетіп отыр, ендеше көне тарихтың куәгері болған бұл тамаша ғимараттар әлі де талай ұрпақтардың қызықтай берер аса құнды мәдени ескерткіші ретінде қала бермек.

Б.з.б. бір мың жылдықтың басына қарай пирамидалар салынуы тоқтатылды. Пирамидалар ендігі жерде тастан емес, шикі кесектен тұрғызыла бастады, ал мұның өзі бұрынғыдай қымбатқа түспейтін болды. Перғауын бұрынғысынша құдай саналғандықтан олардың құрметіне сансыз мүсіндер орнатыла бастады, демек перғауындарға құдай есебінде табыну көне Египеттің діни наным-сенімдерінде басты орын алды. Египетте құдайлар өте көп болған, тіпті әрбір қаланың бірнеше құдайы болған. Ең құдіретті құдай, яғни құдайлардың құдайы — Күн құдайы «Ра»

болды. Одан кейінгі басты орынға — өлім құдайы «Осирис» шықты; Египеттіктер өздері о дүниеге аттанғаннан кейін Осирис жер асты патшалығының құдайы болатындығына кәміл сенген. Құнарлы жер мен аналықтың құдайы Осиристің әрі қарындасы, әрі әйелі — Исида болды. Ай құдайы екінші жағынан жазу құдайы да болып саналса, ал Маат — шындық пен тәртіптің құдайына айналды.

Көне Египетте кеңінен орын алған мұндай көп құдайға табынушылық мемлекетті орталықтандыру ісіне нұқсан келтіріп, басқарушы өкіметті одан әрі әлсірете түсті, тіпті мұндай жағдайда басып алған тайпаларды бағыныштылықта ұстаудың өзі қиындыққа соқты. Міне, осындай сындарлы кезеңде тарих сахнасына діни реформатор перғауын Аменхотеп (б.з.б. 1419—1400 ж. аралығында билік жүргізген) шықты. Оның басты мақсаты — бір құдайға табынуды жүзеге асыру болды, сөйтіп адамзат тарихында тұңғыш рет көп құдайға табынушылықтан бір құдайға табынушылыққа көшуге маңызды қадам жасалды. Ол жаңа мемлекеттік діни наным-сенім енгізіп, жалғыз құдай «Атон» деген ат берілген Күн шарын жариялады. Осы күннен бастап көп құдайға табынушылық жойылып, осыған байланысты олардың ғибадатханалары жабылып, олардың иелігіндегі дүние-мүліктер тәркіленді. Бұл шынайы тарихи төңкеріс кезеңінде перғауын IV Аменхотеп өз атын құдай атына сәйкестендіріп «Эхнатон» деп («Атан рухы» деген мағына береді) өзгертіп, Египеттің астанасын ежелгі Фивыдан өзі салдырған «Атон көкжиегі» деген мағынаны білдіретін Ахетотон қаласына көшірді. (Бұл қаланың орнында қазіргі уақытта Амарн атты шағын қыстақ тұр, сондықтан да Египет тарихының Эхнатонға байланысты барлық кезеңі «Амарндық» деп аталады).

Эхнатонның жүргізе бастаған реформаларының абыздар тапынан жойқын қарсылыққа ұшырап, өмірінің қысқа болуына қарамастан сол дәуірдің мәдениетінің даму барысына, оның болашағына өз әсерін тигізбей қойған жоқ. Ең бастысы — өнер саласында патша бейнесін барынша дәріптеуден бас тартушылық пен канондар мен стильден гөрі мәдени туындылардың ішкі мазмұнына мән беру құбылысының алғашқы нышандары белгілі бола бастады. Атап айтқанда, «Амарн өнері» деген атауға ие болған бұл дәуір мәдениетінде бейнелердің нанымдылығы, жеке бейнелер мен бүкіл композицияның өзара үйлесімділігі, өнер туындыларындағы лирикалық сырластық, сезімдік қасиеттердің пайда болуы — баға жетпес мәнді мәдени құбылыстар болып табылады.

Ойымыз дәлелді болу үшін ата-анасының алдында жұмсақ жастыққа отырып, қаннен-қаперсіз ойынға кіріскен Эхнатонның қыздары — кіп-кішкентай жалаңаш ханшалар бейнеленген суретті алайық. Рахат та, бейғам өмірдің құшағындағы осы бір бейкүнә сәбилердің шаттық өмірін бейнелейтін бұл сурет шын мәнісінде Египеттің асқаралы өнеріндегі бұрын кездеспеген жайлар болатын.

Не болмаса Эхнатонның әйелі Нефертитидің портретін көз алдыңызға елестетіңізші. Ғажайып та, сымбатты бұл бейненің даңқы бүгінгі заманға дейін жетіп отырған жоқ па? Әйелге тән нәзіктік пен сұлулық, тек әйел атаулыға тән аналық пәк сезім мен ішкі жан тебіренісі, ой тереңдігі мен табиғи төкаппарлығы ғажайып бейнеден ап-айқын боп көрініп тұрғанын қалайша мойындамасқа! Ендеше, Нефертити портретінің барлық әйелдердің ішіндегі ең тамашасы деген атаққа ие болуы да — осы бір ерекше қасиеттердің күдіретті бейне бойынан табылуы болса керек.

Бұл дәуірден кейінгі кезеңдерде де Египет өнері өз дамуында айта қаларлықтай табыстарға жетті. 1922 ж. дүние жүзін таң қалдырған тамаша жаңалық, яғни баға жетпес көркемөнер қазынасы сақталған перғауын Тутанхамонның мұхият жасырылған қабірі табылды. Бұл тамаша табыс — ағылшын археологы Г. Картердің «Патшалар алқабындағы» ұзақ жылдар бойы жүргізген еңбегінің жемісі болатын. Эхнатонның мұрагері болған бұл перғауын небәрі 20 жасқа жетпей дүние салған, бірақ ол өз заманында ерекше атаққа ие бола алмаса да, осы бір сәнді дүниелері арқылы біздің заманымызда ерекше даңққа бөленді. Олай болатын себебі Египеттің бүкіл патшаларының қабірлерінің ішінде тек қана Тутанхамонның қабірі ғана тонаушылар қолына түспей, барлық қазынасымен сақталып қалған.

Египет мәдениеті — сан-салалы мәдениет. Солардың бірі — біздің заманымызға келіп жеткен Египеттің ең көне жазу текстері. Олар — құдайларға құлшылық ету мен шаруашылықты жүргізуге байланысты жазбалар. Б.з.б. екі мыңыншы жылдыққа жататын ең көне әдеби мұралардың кейбіреулері сақталып қалған, бірақ ғалымдардың пікірінше, бұлардан да көне әдеби мұралар болғандығы ақиқат. Өкінішке орай, олар біздің заманымызға дейін келіп жетпеген. Египеттің көркем әдебиетінің түрлі жанрлары болған. Олар: патшалар мен ұлы даналардың өз балаларына арналған нақыл сөздері, түрлі тақырыптарды қамтитын әңгімелер және т.б. Көне Египет әдебиетінің тамаша туындыларының бірі — «Өмірден түңілген адамның өз жанымен

сұхбаты» деп аталады. Өмірден қатты түңілген бұл адам өлімге бет бұрады. Бірақ оның жаны бұл әрекетке барынша қарсылық жасап, бұл өмірдің қызығы мен рахатын көруге кеңес беріп, оны өлімнен сақтандырады.

Иероглифтер — көне Мысыр мәдениетінің ажырамас бөлігі болып табылады, өйткені бұл өлкеде салынған қай ғимаратты алсаң да, олар иероглифтерге бай болып келеді. Кейіннен, көне мысырлық иероглифтік жазу буындық жүйеге көшті (қытайлықтар болса мұндай өзгерістерге ұшырамай өз жазба дәстүрлерін сақтап қалған).

Ерекше атап өтетін бір жайт, Египет жерінде салынған ғибадатханалардың алдына сфинкстер тұрғызылды. Тастан қашалып жасалған сфинкстердің денесі арыстан, ал басы адам бейнесінде болды. Оның басы перғауынды бейнеледі. Сфинкс — Египет әміршісінің құдіреті мен күшінің оның даналығы мен жұмбақтығының жаршысы болды. Ең алып сфинкс б.з.б үшінші мыңжылдықта салынған. Ол осы уақытқа дейін Хефрен пирамидасын күзетіп тұр. Тұтастай алынған жартастан жасалған бұл сфинкстің басы адамның басынан отыз есе үлкен, ұзындығы 57 метрге жетеді.

Ғылым саласында да көне Египет айта қаларлықтай жетістіктерге жетті. Тамаша ғимараттардың, әсіресе пирамидалардың салынуына қарап математика, геометрия сияқты ғылым салаларының қаншалықты сатыға көтерілгендігін айқын аңғаруға болатын сияқты. Б.з.б XXI ғ. аяғы мен XIX ғ. басында шардың жоғарғы жағы үлкен дөңдікпен есептеліп шығарылды. Адамзат тарихындағы ең көне сағаттар — су және күн сағаттарын алғаш жасаушылар да осы мысырлықтар болатын. Астрономия ғылымымен қатар, медицина ғылымы да өз дамуында тамаша табыстарға жетті. Адам организміндегі мидың атқаратын қызметі анықталды, сонымен қатар әртүрлі ауруларға байланысты көз, тіс және т.б. дәрігерлері пайда болды.

Б.з.б. екінші ғасырдың аяғы бір мыңыншы жылдықтың басынан бастап Египет мәдениетіне Криттің, Сирияның, Қосөзен бойындағы құл иленуші мемлекеттердің мәдениеті өз әсерін тигізе бастады. Б.з.б. VI ғ. Египетті парсылар жаулап, ал олардың үстемдігі б.з.б. 405 ж. дейін созылды. Одан кейін де Египет мемлекетінің тәуелсіздігі ұзаққа созылған жоқ, біздің з.б. 332 ж. македондықтар Египетті өздеріне бағынышты етумен қатар, Александр Македонскийдің (б.з.б. 356—323 ж.) құрметіне Александрия қаласының негізін қалады. Египет абыздары Македонскийді құшақ жая қарсы алып, оны «Құдайдың ұлы»

деп жариялады. Осы бір тарихи кезінде Египет гректер мен египеттік құдайлардың басты қасиеттерін бойына жинақтаған жаңа Сарапис құдайының бейнесін қалыптастырды, оған халық болып табыну басталды. Ал Александрия қаласы болса Шығыс әлемі мен грек халқының мәдени орталығына айналады, сөйтіп Египетте эллиндік мәдениет кеңінен қанат жайды. Атақты сәулетші Дейнократтың жобасы бойынша салынған Александрия қаласының ұзыннан-ұзақ көшелері, театры, кітапханасы, толып жатқан ғибадатханалары мен бақшалары, моншалары мен түрлі демалыс орындары болды. Мұнда өз дәуірінің талай ғұлама ғалымдары, ақындары, суретшілері еңбек етті. Бұл қалада «Әлемнің жеті кереметінің» бірі — атақты Александрия шырағы салынды.

2.2.2⁴. Конфуцийлік-даосистік мәдениет

Қытай этносы қытай халқының басқа халықтардан өзгеше мәдениетінің қалыптасуына ерекше ықпал жасады. Қытайлықтар болмыс құпиялары мен өмір мен өлім мәселелерінен гөрі жарылқаушыларға бас иіп, оларға еліктеуді өздерінің қасиетті парызы деп санады. Қытай елінде о дүниедегі рахат өмірді уағыздаушылардан гөрі, осы нақты өмірдің мән-мағынасын терең түсіне отырып «өмір үшін өмір сүруге» үйретушілерді ұлылар қатарына жатқызып, олардың даналық қағидаларына бас иген. Дәстүрлі қытай мәдениетінің өзіндік бет-бейнесінің қалыптасуына діннен гөрі, салттық этиканың ерекше әсер етуі де осы жағдайға тікелей байланысты болса керек.

Қытай қоғамында орын алған мұндай жағдайлардың бәрі де адамзатты қоршаған дүниенің бейнесі жайындағы нақты ұғымдардың қалыптасуына да, оның эволюциялық сипатына да өз ықпалын тигізбей қойған жоқ. Мысалы, Қытайдың діни құрылымында дін адамдарының рөлі алғашқы кездерде онша жоғары бола қойған жоқ. Оған дәлел ретінде Аспан құрметіне байланысты өткізілетін діни рәсімдерді ғалым адамдардың емін-еркін атқара беретіндігін атап көрсетуге болады. Өйткені, Қытайда сол заманның өзінде-ақ ғалымдарға ерекше құрмет көрсетіліп, оларды жоғары сословиеге жатқызған, бірақ олар мұндай абыздық қызметтерден гөрі мемлекеттік істерге өте жақын тұрды. Қытайдың діни құрылымының бұл ерекшелігі сонау көне заманда, атап айтқанда, б.з.б. екінші ғасырдан бастап-ақ қалыптаса бастаған болатын.

Қытайлар да дүние жүзінің басқа халықтары сияқты құдайлар мен рухтардың құрметтеріне құрбандықтар шалды (кей жағдайларда қанды құрбандықтар да берілетін болған). Бірақ, уақыт өткен сайын көп құдайлар мен рухтардың ішінен Ұлы Құдай дәрежесіне жетіп, аты аңызға айналған Шанди басты орынға шықты. Әрине, діннің даму тарихындағы мұндай дара тұлғалар әлемдік басқа діндерде де жиі кездеседі (мысалы, Египетте). Бірақ, Қытайда Ұлы Құдай Шандиді өз халқының мұңын жоктап, жағдайын ойлайтын, оған барынша қамқорлық жасайтын қамқоршы және арғы ата-бабаларының, ата-тектерінің негізін қалаушы ретінде де қабылдаған. Сондықтан да болар, қытай халқының тұрмыс-тіршілігіндегі барлық мәселелердің түйінін шешу — Шанди құдайға табынумен, оған жалбарынумен тығыз байланысты болған.

Қытайдың қоғамдық-саяси өмірінде орын алған түбегейлі өзгерістерге байланысты, кейіннен, яғни Чжоу династиясы кезеңінде (б.з.б. XI ғ.) Шанди құдайға табынушылықтың орнын Аспанға табынушылық басты. Сонымен қатар Чжоу династиясының билеушісі Аспан тәңірінің ұлы деп, ал Қытай империясы Аспан аясындағы қасиетті империя деп жарияланды. Бұл атақ пен қытай елінің бұл аты XX ғасырға дейін сақталып отыр. Қытайлықтардың ел билеушілерін осыншама дәріптеп, оларға жоғары атақ бергеніне қарағанда, олар ел басшылары құдайлармен генетикалық байланыста деп түсінгендігін айқын аңғаруға болады. Чжоу дәуірінен бастап Аспан қытайлықтардың басты құдайына айналды. Аспанға табынушылықта моральдық-этикалық сарын басым болды. Қытайлықтар Аспан қайырымдыларды, рахымшылдарды жарылқап, ал мейірімсіз қатыгез адамдарды аяусыз жазалайды деп түсінген. Адамгершілік, қайырымдылық және т.б. ұғымдар Аспанның космостық күштерінен куат алған, онымен ұдайы байланыста болған, халықтың қамын ойлаушы ел билеушісінің бойындағы ізгі қасиеттермен байланыстырылып қарастырылады. Қайырымды, дана билеуші ғана өз елін, өз халқын басқара алады, ал бұл қасиеттерден ада болғандар ел басқару құқысынан айырылады. Ежелгі қытайлықтар өмірдің мәнін адамдардың космос кеңістігімен дұрыс қарым-қатынастар орната білуімен де байланыстырады.

Олай болса, қытай халқының салт-дәстүрінде, әдет-ғұрыптарында және т.б. дін этикалық нормаларға айналды. Аспанға табынуда моральдық және адамгершілік жақтарға баса назар аударылды. Ерекше атап өтетін бір жайт, Қытайда халық Аспан еркінің жаршысы деп жарияланып, рухтарға қарағанда халық-

тың жағдайына ерекше мән берілді, ал бұл жағдай қытай мәдениетінің дамуына өз әсерін тигізбей қалған жоқ. Мәдениет тарихына тереңірек үңіліп қарасақ, табиғат дүниесімен етене байланыста болып, оған ерекше сезіммен, әрі сеніммен қарау қытай халқының бойында қалыптасқан табиғи қасиет екендігін аңғарамыз. Табиғат пен адам жанының үндестігі, табиғатты аялау, оған деген сәбилік махаббат сезімі халықтық мәдени туындыларды одан әрі нәрлендіре түсті. Табиғатқа табыну және оның өзіндік табиғи қасиеттерін бағалаудың арқасында қытайлықтар жан-жақты жетілген, ізгілікке толы дүниенің бейнесін жасады. Олардың ұғымынша, дүние — қарама-қайшылықтардың абсолютті үйлесімділігі үстемдік еткен шым-шытырық дүние, бірақ мұнда қандай жағдай болса да, олар бірін-бірі еш уақытта да жоққа шығармайды, қайта бірін-бірі толықтырып өзара үйлесімділік тауып отырады. Табиғаттың әрбір құбылысы — табиғат атаулының, бүкіл тіршілік атаулының жалынды жар-шысы. Әрбір табиғи құбылыстың өзіндік құпиясы, өзіндік сыры бар — олардан даналық лебі еседі. Демек, қытай халқының түсінігіндегі дүние бейнесі өзінің тұтастығымен, өзара үйлесімділігімен таң қалдырады. Қытай халқы табиғаттың бес қайнар бұлағын бес қасиетпен байланыстырады. Олар: адамгершілік (жень), парыз сезімі (и), әдепті қылық (ли), ізгілік (синь) және даналық (чжи).

Қытай мәдениеті космостық ырғаққа, оның ырқына байланысты іс-әрекетке шақырады, өйткені адамның әрбір іс-әрекеті, тіпті оның шығармашылық қасиеттері де Аспанға, оның күдіретіне тікелей байланысты. Мұндай тәңірілік көңіл күйді қытайлықтар былайша білдіреді: «Мен сөйлеп тұрған жоқпын, мен баяндап тұрмын». Ұлы уағызгер Конфуцийдің көзқарасынша, адам бойындағы қасиеттердің барлығы да табиғатпен тығыз байланысты. Табиғат адамға дарын береді, ал дарындылық — табиғаттағы шығармашылық процестердің заңды нәтижесі болып табылады. Демек, қоғам мен табиғаттың өзара үйлесімділігі негізінде Аспан әлемімен, оның табиғи іс-әрекеттерімен байланыстырыла қарастырылатын әлеуметтік-этикалық мазмұндағы идеялар жатыр. Бұл идеялар даосизм және Конфуций ілімінде одан әрі түрленіп, толықтырыла түсті. Халық тарапынан қолдау тапқан бұл идеяны қытай мәдениетінің рухани өзегіне айналған будда діні де кеңінен пайдаланып, одан әрі дамыта түсті. Соның нәтижесінде будда діні даосизм мен Конфуций ілімдерімен қосыла отырып философиялық-діни үштікті (сань цзяо) құрады.

Даосизм адамзатты табиғатпен бірлікке шақырды. Сонау көне заманда басталған бұл тамаша дәстүр ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, күні бүгінге дейін өзінің өміршендігін көрсетіп отыр. Сондықтан да қытай халқының мәдени туындыларында адамның табиғатпен байланыстары жан-жақты көрсетіліп, тамаша бейнеленеді. Даосизмнің негізін қалаушы — Лао-Цзы өз заманында «кәрі дана» деген атаққа ие болған. Бұл діни жүйе діннен гөрі философияға жақындау болып келеді. Даосизм жергілікті дін ретінде б.з.б. VI ғасырда қалыптаса бастаған. Лао-Цзының өмірі туралы мәліметтер өте аз, әрі жұмбақ жақтары да аз емес. Сол кезеңдегі тарихи деректерге сүйенсек, этикалық ілімнің негізін қалаушы Конфуций Лао-Цзыға арнайы келіп одан өзінің шығармашылық қызметі жайындағы пікірін білгісі келетіндігін білдіреді. Бірақ, «Кәрі дана» Конфуцийді «Әлеуметтік жобалар мен реформалар жасауға босқа уақыт кетірдің, оның барлығы да бос әурешілік» деп қатты сынға алады. Лао-Цзының тұжырымдауынша, халық даоны (дао — жол деген мағынаны береді) негізге алуы қажет, өйткені даосизм ілімінің негізі табиғатпен байланысты. Одан әрі ол былай деп пайымдайды: «Адамзат Жерге, Жер Аспанға тәуелді, Аспан даоны, ал өз кезегінде дао табиғилықты қажет етеді». Олай болса дао — адамзат баласының тіршілігі мен бізді қоршаған жарық дүниенің дәнекершісі болып табылады. Дао — жер бетіндегі тіршілік атаулының негізі, бүкіл заттық дүние мен табиғат құбылыстарының қайнар көзі. «Дао ілімінде жеке адамның адамгершілік тұрғыдан жетілуі — өзін қоршаған ортамен үйлесімділігімен байланыста қарастырылады. Лао-Цзының бұл атақты философиялық-діни қағидалары «О пути к добродетели» атты еңбегінде жан-жақты баяндалады.

Қытай мәдениетінің екінші бір қайнар бұлағы — Конфуций ілімі болып саналады. Оның негізін қалаушы Кун Фу-цзы, яғни Кун — ұстаз. Конфуций б.з.б. 551 ж. шамасында өмірге келген. Бала кезінен-ақ білімге өте құштар болған Ұлы уағызгер көне заман тарихын қызыға оқып, ескі салт-дәстүрлерді өте жақсы көрген. Өмір жолында талай қиындықтарды басынан кешірген Конфуцийдің бойында өзі өмір сүрген ортаға көңілі толмаушылық сезімі белең алды. Ол елдегі бей-берекетсіздіктен құтылу және халықтың тұрмыс-тіршілігін дұрыс жолға қоюдың басты жолы — ата-бабалар дәстүрлері мен заңдарына, көне заман тәртібіне оралу деп санады. Конфуцийдің ойынша, бұл мақсатты жүзеге асыру жолындағы шараларды әрбір адам саналы түрде жүзеге асыруы, өз-өзіне жоғары талаптар қоя білуі және

қабылданған ережелер мен канондарды мүлтіксіз орындай білуі шарт, міне, сонда ғана қоғамда келелі өзгерістерді жүзеге асыруға мүмкіндік туады. Бұл қағида — оның этикалық-әлеуметтік бағдарламасының негізі болып табылады және Қытайдың мәдени-тарихи дамуына ерекше ықпал жасады.

Конфуций өзінің өмірлік қағидаларын қағаз бетіне түсірген жоқ, бірақ оның айтқан ой тұжырымдарын шәкірттері жазба түрінде «Суждения и беседы» деген еңбекте жан-жақты баяндайды. Кітаптағы әрбір қағида, ой толғаулары «Ұстаз былай деген екен» деп басталады. Бұл баға жетпес құнды еңбек Ұлы дананың ілімінен толық мағлұмат беретін жалғыз жазбаша дерек болып табылады. Өзі өмір сүрген ортаны өткір сынға алып, болашақтан үлкен үміт күткен Конфуций екі заманды өзара салыстыра отырып «Жетілген адамның» (цзюнь цзы) идеалын жасады. Жан-жақты толысқан, адамгершілік қасиеттері мол «жетілген адамның бойында», негізінен екі қасиет болуы қажет, олар: адамгершілік пен парыз сезімі. Ол былай дейді: «Мемлекетті басқаратын адам — халқын шын ықыласымен сүюімен қатар парасатты және шыншыл болуы шарт». Нағыз «цзюнь цзы» болу үшін тек қана адамгершілік қасиет жеткіліксіз. Ол үшін тағы да басты қасиет — парыз сезімі (и) керек. Парыз — бұл моральдық міндет болып саналады. Парызды сезіне білудің өзі білім мен жоғарғы принципке, жалпы алғанда, адам бойындағы ізгі қасиеттерге тікелей байланысты болып келеді. Осы орайда Конфуций «Қайырымды ердің» бейнесін жасап, оны «қасиетсіз ерлерге» (сяо жень) қарама-қарсы қойды. «Қайырымды ер» өз парыздарын терең түсіне біледі, қоғамдық заңдарды бұлжытпай орындайды, ол «қасиетсіз ер» болса тек өз қара басының құлы ғана, бас пайдасын ойлаудан аспайды. Алғашқысы өз-өзіне талаптар қоя білсе, екіншісі басқалардан талап етуді ғана біледі. Алғашқысына жауапты істерді сеніп тапсыруға болады, адамдармен татулық қарым-қатынастарда болады, қайғы мен қуанышқа ортақтаса біледі, қажет болған жағдайларда өз өмірін қияды және қандай құрбандықтарға болса да бара алады, ал екіншісі болса бұл айтылған қасиеттерден мүлде жұрдай қасиетсіз адам. «Қайырымды ер» үш нәрседен қорқады, олар: киелі Аспан, ұлы адамдар мен даналардың айтқан сөздері, ал «қасиетсіз ер» көктен де сескенбейді, ұлыларды жек көреді, дана адамдардың сөзін ескерусіз қалдырады.

Уақыт өткен сайын Конфуцийдің беделі өсіп, оның ілімі қытай қоғамында ғана емес, адамдар санасында, олардың бүкіл тұрмыс-тіршілігінде де берік орныға түсті. Б.з.б. III ғасырда және

б.з. III ғасырларында оның ілімі Хань династиясының тұрақты идеологиясына айналды, тіпті жоғары мемлекеттік қызметке қабылданатын адамдарға Ұлы ұстаздың ілімін терең игеру талаптары қатаң қойыла бастады. Бірақ, заман ағымындағы орын алған түбегейлі терең өзгерістерге байланысты Конфуций ілімі айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Оның тұрақты идеологияға айналуына байланысты бұл ілімнің рухына нұқсан келді. Дәлірек айтқанда, өткенге құрметпен қарау, үлкендерді сыйлау сияқты адамгершілік ізгі қасиеттер жасандылық сипат алып, жалғандыққа, қанағатсыздыққа, пайдакүнемдікке жол берілді. Кейіннен, яғни ортағасырлық Қытайда біртіндеп әрбір адамның қоғамдағы алатын орнына байланысты тұрақты ережелер мен стереотиптердің белгілі бір жүйесі қалыптаса бастады. Бұл заңды қағидалар қытай салтанаттарында айқын аңғарылды. Өмірдің әрбір жағдайына байланысты барлық адамдар үшін міндетті түрде орындалуға тиісті тәртіп ережелері қалыптасты. Конфуцийлік ережелер бойынша адам қандай жағдайда болса да өзін тежеп ұстауы керек, ішкі жан-сезімдерін ақылға билеттіруі қажет. Демек, адамның еркі қалыптасқан ережелерге тәуелді болды, өз дегенін жүзеге асыра алмады. Конфуцийдің ілімі бойынша, әрбір адам өзінің қоғамда алатын орнын жете білуі қажет. Адамдар өз құқын, өзіне тиісті орнын, қандай жағдайда не істеу қажет екендігін толық білгенде ғана қоғамда тәртіп орнап, тыныштық жағдай қалыптасады. Мұндай қоғамдық-әлеуметтік тәртіпті Конфуций және оның жолын қуушылар мәңгілік, әрі мүлде өзгермейді деп есептеді. Сөйтіп, қытай қоғамы жоғарыдағылар және төмендегілер болып екіге бөлінді, алғашқылары мемлекетті басқару істерімен шұғылданса, соңғылары қарапайым еңбекпен шұғылданып, бағыныштылық жағдайда болулары тиіс болды. Қоғамды жоғарыдағылар және төмендегілер деп жікке бөлудегі басты өлшем тек қана байлық қана емес, сонымен қатар қытай азаматтарының «цзюнь-цзы» идеалдарына жақындығы және оған жан-тәнімен берілгендігі болып саналады. Формалды түрде бұл жағдай кез келген қытайлыққа жоғарыдағылар қатарына жол ашқанымен, шын мәнісінде, мүлде олай емес еді, өйткені шенеуіктер сословиесі қарапайым халықтан алынбас қамалмен бөлінген болатын. Ол қамал — сауаттылық, яғни «иероглифтер» қамалы болатын. Қытай елінің бүкіл тарихында адамның қоғамда алатын орны мен оның әлеуметтік жағдайы сауаттылықпен өлшеніп келгендігін еске алсақ және қарапайым халықтың бұл межеге шыға бермейтіндігін ескерсек, қалыптасқан жағдайдың сырын түсінуге толық мүмкіндік аламыз.

Конфуций ел басқарудың басты мақсаты — халықтың мүддесі деп жариялады. Оның әрбір қағидасын ескере отырып, ұлы уағызгердің ізбасарлары мемлекеттің үш ең басты элементтерін атап көрсетті, олар: біріншісі — халық, екіншісі — құдай, үшіншісі — әмірші-патша. Бірақ, халықты бірінші орынға қоя отырып конфуцийшілдер «қарапайым халықтың мүдделері өздеріне де түсініксіз, сондықтан да олар білімді ел билеушілердің көмегінсіз мүлде өмір сүре алмайды» деп санады. Конфуцийдің әлеуметтік тәртібінің басты қағидаларының бірі — үлкендерді сыйлау, оларға бағыну. Олар үлкен бедел иелері, олай болса олардың айтқандарын мүлтіксіз орындап, еркіне бағыну — мемлекет ішіндегі мүлтіксіз орындалуға тиісті ережелер болып есептеледі. Бұл жағдай отбасылық өмірге де қатысты болды. Сондықтан да болар, Конфуцийдің «Мемлекет дегеніміз — үлкен отбасы, ал отбасы — кіші мемлекет» деген қағидасы Қытай елінде берік орнығып, өзінің өміршендігін көрсетіп отыр. Оның басты нәтижесі күні бүгінге дейін қытайлықтардың ата-анасын және үлкендерді сыйлап-құрметтеуді ұлттық дәстүрге айналдырғандығы болып табылады. Отбасылық — мемлекеттік бағыныштылық принциптерінің өміршендігін 1989 жылы Таньаньмэнь алаңындағы (Пекинде) студенттер қозғалысының жеңілісінің қорытындыларынан айқын аңғаруға болады. Ғасырлар бойы үлкендер мен ата-анасын сыйлауды дәріптеген қытай қоғамы саяси билікте мемлекеттік даналықты бойына жинақтаған ел басшысына қарсылықты батыл айыптады.

«Ата-бабаларға» табыну — ежелгі Қытайда кеңінен орын алғаны тарихтан белгілі. Осы бір ежелден қалыптасқан дәстүрдің мазмұны мен түрін ғана өзгерткен Конфуций оған ерекше мән бере отырып, бұл табынушылықты әрбір қытай азаматының қоғамдағы басты міндетіне, тәртіп нормасына айналдырды. Сөйтіп, осындай мақсатты жүзеге асыруға негізделген «Сяо» — яғни «Балалар құрметі» ілімі өмірге келді. Конфуцийдің пайымдауынша, «сяо» — адамгершіліктің негізі болып саналады. «Сяо» ережелері — ата-анаға қалтқысыз құрмет көрсетуді, оларды «ли» дәстүрімен жерлеуді және дәл осы тәртіппен ата-аналар құрметіне құрбандықтар шалып отыруды қатаң талап етеді. «Сяо» тәртіптері бойынша қандай жағдай болса да, тіпті әкесі ұры немесе кісі өлтірсе де балалары әке-шеше алдындағы борышын адал атқаруы шарт.

Уақыт өткен сайын «сяоның» ата-ананы құрметтеу туралы өмірлік қағидалары қытай қоғамында тамырын терең жайып,

халықтың шексіз құрметіне бөленді. Айтылған пікіріміз дәлелді болу үшін баланың ата-анаға қарым-қатынасын көрсететін бірнеше мысалдар келтірейік. Бірінші мысал: Сегіз жасар бала маса өзін қанша шақса да, әке-шешесін мазаламайын деген оймен оларды ешбір қақпай осы бір азапқа төзіп, шыдамдылық танытады. Екінші мысал: Аштық жылында өбден әлсіреген әкесінің өмірін сақтап қалу үшін «үлгілі бала» өз етінен ет кесіп әкесіне сорпа пісіріп береді. Бұл мысал-әңгімелерден қытайлықтардың өз балаларын жас кезінен бастап-ақ, әке-шеше үшін қандай құрбандықтарға болса да дайын болуға тәрбиелейтіндіктерін байқауға болады. Осы орайда, қытайлықтардың бүкіл өмірі ата-бабалардың қатал да, талапшыл «қазылардың» алдында ұдайы есеп берумен өтті ме екен деген сияқты ойға да қаламыз. Қытайлықтар, тіпті өлілер де тірілердің іс-әрекеттерін бақылайды деп түсінген.

Конфуцийдің «ата-бабаларды» құрметтеу және «сяо» ережелері қытайлықтарды отбасын ыдыратпай, тату-тәтті өмірге тәрбиеледі. Отбасы — қоғамның негізгі тірегі деп саналды, отбасылық мүдделер жеке адамдардың мүддесінен жоғары қойылды. Сондықтан да болар, олар махаббатты жәй ғана сезімдік құбылыс деп санап, оны отбасы мүддесінен төмен алып қарады. Жас жұбайлар арасында махаббат болмауы да мүмкін, бірақ бұл жағдай отбасының тату-тәтті өмір сүруіне ешбір нұқсан келтірмеуі және ерлі-зайыптылардың қоғам алдындағы әлеуметтік-отбасылық парыздарын ойдағыдай өтеуіне ешбір кедергі жасамауы керек болды. Ұрпақты жалғастыру мәселесіне дәл осындай мемлекеттік дәрежеде мән берілуінің арқасында Қытайда отбасыларының саны өсіп, ал өз кезегінде, бұл жағдай халық санының күрт өсуіне себепкер болған. Бір атап өтетін жәйт, Қытайда үлкен отбасылар өте көп болған. Олардың құрамында ағайындылардың отбасыларымен қатар, ағайынды адамдардың туған-туысқандары, немерелері де болған. Мұндай отбасылардың іргесі, әдетте, әкесі қайтыс болған жағдайда ғана бөлінетін болған. Әкесі қазаға ұшыраса үлкен ұлы отбасының бүкіл билігін қолына алған, әкеден қалған мұраның үлкен үлесі де үлкен баланың еншісіне тиген, ал қалған дүние-мүліктер басқа отбасылар арасында тепе-тең бөлінген. Өз кезегінде, жаңадан бөлініп шыққан отбасылар көп уақытқа дейін үлкен ағасына тәуелді болып, оның айтқандарын мүлтіксіз орындап отыруға тиісті болған. Отбасылық берік тәртіп және ынтымақ пен бірлік үстемдік еткен мұндай шаңырақтар қиын жағдайларда бір-біріне қол ұшын беріп, көмектесіп отырған. Мұндай туыс-

қан отбасылар топтары көп жағдайларда үлкен ауылдар тұрғындарының басым көпшілігін құраған. Олардың күші мен беделінің жоғары болғандығы соншалық, туысқандар топтарының пікірлерімен өкімет орындары да санасып отыруға мәжбүр болған. Ағайындар тобының өздерінің жеке меншіктерінде рулық храмдары және жерлері болған. Оларды өкімет тарапынан озбырлық жасап, тартып алуға қатаң тыйым салынған. Рулық храмдарда мейрам күндері жүздеген ағайын туысқандар бас қосып, мәжіліс құрған. Бұл бас қосуларда тұрмыс-тіршілікке қатысты көптеген мәселелер шешіліп отырған.

Қытайдағы түрлі мәдени дәстүрлер тоғысында конфуцийлік ағым даосизм мен буддизмнен де басым болып, өзінің өміршендігін танытты. Бірақ, Конфуций ілімі оларды мүлде ығыстырған екен деген ұғым туып қалмауы керек. Қалай болғанда да, император У-дидің билігі кезінде Конфуций ілімі жұлдызы жанып үш діннен (сянь цзяо) де мерейі үстем болып, қытай қоғамында ерекше орынға ие болды. Конфуций ілімінің үстемдігін кездейсоқ жағдай деп қарастыруға мүлде болмайды, олай болатын себебі бұл жүйе осы бір ұлан-байтақ империяны басқаруға өте қолайлы болса, екінші жағынан, қарапайым халықты бағыныштылықта ұстаудың басты кепілі болды. Оның үстіне шенеуіктер аппараты осы діннің қағидаларына сүйене отырып, кей кездерде императорларға да ықпал ете алатындай дәрежеге жетті. Өйткені, императорға елді басқаруда шексіз билік берілгеніне қарамастан, император Конфуций қағидаларынан ауытқыса, немесе шектен тыс астамшылық жасап өз билігін дұрыс жүргізбесе, қоғамда экономикалық және әлеуметтік тоқырауларға жол берсе, сөйтіп өзінің сүреңсіз іс-әрекеттерімен халық наразылығын тудырса өз құқықтарынан мүлде айырылатын еді. Міне, сондықтан да бұл тезис Конфуций ережелерінен ауытқыған императорларға үлкен ескерту сияқты болатын. Осы тұрғыдан алып қарастырғанда, Конфуций ілімі саясатқа да, әкімшілік жүйенің қалыптасуына да өз әсерін тигізбей қойған жоқ. Бұл ілім қытай қоғамының сан-саласын жан-жақты қамтып қана қоймай, бүкіл қытай халқының ұлттық мәдениетінің қалыптасуына орасан зор ықпал жасады. Сонымен қатар бұл ілім дінге қарағанда мемлекеттік идеологияға және мемлекеттік адамгершілік заңдар жүйесіне өте жақын екендігін ерекше атап өткенді жөн көрдік.

Қытай мәдениеті, қытай өнері даналық өмірлік қағидалар мен терең философиялық идеяларды өз бойына сіңіре білген өзіндік бет-бейнесі бар ерекше мәдениет. Қытай халқының мәде-

ни туындыларында адамзатты қоршаған дүние әсемдігі мен табиғат үйлесімділігі тамаша көрініс тапқан. Адамзат баласы мен табиғаттың біртұтастығы, олардың өзара үйлесімділік жағдайында болуы — қытай өнерінің негізгі арнасы болды. Басқаны былай қойғанда, қытайлықтардың жазу өнерінің өзі де өте әдемі болып келеді және бұл өнерді игеру басқа мәдениет өкілдерінің қолынан келе бермейді. Орта ғасырларда латын жазуы Еуропа елдерінде қандай рөл атқарса, қытай иероглифтері де Шығыс Азия мемлекеттерінде дәл сондай дәрежеге көтерілді, вьетнамдықтар мен корейлер ұлттық жазу жүйелеріне көшкенге дейін қытай иероглифтерін кеңінен пайдаланған, ал жапондар болса күні бүгінге дейін қытай жазуын пайдаланып келеді. Қытайлықтар иероглифтердің әдемі жазылуына, қағаз бен сияның сапасына, оның түстеріне де қатты мән берген. Шығыс мәдениетінде иероглифтер — көркемдік шығармалар моделінің идеалды түрі болып есептеледі. Иероглифтік жазудың ықпалын сәулет өнері, қолданбалы өнер туындыларынан айқын аңғаруға болады. Тіпті табиғаттағы ағаш бұтақтарының өзара орналасуы мен өсімдіктер дүниесінің өзі де қытай иероглифтерін еріксіз еске түсіреді.

Каллиграфиялық белгіні қабылдау — дәстүрлі қытай мәдениетінде эстетикалық қана емес, сонымен қатар этиканың ерекше бір саласы ретінде қарастырылады. Қытайлықтар иероглиф белгілердің каллиграфиясына (қалай жазылуына қарай) қарап, автордың ішкі жан дүниесінің қандай күйде болғандығын, оны жазған адамның мінез-құлқын анықтайтын болған. Каллиграфияға осынша мән берілгені соншалық, оны өнердің жеке саласы деп те қарастырған. Қытай каллиграфиясының әдемілігі — оның пластикалық элементтерінің әсерлілігінде, табиғи тепе-теңдіктің сақталуында, әдемі орналасуында. Кескіндеме өнерінің туындыларын бағалауда да каллиграфияға үлкен мән берілген. Каллиграфияны би өнерімен теңестіру өнер адамдарының байқампаздығын, талғампаздығын байқататын сияқты. Өйткені мұз айдынындағы билердің өзі де «мұз каллиграфиясына», яғни бишілердің мұз айдынындағы іздері арқылы бағаланады ғой. Иероглифтердің жазылуына осыншама жоғары талаптардың қойылуының сыры оның табиғатпен үндестік табуына байланысты сияқты. Міне, сондықтан да болар еуропалық мәдениет бүгінгі таңда экологиялық апаттың алғашқы зардаптарын бастан кешіру жағдайында дүниені мәдениет пен өнер арқылы басқаша қабылдаудың түрлі жолдарын қарастыруда. Осы орайда әсем гүлдер мен құстарға, жұпар иісті

шөптер мен жан-жануарлар дүниесіне толы табиғаттың «эстетикалық бағын» сақтап, оның қайталанбас табиғи сұлулығын, әсемдігін одан әрі арттыру, — яғни табиғатты аялау, мәдени дамудың асқаралы міндеті екендігіне ешкімнің дауы бола қоймас. Оған дәлел — Қытай елі, Қытай мәдениеті. Қытай — әсем де, нәзік «гүлдер мен құстардың», «шөптер мен жәндіктердің» отаны. Осы бір табиғаттың күдіреті Қытай елінде өнер саласындағы «гүлдер мен құстар» жанрының туындауына қолайлы жағдайлар туғызды. IX ғасырда өмірге келген бұл жанрдың басты ерекшелігі — өмірге деген көзқарастың жан-жақтылығында, табиғат пен өмірдің кез келген құбылыстарына эстетикалық көзқараспен қарауда, табиғилық пен әсемдікті терең сезіне білуде. Осы аталған қасиеттерді өз бойына сіңіре білген әрбір өнер адамының шығармашылық тойымсыздығының болуы да осы бір ерекшеліктерге тығыз байланысты болса керек.

Көне заманда жазылған «Слово о живописи из Сада с горчичное зерно» деп аталатын трактатта осы жанрға тікелей қатысты көркемдік шығармаларды бейнелеу және орындау әдістерінің үлгілері тамаша көрсетілген, бірақ олар, негізінен, даосизм философиясына тән космологиялық принциптерді де өз бойына сіңіре білген. Бұл стильдегі өнер туындарында бізді қоршаған дүние гүлдер мен ағаштар арқылы бейнеленеді. Гүлдер Күнді бейнелеп, ол «ян» принципі бойынша құрылса, ал ағаштың өзі, оның бұтақтары мен жапырақтары Жерді, оның құпия күші «иньді» бейнеледі. Қытайлықтар өсімдіктер дүниесінің мәнағынасын түсіне білуге үлкен мән берген. Осы орайда өмірге мынадай қағида келген: «Гүлге зат деп қарау тағылық, ал жүрегінде гүлдер әлеміне жылылығы жоқ адам — хайуан». Демек, адам гүлдің қожайыны емес, оның қызметшісі, әрбір адам өзінің әйелін қалай сүйсе, гүлді де солай аялап, құрметтеуі керек. Тан дәуірінің (VII—X ғғ.) императоры өзінің жасыл бағына әнші-бишілерді көктемде, гүл-бәйшешектің құлпырып гүлдеген кезінде шақыратын болған. Көне заманның ақын-жазушылары өздерінің құпия сырларын тек гүлдермен ғана бөлісетін болған. Бұл тамаша дәстүр бүгінгі заманда мүлде жоғалып кетті деп айтуға болмайды. Оған дәлел, атақты қытай суретшісі Ци Бай-шидің өзінің шәкіртіне арнап салған «Сырласу» атты суреті. Бұл мұнды да, сырлы өнер туындысында бір-біріне қарама-қарсы екі орхидеи гүлі салынған. Жан тебіренерлік бұл табиғи көрініс екі гүлдің бір-бірімен сырласуы, шын жүректен шыққан сұхбаты іспеттес.

Адамды қоршаған дүниенің сан қырлы құпиялары, табиғат-

тың әсем көріністері пейзаждық кескіндемеде де жан-жақты бейнеленеді. Пейзажист-суретшілер табиғат сұлулығын көрсетуде әсем көріністерді адам бейнелерімен толықтырып отырған. Мұндай суреттерден күннің батуын, таң шапағын және тағы да басқа табиғаттың таңғажайып көріністерін тамашалап тұрған адамдарды көреміз. Мұндағы мақсат — адамды табиғатқа етене жақындастыру, оның жан дүниесін табиғат құбылыстарымен үндестіру. Бұл игі мақсатқа өздерінің қомақты үлестерін қосқан қытайлық және жапондық суретші-пейзажистер — пейзаждық стильдің өрісінің кеңеюіне, оның дамуына даңғыл жол ашып берді.

Қытай мәдениетінде сұлу да, айбынды таулар, тау-тастар өнер адамдарының, оның ішінде, ақындар мен суретшілердің басты назарында болған. Қытайлықтардың тастарға үлкен эстетикалық талғаммен қарағандығы соншалық, көптеген монастырьлар жанынан даңққа бөленген «Тастар бақтары» жасалынған. Нефрит сияқты асыл тастардан сәнді әшекей бұйымдарын жасау халық шеберлерінің үйреншікті кәсібі болса, ал қарапайым тастар элиталық поэзия мен сурет өнерінен кең орын алған. Тастардың қытай елінде өте жоғары бағаланғандығы соншалық, кейбір суретшілер өздерінің аты-жөндеріне «шин (тас) иероглифін қосатын болған. Даолық өнер туындыларында су айдындары, сарқырамалар, ақша бұлттар және тағы да басқа табиғаттың әсем құбылыстары әсерлі бейнеленіп, олар жайында арнайы даосистік трактаттар жазылған.

Қытай эстетикасында сурет өнерін бағалауда каллиграфиямен қатар философия ғылымы да ерекше рөл атқарды. «Өнер өнер үшін» деген қағидадан бас тартқан қытай суретшілері өздерінің табиғи дарындылықтарын адам бойындағы адамгершілік, ізгілік қасиеттерді баса көрсетуге бағыттады. Сондықтан да болар, конфуцийлік-даосистік мәдениеттің ғасырлар бойғы бай тәжірибесі, дәлірек айтқанда, өнердің сан саласы арқылы табиғат сұлулығын жан-жақты көрсетуі арқылы адамдардың бұл өмірге деген шынайы көзқарасын қалыптастыруда ерекше орын алып отыр.

Конфуцийлік-даосистік мәдениет шеңберіндегі білімнің сипаты білімді батыс еуропалық тұрғыдан түсінуден мүлде басқаша болып келеді. XX ғасырда Еуропа ойшылдары қытай халқы мен қытай даналарының рухани және интеллектуалдық жетістіктеріне немқұрайлы, менсінбеушілік тұрғысынан қарап келді. Басқаны былай қойғанда, атақты Гегельдің өзі де қытай философтарының еңбектерін жете бағаламаған. Ол Конфуций

жайында былай деп мәлімдеді: «Оның ілімі философиялық тұжырымдардан жүрдай, ал оның шығармаларына баға беретін болсам, автордың беделін сақтау үшін оларды шет тілдеріне аудармай-ақ қойған жөн болар еді». Бұл мәселе төңірегінде көптеген ғылыми зерттеулер жүргізген Батыс Еуропалық ғалым М. Каррьер былай деп жазады: «Әрине, қытайлықтардың еуропалықтардан бұрын талай жаңалықтар ашқандығына ешкім шүбә келтірмейді, бірақ олар тек өз пайдаларын ғана көздеді, сондықтан да бұл жетістіктер нағыз ғылым дәрежесіне көтеріле алмақ емес». Мұндай үзілді-кесілді айтылған пікірлер бізді мынандай ойға жетелейді: білім дегеніміздің өзі не, ал егер ол адамзаттың игілігі үшін қызмет ететін болса білімнің өзі қытай мәдениетінде қандай орын алған? Осы орайда, білімнің қоғамдық-тарихи тәжірибе арқылы тексерілген, ғасырлар ағымында ой елегінен өткізілген өмірлік шындықты тану процесінің заңды нәтижесі болып табылатындығын ешкім де жоққа шығара алмас. Түрлі салаларға бөлінетін «білім жүйесі» мәдениетпен, оның дәстүрлерімен және құндылықтар дүниесімен тығыз байланыста болады. Олай болса, әрбір тарихи кезең мәдениетінің өзіндік менталитеті, өзіндік құндылықтары бар. Сонда төлғума мәдениеттен басқа мәдениеттерді қалай бағалауымыз керек? Бұл жайында В.М. Алексеев былай деп жазады: «Мәселе біздің жат елдің мәдениетін қалай қабылдауымызда емес, мәселе сол мәдениетті жасаушы қытайлықтардың өздеріне байланысты. Біздің әсеріміз, ой-пікіріміз қытайлықтардың өздері рахаттанып, ал біздердің таң қалған сәтімізден басталады» (Попов Е.В. Введение в культурологию. М., 1995. С. 153).

Білім туралы конфуцийлік ілім әлеуметтік — өнегелілік мәселелерге арналған. Конфуций үшін «білу» — ол адамдарды танып-білу болып табылады. Бір ғажабы, қытай халқының ғылыми-техникалық саладағы тамаша жетістіктеріне қарамастан, табиғатты танып-білу Конфуцийді онша қызықтырмаған. Шындығында да, қытай ғалымдары ғылым мен техника саласында қомақты табыстарға жеткен. Тіпті Конфуций өмір сүрген кезеңнен бір мың жыл бұрын Хуанхэ жазығының байырғы тұрғындары күнтізбені, иероглифтерді және т.б. білген. Одан кейін олар компасты, оқ-дәріні ойлап тапқан, фарфор және жібек жасауды меңгерген. Бірақ Конфуций ғылыми-техникалық білім өте қауіпті, ол адамдардың рухани жетілуіне кедергі жасайды деп түсінген. Ол адам бойындағы табиғи қасиеттерді одан әрі дамытуды және оның кемшіліктерін жоюды өзінің басты азаматтық парызы деп түсінген. Ұлы ғұлама өз шәкірттеріне «Адамды ұлы-

лыққа жеткізетін шындық емес, керісінше шындықты ұлылық дәрежеге жеткізетін — адам» деп қайталауды өте жақсы көрген. Конфуций адам бойындағы қателік-кемшіліктерді сырттай бақылап қана қоймай, оның жіберген қателіктерін мұқият зерттеуді өз шәкірттерінен қатаң талап етіп отырған. Ол кітаби білімді өмірден алшақ, сондықтан да ол ақылды адамның өзін де ақымаққа айналдырып жібереді деп есептеп, бұл ойын былай деп тұжырымдаған: «Сіз канонның үш жүз өлеңін жатқа айтуыңыз ғажап емес, бірақ сіз мемлекет сеніп тапсырған тиісті қызметіңізді ойдағыдай атқара алмасаңыз қаншама ғұлама болсаңыз да сіздің білімділігіңізден не пайда?»

Конфуций үшін тәжірибе — ең алдымен адамдар арасындағы қарым-қатынастар болып саналады. Дана адамның бойындағы ең басты қасиеттер — халықтан алшақтамауында, халық қалай өмір сүрсе, дәл солай тіршілік жасауында, қоғамдық салт-дәстүрлерді қатаң сақтай отырып, өмірден моральдық жағынан қанағат алуды басты орынға қоюында. Қытай қоғамында салт-дәстүрлер, салт-жоралар өмір сүрудің басты шарттары болып саналады. Демек, Конфуций үшін де салт-жоралар адам тіршілігінің, оның қоғамдық қызметінің негізі, адамгершілік қасиеттердің басты өлшемі, адамның белгілі бір ортада өзін-өзі ұстай білуі жөнінде «Әңгімелер мен ой толғаулары» атты еңбегінде мынандай ақыл-кеңестер береді: «Қай ортада отырсаң да өзінді құрметті қонақтарды қабылдап отырғандай ұстауға дағдылан. Қызмет бабында да өзінді салтанатты құрбандықтарға басшылық жасап отырған адамдай сезін. Өзің қаламаған нәрсені басқаларға жасаудан сақтан. Осы айтылған өмірлік қағидаларды мүлтіксіз орындағанда отбасына ғана емес, сонымен бірге мемлекет мүддесіне ешқандай нұқсан келтірмейсің».

Конфуций ілімі бойынша, салт-жораларды қатаң сақтаушы адамдар өзін қоршаған барлық адамдармен де татулық қарым-қатынаста өмір сүреді. Салт-жораларды сақтауда, әсіресе адам бойындағы «ұстамдылық» қасиетке айрықша мән-мағына берілді, өйткені ұлы ойшылдың пайымдауынша, ұстамдылық — өмір сүрудің негізгі шарты болып саналады. Сонымен қатар адамгершілік қасиеттер аясында саналылық пен ақылдылық және парыз бен қарызға да ерекше мән берілді. Осы сияқты адамгершілік қасиеттерді аяққа таптаған адамдарды қытайша «сөйлейтін жануар» деп атаған. Демек, Конфуций үшін адамгершілік — адамның мәдениеттілігінің ғана емес, сонымен бірге адам бойындағы бүкіл ізгілік қасиеттердің басты өлшемі болып саналады. Адамгершілік — адамның өз-өзіне жол табуы,

ал ол жолды әрбір адам өзі тандауы қажет. Ұлы данадан «Даналық дегеніміз не?» деп сұрағанда ол «даналық дегеніміз — халықтың болашағы мен игілігі үшін аянбай қызмет ету және рухтарды қастерлей білу» деп жауап берген екен. Ал «кұдайлар мен ата-бабалар рухына қалай қызмет ету керек?» деген сұраққа «Сен адамға қалай қызмет етуді білмей тұрып, рухтарға қалай қызмет жасамақсың» деген жауап алынған екен. Рухтардың бар екендігін мойындай отырып, Конфуций салт-жоралардың тәрбиелік және адамгершілік жақтарына баса назар аударады. Ендеше, оған діннен гөрі этиканың өте жақын болғандығы даусыз. Осы орайда: «Ұлы дана дінде деген көзқарасын айқындап, неге белгілемеген?» деген орынды сұрақ туады. Оның сыры — Конфуций ілімінің бүркенші дін болуында, бұл адамның өмірлік принциптерін діни тұрғыдан қарастырады, сол арқылы адамгершілік және моральдық құндылықтарды қалыптастырады. Конфуций іліміндегі адамның моральдық қасиеттері мәдениет түрінде көрініс тапқан. Өзін қоршаған ортаның қаталдығы мен зұлымдықтары жағдайында, басына қаншама тауқымет түсіп қиналса да ұлы уағызгер ешбір мойымаған, тіпті өмірінің сын сағаттарында да өзін-өзі ұстай білген. Ол мұндай сәттерде Көк тәңірінің күдіретіне қатты сеніп: «Көк менің қазаға ұшырауыма жол беруі мүмкін емес» деп қайталауды жақсы көрген.

Демек, Көк тәңірінің қалауын сезініп-білу деген сөз — бұл өмірде өз жолыңды, өз тағдырыңды табу деген сөз. Жол (дао) ұғымы өз ілімін өз тағдырымен тығыз байланыста қарастыран Конфуций үшін басты нәрсе болып табылады. Ол үшін «дао» — шындық және әділдік жолы. «Дао» — жеке адамның ғана емес, бүкіл халық өмірінің шындығы. Шындық жолынан адамды да, халықты да күшпен, зорлықпен тайдыруға болмайды, ол адамның рухани байлығымен, адамдардың бірін-бірі түсінісе білу қасиеттерімен сабақтасады. Оның пайымдауынша, «шындық жолы» өз бастауын адам табиғатынан алып, адамдар арасындағы қалыптасқан шынайы қасиеттердің нәтижесінде одан әрі толыса түседі. «Шындық жолы» идеясы — адам мен көктің арасындағы көзге шалынбайтын, бірақ еш уақытта да үзілмейтін өзара байланыстардың бар екендігін айқындайды.

«Адамның жан-жақты жетілуі» туралы мәселеге үлкен мән бере отырып, ол иерархиялық білім жүйесін жасады. Оның ойынша, «білімді адамдар» қоғамда қаншама жоғары бағаланса да, олардың адамгершілік қасиеттері әр уақытта да бірінші орында тұруы қажет. Білімділік адамды келелі істерге бастаса, адамгершілік дегеніміздің өзі — білімді жүзеге асыру болып

шығады. Білім адамзатқа даналықпен бірге адамгершілікті де сыйлайды. Ол былай деді: «Адамды ұлылыққа жеткізетін дао (жол) емес, керісінше, даоны (жолды) ұлы қылатын адам».

Бүгінгі таңда Конфуций идеялары қытай мәдениетінде кеңінен орын алып, өзінің өміршендігін көрсетіп отыр. Талай жантүршігерлік қоғамдық-саяси күйзелістерді бастарынан кешірген Қытай, Корея, Жапония, Оңтүстік-шығыс халықтары даосистік-конфуцийлік мәдениеттен рухани азық алуда. Жапонияның, Қытайдың, Тайваньның, Оңтүстік Кореяның қазіргі замандағы таңқаларлық мәдени жетістіктерінің сыры осында болса керек. Керек десе, Қытай елінде Конфуций ілімі тағы да елдің рухани өмірінің негізі деп жарияланып отыр. Олай болса, конфуцийлік-даосистік мәдениеттің тамыры тереңде жатыр, ол қоғамның шығармашылық мүмкіндіктерінің қозғаушы ұлы факторына айналып отыр.

✓ 2.2.3. Үнді — будда мәдениеті

Жер шарындағы қасиетті де, құдіретті мәдениеттердің бірі — Үнді мемлекетінде қалыптасып өркендеген үнді-будда мәдениеті. Үнді елінің ғасырлар бойғы мәдени дәстүрлері оның талантты халқының діни сана-сезімінің қалыптасып, дамуымен тығыз байланысты болды.

Үнді жеріне келген арийлер өздерімен бірге б.з.б. 2000 жылы шыға бастаған көне мәдени мұралардың бірі — Ведаларды ала келіп, оны жергілікті халықтың арасына кеңінен тарата бастады. Ведалар дегеніміз — діни сарындағы дұғалардың, құрандардың, құрбандық шалу кезінде айтылатын суреттемелердің, табиғаттың поэтикалық бейнесінен хабардар ететін өлеңдердің жиынтығы. Үндінің атақты жазушысы Рабиндранат Тагор ведалық гимндерді «Халықтың қуаныш-шаттығы мен оның өмірге деген сүйіспеншілігі мен қорқынышшының поэтикалық куәгері» деп өте жоғары бағалаған болатын. «Жаратушы әні» гимнінде бізді қоршаған дүние былай деп сипатталады: «Ең алғашқы кезеңде дүние хаос жағдайында болды. Бірақ, уақыт өткен сайын адамзат баласының тіршілік етуге деген құлшынысы байқалды, соның нәтижесінде жарық, одан кейін аспан мен су патшалығы пайда болды. Міне, дәл осы кезден бастап жер бетінде тіршілік қалыптасты, ал құдайлар дүние жаратылғаннан кейін барып пайда болды».

Шамамен, б.з.б. 800 жылында қалыптасқан упанишадтар үнді-

арийлердің діни көзқарастарының дамуындағы басты қадам болып саналады. Өйткені, упанишадтар адамның ішкі жан дүниесі, оның өмірінің мән-мағынасы, адамды ақиқат пен шындыққа апарар жолдар мен олардың бұл өмірдегі маңызы, өлім мен мәңгілік ғұмыр жайындағы діни-философиялық толғауларға толы болып келеді. Ең бастысы — упанишадтарда Брахман мен Атман идеялары кеңінен көрініс тапқан. Брахман — абсолютті шындық, абсолютті руханилық, бұл дүниеде одан тысқары еш нәрсе де жоқ, олай болса бізді қоршаған ортаның мәні де осы Брахманда. Ол Атман болса осы жағдайларды ескере отырып — жеке тұлғаны мойындау. Упанишадтар діни философиялық ой-сананың дамуына түрткі болды, сөйтіп көп ұзамай-ақ оның алты мектебі қалыптасты.

Үнді-будда мәдениетіне тән қасиет дін мен философияның өзара тығыз байланыста болып, ұштаса білуінде. Бұл туралы Гегель былай деп жазды: «Үнді мәдениеті — жоғары дамыған сан-салалы күдіретті мәдениет, бірақ олардың философиясы дінмен сабақтас, өзара тығыз байланыста болып келеді. Философия ғылымы айналысатын мәселелерді діннен де көптеп кездестіруге болады. Сондықтан да болар, ведалар — діннің ғана негізі емес, сонымен қатар философияның да негізі болып саналады» (Гегель. Соч. Л., 1972. II. 9. С. 116).

Бір-бірімен өзара тығыз байланыста, ірі табиғи бірлікте болуына қарамастан үнді философиясының алты классикалық мектебі де адамның әлемге дүниетанымдық қарым-қатынастарының сан саласын қамтып, танып-білудің түрлі әдістерін қарастырады. Мысалы, «миманса» — діни салт-жораларды түсіндірумен айналысады және діни құрбандықтар шалуды жақтайды. Құрбандық шалу — адамның құдай алдындағы өз парызын (дхарма) өтеуі болып саналады, онсыз «карманың» құрсауынан адам еш уақытта да шыға алмайды. «Карма» бүкіл үнді мәдениетінде айрықша орынға ие болған. Кең мағынада алғанда, карма дегеніміз — әрбір адамның тіршілікте жасаған іс-әрекеттері мен оның салдарларының жиынтығы, осы арқылы оның болашақтағы тағдыры анықталады, ал тар мағынасындағы кара — адамның тіршіліктегі жасаған іс-әрекеттерінің қазіргі өмірі мен болашағына әсері.

Кей жағдайларда, жоғарыда атап көрсеткен «мимансаны» атеистік ілімге де жатқызады, өйткені ол дүниенің атомдардан тұратындығын мойындайды. Сөйтіп дүниені материалистік тұрғыдан сипаттаудың арқасында Құдайды мойындаудың мәні жойылады.

«Веданта» брахманизмде ерекше орын алады, тіпті қаншама ғасыр өтсе де оның бүгінгі таңда да көптеген жақтаушылары бар. XIX ғасырда Веданта мәселелерімен үндінің атақты ғалымы Вивеканада, ал XX ғ. Р. Тагор, тіпті мемлекет қайраткері Д. Нерудің өзі де айналысқан. Веданта дүниенің жаратылуын Брахманмен байланыстырады. Бұл күйді Атман деп атайды, ол адамды ажалдан құтқарады. Сөйтіп өліп бара жатқан тіршілік иесі қайтадан жаңғырады.

«Санкхья» материалдық дүниені де, рухани дүниені де мойындайды. Бұл ағым бойынша материя үнемі қозғалыста және тәуелсіздік жағдайында өмір сүреді, бірақ еш нәрседен бейхабар күйде болады. Рухани дүниенің енжарлығы басым, бірақ бұл жерде саналылық басымдылық танытады. Ендеше, материя мен рухты, яғни «соқыр» мен «ақсақтың» бастарын біріктірсе олардың бойындағы кемшіліктер мүлде жойылады, сөйтіп бұл дүниеде жаңа құбылыстар пайда болады, адам бейнесі қалыптасады. Оның тәндік болмысына қайғы-қасіреттер жазылған, ал одан арылу үшін руханилық материалдықтан бөлінуі шарт. Бұл — өмірге келу мен өлімдер тізбегінің торынан шығып, нағыз бостандық пен әділеттілікке жету жолы. Санкхья будда дінінің идеялық жағынан қалыптасуына да үлкен ықпал жасады. Осы бір орайда, иогтардың ерекше рухани жағдайға жетудің көптеген әдістерін жасағандығын айта кеткен жөн. Оған өзін-өзі шектеу (аскетизм) және қалыпты жағдайдан мүлде басқаша көңіл күйде болу және т.б. жатады, Үнді поэзиясының тамаша туындысы «Махабхараттада» санкхья ілімі мен иог тәжірибелерін өзара байланыстырып, біріктіру қажеттігі атап көрсетіледі. Иогта психикалық белсенділікті шектеп, басу тәсілдері мен кез келген ақыл-ой қызметін тоқтату әдістерін қолдануға ерекше назар аударылады. Демек, иогтардың шынайы дарындылық қасиеттері мен күдіреттен басым тұсу қабілеттерінің сыры осы бір жағдайларға да байланысты болып келеді.

«Ньяя» логика заңдарына сүйенеді, оны ұғынып-білу — адамның жан дүниесін тазартуға себепкер болатын ой-пікірлердің қалыптасуына көмектеседі. Ньяя негізінен брахманизмнің соңғы жүйесі — вайшешикаға жақын болып келеді.

«Вайшешика» адам өміріне пайдалы шындықтың алты түрін көрсетеді (субстанция, сапалылық, іс-қимыл (карма), жалпылық, ерекшелік мәнділік). Вайшешика бойынша, физикалық дүние атомдардан тұрады және ол мәңгілік болып саналады. Бірақ физикалық дүние атомдардан тұрғанымен, оның басты

қозғаушы күші карма заңдарына сәйкес әрекет ететін құдай болып саналады.

Брахманизмде о дүниемен салыстырғанда адам өмірінің өткінші екендігі және оның мәнсіздігі туралы идеялар басты орын алған. Адамның о дүниедегі тағдыры оның бұл дүниелік ғұмырындағы адамгершілік іс-әрекеттеріне байланысты. Ендеше, бұл дүниеде күнәкар болғандар, атап айтқанда: адам өлтірушілер — жыртқыш аңдарға, ет ұрлаушылар — қаршығаға, астық ұрлаушылар — сабаукүйрыққа, брахманды өлтірушілер — ит пен есекке, ал маскүнемдікке салынған немесе ұрлық жасаған брахманның өзі де сарыбас жыланға айналады. Брахмандарды сыйлап-құрметтеу, күншіл болмау, адамның өзін-өзі ұстай білуі, мейірімді бола білу және т.б. қасиеттер қоғамның әрбір мүшесінің өз орнын табуына мүмкіндік беретін басты шарттар болып саналады.

(Б.з.б. VI ғасырда үнді елінде, кейіннен дүниежүзілік дінге айналған, будда діні қалыптаса бастады. Оның негізін қалаушы ханзада, кшатрийлер варнасына жататын Будда болды. Оның шын аты — Сиддахартха, ал оның анасы әйел патша Майя еді. Ұлы ханым Майяның шапағаты жер жүзіне тарады, оның жүрегінің тазалығы, өз-өзіне сенімділігі, парасаттылығы мен салмақтылығы, бұл қасиетті ананың қадір-қасиетін арттыра түсті.

Буддизммен қатар джайнизм ағымы да дами бастады. Оның негізін қалаушы — Махавира (Вардамана) болады. Бұл сектаның жолына түсушілер кармадан азат болудың басты құралы ретінде — аскетизмді насихаттады. Нағыз джайнистердің фанатизмінде шек болмады. Олар бұл өмірдің барлық рахатынан саналы түрде бас тартты, басқаны былай қойғанда, олар өмірлерінің соңғы сәттерінде тамақтанудан да бас тартты. Джайнизм брахманизммен ымыраға келудің арқасында осы уақытқа дейін Үнді мемлекетінің қоғамдық-саяси өмірінде өз ықпалын сақтап отыр. Махавираның жолына түскендер негізінен — саудагерлер болды.)

(Будда өзінің діни уағыздарында брахманизмді де, джайнизмді де сынға алады. Брахманизмдегі байлық пен сән-салтанатты өмірге бойұрушылық, ал джайнизмдегі аскетизм Будданы қанағаттандырмады, сондықтан да ол орталық межені қалап алады. Ол өзінің негізгі діни көзқарастарын «Бенерес уағыздары» атты еңбегінде жүйелі түрде баяндап берді. Онда былай делінген: «Рухани тіршілігі таза адам бұл өмірде екі нәрседен арасын аулақ салу керек. Оның біріншісі — сауық-сайран мен думанды қызыққа толы өмір, бұл адамның рухына қарама-қайшы келетін

бейшаралық, өткінші өмір, ал екіншісі — ерікті түрде қалап алынған азапты, қатыгез өмір, бұл өмір де мәнсіз, мағынасыз. Рухани дүниесі бай адамдар өмірдің аталған екі жағынан да өздерін алшақ ұстағандары жөн. Ең бастысы, адамдар танымға, білімге бастайтын, олардың ақыл-ой өрісін кеңітетін дұрыс жолға түсулері қажет» (Попов Е.В. Введение в культурологию. М., 1995. С. 167). Бұл жол тармақтары көп сегіз салалы жол. Олар: адал сенім, әділ шешім, шындық сөз, шындық өмір, шыншыл ұмтылыс, шындықпен еске алу және адамның өз бойындағы қасиеттерін үнемі байыту болып табылады.

Буддизм бойынша, өмірдің азаптары жайындағы қасиетті шындық мынандай: өмірге келу — азап, қартаю — азап, жүрегің қаламайтын адаммен қосылу — азап, жақсы көрген адамыңнан айрылысу — азап, көздеген мақсатыңа жете алмау — азап. Ал аталған осы азаптардан құтылудың басты жолы — сегіз салалы қасиетті өмір жолын таңдап алу.

Будда ілімі адам бойындағы ізгілік, адамгершілік қасиеттерді одан әрі дамытуды насихаттайды. Онда былай делінген: «Бұл дүниеде өшпенділікті өшпенділікпен жеңуге болмайды, адам ашу-ызасын ақылға жеңдіріп, зұлымдықты қайырымдылықпен ауыздықтауы қажет. Ұрыста мың адамды жеңіп шығуға болады, ал нағыз жеңіс адамның өзін-өзі жеңіп шығуы болып табылады».

Будда дін жолына шын берілген адамдарды төрт қағиданы мүлтіксіз орындауға шақырды. Олар: зұлымдықтың алдын алу, зұлымдық пен қатыгездікке жол бермеу, ізгілік пен қайырымдылыққа даңғыл жол ашу, адамгершілік қасиеттерді батыл қолдау.

Будда ілімі үнді халқының сүйіспеншілігіне бөленіп, кең қолдау тапты. Будда өз шәкірттеріне арнаған сөзінде былай деді: «Сендер бұл ілімді дүние жүзінің барлық елдеріне таратыңдар. Оларға кедейлер мен бұл өмірден жәбір көрушілердің, байлар мен тектілердің бірдей екендігін, күндердің күнінде үнді қоғамындағы барлық касталардың осы діннің туы астына бірігетіндігін халыққа түсіндіріңдер». Шындығында да, будда дінін әлемнің көптеген халықтары мен қоғамның түрлі топтары шын ықыластарымен қабылдады. Адамзат дүниесіне, адамға және оның жасампаздық іс-әрекеттеріне құрметпен қарап, зорлық-зомбылық пен қатыгездіктерден бас тартуға шақырып, адамгершілік пен ізгілік принциптерін алға тартқан бұл дін Үндістан мен Қытайда, Тибет пен Жапонияда, Непал мен Тайландта, Цейлон мен Вьетнамда, Моңғолия мен Комбоджада кеңінен тарап, миллиондаған халықтың құрметіне бөленеді.

Будда дінінің кеңінен таралуы жағдайында оның екі тармағы өмірге келді. Оның біріншісі — махаяна, Бирма мен Тайландта, ал екінші тармағы — хинаяна Цейлонда қалыптасты. Махаянаның қалыптасып, дамуына ерекше еңбек сіңірген Нагарджуна болды. Будда дінінің бұл саласында Будда құдай дәрежесіне жеткізіліп, оған құдайдай табыну уағыздалды. Ендігі жерде адамдардың барлық саналы іс-әрекеттері Буддамен байланыстырылды. Мұндай жағдай, бір жағынан, брахманизмге білдірілген үлкен құрмет болатын, сөйтіп буддизм үнді халқының бұрыннан қалыптасқан дәстүрлі діндерімен одан әрі жақындаса түсті.

Қытайда будда дінінің идеялары б.з.б. I ғасырда тарай бастады. Будда дінімен бірге Қытайда үнді өнерінің де ықпалы күшейе бастады. Ол Қытайға ғана емес Кореяға, одан әрі Жапонияға да қанатын кең жайды.

Тибетте буддизм ламаизм түрінде қалыптасты. Ламаизм бойынша жоғарғы шіркеу қызметкерлері құдайдың сүйікті құлдары болып саналады, ал монахтар (ламдар) діндар адамдарға ұстаздық етумен айналысады.

Қытайда буддизм конфуцийлік-даосистік дінмен қатар өмір сүрді. Буддизм мен даосизмнің өзара ұштасуының нәтижесінде дзэн-буддизм ағымы пайда болды. Сыртқы дүниені менсінбеушілік, жеке бастың мәселелеріне баса назар аудару, интуитивизм бұл ағымның басты белгілері болып табылады.

Дзэн-буддизм кейіннен Жапонияға да тарай бастады. Жауынгер-самурайлардың ықпалымен бұл ілімде әскери өнерге айрықша мән беріліп, ол адамның жан-жақты жетілуінің тез жүзеге асырылатын төте жолы деп тұжырымдалды. XX ғасырдың ортасына қарай дзэн-буддизм Батыс Еуропа елдеріне де тарап, өзінің өміршендігін байқата бастады.

Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, махаяна үнді халқының дәстүрлі діни наным-сенімдеріне өте жақын болып шықты. Әрине, буддизмнің пессимистік сарыны үнді халқына ұнаған жоқ, шындығында, халыққа брахманизмнің жарқын идеялары одан гөрі жақындау болатын. Бірақ, бұл жағдайға қарамастан үнді қоғамы буддизмнен де мүлде бас тартқан жоқ. Сөйтіп буддизм мен брахманизмнің біраз қағидаларының өзара сабақтас-тығының нәтижесінде жаңа индуизм ағымы пайда болды.

Өкімет тарапынан барынша қолдау тауып, қаншама шіркеулер тұрғызып, үнді қоғамында айрықша беделге ие болған будда дінінің өз позициясын (беделін) ешбір қарсылықсыз индуизмге бере салуын қалай түсіндіруге болады екен? Бұл сұраққа мәнді жауап беру үшін будда дінінің рухани

дәстүрлерінің әлеуметтік негіздерімен толығырақ танысуымыз қажет. Үнді еліне келген арийлер варналарға бөлудің (брахмандар, кшатрийлер, вайшылер және шудралар) негізін қалады, ал құлдар мен шетелдіктер варналарға кірмеді. Варналарға бөлу — үнді қоғамының негізі болып табылатын село қауымының беделін бұрынғыдан да көтере түсті. Оларды ақсақалдар басқарды, қауымдар өз іштерінде туындаған мәселелерді өздері шешті және өкіметке белгілі бір мөлшерде салық төлеп тұрды. Өкімет тарапынан болатын озбырлықтардан оларды қатаң діни наным-сенімдер, салт-дәстүрлер және т.б. қорғап қалып отырды. Мұндай қауымдар шаруашылығы — натуралды шаруашылық болды, онда жалдамалы еңбек кеңінен қолданылды. Қауымдар өмірінің тұйықтық сипатта болуы, олардың саяси қақтығыстар мен толқулардан тысқары қалуларына себепкер болып отырды. Қауым басшылары өзгеріп отырғанмен, қауым тіршілігінің қаймағы бұзылмады. Бұл жайында Д. Неру былай деп жазды: «Үндістанның саяси құрылымының негізі — өзін-өзі басқаратын село қауымы болды. Қоғамдағы өзгерістер бұл құрылымға ішінара өзгерістер енгізгенімен, оның тамырына балта шаба алмады. Ел билеушілерінің бірде-біреуі село қауымының құқығын бұза алмады және оларға берілген жеңілдіктерді орындауға мәжбүр болды» (Неру Д. Открытие Индии. Кн: М. С. 223—224).

Мемлекеттің басшылық орындарында кшатрийлер отырды, бірақ олардың билігін селолық қауымдар дер кезінде тежеп отырды. Әрі діндар, әрі білімді брахмандар кшатрийлерден жоғары тұрды және қоғамда үлкен роль атқарды. Демек, брахмандар да, кшатрийлер де өз варналарында қалды, брахманның отбасында өмірге келген жас сәби брахман болып қала берді, өйткені ол еш уақытта да кшатрийге айнала алмады. Касталық құрылыс жүйесінің келесі өкілдері вайшылер (диханшылар, қолөнершілер мен саудагерлер) және шудралар (жалдамалы жұмыскелер, жалшылар) болды. Осы аталған төрт варна Үндістанның касталық құрылысының негізін қалады. Ал Үндістанға қоныс аударып келген түрлі халықтардың өкілдері бұрынғы касталарды толықтырып отырды немесе өздерінің дербес касталарын құрды. Мысалы, кәсіптеріне сәйкес тас қалаушылардың, ұсталардың, тері илеушілердің касталары құрыла бастады.

Касталық құрылыс жағдайында қалыптасқан ережелерді мүлтіксіз орындау талап етілді. Мысалы, касталар арасында үйленуге қатаң тыйым салынды, тіпті түрлі касталар өкілдері дастархан басында бірге отырып тамақ та іше алмайтын болды.

Буддизм осы касталардың ішінде кшатрийлердің дүниетанымы ретінде қалыптасты, сондықтан да болар, брахмандардың озбырлықтарынан зардап шеккен қарапайым халықтың басым көпшілігі кшатрийлерді батыл қолдап отырды. Осы орайда село қауымдарының буддизмнің әлсіреуіне себепкер болғандығын атап өтпеске болмайтын сияқты. Буддизм мен джайнизмнің күштемеу принциптеріне ерекше көңіл бөлінуінің арқасында диханшылыққа деген көзқарас өзгере бастады. Бір кездерде үнділер мен арийлердің мақтанышына айналған егін шаруашылығының қоғамдағы рөлі төмендеді, соның салдарынан шаруашылықтың бұл саласымен айналысушы диханшылар қоғамдық өмірде төменгі сатыдан орын алды. Сөйтіп, селолық қауымдар ешбір діни соғыстарсыз, айтарлықтай қарсылықсыз буддизмнен индуизмге бет бұра бастады. Бірақ, олар будда дінінің көптеген діни-адамгершілік қағидаларын өз бойларында сақтап қалды.

Индуизм — бір-бірінен тәуелсіз бірнеше діни наным-сенімдерден тұратын діни-мәдени ағым. Оның негізінде — Брахманға, Вишнуға, Шиваға табыну мен тантризм жатыр. Осылардың ішінде Вишну мен Шиваның мерейі үстем болды.

Вишну — адамдардың адал қамқоршысы, көмекшісі. Ол адамдарды зұлымдық пен қатыгездіктен қорғайды, оларды қауіп-қатерден сақтайды және адамдарға шындықты жариялап отырады. Ал оны жүзеге асырушы Будда. Сөйтіп Будданың беделі көтеріліп, Құдай дәрежесіне жеткізілді.

Шива — қатал да, қорқынышты құдай. Оның үш көзі бар, денесіне жыландар жабысқан, мойнында — бас сүйектер. Шива — өнер мен ғылымның, салтанатты өмір мен махаббат сайранының құдайы.

Үнді халқының санасындағы құдайлардың басқа діндердегі (христиан, ислам) құдайлардан басты айырмашылығы — олардың Жер бетіндегі тіршіліктің қайнаған ортасында болуы және оған белсене араласуы болып саналады. Вишнудің әйелі Лакшми әсемдік пен бақыт құдайы, ал Шиваның әйелі Кали қырып-жою мен өлім құдайы.

Үнді-будда дініндегі бұл дүниеге көзқарастар қарама-қайшылықтарға толы болып келеді. Будда дінінде ғана емес, тіпті сансаралардың өзінде де өмірдің қайғы-қасіретке, жамандық пен жауыздыққа және тағы да басқа келеңсіз көріністерге толы екендігі жан-жақты сипатталады. Үнді-будда дініндегі адамдар төрт этикалық нормаларды негізге алуы қажет. Олар: *дхарма, артха, кама және мокша*.

Дхарма — будда дініндегі моральдық заңның басты бөлігі болып есептеледі. Үнділердің қасиетті кітаптарында (смити) дхарманың тізімі, яғни түрлі касталардың міндеттері мен функциялары атап көрсетілген. Касталық жүйеде бұл парыз-міндеттерден ауытқуға жол берілмейді.

Артха — адамның күнделікті тұрмыс-тіршілігіндегі іс-әрекеттердің нормалары болып табылады.

Кама — адамның көңіл-күйінің талаптарын қанағаттандыру құндылықтарын анықтайды, солардың жолдарын белгілейді.

Мокша — торығып-түңілуден, жалғыздықтан қалай құтылу жайындағы ілім.

Дхарманың құндылығы — шындық пен ахимасқа шын берілгендікке тығыз байланысты. Ол зорлық-зомбылыққа мүлде қарсы. Сонымен бірге ашу мен жек көрушілік сезімдерді ауыздықтау, өзін-өзі ұстай білу, пайдакүнемдік пен зұлымдық мақсаттардың болмауы — дхарманың басты қағидалары. Адамдардың бұл өмірдегі табиғи іс-әрекеттері қандай болу керек деген сұраққа дхарма былай деп жауап берді: «Жауыздыққа жауыздықпен жауап берме, әрқашанда әділетті істердің жаршысы бол. Әлсіздер сенің өктемдігіңді ешқашан да кешірмейді, сондықтан да мұндай әділетсіз қылықтарға жол берме. Адам өмірде өз жолын таба білуі қажет».

Бұл дүниедегі өмірдің рахаты мен қызығын, мән-мағынасын түсіндіруде индуизм мен буддизмнің арасында пікір алшақтықтары аңғарылады. Мысалы, Кама адам өмірінің мән-мағынасына, ондағы қызықтар мен шат-шадыман өмірдің сан-саласына баса назар аударса, ал Будда діні сабырлылық пен ұстамдылықты, тұрақты махаббат пен орташа өмір сүруді уағыздайды.

Үнді-будда мәдениетінің қалыптасып, одан әрі дамуына касталық құрылыс үлкен ықпалын тигізді. Өйткені әрбір варна — өздеріне ғана тән салт-дәстүрлері мен дүниетанымы қалыптасқан жәй ғана тұйық әлеуметтік топ ғана емес, олар белгілі бір мәдени құндылықтардың ортасы болып саналады. Брахман болу, брахманға қызмет ету, брахманнан оқып-тоқу үнді қоғамындағы басты құндылық болып саналады, өйткені брахмандар — даналықтың, әулиеліктің, киелілік пен ізгіліктің жаршысы.

Үнді елінде әлеуметтік құндылықтарды бағалауда адамдардың қоғамдағы іс-әрекеттеріне айрықша назар аударылды. Ел басшылары мен әскери адамдар брахмандардан төмен тұрғанына қарамастан, қоғамда пайдалы қызметтер атқарғандықтан үлкен құрметке ие болды. Мысалы, көне заманда өз елін сыртқы жаулардан қорғауда батырлығымен даңқы шыққан Викрамды

үнді халқы осы уақытқа дейін мадақтап, қастерлейді. Бір таңқаларлық жағдай, Үндістанда оның дана басшылығы мен көзсіз батырлығы ғана емес, сонымен қатар оны үнді күнтізбегін жасаушы ғалым ретінде де танып, даналық пен кеңпейілділік сияқты тамаша қасиеттерін үлгі тұтады. Міне, сондықтан да болар, Викрам ғасырлар бойы халық батыры ретінде үзбей жырланып келе жатыр.

Будда діні бойынша халық құрметіне ие болу — байлыққа байланысты емес, демек бұл дінде адамның өз бақытын байлық — мансаптан іздеп, баюды мақсат етіп қоюы ешбір қолдау таппайды. Олай болса, бұл өмірдің мән-мағынасы жинаған ақшамен немесе байлықпен емес, керісінше, адам бойындағы адамгершілік-ізгілік қасиеттерімен өлшенеді, бұл жағдай — үнді халқының, өзіндік ұлттық ерекшелігі болар деген ойдамыз. Үнді-будда мәдениеті басты орынға әр адамның діни-моральдық іс-әрекеттерін қоя отырып, адамның табиғатпен де, өз-өзімен де, қауыммен де үндестік, ірі келісім табуына баса назар аударады. Бірақ, үнді-будда мәдениеті халықты өкіметке қарсы әлеуметтік қарсылықтан, әлеуметтік белсенділік пен таптық күрестен сақтандырады. Л.С. Васильевтің пікірі бойынша, «Үнділіктер тағдырдың жазмышымен таласуға болмайды» деп санайды, сондықтан да олар күш қолдануға қарсы, батыл әлеуметтік қарсылықтарды жақтамайды. Олай болса, жақсы өмірді орнатуда күш қолдану сөзсіз «карма» заңдылықтарына нұқсан келтірумен қатар, оның салдарлары да қоғамға айтарлықтай зиян келтіреді» (Васильев Л.С. История Востока. Т. 2. М., 1993. С. 72). Үнді қоғамында ғасырлар бойы қалыптасқан мұндай жағдай, дәлірек айтқанда, ұйымдасқан әлеуметтік қарсылықтың болмауы — үнді халқының сыртқы күштердің басқыншылық әрекеттеріне тегеурінді, батыл түрде әлеуметтік-саяси қарсылық көрсете алмай, дәрменсіздік көрсетуіне әкеліп соқты. Соның салдарынан үнді елі алғашқыда мұсылмандардың, ал одан кейін ағылшын империализмінің ұзаққа созылған азапты шеңгеліне түсті. Ол аз болғандай монғолдардың үстемдігі кезінде Үндістанның көптеген касталары мұсылмандық жолға көшті. Әсіресе, төменгі касталар ойланбастан-ақ өздерінің мәдениетінің діни негіздерін өзгертіп жіберді. Тоқымашылар, саудагерлер, қасапшылар, тігіншілер және т.б. ислам дінін қабылдады, ал кейіннен мұндай жағдай индустар мен мұсылмандар арасындағы күрделі шиеленістердің орын алуына әкеліп соқты.

Ағылшындардың үстемдігі кезінде шетел басқыншылары өз армияларын солтүстік Үндістандағы жоғарғы каста өкілдерінен

толықтырып отырды: «әскери касталар» деп аталатын бұл үнділер өз Отанының жауларына қызмет жасады.

Индуизм мен буддизмнің бір-бірімен өзара тығыз байланыстылығына және олардың үнді-будда мәдениетінің басты бағыттары болғандығына қарамастан олардың өздеріне тән айтарлықтай айырмашылықтары болды, ол ерекшеліктер олардың әлеуметтік-саяси бағдарламаларына тығыз байланысты болды. Мысалы, индуизмде ұлтшылдық сарын басым болып келеді, сондықтан да бұл ағымдағы фанатик — ұлтшылдар мұсылмандарды мейлінше жек көреді, ал бұл жеккөрушіліктің елдегі саяси ахуалға тығыз байланысты екендігін ешкім де жоққа шығара алмас.

Буддизмнің касталық құрылыстың мүдделерін қорғау мәселесіне ешбір қатынасы жоқ, сондықтан да болар бұл діни ағым саяси-әлеуметтік мәселелерді шешуде үлкен икемділік танытады. Тіпті кей жағдайда оның ұлт-азаттық және әлеуметтік қозғалыстың саяси авангарды дәрежесіне дейін көтерілген кездері де болды. Осы орайда, американ отаршыларының Оңтүстік Вьетнамды жаулап алу әрекетіне қарсылық ретінде көптеген будда монахтарының өздерін өртеп жібергендіктерін еске алсақ та жеткілікті сияқты, бірақ буддизмнің қоғамдағы саяси-әлеуметтік мәселелерді шешудегі мүмкіндіктері шектеулі болғандығын да естен шығармаған жөн..

Үнді-будда мәдениетінің қойнауында Үндістанда Махатма Гандидің (1869—1948) реформаторлық қозғалысы туындады. Ол бұл қозғалыс барысында өзінің табиғатта әрекет ететін «махаббаттың өнегелілік» заңына ұдайы сүйеніп отырды. М. Ганди бұл жайында былай деп жазды: «Махаббат заңы біздің санамыздан тыс өмір сүреді. Табиғат заңдылықтарына сүйенген ғалым қандай ғажайып жаңалықтар ашса, махаббат заңын өз өмірінде үлкен сүйіспеншілікпен қолдана білген адам да бұл өмірде айтарлықтай табыстарға жетері сөзсіз, ал кейде ғалымдардың жеткен межесінен асып та түсуі мүмкін» (Ганди М.К. Моя вера в ненасилие/Вопросы философии. 1992. № 3. С. 66).

М. Ганди сатьяграха («сат» — шындық, ал «аграха» — табандылық деген мағыналарды береді) қозғалысының дем беруші, басшысы болды. Ол өзінің избасарларының көмегіне сүйене отырып, халықты талай ғасырларға созылған қалың ұйқысынан оятты, Үндістанда саяси-этикалық қайта құруларды жүзеге асырудың қажеттігін діни-этикалық тұрғыдан негіздеп, дәлелдеп берді. Ендеше, Ганди тарих сахнасына ірі саяси қайраткер ретінде ғана емес, сонымен қатар діни-реформаторлық қозғалыстың

беделді басшысы ретінде де шықты деп толық сеніммен айта аламыз. Гандидің бұл қозғалысты ұйымдастырудағы басты мақсаты — халықты өздерінің әділетті ісі үшін табанды күрес жүргізуге баулып, үйрету болды. Ол ондаған жылдар бойы тәуелсіз үнді мемлекетін құру мақсатында дхарманы, ақиқатты және күш көрсетпеуді уағыздады. Ганди: «Күш қолданбау, әділеттілік, қайырымдылық, жан тазалығы, ізгілік сияқты қасиеттер — ағылшын отаршыларын елімізден қуып шығып, қанаушылық пен отаршылдық бұғауынан босануға толық мүмкіндік береді» деген сөздерді жиі қайталайтын. Бірақ үнді қоғамын қайта құру мақсатындағы өзінің жасампаздық қызметінде Ганди өзі де мүлде күтпеген қиындықтар мен адам жанын түршіктіретін талай сұмдық уақиғаларға тап болды. Мәселе ағылшын империализмінің арсыз саясатында ғана емес еді, мәселе үнді халқының өзінде де болатын. Өйткені, бұл кезеңде индустар мен мұсылмандар арасында жан түршігерлік қанды шайқастар басталып кеткен болатын. Бұл қатыгез қақтығыстардың барысында адам қаны көп төгілді, ұлттың бірлігі мен мемлекеттің мүддесі діни-қауымдық фанатизмнің құрбандығына шалынды. Біртұтас Үндістан мемлекеті екіге қақ жарылып, бір-біріне қас екі мемлекет пайда болды (Үндістан және Пәкістан).

Индустар қауымы діни фанатизмге жан-тәнімен беріліп қана қоймай әлеуметтік теңдікке де жауыға қарады. Қалыптасқан касталық жүйе үнді азаматтарының мемлекеттік заң алдындағы теңдігін бұзды, ал мұндай келеңсіз жағдай мемлекеттің ғана емес, сонымен қатар бүкіл үнді халқының тағдырына да өз әсерін тигізді. Қоғамдағы қалыптасқан ахуалға байланысты сорақы қылықтар белең алды. Тіршілік иесі атаулыға жамандық жасамауды уағыздаған қайырымды, ақкөңіл индустар мұсылмандарды көргенде кірпіше жиырылып, қатыгездік көрсетіп, мүлде басқаша қарым-қатынастар жасады. Брахман өзінің кедейлігіне қарамастан, басқа касталардың өкілдеріне өз қызын беруден үзілді-кесілді бас тартты. Діни фанатизм мен касталық дәстүрлер салдарынан туындаған қоғамдағы келеңсіз мұндай құбылыстар Гандиді қатты толғандырды. Ол «Мен индустар мен мұсылмандар арасында болып жатқан жыртқыштық әрекеттердің дәрменсіз куәгері болып қалмауым үшін, Ұлы тәңірінің көмегін күтемін» деп жазды (Намбудирипад Е. Махатма Ганди и гандизм. М., 1960. С. 157).

М. Гандидің бүкіл саналы өмірі үнді-будда мәдениетінің құндылықтарын сақтауға, оны заман ағымындағы тағылық әрекеттерден қорғап қалуға бағытталды. Қалай болғанда да, үнді-

будда мәдениетінің күш көрсетуден бас тарту, рухани тазалықты сақтай білу, табиғатты құрметтеп, аялай білу, өмірді қадірлеу сияқты өмірлік қағидалары еш уақытта да өз мәнін жоймақ емес, олай болса бұл мәдениеттің басты құндылығы да, мәні де осында болса керек.

Үнді өнері брахманизмнің, буддизм мен индуизмнің діни-өнегелік құндылықтарының тікелей ықпалымен дамыды. Алғашқы дүниеге келген көркем шығармалардың мазмұны адамзатты қоршаған дүниенің мән-мағынасын шындық тұрғысынан көрсетуге бағытталды. Ведалар да, упанишадтар да көне үнді тілінде (санскрит) жазылған әдеби ескерткіштер қатарына жатады. Олардың көркемдік құндылығы бүгінгі күннің талабына да сай келіп отыр.

Д. Неру үнді халқының көркемдік мәдениетін Батыс Еуропа өнерімен өзара салыстыра отырып, олардың бір-бірінен басты айырмашылықтарын да атап көрсетеді.

Біріншіден, үнді халқының көркемдік мәдениеті дінмен және философиямен тығыз байланысты болып келеді. Бұл байланыстардың тамырының тереңдігі соншалық, үнді халқының көркемдік мәдениетіне сай келетін діни-философиялық идеалдарды білмей тұрып, бұл мәдениетті түсініп, бағалау мүмкін емес. Үнді мәдениетінің қай туындысын алып қарастырсақ та, оларда діни сарынның бар екендігін аңғарамыз.

Екіншіден, үнді өнері қарапайым шаруаларға өте жақын болып келеді, өйткені мәдениеттің бұл саласының басты мақсаты — қарапайым халықтың жүрегіне діни-философиялық идеяларды жеткізу, карма заңдарын, дхарма талаптарын түсіндіру болып табылады.

Үшіншіден, поэзиямен, прозамен, драмамен, музыкамен айналысушы өнер адамдары өздерінің бойындағы қасиеттерді табиғат әлеміндегі құбылыстармен салыстырады және адамның табиғатпен, әлеммен өзара үндестігін ашып көрсетуге тырысады.

Төртіншіден, үнді өнерінің дамуына құдайларды мадақтауға қарсы бағытталған діни парасаттылық ерекше ықпал жасады. Ведалар құдайлар бейнесіне құлшылық жасауға қарсы болды, ал Будданың мүсін өнері мен кескіндеме өнері салаларында бейнеленуі буддизмнің дамуының тек соңғы дәуірінде ғана мүмкін болды.

Б.з. VII—VIII ғасырларында Үндістанда Эллора үңгірінде Қайлас ғибадатханасы салынды және Элефант үңгірлерінде Брахманның, Вишнаның және Шиваның тұлғалары сымбатталып жасалды. Ал, монғолдардың үстемдігі кезінде мүсін өнері

саласындағы мұндай дәстүрлерге қатаң тыйым салынды. Ислам дінінің қағидаларына сүйенген атақты Бабырдың ұрпақтары құдайларды бейнелеуге мүлде қарсы болды. Бірақ, оның есесіне үнді өнерінің басқа салаларында мәдениет пен өнердің тамаша туындылары өмірге келді. Солардың бірі — тек қана үнді халқының ғана емес, сонымен қатар бүкіл адамзат баласының аяулы да, қасиетті ескерткіші, аппақ мәрмәр тастардан асқан шеберлікпен жасалған Тәж — Махал кесенесі.

Көне үнді әдебиетінің асыл мұраларының бірі — «Махабхаратта» поэмасы болды. Бұл әдеби туындының басты тақырыбы — құдайға, оның құдіретіне табыну, оны мадақтау. «Брахман — мәңгілік. Ол — ұлы, ол дана. Ол қай уақытта болса да қасыңнан табылады». — Бұл ойлар поэманың өн бойынан орын алып, тақырыптың негізгі арқауына айналған. Конфуцийде, Аристотельде, ал одан кейін Кантта кездесетін «Өзің қаламағанды, басқаға да жасама» деген қағиданың алғаш рет осы «Махабхараттада» айтылғандығын кез келген адам біле бермейді.

«Бхагавадгита» — «Махабхараттаның» бір бөлімі. Бұл шағын бөлім өмірдің мәні туралы терең философиялық толғауларға толы болып келеді. Оның басты кейіпкерлері — Брахманның жердегі өкілі — Кришна мен қайырымды әскер басшысы Арджуна. Поэмада Кришна Арджунаға былай дейді: «Бұл дүниеде өлім деген жоқ, өйткені жанның көшуі — өмірді мәңгілік, ал өлімді қас-қағымдық сәт етеді».

Эпикалық «Рамаяна» поэмасының да үнді-будда мәдениетінде алатын орны айрықша. Мұнда өзінің сүйген қызы Ситаны құтқару жолындағы Рама патшаның басынан кешкен уақиғалары баяндалады. Сонымен бірге, бұл баға жетпес мәдени мұрада көне замандағы үнді халқының өмірі кеңінен сипатталып, олардың салт-дәстүрлері, тіршілік-тұрмысы туралы құнды мәліметтер беріледі. Міне, сондықтан да болар, француздың белгілі тарихшысы Мишле «Рамаяна» поэмасы туралы былай деп толғана жазды: «Батысқа қарасам көңілім толмайды, тіпті ежелгі мәдениеттің ошақтарының бірі болған — Грекияның өзі де мені онша қанағаттандырмайды, тұншығып бара жатқандай әсер аламын, өйткені олардың идеялары әрі жұтаң, әрі әсерсіз. Ал ұлы Азия мен дана Шығысқа көз жіберіңізші. Онда менің жүрегім, менің сүйікті поэмам жатыр. Бұл әдеби туынды — кең байтақ Үнді мұхитымен пара-пар» (Попов Е.В. Индо-буддийский тип культуры. В кн: Введение в культурологию. М., 1995. С. 184).

Ведалар, упанишадтар, «Махабхаратта» және «Рамаяна» поэмалары үнді халқының даналық энциклопедиясы болып сана-

лады. Бұл мәдени мұралардың өміршендігі — ондағы адам өміріне тікелей қатысты даналық қағидаларға, тәлім-тәрбиелік ойларға, философиялық толғауларға және т.б. толы болуында болар. Бұл ойымыз дәлелді болу үшін көне үнді афоризмдерінен бірнеше үзінділер келтірейік: «Адам сәні — даналық, даналық сәні — тыныштық, тыныштық сәні — батырлық, батырлық сәні — қайырымдылық». Әйелдердің мың кемшілігі және үш адамгершілік қасиеті бар: олар — шаңырақты ұстау, ұрпақты жалғастыру және ерімен бірге о дүниелік болу. «Қонған масаларды қууға жарамайтын иттің құйрығынан, пайдаға аспайтын білімділіктен не пайда?», «Махаббат рахатын көрмесең денсаулықтан, табандылығың мен ұлылығыңнан не пайда?», «Арыстанды шатқалда, құсты аспанда, балықты суда ұстауға болады, ал әйелдің беймаза жүрегін еш уақытта да ұстай алмайсың».

Үндінің көркемдік мәдениетінде махаббат мәселесі мен әйелдер табиғатына ерекше орын берілген. Әйелдердің жаратылуы жайындағы мифтерде ойнақылық — мысқылдау сарыны айқын аңғарылады. Мына бір әңгіме осы бір пікірімізді дәлелдей түссе керек. «Еркекті жаратуға бүкіл материалдарды жұмсап қой андықтан, әйелдерді жаратуға материал таппай жаратушы Тваштри құдай қатты сасады. Біраз ойланғаннан кейін ол әйелді жаратудың жолын да, әйелдердің бойына лайық қасиеттерді де табады. Олар: гүлдің әсемдігі, жапырақтың жеңілдігі, сәуленің құбылмалығы, желдің өзгергіштігі, бұлттардың жыласы, қоянның жасқаншақтығы, тотының пандығы, жолбарыстың қаһарлығы, оттың қызуы, қардың ызғары, балдың тәттілігі, алмастың қаттылығы, жабайы үйректің адалдығы, торғайдың сөз уарлығы, тырнаның залымдығы және тағы да басқа қасиеттерді араластырып жасап еркектің қолына берген екен».

Махаббат құдайы Кама мен оның әйелі Рати үнді ақындары мен жазушыларының ерекше құрметіне бөленген. Карма өмірдің қызығын қызықтауға тыйым салмайды. Тіпті қолдарынан өнер тамған әрі өнерлі, әрі ақылды «махаббат оттары» куртизанкалармен көңіл көтеруді күнә деп санамайды. V ғасырда өмір сүрген үнді ақыны Махараши Вацияна өзінің «Кама-Сутра» деген өлеңмен жазылған шығармасында жыныстық қатынастар мәдениеті, әйел мен еркек арасындағы қарым-қатынастар, сезімдік рахаттану мен дене сұлулығын жақсартатын әдістер мен тәсілдер кеңінен сипатталып, баяндалған. XIX—XX ғасырларда бұл кітап Батыс Еуропа елдерінде кеңінен тарады және ол бойынша бірнеше кинофильмдер түсірілді. Мұндай діни-эротикалық мазмұндағы шығармалар XVII—XIX ғасырлар аралығында

Үнді елінде көптеп жазылды. Олардың авторлары: Бихари Лала (XVII ғ.), Чинтамани (XVII ғ.), Бхаратчандро Рая (XVIII ғ.), Рангина (XIX ғ. басы), Джан Сахаба (XIX ғ.).

Буддизмде мұндай эротикалық сарындағы еңбектер жазуға жол берілмеді. Мұнда адамзатты қоршаған тіршілік дүниесіне көзқарастар былай сипатталды: «Тіршілік иелерінің ешқайсысын да өлтіруге болмайды, ұрлық жасауға, әйелінің немесе ерінің көзіне шөп салуға болмайды» (монахтарға әйелдерге жақындауға мүлде рұхсат етілмеді). Өтірік айтуға, арақ-шарап ішуге қатаң тыйым салынды. Бірақ, буддизм джайнизмнің тағылыққа дейін жетіп, киім киюден бас тартушылыққа дейін жететін аскеттік қылықтарын өткір сынға алды.

Үндістанда театр мен драмалық әдебиет кең түрде дамыды. Ерекше атап өтетін бір жәйт, театр өзінің тамырын Ведалардағы гимндер мен диалогтардан алды. Кришна жайындағы көптеген аңыздарды халық арасында насихаттауда театрға ерекше орын берілді, ал оған Бхаса, Ашвагхоши сияқты аса көрнекті үнді драматургтері өз үлестерін қосты. Әсіресе Ашвагхоши аса ірі үнді драматургтарының бірі болды. Ол діни тақырыптарды өз шығармаларының арқауы етті. Қытай мен Тибетте кеңінен тараған, қасиетті Будданың өміріне арналған «Буддачарита» — оның төл туындысы.

Біздің заманымыздың IV ғасырында өмір сүрген Калидасын шығармашылығы Батыс Еуропа елдеріне кеңінен танымал. Ол лирикалық «Облако — вестник» және «Малавика и Аग्нимитра», «Мужеством обретенная Урваши», «Шакунтала» сияқты танымал драмалардың авторы.

«Рамаяна» тақырыбына жазылған «Махабирачарита», «Уттарамачарита» және «Малатимадхава» драмаларының авторы Бхабхутидің (VIII ғ.) мерейі үстем болды. Аталған драмалардың жазылуы хинда, бенгал, маратхи, гуджарати, ория, ассам сияқты тағы да басқа үнді халықтарының әдеби тілдерінің қалыптасып, одан әрі дамуына зор ықпал жасады.

Үнді әдебиетінің алып тұлғаларының бірі — ауыз әдебиетіне негізделіп жазылған «Рамаяна» және Кришнаға арналып жазылған «Кришнавали» поэмаларының авторы Тулси Дас (1532—1624).

Ағылшын отаршылдығы кезеңінде үнді-будда мәдениетінің даму қарқыны бәсеңдей бастағанымен, ұлт-азаттық қозғалыстың басталуына байланысты мәдениет пен өнер қайта жанданып, өнер адамдарының шығармашылық белсенділігі жаңа арнаға түсті.

XIX ғасырда Үндістанда мәдениеттің жаңа сатыға көтеріліп, гүлденуіне Динобандху Митро, Б. Чоттопадхайя, А. Навалар, Р. Айр, Нармадасанкар және т.б. жазушылар үлкен еңбек сіңірді. Әдеби туындыларын бенгалі тілінде жазған, үнді әдебиетінің ғана емес, сонымен қатар бүкіл дүниежүзілік әдебиеттің альпы тұлғаларының бірі — маңдай алдысы Рабиндранат Тагордың алатын орны айрықша. Оның «Таулар», «Үй мен бейбітшілік» атты романдары әлемге әйгілі, ал «Джанаганамана» деп аталатын өлеңі Үндістанның мемлекеттік гимніне айналды. Рабиндранат Тагордың әдебиет саласындағы ұланғайыр еңбегі өте жоғары бағаланып, оған 1913 жылы Нобель сыйлығы тапсырылды.

Үнді-будда мәдениеті жүйесінде ғылыми білім қалай дамыды? Осы мәселеге байланысты ұлы ғалым А. Эйнштейн өзінің бір хатында былай деп жазды: «Батыс ғылымының дамуы екі ұлы жетістікке тікелей байланысты болды. Оның біріншісі, грек философтарының формалды логикалық жүйесі (Евклид геометриясы) және Қайта Жаңғыру дәуіріндегі себептік қатынастарды жүйелі тәжірибенің көмегімен ашуға болатындығы туралы жаңалықтар болды. Мен қытай даналары бұл жаңалықтарды бұрын неге ашпады екен деп танданбаймын, менің таң қалатыным — бұл жаңалықтардың ашылуында» (Социология науки. Ростов н/д. 1968. С. 21—22). XX ғасырдың ұлы физигінің бұл пікірінің астарында үнді-будда дінінің қойнауында жоғары дамыған ағартушылық пен білімге қарамастан бұл елдегі ғылым өз деңгейінде неге дамымаған, неге ол Батыс Еуропа елдерінен әкелінген деген орынды сұрақтар бар.

Әрине, үнді-будда дінінің білімге үлкен құрметпен қарағандығын ешкім де жоққа шығара алмас. Көне үнді афоризмдерінде ғылымның маңызы мен мәні жоғары бағаланған. Оған дәлел ретінде ғылым мен білімге байланысты мына бір қанатты сөздерді мысалға келтіргенді жөн көрдік: «Адамның ең қасиетті игілігі — ғылым мен білім, оларға ешбір баға да жетпейді және олар еш уақытта да сарқылмайды», «Билік пен білімділікті салыстыруға болмайды», «Патшаны өз елінде ғана сыйласа, ғалым барлық жерде де құрметке ие», «Білімсіз адам малмен тең» және т.б.

Үнді математиктері, дәрігерлері араб, парсы және Орта Азия елдерінде жоғары бағаланған, сондықтан болса керек, көптеген адамдар білім бұлағынан сусындау үшін үнді еліне келетін болған. Үндістанның кейбір қалаларында ашылған университеттерде діни-философиялық текстер, астрономия, астрология, математика, медицина мәселелері жан-жақты оқытылатын болған. Бенарес көп уақытқа дейін үнді мемлекетінің басты ғылы-

ми орталықтарының бірі болған. Көне Үндістанда астрономия мен математика жоғары бағаланған.]

«Ноль» белгісі мен санаудың ондық жүйесін ойлап тапқан да үнді ғалымдары болатын. V—XII ғасырларда Ариабхатта (V ғ.), Брахмагупта (VII ғ.), Магавира (IX ғ.), Бхаскара (XII ғ.) сияқты дарынды математиктер мен астрономдардың мерейі үстем болды.

[Үнді химиктерінің химия саласындағы жаңалықтары бояу, дәрі және т.б. дайындауда кеңінен қолданылды. Үнді дәрігерлері де терапия және хирургия жайында тамаша ғылыми еңбектер жазды. Қанның айналысы жөніндегі ғылыми тұжырымдарымен үнділіктер атақты дәрігер Гарвейден де асып түсті. Бірақ, екіншіке орай, үнді-будда мәдениетінің дәстүрлері рационалистік сипатқа толық ие бола алмады. Ғылыми білімнің құрылымының логикалық негіздері үнді ғалымдарын онша қызықтырмады. Одан да олар адамзатты қоршаған дүниенің сан құпиялары мен әр түрлі салада жаңалықтар ашумен айналысқанды жақсы көрді. Тіпті, тарихи зерттеулерге де онша мән-мағына бермеді. Ғасырлар бойғы үнді халқының мәдени жетістіктері, халықтардың миграциясы, шаруашылық өмір, патшалықтардың арғы-бергі тарихы сияқты маңызды мәселелерге онша назар аударылмады. Соның салдарынан көне заман тарихынан сыр шертетін еңбектер санаулы ғана болды. Солардың бірі — Кашмирдің тарихы жайындағы тарихшы Калханидің (б.з. XII ғ.) «Раджатарангити» атты еңбегі.

Өз тарихына немқұрайлы қарау, нақты өмірден алшақтау, өмірге көзқарастардың көмескілігі сияқты келеңсіз жағдайлардың орын алуы мәдениеттің дамуына нұқсан келтірді. Қоғамдық өмірді тұрақтандыруда дін қаншама рөл атқарғанымен де, үнді мемлекеті ғылым мен білім жолына, яғни өркениетті ел болу жолына түсуі — тарихи қажеттілік болды. Заман ағымында бұл асқаралы міндеттері біртіндеп жүзеге асырыла бастады да, асырыла бермек те.]

✓ 2.2.4. Ежелгі Месопотамия мен Иранның мәдениеті

XIX ғ. соңғы ширегінде Тигр және Ефрат (Қос өзен) өзендерінің бойында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде ежелгі ескі қалалардың орны ашылып,

әлемге «Шумер өркениеті» деген жаңа мәдениет белгілі болды. Адамзат баласының ғасырлар бойы жинақтаған мол мәдени мұраларына қомақты үлес қосқан, дүниежүзілік өркениеттің тағы бір бастауына айналған бұл жаңа мәдениеттің аты аңызға айналды, адамзат қауымының «фәлсафалық мәйегі», ілгерілеу мен дамудың қайнар бұлағы деп дәріптелді.

Жер бетінде алғаш өркениетті қауым, іргелі мемлекет құрған шумерлердің мәдениеті дүниежүзілік мәдени ошақтардың бірі Египет мәдениетіндей өте жоғары болды. Бірақ Ніл аңғарында үш мың жыл бойы бір-ақ халық қоныстанып, бір-ақ қана мемлекет Ежелгі Египет қоныстанса, ал Қос өзен бойында Шумер, Аккад, Вавилон, Ассирия, Иран сияқты түрлі мемлекеттік құрылымдар тарих сахнасында бірінен кейін бірі алмасып тұрды, түрлі халықтар өзара сауда-саттық жасаумен қатар, өзара әскери қақтығыстарға да жиі барып тұрды, соның салдарынан қалалар мен әсем ғимараттар күл-талқан болып қирады да. Бірақ мұндай қақтығысқа қарамастан бұл мемлекеттердің мәдени гүлдену процесі тоқтап қалған жоқ.

Оған дәлел, Қос өзеннің ең көне мәдениеті Шумер-аккад мәдениеті. В.В. Струве, В.И. Авуев, В.А. Тураев, Б.И. Грозный сияқты аса көрнекті шығыстанушы ғалымдардың пікірінше, шумерлер бүкіл Вавилон мәдениетінің негізін қалаушылар болып саналады. Ал шумерліктердің өздері, олардың ата-бабаларын Қос өзен өңіріне сонау таудың ар жағынан, солтүстіктен, яғни солтүстік-шығыстан келген.

Ғалымдардың айтуынша, бұл келгендер «тау тұрғындары», «малшы көшпелілер» болып есептелсе керек. Шумердің 3100—2800 жылдардағы халқы туралы белгілі ғалым Л. Вулли: «Дәл осы кезеңде бұлардың халқының басым көпшілігі келімсектерден құрылғаны анық. Әр түрлі себептермен келген олар бұл елдегі халықтардың игере алмай отырған биік мәдениетін өркендетуге белгілі дәрежеде әсер еткен болса керек», — деп жазады.

Шумер мемлекетінің мәдени жетістіктері орасан зор болды. Адамзат тарихындағы алғашқы «алтын ғасыр туралы» поэмасы шумер елінің топырағында жарық көрді, шумерліктер алғашқы элегияларды жазды, дүние жүзінде бірінші рет кітапханалық каталогтар жасауды игерді. Осы орайда ғалымдар «Месопотамия — архивтер отаны» деп тегіннен-тегін атамағанын атап өткіміз келеді, өйткені мұнда мемлекеттік архивтермен қатар жеке адамдардың да архивтері болған. Сонымен қатар шумерлер — ең көне медициналық еңбектердің, дәрі-дәрмек рецептері

жинақтарының авторлары, диқаншының тұңғыш күнтізбегін жасаған да осы шумерліктер.

Өз заманында іргелі мемлекет құрған шумерлер айналасы тас дуалды әдемі қалалар салудың тамаша үлгісін көрсете білді. Қалада патша сарайы, дін ордалары, қалалық әкімшілік, шеберхана, мектеп, базар, тұрғын үйлер тәртіппен түзіліп, шаһардың сәулетіне сәулет қосты.

Дүние жүзіндегі алғашқы жазуды ойлап табу да осы дарынды халықтың үлесіне тиген. Шумерлер сына жазуын ойлап табумен қатар, оның жетілген оқулықтарын, грамматикасын жасады. Шумер елінде мектептер мәдениет пен білім ошағына айналды. Бір таңқаларлық жағдай дінтану оқу бағдарламаларына енгізілмеген. Оқушылар негізгі пәндер — шумер тілі мен әдебиетімен қатар, математика, астрономия, грамматика сияқты ғылым салаларын оқумен шұғылданған.

Мектептерде шәкірттердің білімін сараптайтын сынақ жүйесі болды, медицина, сот істері бір ізге қойылды, сәлемхат жазба түріндегі елшілік қарым-қатынас, келісім шарттарға ерекше мән берілді, қазыналық кіріс-шығыс есебі мұқият жүргізілді. Әдебиет пен өнер өркен жайды. Адамзат қауымының тұңғыш әдебиет үлгісі, сына жазу арқылы бізге келіп жеткен даңқты «Гильгамеш туралы аңыз» қасиетті шумер елінде дүниеге келді. Бұл тамаша дастанда адам өмірінің мәні мен маңызы туралы мәселе көтеріліп, өлім мен өмірдің арақатынасы жайында фәлсафалық толғаулар айтылады.

Шумер мәдениетін зерттеген шетел ғалымдарының айтуынша, шумер мемлекетінің бірнеше қалалары болған. Солардың ішінде Ур-Уч қаласы (қазіргі Ирак Республикасының Варка қаласы) негізгі бас шаһар болып саналады. Сондай-ақ шумерлердің Ларса, Лагаш, Умма, Аратта, Шу-руппақ сияқты бір-біріне жапсарлас орналасқан қалалары да болған.

Қос өзеннің байырғы тұрғындары — шумерлердің діни наным-сенімдері де, мифологиясы да жан-жақты дамыған. Өз құдайларын «дінгір-тәңір» деп атаған шумерлер әлемнің жаралуының басын «Ан-Ки» деп білген. «Аны» — аспан, «Ки» — жер, демек олар көк иесіне «Ан» деген, ал жер иесіне «Ки» деген атақ берген. Шумерлер адамзат тағдырын шешетін 50-ден астам құдай бар деп есептеген. Олардың біразының аты белгілі: Ан, Ан-Ки, Ан-Лил, Ереш-қиғал, Инанна, Нурур-Саг, Мама, Мами, Уту, Марту, Ие, Мардук, Шамаш және т.б.

Осы орайда Шумер мәдениетіне байланысты ғалымдардың бұлтартпас деректерімен дәлелденген ақиқат бар. Ол әлемге

ізгілік жолын сілтеген киелі кітап «Тәуратқа» байланысты ақиқат. Өйткені, теологтар Тәурат пен Інжілді құдай сөзі, не болмаса құдай сөзін қаз-қалпында жеткізген пайғамбарлар уағызы деп түсіндірсе, ғалымдар оны көне дәуір адамының ұшқыр ойының жемісі деп бағалады. Шындығында солай шығар, бірақ Қос өзен бойынан табылған жазба деректерге қарағанда иуда және христиан дініне бастау болған Тәураттың-шумерлердің мифологиясы аңыздары мен дастандарының көшірмесі екендігі айқындалып отыр. Бұл жағдай шумерлер өркениетінің мәртебесін өсіріп, шоқтығын биіктете берері сөзсіз.

Қазіргі заман мәдениетінде шумер-вавилондық математика мен астрономия өз ізін қалдырды. Оған дәлел ретінде күні бүгінге дейін шеңберді 360 градусқа, сағатты 60 минутқа, ал минутты секундқа бөлген шумерлік есептеу жүйесін қолданатынымызды айтсақ та жеткілікті сияқты.

Шумер мәдениетінің тағдырына келсек, шумер елі шапқыншылыққа ұшырап, б.з.д.б. 3-мыңжылдықтың аяғында семит тайпалары аккадтықтар жаулап алғаннан кейін Вавилон, Ассирия мемлекеттері орныққаннан кейін де бұл өркениет адамзат мәдениетінің теңдесі жоқ үлгісі болып қала береді. Ол өзінің ішкі рухани қуаты мен ізгілік мұраттары арқылы қайтадан жаңғырып, бүгінгі заман бейнесінен қайта көрініс тапты. Осы орайда шумерлердің байырғы отаны Евразия құрлығы, оның ішінде Қазақстан топырағында болғандығы жөніндегі тарихи деректерді ескере отырып, шумерлер өркениеті мен түркі әлемі мәдениетінің өзара тығыз байланыста болғандығын ерекше атап өткіміз келеді. Қазірдің өзінде шумер тіліндегі 400-ден аса сөз түрік сөздеріне ұқсас сияқты толып жатқан ғылыми тұжырымдар осы пікіріміздің айқын дәлелі сияқты.

Шумер-Аккад өркениетінің тікелей мұрагері ежелгі Вавилон болды. Б.з.д. II мыңжылдықтың ортасында Хаммурапий патшаның тұсында (б.з.д. 1792—1750 ж. патшалық құрған) Вавилон қаласы бүкіл Шумер және Аккад облыстарын өзінің қол астына біріктірді. Хаммурапидың кезінде екі метрлік тас дінгекке сыналап жазылған атақты заңдар жинағы өмірге келді. Хаммурапи заңдарында Қос өзен алқабының ежелгі тұрғындарының шаруашылық өмірі, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары және дүниетанымы кеңінен көрініс тапты. Бір кездерде қуатты Вавилон патшалығы мен және ұлы Ассирия державасы туралы деректер өткен ғасырға дейін тек Библиядан, сондай-ақ Геродоттың және тағы да басқа көне заман авторларының еңбектерінен

ғана белгілі болатын. Ал Мосулдағы француз консулы Поль Эмиль Ботта Қос өзен бойында таңқаларлық археологиялық жаңалық ашып, осы бір ұлы мәдениеттің көмескі жақтарын айқындауға жол салып берді.

Қос өзен бойының байырғы тұрғындары суға және аспанға табынған. Суға табынушылық, бір жағынан ол құнарлылық, береке көзі болғандықтан болса, екінші жағынан бұл өңірді талай рет ойрандаған мейірімсіз жауыздық күші болғандықтан қалыптасса керек.

Вавилондықтар аспан жарықтарына жай ғана табынып қана қойған жоқ, оның құпия сырларын ашуға да талпыныс жасады. Олар күннің, айдың айналысын және тұтылудың қайталану заңдылықтарын есептеп шығарды, сонымен қатар вавилондық астрономдар аспан денелерін, яғни жұлдыздарды бақылап зерттеуде тамаша табыстарға ие болды. Б.з.д. V ғ. Вавилонда астрологиялық мектептер болған, ал жұлдыздардың өзара қашықтығын көрсететін таблицалар күні бүгінге дейін сақталған.

Вавилон абыздарының ілімі бойынша адамдар құдайға құлшылық ету үшін балшықтан жаратылған. Вавилондықтар көп құдайларға табынған, солардың ішіндегі ең бастылары: Шамаш — Күн құдайы, Син — Ай құдайы, Адад — Жауыншашын құдайы, Нергал — Өлім құдайы, Ирра — Соғыс құдайы, Вильги — От құдайы. Вавилон құдайларында адамдар бойынан кездесетін барлық қасиеттер табылды. Олар да адамдар сияқты жанұя құрып, ұрпақ жалғастырды, байлық пен мансаптан да бас тартады, күншілдік, даңққұмарлық, өз мүддесін ойлау, тұрақсыздық сияқты жат қасиеттер оларға да тән болды. Адам тағдыры осы құдайлар қолында болды, ал олардың еркін тек абыздар ғана болжай білді. Абыздар шынында да көп білетін — бұған абыздар ортасында дүниеге келген Вавилон ғылымы дәлел. Арбау, дуалау және сиқыршылықтың түрлері абыздар мен жұлдыз есептеушілердің ғана қолынан келетін болған. Міне, сондықтан да олардың даналығы сиқырлы, бейне табиғаттан тыс дүние есебінде құрметтелген. Кейінгі ғасырларда Вавилонның қуаты мен саяси маңызы адамдардың ең ежелгі және ұлы мәдениеттердің бірін гүлдендіріп, одан әрі дамыту ассириялықтардың үлесіне тиді. Грек-рим мәдениетінің арасындағы өзара байланыс қандай болса, ассириялықтардың өздерінің оңтүстіктегі көршілері вавилондықтарға қатысы да сондай болды. Олар Вавилонның дінін, мәдениеті мен өнерін қабылдап, оны одан әрі дамытты. Ғалымдар Ассирия патшасы Ашшурбанипал (б.з.д. 665—635 ж.) сарайының қирандыларынан бірнеше

ондаған мың сына жазу тексті, соның ішінде вавилон әдебиетінің аса құнды шығармалары бар кітапхана тапты. Шығыс елдерінің ішіндегі ең әйгілі, ең бай бұл кітапханада вавилондық әдеби шығармалармен қатар, заңдар жинағы, тарихи туындылар мен ғылыми еңбектер де жинақталған. Ал осы сарайдан табылған «өліп бара жатқан ұрғашы арыстан» (б.з.д. VII ғ. Лондон. Британ музейі.) — дүниежүзілік маңызы бар өнер туындыларының қатарына жатады. Денесіне садақ қадалып, енді ең соңғы күшін жинап алып орнынан көтерілуге әрекет жасап тұрған бұл ұрғашы арыстан трагедиялық ұлылыққа бөленген. Жан тапсырар алдындағы аласапыран сәтті мүсінші өте әсерлі де, нақты бере білген.

Б.з.д. Ассирия өнері патшаның билігін, оның күдіретін дәріптеді. II-Сарон патшаның (б.з.д. VII ғ.) сарайында адам бейнесіндегі аса зор, әрі айбынды қанатты бұлақтар бейнеленген. Әрбір бұқаның тура бес аяғы бар. Осы бейнелерді көргенде: «Артық аяғы не үшін қажет болды екен?» — деген сұрақ еріксіз ойға келеді.

Белгілі ғалым Л. Любимовтың пікірінше, «Бұлар қайырымды кемеңгерлер, патшалардың салтанатты сарайларын жаулардан қорғаушы күзетшілер, сарайға кіруші әркім жанынан өтіп бара жатқанда — ауыр салмағымен, қозғалысынан, ал алдынан қарағанда — одан да кем соқпас айбарлы сабырлылығымен зорекұты қалмай қорқып тұруы үшін оған артық аяқ жасалған». (Л. Любимов. Ежелгі дүние өнері. Алматы, 1980. 124-бет).

Ассирияның Алдыңғы Азиядағы үстемдігі тым ұзаққа созылған жоқ, б.з.д. VI ғ. Вавилон мен Ассирияның орнын қуатты Иран империясы басты. Осылай алдыңғы Азияда өз үстемдігін басқа да елдерге орнатқан жаңа мемлекет орнықты. Оның құрамына Вавилон мен Ассирия, Кіші Азия мен Египет, Мидия, Армения, Сирия және Орта Азия да енген болатын. Өзі бағындырған халықтардың мәдениетінен сусындаған Иран мәдениеті негізінен Шумер өркениетінің әсерімен қалыптасқан. Олай болса «Иран шумерлік мәдениетінің екінші үйі болып табылады» деген А. Тойнбидің пікіріне қосылмасқа шарамыз жоқ. Иран мәдениетінің шарықтаған кезеңі — Ахменидтер династиясының үстемділігімен (б.з.б. VI—IV ғ.) тұспа-тұс келеді.

Ахменидтік иран өнері, ғалымдардың пікірінше, нағыз сарайлық өнер болды. Бірақ Ирандық өнерде сабырлылық пен байсалдылық сарын болды, ассириялықтардың өнерінде байқалатын мейірімсіздік — қайырымсыздық қасиеттер

кездеспейді десек те болады. Ең бастысы — мәдени мирасқорлық дәстүр бұзылмай сақталған. Ирандық бейнелеу өнеріне аңдарды, олардың ішінде қанатты бұқаларды, арыстандар мен барақ иттерді (ұзын жүнді иттің бір тұқымы) бейнелеу — осы өнер саласындағы басты элемент болып қала береді. Мысалы, Ассирия сарайындағы сияқты Пасаргадыдағы, Персепольдегі және Сузыдағы сарайлардың қақпасының алдында айбынды қанатты бұқалар орналасты. Басқа мәдени мұраларға еліктей отырып, парсы сәулетшілері өнері саласында талай тамаша жаңалықтар ашты. Солардың бірі — «ападана» болатын, яғни түрлі-түсті тастардан жасалған, тұтас орман тәрізді жүздеген жеңіл, тіп-тік көп колонналы тақ залы. «Патша сарайларының сән-салтанаты өткен ғасырларда басқа мемлекеттерде жасалғанның бәрін дерлік басып өтті», — деген ғалымдар пікірінің ақиқаттығына сәулетшілік өнердің әрі әдемі, әрі үйлесімді ескерткіштері айқын дәлел бола алады. Иранның сарайлық өнері — мерекелі де, салтанатты өнер болды, тіпті жеңістерді дәріптегеннің өзінде де қатыгездіктен ада таза өнер екендігін көрсете білді.

Иран өркениетінің тірегі — зороастризм діні болды. Ол мемлекеттік дін болғандықтан мемлекет тарапынан үлкен қолдау тапты. Зороастризм тек қана діни наным-сенім жүйесі ғана емес, сонымен қатар философиялық, дүниетанымдық жүйе болып табылады. Зороастризм ежелгі заманның философиялық жүйелерінің қалыптасуына, христиан және ислам діндеріндегі жорамалдық ілімдерге де зор әсер етті.

Зороастризм дінінің негізін қалаушы Заратуштраның өмірі мен ілімі туралы ғылымда әр түрлі пікірлер қалыптасқан. Ғалымдардың айтуынша, Заратуштра грекше «Зороастр» деген сөз ежелгі Иранның сөзінен шыққан «түйелі адам», «түйе жетектеген адам» деген мағына береді. Зороастризмнің қасиетті кітабы — әдеби және мәдени жәдігер «Авеста». «Киелі Авеста кітабы» ежелгі мәдениеттен хабардар етіп қана қоймай, сол дәуірдегі заман оқиғаларынан терең мағлұматтар беріп, көне тарих беттерінен сыр шертеді және ежелгі Иран тілдерінің ең ежелгі, ең құнды ескерткіштерінің бірі болып саналады. «Авестаның» зороастризм жайындағы көп нұсқаулары бізге толық жетпеген. Оның ең көне бөлігі «Гат» деген атпен белгілі. «Киелі кітапты» — энциклопедиялық туынды деп қарастырсақ та болатын сияқты, өйткені мұнда түрлі ғылым салаларымен қатар, заңдар туралы, адамгершілік жақында толып жатқан қызықты деректер кездеседі. Сонымен қатар «Авеста»

тарихи ескерткіш те болып саналады. Мұнда ұлы пайғамбар Зороастраның есімімен аталған зороастризм діні туралы мағлұматтар осы «Авеста» ар-қылы біздің заманымызға дейін жетіп отыр. «Киелі кітапта» адамның ақыл-ойы, оның өсіп-жетілуі, еңбектенуі, өзгеруі, табыстарға жетуі және т.б. өмірлік мәселелер жырға қосылады. Сонымен қатар, әділ патша билігі, жарқын өмір сүру, тату-тәтті қарым-қатынастар орнату, іс-әрекетті ақылмен жасау, адал еңбекпен күн көру, адамдарға шексіз қайырымдылық жасау сияқты өмірлік мәселелер сөз болады.

Зороастризм бойынша, әлемде бір-біріне қарама-қарсы екі негіздің — жақсылық пен ізгіліктің құдайы, нұрдың, өмірдің, ақиқаттың рәмізі Ахура-Мазда мен зұлымдықтың белгісі, қараңғылық пен өлім таңбасы Анхра-Майньюдің арасында толастамайтын күрес жүріп жатады. Өз қарсыласына қарсы күресте Ахура-Мазда адамды жаратады. Демек, әлемде екі құдай бар, оның біреуі — мейірімді құдай Ахура-Мазда да, екіншісі — мейірімсіз құдай Анхра-Майнью.

Бұл діннің аңыздары болашақ жайындағы күрделі ілімді де уағыздайды. Олардың болжамынша, дүниежүзілік тарих 12 мың жылға созылады, оның үш мың жылы «Алтын ғасыр кезеңі», яғни үстіне бозторғай жұмыртқалайтын заман болады. Бұл дәуірде ауру да, өлім де, аш-жалаңаштық та адамды қинамайды.

Иран өркениетінің тағы бір жетістігі — ондағы ескі парсылық сына жазуы. Вавилондық сына жазуда 300 таңба болса, парсыларда бар-жоғы 43 таңба қалған.

Б.з.б. IV ғ. Иранда Сасанидтер династиясы үстемдік етті. Олар өздерінің ата-тегін құдайлармен байланыстырды, табиғат күштеріне сыйынды, отқа, суға табынды. Өкінішке орай, Сасанидтер династиясының көптеген мәдени мұралары әр түрлі тарихи жағдайларға байланысты құрып кетті. Гүлденген Сасанидтер мәдениетінен қалғаны — патша сарайлары мен сәулетті храмдардың үйінділері, ондаған алтын, күміс ыдыстар, парсы кілемдері мен жібектің қалдықтары ғана. Сөйтіп, адамзат мәдениетінің ең құнарлы бастамаларының бірі болған бұл мемлекет те құлады. Б.з.б. IV ғ. Александр Македонский жаулап алғаннан кейін Иран дәл Египет сияқты эллинистік мәдениетінің арнасына қосылды.

2.3. Ежелгі Грекия мен Рим мәдениеті

✓ *Ежелгі Грекия мәдениеті*

Антик дүниесінің өнері деп аталатын ежелгі Грекия мен Рим мәдениетінің әлемдік өркениетте алатын орны ерекше. «Антик — (көне, ежелгі)» деген ұғым. Қайта өрлеу дәуірінде дүниеге келген, бұл терминді итальян ойшыл-гуманистері грек-рим мәдениетіне байланысты қолданған. Бұл атаудың түп-төркіні «ежелгі», «көне», «қадым заман» мағынасын беретін «антиквус» деген латын сөзінен шыққан. Көне мемлекеттердің мол, мәдени мұрасы Еуропаның барлық халықтары өнерінің, көркем әдебиетінің, философиясының, театрының және т.б. дамуына, саяси және құқықтық көзқарастарының қалыптасуына елеулі ықпал жасады. Өмір шындығын нақты бейнелеп, көркемділік пен қарапайымдылық, шыншылдық пен шеберлік қасиеттерімен белгілі болған грек және рим сәулетшілерінің, мүсіншілерінің және кескіндемешілерінің даңқты мәдени туындылары — көне заман тарихы туралы ұғымымызды кеңейтіп қана қоймай, мәдениеттің асқақ үлгісі ретінде күні бүгінге дейін өз мәнін жоймай отыр.

«Көне», «қадым заман» мәдениетінің негізін қалаушылар ежелгі гректер екендігін ешкім жоққа шығара алмайды. Олар өздерін «Эллиндер»; ал өз елдерін «Эллада» деп атаған. Антик дүниесінің мәдениеті біздің заманымыздан бұрынғы бір мың жылдықтың алғашқы ғасырларында қалыптаса бастаған. Оның он бес ғасырдай уақытын қамтитын ұзақ ғұмыры біздің заманымыздың V-ғасырда Рим империясының құлауымен аяқталды.

Мәдениет тарихының қай кезеңін алсақ та, ол өзінің баға жетпес мәдени құндылықтарымен ерекшеленеді. Сондықтан да болар, ғалымдар көне мәдениеттің ішінде, әсіресе, грек мәдениетіне ерекше мән береді, өйткені ежелгі Грекияның әдебиеті, өнері, философиясы және т.б. ғасырлар бойы Еуропаның барлық елдерінің ақындарына, мүсіншілеріне, суретшілеріне, жазушыларына, композиторларына сарқылмас шалқар шабыт берді. Шындығын айтсақ, біздің дүниежүзілік мәдениетпен таныстығымыздың өзі де гректердің таңқаларлық мәдени қазынасы мен үшқыр ақыл-ой иелерімен танысудан басталады. Мұндай ақыл-ой даналығы рухани және саяси-

әлеуметтік өмірдің барлық салаларында — поэзияда, саясатта, ғылымда, құқықта, кескіндеме, сәулет, мүсін және т.б. өнер салаларында кеңінен көрініс тапты. Көне мәдениеттің жарқын беттері Эсхил, Софокл, Еврипид, Геродот, Фукидид, Демокрит, Платон, Аристотель сияқты ұлылар есімімен тығыз байланысты болды.

Грекияның көне мәдениетінің тамыры тереңде жатыр, өйткені, оның бастауында б.з.д. III—II мыңжылдықтарда Грекия жері мен Эгей теңізі аралдарын мекендеген тайпалардың өркениеті жатыр. «Эгей» өркениеті мәдениеттің қайнар бұлағы болды, міне сондықтан да грек халқының ежелгі мәдениетінің ең ерте шағы Эгей өнерімен сабақтас. Б.з.д. II-мыңжылдықта Эгей мәдениетінің аса маңызды орталықтары Крит аралы мен Пелопоннес түбегіндегі Микены болғандықтан да Эгей өркениетін Крит-Микены мәдениеті деп атайтын болған. Грек аңыздарына қарағанда Крит — ұлы жебеуші, найзағай тәңірі Зевстің туған жері. Аңыз бойынша гректердің ең басты құдайы Зевс бұқа бейнесіне еніп, Финикия патшайымы, асқан сұлу Еуропаны алып келеді, ал одан аралдың болашақ билеушісі Минос туған. Атақты Геракл өз ерліктерінің бірін дәл осы Крит аралында жасаған, құтырған бұқаға бас үйреткен. Гомер де өз дастандарында бұл арал қалаларының бай екендігін мадақтай көрсетеді. Ал шындыққа белгісіз кейбір аңыздарда Зевс пен Еуропаның баласы Минос ел билеуші патшалардың ішіндегі ең әділеттісі болыпты-мыс дейтін деректер бар. Алайда Критті осындай есімді патша тек мифологиялық шығармаларда ғана емес, грек тарихшыларының еңбектерінде кездесетінін естен шығаруға тағы да болмайды. Крит жайында египеттік текстерде де кейбір деректер ара-тұра кездесіп қалады.

Гомер дәуірінің мәдениеті (б.з.д. XI—VIII ғасырлар)

Ежелгі Грекия мәдениетінің келесі кезеңі ұлы Гомердің атымен — Гомер кезеңі деп аталады. Олай деп аталатын себебі, бұл дәуір жайындағы басты деректердің негізгі көзі — б.з.д. VIII ғ. Туған «Илиада» мен «Одиссея» дастандары. Соқыр жыршы Гомер, Платонның айтуынша, бүкіл грек елінің тәрбиешісі болды, өйткені, өзінің бүкіл тарихында ежелгі Эллин туындылары осы дастандардан нәр алған. Шындығында да Гомер дастандарының құдіреттілігі де осы бір ұлы адамның дәуір тынысын терең сезінгендігінде болса керек. Грек дастандары-

ның ішінде, әсіресе Гомер эпосы халық аңыздарының негізінде жүйелі түрде баяндалады. Жалпы грек поэзиясына халықтың қиялынан шыққан бейнелерге жан-жақты қасиеттер мен белгілер берілгендіктен болар, оны кейінгі заманда суретшілер мен мүсіншілер өз туындыларында кеңінен пайдаланды. Ежелгі Элладаның ең ұлы мүсіншісі Фидийдің «Илиаданы» оқығанда, «адамдар маған екі есе үлкен көрінеді» деген сөзінің астарында терең мағына жатқан сияқты.

Гомерлік кезеңнің IX-VIII ғасырда рулық құрылыстың орнына біртіндеп таптық қоғам қалыптаса бастады. Бай зираттардан табылған мол дүниелер де грек дүниесінде әлеуметтік теңсіздіктің үстемдік еткендігін дәлелдейді. Жаңа құлиеленушілік қарым-қатынастардың дүниеге келуіне байланысты — грек мифологиясы да жүйелі түрде қалыптаса бастады. Грек халқы да өзін қоршаған табиғаттың тылсым құбылыс-тарының құпиясын танып-білуге талпыныс жасады, қауіп-қатерлермен өз мүмкіндігінше күресе білді. Бұл өмір үшін болатын табанды да, табысты күрес болатын. Олай болса «күрес бар жерде өлім бар, күрес бар жерде жеңіс бар» деген өмірлік қағиданы ұмытпаған жөн сияқты. «Адам — бар дүниенің өлшемі» деп грек философы Протогор тегіннен-тегін айтпаған болар. Сондықтан да табиғаттың қатерлі күштерін жеңуде адамға тән қасиеттің бәрі бар, бірақ адамнан да гөрі күдіретті құдайлар бейнелерінің көптеп берілуі — грек мифологиясына тән қасиет болып саналады.

Ол бойынша: мына жарық дүниені Олимп тауы шыңын меңкендеген мәңгілік құдайлар билейді. Гректердің түсінігінде құдайлардың құдайы — Зевс бастаған даналар тобы, олар әбден жетілген, керемет адамдар сияқты. Құдайлар бейнесінің адамға жақындатылғаны соншалық, олардың бойынан тек адамға ғана тән қасиеттерді молынан табуға болады. Грекия топырағында құдайлар мен халық қаһармандары жайында талай тамаша хикаялар өмірге келді. Миф деп аталатын халықтың ауызекі шығармашылығының осы бір түрінде, сонау көне заман жөніндегі естеліктер мен ақындық қиялдың өзара ұштасып жатқандығын аңғаруға болады.

Грек ақындары, философтары, тарихшылары, мүсіншілері мен суретшілері Миф уақиғалары мен олардағы басты кейіпкерлерді өз шығармаларына арқау ете отырып, заман ағымына және онда қалыптасқан көзқарастарға сәйкес жаңа мазмұн, жаңа түр беріп отырды...

Гомер дәуірінен бізге келіп жеткен мәдени ескерткіштер онша көп емес. Солардың ішіндегі біздің заманымызға келіп жеткен

бағалы ескерткіштердің қатарына геометриялық ою-өрнектермен әшекейленген құмыралар мен қоладан жасалған мүсіндер жатады. Б.з.д. IX-VIII ғ. құмыраны өрнектеу өнерінің дамуы нәтижесінде керамика бұйымдарын әшекейлеуде геометриялық стиль қалыптасты. Геометриялық стиль керамикасының таңдаулы нұсқалары — б.з.д. VIII ғ. афиналық құмыралар. Құмыраларға салынған суреттердің көркемдігі, композициясының үйлесімділігі бірден көзге түседі. Құмыралардағы суреттер «лак» деп аталатын жылтыр қара бояумен салынған. Геометриялық стиль бойынша салынған жан-жануарлар мен адамдардың пішіндері айшықты ою-өрнектердің ырғағына үлкен шеберлікпен бағындырылған.

Археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде Дипилон зиратынан табылған әртүрлі пішінді заттар (б.з.д. VIII ғ.) көңіл аударуға тұрарлық. Бұл жерде табылған құмыралардың үлкендігі соншалық, олар адам бойынан да биік етіп жасалған. Мұндай алып құмыралар жаназа салтына арналып жасалған болу керек, өйткені олар ақсүйектердің молаларының басында ескерткіш ретінде қойылған. Бұл ыдыстар ғажайып нақыштармен безендірілген. Онда шейіт болғандарды жоқтау көріністері, өлікті жерлеу кезіндегі салттық билер, жекпе-жек сайыстар мен күймелер жарысы және т.б. шынайы бейнеленген. Бұл құмыралардың арасынан құрлық пен теңіздегі шайқастар оқиғаларын баяндайтын тың сюжеттерді: ескекшілері көп зор кемелер бейнелерін де кездестіруге болады.

Бұл кезеңнің мүсін өнеріне тән нәрсе — құдайларға сыйға тартуға арнайы жасалынған қыш немесе қола мүсіншілер. Демек, б.з.д. I — мыңжылдықтың алғашқы ғасырларында өнер саласында көркемдік кәсіп — керамика жетекші орын алды. Қалай болғанда да гомерліктер жасаған өнер туындылары арқылы қауымдық құрылыс мәдениетінен таптық қоғамға өту кезеңіндегі өмір шындығын бейнелеудегі алғашқы талпыныстармен қатар, сол кездегі адамдардың дүниетанымынан мағлұмат береді.

Гомер дәуірінде жазу болған жоқ, гректің жазба ескерткіштері негізінен «архаикалық» кезеңде туындаған. Бірақ алфавиттік жазудың алғашқы нышандары осы кездің өзінде-ақ байқала бастаған.

Негізінен, Гомер дәуірінде мәдениет құлдырау, тоқырау кезеңін басынан кешіргенімен де, дәл осы тұста грек қоғамының дамуына, мәдениеттің гүлденуіне қолайлы алғышарттар жасалғандығын естен шығармауымыз керек.

Архаикалық кезеңдегі Грек мәдениеті (б.з.д. VIII—VI ғ.)

Грекия мәдениетінің архаикалық кезеңі б.з.д VIII—VI ғ. аралығын қамтиды. («Архайос» грек сөзі, «көне» ұғымын білдіреді). Бұл кезең гректердің Мрамор және Жерорта теңіздерінің жағалауларындағы жерлерді меңгеру — ұлы отаршылдық кезеңі, бұл — құлиеленушілік құрылыстың кіруге кезеңі, грек мемлекет-қалаларының өзара саяси-әлеуметтік күрес жағдайында қалыптасу кезеңі, дәлірек айтқанда қилы-қилы қоғамдық-саяси оқиғаларға толы түбегейлі терең өзгерістер кезеңі.

Дәуір басында-ақ, әсіресе материалдық мәдениет қаулап дами бастады. Жолдар тартылып, көпірлер тұрғызылды, қалаларда су құбырлары салынды, темір қару-жарақтар кеңінен қолданыла бастады, металлургия мен құйма тәсілі одан әрі жетіле түсті. Тұрмысқа қажетті бұйымдарды шығаруды ұлғайтудың арқасында жалпы гректік рыноктар пайда болды, тұңғыш рет теңге сомдалып, сауда айналымында кеңінен қолданыла бастады. Крит-Микены мәдениетінің күйреуі нәтижесінде тығырыққа тірелген грек әлемі томаға-тұйықтықтан арылып, басқа халықтармен байланыстарының арнасын кеңейте түсті. Шындығында да, гректер көршілес жатқан халықтардан көп нәрселер үйренді. Мысалы, олар мидиялықтардан теңге-ақшалар соғуды, финикиялықтардан — алфавиттік жазуды (кейіннен оны жетілдірді) мұра етті. Қала тұрғындары арасынан шыққан байыған құлиеленушілерді «жаңа байлар» деп атады. Ру басшыларының зорлық-зомбылығына шыдамаған шаруалар қалаларға қарай ағыла бастады. Шаруалар сияқты кедейленген әлеуметтік топтардан «демос» (халық) қалыптасты. Демостың экономикалық және саяси жағынан билеп-төстеген ақсүйектерге қарсы күресі бір толастамады. Осындай таптық тартыстардың өрлеуі, жердің жетіспеуі және қала тұрғындарының шектен тыс көбеюі б.з.д. VIII—VI ғасырда етек алған «ұлы отаршылдықтың» белең алуына тікелей себепкер болды. Оңтүстік Франция мен Испанияда, Сицилия мен Апенин түбегі жағалауларында, Ніл сағасы мен Қара теңіз жағалауында 150-дей грек қала-отарлары пайда болды. Осы бір жағдайды ұлы Платон «гректер Жерорта теңізі төңірегін батпаққа жиналған бақадай қоршап алды» деп тамаша бейнелеп айтқан.

Архаикалық дәуірде рулық құрылыстың түкпілікті ыдыра-

уына байланысты көне полис-құлиеленушілік құрылыстың саяси-әлеуметтік формасы — мемлекет қалалар қалыптаса бастады. Әр поллоске қаланың өз жерімен қатар, оны қоршаған егістік жерлер де кіретін болды. Қаланың дербестігі мен тәуелсіздігін еркін азаматтар жасағы қамтамасыз етті. Олар мемлекеттік полистік құрылыс жағдайында халық жиналыстарына, сот процестеріне және мемлекеттік маңызы бар істерді шешуге қатыса алатын болды. Мұндағы шаруашылықтың жүргізілуі құлдық жүйенің мүдделеріне сай келді. Мемлекет-қалалардың орналасқан аумағы әртүрлі болған. Мысалы: Афины мемлекет-қаласының көлемі 8400 шаршы км., ал Спартаның көлемі — 2650 шаршы км. болды. Ғалымдардың пікірінше, Грекиядағы мемлекет-қалалардың жалпы саны екі мыңға жуық болған. Солардың ішіндегі ең ірілері — Афины, Спарта, Коринф, Аргос, Фивы және т.б. Саяси жағынан алып қарағанда көптеген мемлекет-қалаларға ұсақталып бөлінген Грекия, дәл осы архаикалық дәуірде басқа халықтармен қарым-қатынастар жасаудың нәтижесінде елдің бірлігі туралы ойлана бастады, сондықтан да болар бүкіл грек әлемін қамтитын «Эллада», «Эллиндер» деген ұғымдар қалыптасты. Жергілікті діндердің бірігуінің нәтижесінде жалпы гректік құдайға табыну орындары — ғибадатханалар полистер арасындағы басты экономикалық, саяси және мәдени қарым-қатынастардың орталықтарына айнала бастайды.

Ежелгі Шығыс елдері сияқты, грек дінінде де политеизм тән болып келеді. Грекияда басты құдай, құдайлардың әкесі Зевс болып есептеледі. Оның әйелі Гера — аспан құдайы және неке қамқоршысы. Зевс өзінің ағайындары: Пасейдонға теңіздегі билікті, Аидқа жер асты патшалығын берді. Сұлулық пен сүйіспеншілік құдайы Афродита мифтер бойынша теңіз толқынынан жаратылған, ол римдік аңыздарда Венера деген атпен белгілі. Венера Медицейская, Венера Таврическая, әсіресе Милос Венерасы және тағы да басқа әйгілі мүсіндер Афродитаның даңқын бүкіл дүние жүзіне паш етті.

Ежелгі Грекияның басты құдайларының бірі — жануарлар әлемінің, ағаштар мен өсімдіктер дүниесінің қамқоршысы Артемида. Әлемнің жеті кереметі болып саналатын Артемида ғибадатханасы — Артемиданың құрметіне тұрғызылған. Афина даньшпандық құдайы, оның шапағатының арқасында адамдар ғылымға ұмтылған, қолөнермен айналысқан, әйелдерді тоқыма ісіне үйреткен. Гелиос — күн құдайы, Ника (Виктория) — жеңіс құдайы, Арес — соғыс құдайы, Дионис — шарап құдайы, Гермес — сауда-саттық құдайы және т.б.

Грекияда құдайлар мен адамдардың некесінен пайда болған батырлар да ерекше құрметке бөленген. Әсіресе 12 рет ерлік жасаған Гераклдың мерейі үстем болды. Геракл (Геркулес) — ежелгі грек жұртында аты аңызға айналған нағыз халық батыры. Әкесі Зевс, анасы Алкмена, зайыбы — Амфитриона, Гераклдың көзсіз ерліктері ғасырлар бойы жырланып келді. Бір таңқаларлығы оның есімі «Илиада» мен «Одиссея» дастандары жазылмай тұрған кездің өзінде-ақ белгілі болған. Гераклдың образы өнер туындыларында да асқан шеберлікпен берілген (мүсін өнерінде «Дем алып тұрған Геракл», әдебиет саласында Софокл мен Еврипидтің шығармалары).

Құлиеленуші полистердің өсуі монументтік сәулет өнерінің дамуына, Грекияның көптеген қалаларында салына бастаған храмдар (ғибадатханалар) құрылысының етек алуына әкеліп соқты. Ғибадатханалар қалаларды одан әрі көркейтіп, оның күш-қуатын көрсетті, храм салуда полистер арасында бәсекелестік пайда болды. Сарайлық, криттік сәулет өнеріне қарағанда, бұл дәуірдің сәулет өнері храмдық болып келеді. Бірақ діни рәсімдер арнайы құрбандық орындарында, далада өткізілгендіктен храмдарға, құдайға құлшылық ету үшін емес, тек құдай мүсіндері тұратын орын ретінде ғана пайдаланылатын болған, яғни храмдар — шеберлер қолынан шыққан асқақ мүсіндердің мекені болды. Архика кезеңінің ең биік храмдарының бірі — Коринфтегі Аполлон храмы (б.з.д. VI ғасырдың екінші жартысы). Бұл храм — өзінің сәулеті жағынан қас бетінде алты колоннасы, ұзына бойында он бес колоннасы бар таңғажайып құрылыс. Құм қайран тастан қашалған колонналардың ұшы жіңішкере береді, олар әдемі жұқа сылақпен әдемі етіп сырланған. Немістің ұлы ақыны Гете сәулет өнерін «үнсіз музыка» деп бағаласа, сол бір үндестіктің ажырамас бөлшегі болып табылатын грек колоннасы — таңғажайып таза үнді, жан тебіренерлік дауыстарға толы симфония сияқты. Олай болатын себебі, грек сәулет өнерінде колоннаның рөлі зор болды, олар храмның сырт келбетін одан әрі әсерлендіріп, айқындай түсетін. Колонналар көлеңкесінен саудагерлер мен ақша ұстайтын адамдар сая табатын, жауыннан немесе ыстықтан бой тасалайтын орын ғана емес, саяси айтыстар қызып жататын грек қаласының бүкіл тіршілігі осы колонналар аясында өтетін еді. Демек, орнықты да, әсем етіп салынған грек колонналары заман талабына сай өз міндеттерін толық атқара білді.

Грекияда мүсін өнері сәулет өнерімен біте қайнасып дамыды, яғни мүсін өнері сәулет өнерін туғызды, ал сәулет өнері өз кезегінде мүсін өнерін жасады. Бүгінгі заманымызға дейін өзіндік

ерекшеліктерін, сыр-сипатын сақтап келген өнердің құнды ескерткіштерінің көпшілігі дәл осы кезеңде жасалды. V ғ. ортасында Афиныда жұмыс істеген ұлы мүсінші Мирон бейнелеу өнерінің дамуына орасан зор әсер еткен таңғажайып мүсіндер жасады. Олардың қатарына қоладан құйылған құдайлардың мүсіндері, атлеттер мен жануарлар бейнелері және т.б. жатады. Болашақ ұрпаққа римдік бірнеше мәрмәр көшірме арқылы жеткен «Диск лақтырушы» деген мүсінді алып қарастырып көрейікші. Диск лақтырушы қолындағы ауыр дискіні кейін сермеп, енді ғана лақтырайын деп тұрған сәтінде бейнеленген. Оның бұлшық еттері шиыршық атқан, денесі доғадай иілген, бірақ өңі өте сабырлы, барлық ықыласын, ынта-жігерін тек жеңіске арнаған. Балғын жастың ерік-күші мен қайраты сомдалып берілген. Сайып келгенде, шоқтығы биік бұл туындысында Мирон өз күшіне сенімді арынды атлеттің, өз елінің ержүрек, дене бітімі мінсіз азаматтың асқақ бейнесін жасаған. Жалпы грек халқының ой-санасында атлеттің дәл осындай сұлулық мұраттарын, қайраты мен қаһармандық бейнелерін өмірдің өзі қалыптастырды. Бұл жағдай құдайлармен қатар адамдарды да бейнелейтін алып жалаңаш жігіттер мүсіндерінен кең көрініс тапты: олар «куростар» (жігіт, «бозбала» деген мағынаны білдіреді) деп аталды. Ойымыз дәлелді болу үшін архаикалық өнердің ең көне ескерткіштерінің қатарынан орын алатын — б.з.д. VII—V ғасырлар шамасында тарғыл мәрмөрдан жасалған куростың (бозбаланың) үш метрлік алып мүсінін алып қарастырайықшы. Жалаңаш пішінді қашағанда мүсінші атлеттік мықты денеге тән белгілерді — жігіттің кең иығы мен қыпша белін әсерлі етіп көрсетуге баса назар аударған. Аяқтары алып бағана тәріздес, тізесі мен тобықтары тырысып тұр, бұлшық еттері білеуленген, езуінен астарлы күлкінің табы байқалады. Бұл мүсін — өміршіні дәріптеу үшін емес, еркін адам құдіретін, оның бойындағы ізгілік қасиеттерді мадақтау үшін жасалғандықтан, бұл тұлғалар грек мәдениетінің гуманистік мұраттарымен үндеседі деп толық сеніммен айта аламыз.

V ғ. ортасына қарай Афины қаласы бүкіл грек елінің ең ірі мәдени орталығына айналды. Елдің түкпір-түкпірінен жиналған дарынды мүсіншілер, шеберлер мен құрылыс мамандары астананың сол кездегі сәулет және мүсін өнерінің тамаша үлгісіне айналуына зор үлес қосты. 200 мыңнан астам халқы бар Афины сол дәуір тұрғысынан алып қарағанда 10 мыңнан астам үйі бар үлкен қала болып саналатын. Өнер саласындағы кереметтердің кереге көтеруі Афины қаласының акрополи Пе-

рикл мен оның жан досы Фидийдің есімдерімен тығыз байланысты болды.

Периклдің қолында шексіз билік болғанымен, ол оны асыра пайдаланған жоқ. Ол бар күш-жігерін Афиныны көркейтуге жұмсады, өнер атаулыны қанатының астына алып, қалаға таңдаулы өнер шеберлерін топтастырды. Вольтер Афинының ұлы мәдени дәуірін «Перикл ғасыры» деп тегіннен-тегін айтпаса керек. Перикл ең алдымен парсылар талқандаған Афины Акрополін қайтадан жаңа рухта қалпына келтіруді қолға алды. Ежелгі Русьте Кремль қандай орын алса, Элладада Акрополь де сондай жоғары бағаланатын. Ол храмдар мен басқа қоғамдық мекемелерді қабырғаларының аясына алған, соғыс кезінде халықтың бас сауғалар орнына айналған қала қамалы болатын. Афины акрополи — ізгілік пен сұлулық нұрына бөленген адамның шығармашылық еркі мен бізді қоршаған табиғат дүниесінде жүйелі тәртіп орнататын адамның ақыл-ойының жемісі, ендеше ол еркіндік рухына толы таңғажайып өнер ескерткіші болып саналады. Афинының сәулет өнерінің дамуына зор үлес қосқан ұлы ойшыл Фидий болды. Ол Афинда туып-өскен, шамамен 500 ж. туып, 430 ж. қайтыс болған. Афины акрополи Фидийдің туындысы екендігін ескерсек, оның сәулет өнеріне қосқан үлесінің қандай болғандығын анықтап жатудың қажеттілігі болмайтын сияқты. Ұлы мүсінші қиялының ұшқырлығы Перфеон сарайындағы биіктігі 12 метрлік Афина мүсінін жасаған кезде айқын аңғарылады. Алтынмен қапталған піл сүйегін соншалықты шеберлікпен қиюластырып, осындай биік те, дара тұлғаның өзіндік көркемдік шешіммен жасалынуы суретшіге оңайға да түспеген сияқты. Өйткені, Зевстің сүйікті қызы Афина нұрлы аспанның қыз құдайы. Ол әкесімен бірге күн күркіретіп, найзағай ойнатады, сонымен бірге жылу мен жарық та береді. Диханшылықтың, әрі асқан кемеңгерліктің, мөлдір парасаттың, ақыл-ойдың, ғылым мен өнердің құдайы. Міне, осындай қасиетті қыз құдайдың бейнесін жасау ұлы Фидийдің үлесіне тиді және ол бұл міндетті асқан шеберлікпен жүзеге асыра білді.

Шындығында да, ежелгі грек жұртының мүсіншілері әрі сұлу, әрі сымбатты рухани жан дүниесі бай кейіпкерлерді асқан шеберлікпен бейнелей білген. Сондай ғаламат туындылардың бірі — «Милосск Венерасы». Адамзат баласының сан мың ұрпағын осы уақытқа дейін таң қалдырып, небір асқан ақыл-ой иелерін бас идірген осы бір таңғажайып ескерткіштің авторы —

Кіші Азиялық мүсінші Агесандр. 1820 ж. Жерорта теңізінің бір аралынан табылған бұл бейне қазір Парижде, Лувр музейінде сақтаулы. Шебер мүсінші Агесандрдың қолынан шыққан махаббат құдайы Венераның бейнесі өзінің құдіреттілігімен таң қалдырады. Өкінішке орай, сан ғасыр бойы ғұмыр кешкен бұл сұлу мүсін бізге жолдарын жоғалтып жеткен еді. Луврға Венера сұлу келеді дегенді естігенде төсек тартып жатқан ұлы ақын Гейне музейге қол арбамен жетіпті. Осынау сұлулық падишасының бейнесін көрген уақытта адам танымастай шексіз бақытқа бөленіп, көкірегі қарс айырыла «Ах, мен неге сол мезет көз жұмып өліп кетпедім екен» деген екен. Сымбаттылықтың символы болған бұл ұлы мүсін талай ақындар мен дастандардың арқауы болды.

Антикалық сәулет өнерінің шыңы — ежелгі заманның өзінде-ақ дорийлік стильдің ең тамаша ескерткіші деп танылған Парфенон сарайы еді. Ал осы таңғажайып ғимараттағы Фидий қолынан шыққан мүсіндер — сұлулықтың шынайы қазынасы, адам рухының ең асқақ талпыныстарының шындық тұрғысынан бейнеленуі. Фидийдің нақақтан жала жабылып, Афиныдан қуылуы оның — кеменгерлігі мен мәртебесіне ешбір нұқсан келтіре алмады. Басқаны былай қойғанда, Антика керамикасының тұтас бір кезеңі Фидий есімімен аталады.

Грек халқының сәулетшілік өнері мен мүсін өнерінің гүлденген дәуіріне грек сурет өнерінің гүлденуі түспа-түс келеді. Сурет өнері саласындағы тамаша жаңалықтар дәл осы кезеңде ашылған. Солардың бірі — ғасырлар арнасында жоғалып, тек екі мың жылдан кейін ғана, яғни Қайта өрлеу кезеңінде ашылған «сәулелі көлеңке» өнері. Ежелгі авторлар бұл «өнерді ең алғашқы игерген» Афины Аполлодоры деп санайды. Ол өз палитрасына көмескілікті бірінші болып енгізгендіктен, «Көлеңкені бейнелеуші» деген атақ алған. V ғасырда сондай-ақ Паррасий мен Тиманфр сияқты суретшілер драмалық көріністерді салып, адам бойындағы терең сезімдерді асқан шеберлікпен бейнелей білген, мұның өзі грек өнерінің жаңа дәуірге көшуін білдірді.

Бұл кезеңде әдебиет саласында да тамаша туындылар өмірге келді. Солардың ішінде шоқтығы биік ақын Гесиод болды. Ол жазған «Теогония» (құдайлардың шығу тегі жөнінде) және автордың өзінің өмір жолына арнаған «Еңбектер мен күндер» атты дастандары — гректердің көңілінен шықты. Әдебиет саласында басты орынға шыққан лирикалық поэзияның өкілдері

адамның ішкі жан-дүниесін жырлауға ерекше назар аударды. Бұл жаңа жанрдың көрнекті өкілдері Архилог (б.з.д. VII ғасырдың екінші жартысы), Солон (б.з.д. 635—559 ж.), Алкси (б.з.д. VII ғ. аяғы мен VI ғ. бірінші жартысы), Анакреонт (б.з.д. 570—478 ж.) және т.б. Өзіндік сипаты бар архаикалық мәдениет дүниежүзілік мәдениетте айрықша рөл атқарған Эллада тарихындағы жаңа кезеңге — классикалық гүлдену дәуіріне даңғыл жол ашып берді.

Грек классикасы мәдениеті (б.з.д. V — IV ғасырлар)

Б.з.д. грек-парсы соғыстары (500—449 жылдар) ежелгі Грекияның тарихындағы бетбұрыс кезең болды, өйткені дәл осы уақыттан бастап грек мәдениетінің классикалық кезеңі басталды. Азаттық жолындағы күресте парсылардың талқандалуы ежелгі Грекия мемлекет-қалаларының қоғамдық құрылысының артықшылығын көрсетіп қана қоймай, азаматтық сананың артуына, ең бастысы — классикалық құлдық қоғамның толық қалыптасуына, ал өз кезеңінде полистік демократияның дамуының нәтижесінде экономикалық және саяси өмірдің жанданып, мәдениеттің гүлденуіне әкеліп соқты. Б.з.д. V ғ. Афины, әсіресе Периклдің (б.з.д. 444—429 ж.) басшылығы кезінде аса ірі мәдени орталыққа айналды. Афинының рухани өмірінде демократиялық құрылыстың орнығуы — грек театрының гүлденуімен, трагедиялық және комедиялық шығармалары дүниежүзілік әдебиеттің асыл қазынасына енген Эсхилдің, Софоклдың, Еврипид пен Аристофанның шығармашылықтарымен тұспа-тұс келді.

Архаикалық дәуірде әдебиет саласында лирикалық жанр үстемдік етсе, ендігі жерде трагедия мен комедия жанрлары басты орынға шықты. Дәл мағынасында трагедия деген сөз — «ешкілер әні» деген мағына береді. Ол — ешкі терісін жамылып, өзіл-оспақтық сарында хормен өлең айтудан шыққан. Афинада Дионис құдайдың құрметіне байланысты жалпы мемлекеттік мейрамның бекітілуі — трагедияның мерейін жоғарылата түсті. Мифологиялық кейіпкерлерге толы грек трагедияларының басты мазмұны — халықтың өз теңдігі мен әлеуметтік әділет жолындағы қаһармандық күресінің сан саласына арналған. Грек трагедиясының Гомер дастандары сияқты үлкен тәрбиелік мәні болды. Сонымен бірге трагедиялық

кейіпкерлер гректердің бойында адамгершілік, парасат сезімдері, азаматтық биік этикалық асыл қасиеттерді нығайтты. Трагедияда грек мәдениетінің катарсис (тазару) деп аталатын ұғымы кеңінен көрініс тапты. Трагедия жанрының гүлденуі Эсхил, Софокл, Еврипид сияқты үш драматургтердің есімімен тығыз байланысты болды. Адамзат мәселесі, адамның тағдыры, әділеттілік пен игілік және т.б. мәселелер осы бір даналар назарында болды, бірақ олардың әрқайсысының өзіндік ой-толғамдарының, өзіндік көзқарастарының бар екендігі аңғарылып тұрды.

Бұл трагедиялар грек театрларының басты қойылымдарына айналды. Жалпы грек театры ойын-сауық отауы ғана емес, нағыз халықтың тәрбиешісіне айналды, грек жұртының сана-сезімі мен өмірге деген көзқарастарын қалыптастырды. Археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде аршылып алынған грек және рим театрлары бүгінгі заманға дейін сақталынған. Б.з.д. IV ғасырдың аяғынан бастап ағаштан жасалынған театрлардың орнын тастан салынған театр басты. Мысалы, құрылысы бір ғасырға созылған, 17 мың адам сиятындай етіп салынған атақты Дионис театры Афины тұрғындарының үлкен өнер ордасына айналды. Театр қойылымдары — діни мейрамдардың бір саласы болғандықтан, оған жүздеген-мыңдаған адамдар қатысатын. Көне заманда драмалық шығармаларда ойнаған актерлерді өте жоғары бағалаған. Олардың атақтыларының аты-жөндері мәрмәр тақтаға ойылып жазылып, Дионис театрына қойылған, ал кейіннен мемлекеттік архивке тапсырылатын болған. Осының нәтижесінде бізге 62 трагедия және 82 комедия жанрларында өнер көрсеткен актерлердің аттары белгілі болып отыр.

Классикалық грек трагедиясының негізін қалаушы — ұлы Эсхил (б.з.д. 525—456 ж.) болды. Эсхилге дейін бүкіл кейіпкерлерді бір-ақ актер ойнайтын болса, енді сахнаға екінші актер шығарылды, соның арқасында драмалық сахна көріністері жандана түсті. Осы орайда, драмалық қойылымдарда маскалардың, декорациялардың қолданылуы да Эсхилдің есімімен тығыз байланысты екендігін айта кеткен жөн. Эсхил трагедияларында шындық, әділеттілік, діни-этикалық мұра ұғымдары одан әрі айқындалып, азаматтардың рақымшылдығы мен адамгершілігі, өз еліне деген сүйіспеншілігі басты орынға шықты. Мысалы, «Құрсаулы Прометей» трагедиясының басты тақырыбы патриотизм мен рақымшылдық болса, ал «Орестей» трилогиясында адам тағдыры кеңінен көрініс тапқан. Адам тағдыры мәселесі грек трагедиясының дарынды өкілдерінің бірі

Софоклдың (б.з.д. 497—406 ж.) шығармашылығында өзінің заңды жалғасын тапты. Ол өз шығармаларында еркіндікке толы азамат еркіннің әділетсіз қатал тағдырға қарсылығын тамаша суреттей білді. Софоклдың «Эдип патша» деп аталатын ұлы трагедиясының күні бүгінге дейін әлем сахналарынан түспеуі көп нәрсені аңғартса керек.

Б.з.д. 480—406 ж. аралығында өмір сүрген Эврипид психологиялық драманың негізін қалады. Оның «Медея» және «Федра» трагедиялары да адам өліміне әкеліп соғатын шым-шытырық өмірлік уақиғаларға толы болып келеді.

Ежелгі Грекиядағы комедия жанрының тамаша өкілі — Аристофан (б.з.д. 445—385 жылдар шамасы) болды. Оның комедиялық туындыларында халықтың күнделікті өмірі, тұрмыс-тіршілігі басты орын алды. Сондықтан да болар, оның комедияларындағы кейіпкерлер әдетте халық атынан сөйлеп, халықты қанап, алдап-арбаушыларды өткір сынға алады. Ұрылар сияқты қоғамға жат элементтермен қатар, ақылы мен арын сатқан ел билеуші философтарды да әжуаға ұшыратады. Оның «Салт аттылар», «Бейбітшілік», «Лисистрата» және т.б. комедиялары саяси мазмұндағы шығармалар қатарына жатады. Аристофан грек театрының халықтың дәстүрлеріне сүйне отырып театр сахналарында мималарды (өмірдің күнделікті жағдайларын бейнелейтін шағын көріністер) кеңінен пайдаланды. Дәл осы кезеңде пантомима жанрының туындауы комедия жанрын одан әрі түрлендіріп, оның халықтық сипатын айқындай түсті.

Б.з.д. V ғ. грек тарихнамасы қарқынды түрде дами бастады. Оған үлкен үлес қосқан сонау көне заманның өзінде-ақ «тарихтың атасы» деген атақ-даңққа ие болған Геродот (б.з.д. 484—430 ж.) болды. Оның тақырыбының негізгі арқауы грек-парсы соғыстары болып табылатын «Тарих» атты еңбегі баға жетпес тарихи мұралардың қатарынан орын алды. Көне заманның ұлы тарихшыларының бірі — Фукидид (б.з.д. 460—400 ж.) өзінің «Пелопоннесс соғыстары» атты еңбегінде алғаш рет ғылыми — шыншылдық әдісін кеңінен қолданып, сол кезеңдегі тарихи уақиғалардың өзара байланыстарын ашу арқасында, халықтың саяси білімінің артуына себепкер болды.

Б.з.д. V—IV ғасырда жасалған сәулетшілердің, мүсіншілер мен суретшілердің даңқты өнер туындылары кейінгі ғасырларда да үлгі-өнеге алуға лайық болды, сондықтан да оларды классикалық мұра, яғни үлгі деп есептейміз. V—IV ғ. өнер — грек классикалық өнері деген атақ алды. Б.з.д. V ғ. сәулет өнері ар-

хаикалық кезеңнің белгілерін сақтағанымен, өзіндік жаңаша түрге, жаңаша мазмұнға ие болды, колонналармен қоршалған ғимарат, периптер типі дамып, жетілді. Дорлық ордер храмдары жетекші орын алып, олар бұрынғы б.з.д. VI ғасырдағы аумақты жер бауырлаған храмдармен салыстырғанда зор тұтастық пен жарастыққа ие болды. Б.з.д. V ғасырдың өнер шеберлерінің алдында тұрған ұлы мәселелердің бірі — сәулет өнері мен мүсін өнері бір-бірімен етене байланыста көрсету міндеті ойдағыдай шешілді. Қорыта келгенде, классикалық дәуір өнерінің басты жеңісі, адамның архаика өнерінің шарттылығынан құтылған тәуелсіз, табиғи қалпын бере білу шеберлігі болып табылды.

Грекия тарихындағы ұзаққа созылған қанды соғыстар (тарихқа Пелопоннесс соғысы — деген атпен кірген Афины теңіздер державасы мен Спарта бастаған Пелопоннесс одағының өзара әскери қақтығыстары) Афинының жеңілісімен және ол басқарған қалалар одағының ыдырауымен аяқталды. Соғыс құлиеленушілік қоғамның қайшылықтарын одан әрі шиеленістіріп, мемлекет — қалалардың дағдарысын тудырды. Үздіксіз саяси және әлеуметтік күрес грек мемлекеттерін әбден титықтатып, б.з.д. IV ғ. екінші жартысында олардың жаңа қуатты держава — Македонияның қол астына өтуімен аяқталды.

Қоғамда орын алған өртүрлі қоғамдық қақтығыстар б.з.д. IV ғасыр адамдарының көзқарастарына елеулі өзгерістер енгізді. Құлиеленушілік қоғам демократиясы дағдарысқа ұшырап, қоғамдық өмір мәселелеріне салғырттық, өз қаласының тағдырына самарқаулық байқалды, жеке бастың мүддесі қоғамдық мүддеден жоғары тұрды. Философиялық мектептердің біразы мәдениет жетістіктерінің бөрінен безіп, адамның табиғат аясына кетуін уағыздаса, екіншілері адамдарды «алаңсыздыққа» шақырып, «елеусіз өмір сүру» принципін уағыздады. Қоғамдық өмір мәселелерін белсене сынаған Аристофан комедияларының орнына өз заманының саяси оқиғалары атүсті суреттелетін мән-мағынасыз комедиялар пайда болды. Міне, осындай тарихи жағдайда грек мәдениетінің тағы бір кезеңі — тоқырау кезеңі басталды.

Эллинизм дәуірінің мәдениеті (б.з.д. IV ғ. аяғы — б.з. I ғ.)

Эллинизм — ертедегі грек құлиеленушілік қоғамның соңғы, аяқталған кезеңі болды. Грекия тарихындағы бұл тарихи кезең Александр Македонскийдің (б.з.д. 356—323 ж.)

бүкіл Грекияны жаулап алуымен тығыз байланысты болды. Ол он жыл ішінде, б.з.д. 334 жылдан 324 ж. дейін, Кіші Азия жағалауынан Үндістан шекараларына дейін, Қара теңізден араб сараларына дейінгі ұланғайыр жерді басып алды. Ежелгі дүниеде дәл осындай орасан зор мемлекет ешуақытта да болып көрмеген болатын. Сөйтіп, грек мәдениеті тарихында эллинизм кезеңі басталды. Бұл дәуір Александр Македонский державасының барлық жерінде грек мәдениетінің таралу дәуірі болды, яғни бұл кезеңді Шығыс және Батыс елдері мәдениетінің тоғысу кезеңі десек те қателеспеген болар едік. Өздерін парсы билеушілерінен азат еткені үшін Египет абыздары Александрды күн құдайы Амонның перзенті деп жариялады. Ал Александр өзін Македонияда да, Грекияда да құдай деп санауға әмір берді. Ұлы Александрдың бұл зор мемлекеттің құрылымында грек мәдениеті жетекші орында болды. Барлық заманның дерлік ең ірі қолбасшысы және жиһангері ретінде даңққа бөленген, ұлы Александр отыз үш жасында дүние салды. Ол өлгеннен кейін (б.з.д. 323 ж.) бұл империя ыдырап, бірнеше патшалық династиялар құрылды.

Сауданың қаулап өсуі, әсіресе Шығыста жаңа қалалардың дүниеге келуіне зор ықпал етті. Мысырдағы Александрия, Сириядағы Антохия мен Кіші Азиядағы Перғама эллиндік елдердің мәдени орталықтарына айналды. Шығыс елдерінде грек қалаларының пайда болуы Мысыр мен Вавилонның мәдени мұрасымен, ғылыми жетістіктерімен гректердің кеңірек танысуына даңғыл жол ашса, ал өз кезегінде жаулап алынған халықтар грек мәдениетін қабылдады. Сөйтіп, Грекияның сан ғасырлар бойы жинақталған мәдени жемістерінің шығыс өркениетімен өзара үштасуының зор тарихи маңызы болды. Эллинизм дәуіріне дейінгі кезеңдердің өзінде-ақ шығыс елдерін аралаған грек көпестері мен теңізшілері пирамидалар мен храмдардың аса қомақтылығына, патша сарайларының сән-салтанатына, дарынды шеберлердің қолынан шыққан монументтік мүсіндер мен әсем етіп салынған қабырғалық өрнектерге таң-тамаша қалатын. Өз кезегінде Грек қалаларының бай құлиеленушілері Шығыс шеберлерінің аса сәнді маталарын, металдан жасалынған көркем бұйымдарын да жоғары бағалаған. Одан қалды гректерді Ежелгі Шығыс халықтарының діни ұғымдарынан туған мифологиялық туындылары да барынша баурап алды, тіпті эллиндік мифологияға ұқсас нышандар да табылды. Мысыр мен Алдыңғы Азия өнерінің сәндік өрнектеріне еліктеу ою-өрнектерді таңдаған кездерде айқын сезілді. Ежелгі Шығыс мифологиясы

бейнелерінің ықпалымен архаикалық құмыра өрнектеу өнерінде арыстан денелі, әйел басты, құс қанатты сфинкстер, қанатты жылан, құйрықты дио-пері адамдар, бүркіт басты, қанатты арыс-тандар-грифондар, өлгендердің аруағы болып есептелінетін адам басты құстар — сиреналар және т.б. пайда болды.

Сонымен Шығыстың ежелгі мәдениетімен жанасу жағдайында грек мәдениеті жаңа сатыға көтерілді. Жаңа мемлекеттер өзінің күш-қуатын орнықтыру мақсатында бұрын-сонды болып көрмеген көлемде қалалар салу ісін қолға алды. Ел билеушілері өз сарайларының сән-салтанатына ерекше мән берді және өз үстемдіктері мен даңқын арттыру үшін өз маңына өнер мен ғылым өкілдерін топтастырып, өз сарайларын мәдени орталыққа айналдыруға барынша күш салды. Жер-жерден жиналған ірі ғалымдар мемлекет есебінен ғылыми жұмыстар жүргізді. Сондай ғалымдардың, өнер адамдарының ең көп шоғырланған жерлерінің бірі — Александриядағы патша сарайындағы ғылыми орталық болып саналатын Мусейон болды. Бүгінгі «музей» сөзінің шығу тегі осы муза ордасымен сабақтас. Мұнда Архимед, Эвклид сияқты талай ғұлама адамдар ғылыми жұмыстармен айналысты. Муздар храмы тез арада халықаралық академияға, ірі ғылыми мәдени орталыққа айналды. Бұл дәуірдегі ғылыми жаңалықтардың басым көпшілігін Александрия ғалымдары ашты. Мысалы, Эвклид геометрияның бастауы туралы еңбек жазды, Гиппарх іргелі жұлдыз каталогын құрастырды, географ Эратосфен жер шеңберін біршама дәл анықтады, астроном Аристрих Самоский тұңғыш рет жер мен планеталар күнді айналады деген даньшпандық болжам айтты. Ең бастысы — Александрияда дүние жүзіндегі кітаптардың басым көпшілігі шығарылды, дәлірек айтқанда, ғылымның барлық саласынан шығармалар жинақталған 700 мың папирус орамы бар әйгілі кітапхана орналасты.

Біздің ойымызша, эллинизм өнерін бірыңғай тұтас өнер деп қарастыруға болмас. Өйткені, бұл дәуірде Александрияда, Пергамда, Грекияда, Родос аралында, Сирия қалаларында дербес өнер дәстүрлері болды. Бірақ оған қарамастан сәулет, мүсін және сурет өнерлері бүкіл орасан зор эллиндік дүниеде гүлдене берді.

Б.з.д. II ғ. өмір сүрген атақты мүсінші Александр (Агесандр)-дың қолынан шыққан Париждегі Лувр музейінің мақтанышы «Милос Венерасы» деген атпен тарихқа енген Афродитаның мүсіні қазір бүкіл дүние жүзіне белгілі болып отыр. Бұл мүсіннің өн бойында грек өнерінің ғасырлар бойғы үздік жетістіктері ғажайып үндестік тапқан. Махаббат құдайының бұл сырлы

бейнесі өзінің маңғаздылығымен де, нәзіктігімен де көрген адамды бірден баурап алады.

Әлемнің жеті ғажайыптарының қатарындағы «Александрия шырағы» эллинистік дүниенің сауда жолдарының орталығымен қатар, эллинизм мәдениетінің ордасы болғандықтан «Жаңа Афины» деген атаққа ие болған Александрияда тұрғызылды. Бұл жағдай эллинизм дәуіріне біртұтас жобамен салынған алғашқы қалалардың бірі болып саналатын Александрияның даңқын одан әрі арттыра түсті. Шырақ биіктігі 120 метрлік, үш қабатты мұнара сияктанып салынды, ұшар басында теңіз әміршісі Пассейдонның қола мүсіні орналастырылды. Шырақтың айналып тұратын жүйесі күмбезде жанған оттың жарығын одан әрі күшейте түскен, соның арқасында от 60 шақырым жерден көрінетін болған. Шырақ Александрияның әрі бекінісі, әрі қарауыл мұнарасы болған, мұнараға астрономиялық жабдықтар, желбағар (флюгер), сағат орнатылған. Рим империясы құлағаннан кейін шырақ төңірегіне жарық шашуын тоқтатты, ең соңында жер сілкінісінен күйреді. Көне шырақтың қалдықтарын кейіннен түріктер бекіністер салуға пайдаланған, ол бекіністі қазіргі уақытта да көруге болады.

Грек өнерінің соңғы айтулы мәдени ескерткішінің бірі — Троялық абыз Лаокоон мен оның балаларының апат болуын бейнелейтін мүсіндер тобы. Бұл таңғажайып өнер туындысын жасаушылар родостық шеберлер — Агесандр, Полидор және Афандор болды. Мүсін сюжеті Трояның күйреуі жөніндегі аңыз-хикаядан алынған.

Эллинизм дәуірінде дін саласында жаңа құбылыстар байқалды. Солардың бірі кейбір ежелгі шығыс елдеріне тән, патшаны құдай дәрежесінде мадақтауға негізделген — монархтарға табынушылық болды. Патшалық етуші монархтар мен олардың әйелдері құдайлар деп танылып, оларға құдайлардай сый-құрмет көрсетіліп, храмдар салынды. Эллинистік діннің екінші бір белгісі — «Тағдырға табынушылық» адамдарға үстемдік етуші табиғат пен қоғамның сұрапыл күштері жайындағы гректердің ескілікті ұғымдарымен байланысты өмірге келді. Бірақ эллинистік дінге ерекше тән қасиет — синкретизм еді (гректік және шығыстың діни ұғымдарының түрлі элементтерінің өзара араласып кетуі).

Қорыта келгенде, ежелгі грек мәдениетінің шұғыласы антика өркениетінен анағұрлым кеш пайда болып, ғасырлар бойы өз сәулесін түсіріп келеді. Б.з.д. IV ғ. пайда болған эллинистік мемлекеттер көп уақыт өмір сүрген жоқ, өйткені б.з.д. II-I ғ. өзінде-ақ олардың көпшілігін құлиеленушілік Римнің қалың

қолы жаулап алды. Дәл осы тұстан бастап қазіргі Италия мемлекетінің жері көне мәдениеттің орталығына айналды. Сөйтіп антика өнерінің жаңа тарауы болып есептелетін Ежелгі Рим мәдениеті басталды.

Ежелгі Римнің мәдениеті

Этрустар мәдениеті Апенин түбегіндегі ең көне өркениет болып саналды. Б.з.д. I мыңжылдықта Орталық және Солтүстік Италияның жерінде Этрустық мемлекет-қалалар федерациясы құрылды. Этрустардың шыққан тегі мен олардың тіл құпиясы осы уақытқа дейін толық ашылған жоқ. Көптеген ғалымдардың пікірінше, олар Италияға Кіші Азиядан б.з.д. IX—VIII ғасырда келген және олардың мәдениеті итальян топырағында гүлдену шегіне жеткен. Этрустар егіншілікті жетік меңгерген. Оған дәлел ретінде олардың жасанды суландыру жүйесіне кеңінен пайдалануы мен батпақты жерлерді құрғатып құнарлы жерге айналдыруын айтсақ та жеткілікті сияқты. Грек аңыздарында этрустардан шыққан ержүрек теңіз қарақшылары туралы айтылады. Б.з.д. VIII—VI ғ. Этрурия ықпалы Жерорта теңізі өңірінің бүкіл батыс жартысына тарады. Этрустар салған жолдар, көпірлер және қазған каналдар құрылыс техникасының жоғары дамығандығын көрсетті. Олар туралы Рим тарихшылары таңырқай жазған.

Б.з.д. VI ғ. Этрурияның 12 ірі қаласын біріктірген одақ қалыптасты. Бұл федерацияның діни орталығы Вольсини қаласы болды. Б.з.д. VI ғ. бастап этрустер өркениетіне Италияның оңтүстігіндегі грек отарлары арқылы эллиндік мәдениеттің ықпалы тие бастады. Олар грек алфавитін пайдаланатын болды, тіпті алтын теңгелер де грек үлгісі бойынша құйылды. Ең бастысы — ежелгі Элладаның өнері, дәлірек айтқанда театр өнері, мүсін өнері және т.б. ерекше әсер етті. Этрустар гректер сияқты 12 құдайға табынды және олардың мифологиялық ұғымдарын қабылдады. Бірақ олардың діни көзқарастарында, наным-сенімдерінде өзіндік ерекшеліктер де байқалады. Өйткені, этрустардың дінінде табиғат құбылыстарына қарап, құстардың ұшқаны мен құрбандыққа шалынған малдардың ішек-қарны, сүйектері арқылы бал ашу кеңінен тарады. Этрустар құдайлар үштігін — Юпитерді, Юнонаны және Минерваны бас құдайлар деп ерекше бағалап, олардың құрметіне үш храм салғыздырды.

Этрустардың әлем туралы, дүниенің жаратылуы туралы түсініктері вавилондықтарға өте ұқсас болды, ал мұның өзі оларды шығыс елдері мәдениетімен де жақындастыра түсті.

Б.з.д. VII—VI ғ. Этрурия шеберлері Жерорта теңізінің барлық елдеріне танымал өзгеше керамика жасауды меңгерді және асыл металдарды өңдеу тәсілдерін жетік меңгерудің арқасында өте нәзік зергерлік бұйымдар жасауды жолға қойды.

Этрурия мәдениетінің гүлденген кезеңі б.з.д. VII мен V ғ. Бірақ үздіксіз соғыстар мен әлеуметтік қақтығыстардың салдарынан саяси қуатынан айрылған Этрурияның мәдениеті де V ғ. басынан бастап құлдырай бастайды. Б.з.д. 474 ж. оңтүстік италиян қалаларының біріккен флоты этрустарға күйрете соққы берді, сөйтіп құлиеленушілік Рим біртіндеп бүкіл Этрурияны өз қол астына бағындырып тынды. Саяси дербестіктен айрылған соң Этрис өнерінің өзіне тән ерекшеліктері кеми бастады. Алайда, Этрурия өнері Эллин мәдениетінің ықпалымен біржола жоғалып кеткен жоқ, өз кезегінде бұл ежелгі мәдениет көршілес италиян халықтарына, оның ішінде, әсіресе, римдіктерге орасан зор ықпал жасады. Этрустар өнері Римнің дініне, сәулет өнеріне, мүсін өнеріне әсерін тигізіп, Римнің көркемдік творчествосын қалыптастыруда елеулі рөл атқарды. Осы орайда жазу, дәлірек айтқанда Рим цифрлары осы этрустардан қалған мұра екендігін атап өткен жөн. Римнің тарихы дәстүр бойынша қаланың негізі қаланған кезден, яғни б.з.д. 753 жылдан басталады. Ежелгі тарихшылардың деректеріне қарағанда VIII—VI ғ. Римді патшалар басқарған, сондықтан бұл уақыт шеңбері патшалық дәуір деп аталады. Ал олардың ең соңғы үшеуі этрустардың Тарквинийлер әулетінен шыққан, жалпы Римді басқарған патшалардың жалпы саны жетеу. Патшалық кезінде қала тас қорғандармен қоршалып, онда су құбырлары жүргізілді және гладиаторлар ойындарына арналған тұңғыш цирк салынды.

Тарихи деректерге қарағанда, Римдегі этрустар үстемдігі б.з.д. 510 ж. аяқталды, көтеріліске шыққан халық Тарквинийлер әулетінің соңғы патшасы Гордыйды (б.з.д. 534/533—510/509 ж.) тақтан түсірді. Этрустар қуылғаннан кейін Рим республикасының кезеңі басталды.

Республика дәуіріндегі Римнің мәдениеті (б.з.д. IV—I ғасырлар)

Б.з.д. IV—III ғасырларда Рим этрус қалаларымен қоса, бүкіл Апенин түбегін өзіне бағындырды, ал III—I ғасырлардағы қантөгіс соғыстарда римдіктер өздерінің басты бәсекелесі Карфагенді күйретіп, одан соң іле-шала Грекия мен Шығыс

Жерорта теңізі өңіріндегі біраз мемлекеттерді жаулап алды. Бұл жайында аса көрнекті грек тарихшысы Полибий былай деп жазды: «Римдіктер белгілі дүниенің бәрін дерлік өзіне бағындырып алды, сөйтіп, өз күдіретін ата-бабаларының үш ұйықтаса түсіне кірмеген, ал кейінгі ұрпақтары басып оза алмайтын шырқау биікке көтерді». Б.з.д. I ғасырда Рим ежелгі дүниенің аса ірі құл иеленуші мемлекетіне айналды.

Дүниежүзілік өркениетке гректердің де, римдіктердің де қосқан үлесі ұшан теңіз, бұл ұлы халықтар бірін-бірі толықтырып отырды. Міне, сондықтан да болар, қазіргі Еуропа мәдениетінің іргетасын қалау — бұл ұлы халықтардың ортақ мақсаты, ортақ ісі болды. Әрине, гректер өнердің қай саласында болса да көш ілгері болды, римдіктерге қарағанда ғылымға да көп үлес қосты, диалектика саласында да шеберліктерін көрсете білді. Тіпті Рим өнерінің тұтастай алғанда грек өнерінен туындағанын тарихи тұрғыдан дәлелдеуге де болатын шығар. Алайда, Римнің ғасырлар бойы жинақтаған мәдени мұрасы Еуропаның мәдени іргетасын қалауда айрықша орын алатынын естен шығармаған жөн. Тарих беттеріне тереңірек үңіле қарасақ, римдіктердің алғашқы кездерде өздерін тағыларша ұстағандығын байқауға болады. Мысалы, Ювенал өзінің сатиралық бір шығармасында гректердің көркем дүниесін бағалай алмаған дөрекі рим солдатын шынайы көрсетеді, ол солдат өзінің қалқаны мен сауытын әшекейлеу үшін атақты суретшілердің қолынан шыққан кубоктарды ұсақтап, сындырып тастаған. Б.з.д. 146 ж. Коринф қаласының қалауымен антика тарихының гректік дәуірі аяқталады. Ионий теңізінің жағасында орналасқан бұл қала грек мәдениетінің басты орталығы болатын, бірақ гүлденген бұл мәдени ошақты Рим консулы Муммийдің солдаттары жоқ қып жібереді, ал өртенген сарайлар мен храмдардағы асыл қазыналар Римге жеткізіледі. Алайда, арада екі ғасыр өткеннен кейін жағдай түбегейлі өзгерді. Ендігі жерде Рим ақсүйектері өнердің қадірін түсіне бастады, сөйтіп қираған Коринф қайтадан түлеп, тамаша мәдени ескерткіштермен жасанып шыға келді.

Жалпы б.з.д. III ғасырдың аяғынан бастап Римнің әскер басылары жаулап алынған грек қалаларынан өнер шығармаларын кеменен тасып әкетіп жатты. Бұл жағдай римдіктердің көркемдік талғамын дамытуға жол ашты. Римнің қоғамдық ғимараттары, храмдары мен алаңдары Мирон, Фидий, Скопас, Поликлет, Лисипп, Пракситель сынды ұлы шеберлердің мүсіндерімен толды. Үздік өнер туындыларының үлгілерін жасауға Рим ақсүйектері қыруар қаржы жұмсады, сөйтіп грек

мүсіншілерінің ең атақты ескерткіштерінің көшірмелері көптеп дайындала бастады. Олардың көпшілігі біздің заманымызға дейін сақталған. Грек суретшісі мен рим суретшісінің қоғамдық жағдайында жер мен көктей айырмашылық болды. Грек суретшісі құл иеленушілік демократия жағдайында еркін болды, өйткені, ол бірінші жағынан өзі мекендейтін мемлекет-қаланың полис мүддесін көздейтін болса, екінші жағынан өз елінің еркін азаматы екендігін сезіне білді, сөйтіп суретшілік өнер оларды биік мұраттарға жетеледі. Ал Рим суретшілеріне келсек, олар азаматтық құқығы болмағандықтан саяси оқиғалардан шалғай болды, оның үстіне олар көп жағдайларда еркіндік алған бұрынғы құл немесе ата тегі грек құл санатындағы адамдар болатын. Міне, сондықтан да болар, римдік суретшілер мен мүсіншілердің есімдері көп сақталмаған. Өнер туындыларына тұтынушылық тұрғыдан қарау мүсіншіні берілген тапсырманы мұқият орындаушыға және жай ғана көшірмешіге айналдырды. Демек, олар кәсіби шебер болғанымен, нағыз дарын иелері дәрежесіне көтеріле алмады. Бірақ Рим мәдениетінің дамуындағы мұндай келеңсіз жағдайлар заман ағысында өз шешімін тапты, соның нәтижесінде мәдениет пен өнердің дамуы жаңа арнаға түсті.

Римдіктердің табиғи шығармашылық даналықтары сәулет өнері ескерткіштерінде мейлінше байқалады. Рим сәулетшілері ғимараттарының өзіндік ерекшелігі, олардың мемлекет қажеттілігін ескеріп салынуы болатын. Сондай таңғажайып ескерткіштердің бірі Римді оңтүстік Италия қалаларымен жалғастыратын ең атақты, ең ежелгі жол — Аппий жолы болып саналады. Мұның құрылысын б.з.д. 312 ж. Аппий Клавдий қолға алған болатын. Бұл жол талай тарихи уақиғалардың куәгері, өйткені осы жолдың бойында б.з.д. 71 ж. Спартак көтерілісіне қатысқан құлдар асып өлтірілген.

Б.з.д. III—II ғ. аралығында Рим құрылысшылары сәулет өнерінде берік те су өткізбейтін бетонды алғаш рет пайдаланды. Бұл жаңалықтың арқасында ірі ғимараттар мен күмбезді шатырлар салуға мүмкіндік туды.

Республика дәуіріндегі Рим сәулет өнерінің дамуына б.з.д. I ғасырда өмір сүрген әрі инженер, әрі сәулетші Витрувийдің «Сәулет өнері туралы он кітап» деп аталатын трактатының ықпалы орасан зор болды. Бұл ғылыми еңбек сол замандағы құрылыс тәжірибесінің нағыз энциклопедиясы болатын. Ол ғимараттар салудағы басты талаптарға: ғимараттың пайдалылығына, оның беріктігі мен әсемдігіне ғылыми тұрғыдан ерекше мән

берген. Витрубийдің бұл еңбегі Рим заманында кең тарап, ал қайта өрлеу дәуірінде шынайы даңққа бөленді.

Рим республикасы дәуірінде сәулет өнерімен қатар ежелгі дүние өнерінде ерекше орын алған реалистік мүсіндік портрет те дамыды. Грек шеберлерінің қолынан шыққан портреттермен салыстырғанда римдік мүсіндік портреттер бірден көзге түседі, өйткені римдік суретшілер ұлы адамдардың бейнелерін салған уақытта, басқа азаматтарға үлгі боларлықтай асқан сұлу, жан-жақты жетілген, кемел адамның бейнесін жасауға тырысты. Осындай шығармашылық ізденістің нәтижесінде портреттердің эмоционалдығы айқындалып, әсерлігі күшейді, яғни оларды айрықша даралап көрсетуге тырысушылық байқалды. Портрет жанрының кеңінен тарауы «ата-бабаларды құрметтеу» дәстүрімен де тығыз байланысты болды.

Римдік портретте — Римнің тарихы жатыр, шарықтау кезеңі мен қайғылы ажалы жатыр. Өйткені, Рим императорларының арасында ізгілігімен, даналығымен аты шыққан аса ірі мемлекет қайраткерлерімен қатар, атаққұмарлар, ойына келгенін істейтін қанышпер-деспоттары да болды. Осы орайда портреттің дамуына б.з.д. I ғасырда римдік чиновниктерге өз мүсіндерін қоғамдық орындарға қоюға берілген құқық едәуір ықпал жасады.

Рим әдебиетіне келетін болсақ, бұл салада грек әдебиетінің ықпалы зор болды. Алғашқы кезде гректер рим жазушылары болды, тіпті алғашқы әдеби шығармалардың өздері де грек тілінен латыншаға аударылған. Алғашқы рим ақыны Ливий Андрониктің ұлты грек болған, ол кейіннен ұлы Гомердің «Одиссеясын» ғана емес, атап айтқанда, Софокл мен Еврипидтің шығармаларын және тағы да басқа грек трагедиялары мен комедияларын латын тіліне аударды. Ал шын римдік жазушы б.з.д. III ғ. аяғы мен II ғ. басында өмір сүрген Плавт болды. Оның «Тұтқындар», «Үш бақыр» және т.б. комедияларында Рим империясының тіршілік-тынысы барынша қамтылды. Одан кейінірек комедия жанрымен айналысқан — Теренций (б.з.д. 125—159 ж.) грек авторларының, әсіресе Менандрдың шығармаларын латын тілінде қайталап беруден аса алған жоқ. Ал рим трагедиясына келсек, ол нақты өмір шындығынан алшақтау болды және грек трагедияларына еліктеушілік сезіліп тұрды.

Бұл дәуірдің ең дарынды жазушылары, прозаның шеберлері Варрон мен Цицерон болды. Варронның (б.з.д. 116—27 ж.) ең әйгілі «Древности дел божеских и человеческих» атты шығармасы әрі тарихи, әрі географиялық, әрі діни энциклопедия болды. Ол сонымен бірге бірталай грамматикалық, тарихи-әдеби,

философиялық еңбектермен қатар Римнің атақты адамдарының өмірбаянын да жазған.

Осы кезеңдегі әлемнің ойшыл алыптарының бірі — аса көрнекті қоғам қайраткері, от тілді, орақ ауызды, күміс көмей шешен, дарынды заңгер, философияның білгірі, тамаша жазушы ұлы ғұлама — Цицерон болды (б.з.д.106-43 ж.). Римнің саяси өміріне белсене араласқан, ол осы саясат саласына байланысты «Мемлекет туралы», «Заңдар туралы» және т.б. ғылыми трактаттар жазды. Ұрпағына мол мұра қалдырған ұлы философ. «Құдайлардың табиғаты туралы», «Көріпкелдік туралы», «Академиктер ілімі туралы», «Тағдыр туралы», «Достық туралы», «Қарттық туралы», «Жамандық пен жақсылық туралы» және т.б. трактаттарында философияның еркіндік, бақыт, азаттық сияқты категорияларына жан-жақты талдау жасайды.

Тілінен бал тамған, лебімен отқа өртейтін әрі шешен, әрі философ Цицеронның негізінен соттарда сөйлеген 58 сөзі, 800-ден астам хаттары бар. Цицерон сол дәуірдігі философиялық идеялардың ықпалында болды. Олай болатын себебі, грек мәдениетінің ықпалы рим философиясында да айқын аңғарылды. Сондықтан да болар, Римде жеке философиялық жүйелер мүлде қалыптаспады десе де болады.

Империя дәуіріндегі Римнің мәдениеті (I—IV ғасырлар)

Б.з.д. 31 жылдан бастап Римнің тарихында жаңа тарихи белес — империя тарихы басталды. Рим мемлекеті Жерорта теңізі аймақтарын, солтүстік Африканы, Еуропаның біраз бөлігін және т.б. жерлерді қамтыған ұлы империяға айналды. Ұзаққа созылған қанды шайқастардан кейін ұлы Цезардың жиен немересі Август (б.з.д. 63 — 14 ж.) империяның негізін қалады, сөйтіп мемлекеттегі барлық өте маңызды лауазымдар (консул, трибун, мәртебелі абыз және т.б.) бір ғана императордың қолына жинақталған саяси құрылымды алғаш рет орнықтырды. Ең бастысы — ол Римнің гүлденіп, көркеюіне айрықша үлес қосты. Ежелгі заманның жазушылары Август кірпіштен қаланған Римді қабылдап алып, оны мәрмәрдан салып кетті деп тегіннен-тегін жазбаған болар. Витрувийдің сөзіне қарағанда, Август «империя айбынын ғаламат қоғамдық ғимараттар салумен арттыра түсуді» ойлаған. Ұлы қала мен ұлы империяны көркейтіп, мәдени жағынан гүлдендіру әйгілі Рим әміршісінің басты мақсаты

болатын. Олай болса, мәдениет үшін грек тарихында Перикл заманы қандай мәнге ие болса, Рим тарихында Август заманы да сондай мәнге ие болды.

Шындығында да, Август заманы — мәдениеттің гүлдену заманы болды. Римнің ұлылығын мадақтау идеясы — I—IV ғасырлардағы империя дәуірінде салынған сәулет өнерінің алып ескерткіштерінде аса айқын көрініс тапты. Август болса ғасыр бастауында «Әлем әміршісі» атанған халықтың талғамына сай қоғамдық ғимараттарды өте көп салдырды. Аполлон ғибадатханасы салынып, Юпитерге арналып храм тұрғызылды. Бүкіл қаланы округтер мен кварталдарға бөлді. Су тасқынын болдырмау үшін Тибрдің арнасын тазартып, кеңейттірді, ол орасан зор тоғыз акведук императорлық Римді сумен қамтамасыз етіп тұрды. Мемлекет игілігі үшін жасалынып жатқан дәл осындай пайдалы жұмыстар жөнінде Рим жазушысы Юлий Фронтин былай деп сүйсіне жазды: «Тас сеңгірлерді Египеттің пайдасы жоқ пирамидаларымен немесе гректердің даңқы жер жарған, бірақ салтанат үшін салынған құрылыстарымен салыстыруға болмайды».

Империя қалаларында бірнеше қабатты үйлер, соттар мәжілісі өтетін, сауда-саттық жүргізілетін, ұзына бойына колонналар қатарымен бөлінген «базиликалар» деп аталатын портиктер, гладиаторлар шайқасына арналған ондаған мың адам сыйып кететін орасан зор амфитеатрлар, жүзу бассейндері, дене шынықтыру жаттығуларына арналған алаңдар, бай кітапханалар, моншалар және т.б. барған сайын көбейе берді.

Империя заманында императорлар гладиаторлар шайқасы үшін орасан зор амфитеатрлар салғызды. Солардың ішіндегі ең ірісі Римде б. ғ-дың 75—80 жылдары және орта ғасырларда салынған Колизей (колоссеум алып деген латын сөзінен шыққан). Колизейдің биіктігі 50 м, қабырғасы сирек тас (травертин) блоктарынан қаланған. Күмбезді арқаларының үш қабаты қабырғаның ішкі жағындағы алып бағаналарға тірелген. Колизей дәл есептермен ойластырылып салынған. Қабырға ярустарына амфитеатр ішіндегі орындықтар белдігі сәйкес келеді. Колизей ортасында гладиаторлар шайқасы үшін аңдар қуып шығарылатын алаң бар. Оның ағаш еденіне құм төсегендіктен, алаң осылай — латынша «арена» сөзімен аталып кеткен. Арена астында аңдарға арналған тор мен жараланған, не өлген гладиаторлар үшін арнайы бөлмелер мен су құбыры болған. Аренаға теңіз шайқастарын көрсету мақсатында су толтырылатын. Арена аумағы бірден үш мың жұп гладиатор кіргізуге мүмкіндік

берген. Аренаның үстінде сенаторларға арналған мәрмөрдан салынған кең алаң-подиум тұратын, ал арнайы ложада император отыратын. Колизей 50 мың адам сиятындай етіп салынды. Рим ақыны Марциал оны әлемнің ғаламаты деп санады.

Колизей құрылысының негізін арқалар мен итарқа күмбез құрайды. Грекия сәулет өнеріне колонналар қандай тән болса, Рим сәулет өнеріне бұлар да сондай жарасымды.

Ғалымдардың пікірінше, Римнің сәулет өнерінің екінші бір көрнекті үлгісі — 120—125 жылдары император Андрианның (б.з.д. II ғ. басы) тұсында салынған таңғажайып ғимарат Пантеон болып саналады. Бұл ғимараттың аты грек тілінен аударғанда «барлық құдайлардың храмы» деген мағынаны береді. Пантеон — көлемі жағынан алып қарағанда ең ірі римдік күмбезді храм.

Антика дүниесі мәдениетінің тарихында мұндай зор күмбезді храмдар салынбаған, ал осы орасан зор күмбездің диаметрі 43,2 м, ал биіктігі 42,7 м, яғни бір-бірімен шамалас. Осыншама алып ғимаратты ұстап тұру үшін қалыңдығы алты метрден астам (6,2 м) шомбал қабырғалар салынған. Пантеонның сырты ақ сылақпен ақталып, күмбездің өзі алтынмен қапталған, қола сырмен жылтыратылған. Храмның еденіне мәрмәр тақта төселген, қабырғасы екі қабатқа бөлінген. Күмбез ішкі жағынан қарағанда аумаған жарты шар тәріздес, оның ортасындағы 9 метрлік тесік — әйгілі «Пантеон терезесінен» храмға жарық сәуле түсіріп тұрады.

Күмбезді ғимараттардың қайталанбас үлгісі болып табылатын бұл теңдесі жоқ әсем ғимараттың авторы Адрианның бас сәулетшісі Дамаскіден шыққан грек Аполлодор болды. Әрине, империя дәуірінде салынған көптеген тамаша мәдени ескерткіштер жасаушылардың көпшілігі гректер немесе шығыстан шыққандар болғаны өнер тарихынан белгілі. Тіпті «Отан әкесі» деп атанған айтулы шешен Цицеронның өзі де вилласын салуды грекке тапсырған екен. Алайда римдіктерге арнап салынған мұндай салтанатты ғимараттар авторлары гректер болғанымен, олар рим сәулет өнеріне тән нақышпен салынғандықтан, рим сәулет өнерінің туындылары болып саналады. Шындығында да, сәулетшінің ұлты кім болғанына қарамастан, Римнің сәулет өнері тек жаңа даму жолындағы Римге тән мәдени міндеттерді ғана шешіп, римдік құрылыс өнерінің мән-мағынасын айқындап отырды. Өзінің гүлдену шегіне жеткен римдік сәулет өнерінің техникалық және композициялық-көркемдік жаңалықтары дүниежүзілік сәулет өнерінің тарихынан басты

орын алуы заңды мәдени құбылыс болып саналады, өйткені Рим құрылысшыларының мол тәжірибесін еуропалықтар IX ғ. дейін пайдаланып келді.

Римнің дүниежүзілік мәдениетке қосқан үлесі туралы сөз қозғалғанда империя дәуіріндегі бейнелеу өнері саласындағы аса көрнекті жетістігі — мүсіндік портрет болғандығын ерекше атап өтуіміз қажет. Ғалымдар бұл жанр саласындағы ұлы жетістікті «тек Рим ғана портреттік мүсіннің ұлы дәуірін жасай алды» деп тегіннен-тегін бағаламаса керек. Шындығында да, дүниежүзілік өнер тарихында римдік портрет шынайы өмір шындығы мен адамның қайталанбас даралығын реалистік тұрғыдан бейнелеуімен ерекшеленеді. Римнің портреттік жанр туындылары арқылы ежелгі Римнің рухын сезініп қана қоймай, сол дәуірдің қарама-қайшылықтарынан да хабардар боламыз. Мұндай көңіл-күйді Герцен былай тамаша сипаттады: «Римнің бүкіл құлау тарихы бұл арада қас-қабақтармен, маңдайлармен, еріндермен бейнеленген».

Республикалық құрылыс құлап, империя орнатылған кезден бастап-ақ Рим әдебиеті мен өнерінің алдында императорды мадақтап, оның үстемділігін дәріптеу — мәдениет саласындағы басты міндетке айналды. Грек мүсін өнерінің ықпалымен қалыптасқан мұндай дәріптеу бағыты портреттік өнерде де сақталып қалды. Алайда, римдік мүсіндік портреттің стилі сол дәуірдің тынысына сай қалыптасқан жалпы түсінік-түйсіктермен бірге өзгерістерге де ұшырап отырды. Құдайға балауға дейін жеткен өсірелеумен қатар, тарихи шыншылдық, барынша өткір реализм, психологиялық тереңдік портреттік стильді одан әрі нәрлендіре түсті.

Тарихтан Рим империясын 96-192 жылдар аралығында Антонидтер әулеті басқарғандығы белгілі. Солардың ішінде әлемнің ойшыл алыптарының бірі «Өзіме айтарым» деген тамаша туындысымен белгілі болған император Марк Аврелийдің (161—180 жылдары билік жүргізген) атақты атты мүсініне назар аударайықшы. Осы дәуірдің ең таңдаулы мәдени ескерткіштерінің қатарынан орын алатын қоладан құйылған бұл мүсіннен — өзінің өмірлік қағидаларға толы жазбаларында стоицизмді, адам бойындағы даналық — адамгершілік қасиеттерді уағыздаған, жан жүрегі мейірбандыққа толы ақылгөй «философтың» әсерлі бейнесін көреміз. Тарихшылар «таққа отырған философ» деп атаған бұл мүсіннен императордың парасат-мәдениетінің жоғарылығы одан сайын айқындала түскен, яғни айналадағы өмір шындығының қайшылықтарын айқын сезініп, одан алшақтау

кетуге тырысқан, өзіндік ой-толғаныстарына беріліп, қиял дүниесіне шомуға тырысқан адамның көңіл-күйі айқын сезіледі. Шындығында да император «Өзіме айтарым» атты еңбегінде «Адам өмірі — қас қағым сәт, оның мәні — мәңгілік ағыс, түйсігі бұлдыр, бүкіл тәні опасыз, жаны — түрлаусыз, тағдыры — жұмбақ, даңқы — алдамшы», — деп толғана жазады. Империяның орнауы Римнің саяси өмірінде келеңсіз көріністердің белен асуына әкеліп соқты. Билеушілер тарапынан болған зорлық-зомбылыққа қарсылықтың бәрі де аяусыз басып тасталып отырды. Рим ақсүйектері сәулетті сарайларда сауық-сайран салуды машыққа айналдырып, тойлар мен асыл бұйымдарға қыруар қаржы жұмсады. Мұндай ұшан-теңіз ысырап пен думанды бейқам тіршілік императорлық Римді сорақы азғындықтарға әкеліп соқты. Осы кезеңде қалыптасқан мән-жайды атақты сықақшы Ювенал ашына былай деп сипаттады: «Сән-салтанат бізді соғыстан да сұмдық титықтаттың». Міне, осындай сындарлы кезеңде Август дәуірінің дәріптеушілік бағытынан портреттік реалистік дәстүрлерге аяқ басу құбылысы байқалды.

Өнер саласындағы қоғамдық талғамның қалыптасуына римдік сатираның көрнекті өкілдері Марциал мен Ювенал ерекше үлес қосты. Ашу мен ызаға толы өткір сатираның кеңінен таралуы сол замандағы римдік мәдениетке және жеке адам тұлғасын танып-білуге, адам сезімі мен мінезінің сыр-сипатын ұғуға деген табиғи талпыныспен тікелей байланысты болды.

Өмір шындығын іздеу мақсатында бұл дәуір мүсіншілері адам бойындағы ең жексұрын қасиеттерді көрсетіп беруден қаймыққан жоқ. Ежелгі Римнің тәжін киген жауыздарының бірі, өзінің қатыгез де лас іс-қылықтарымен аты шыққан, баскесер және қанышар, өмірінің аяғында өзінің жақтастары шанышып өлтірген жас әмірші Калигуланың (29 жасында өлтірілген) портретіне бір сәт назар салайықшы. Оның тесіле қараған көз жанары жан түршігерлік, еріндерін тарс жымқырып алған, жүзінен неден болса да тайынбайтын шектен шыққан жауыздықтың ызғары сезіледі. Осы бір қатыгез адамның жасаған сансыз зұлымдықтары туралы әңгімелер де жеткілікті. Рим тарихшысы Светоний былай деп жазады: «Балаларының өлім жазасына әкелерін зорлықпен қатыстырып отыратын. Ойынға арналған тағы аңдардың жемтігіне берілетін мал қымбаттаған кезде, ол әлгі аңдардың тас-тырнағына қылмыстыларды тастауға бұйрық берді».

Б.з.д. II ғ. аяғында басталған тоқырау белгілері III ғ.-да одан әрі тереңдеп, Рим империясын жан-жақты қамтыды. Сауатсыздық, адамдардың азғындануы, пессимизм және т.б. — ежелгі

Рим мәдениетіндегі тоқырау процесінің тереңдей түскендігін көрсетті. III ғасырдан бастап сәулет өнері саласында айтарлықтай жаңалықтар болмады десе де болады, ал әлемге әйгілі портреттік мүсін тұрпайы сипат алды, шеберлердің техникалық шеберлігі төмендеді.

IV-V ғасырда, яғни кейінгі империя дәуірінде Рим мемлекетін басқару формасы өзгеріп, республикалық басқару белгілерінен жүрдай, шығыстың шексіз монархиялық билігіне негізделген — доминантқа жол берілді. Доминанттың құрылуына байланысты империядағы жағдай біршама тұрақталғанымен де, құлдырау процестері тоқталмады. Нәтижесінде 395 ж. Рим империясы екіге: Батыс (орталығы Рим) және Шығыс (орталығы Константинополь) бөлініп кетті.

Шығыс Рим империясы, Византия империясы деген атпен 1453 жылға дейін өмір сүрді, бұл христиандық бағыттағы грек мәдениетінің заңды жалғасы болды. Ал Батыс Рим империясы германдықтардың соққысынан 476 ж. құлады. Бұл жыл тарихта Ежелгі дүниенің соңғы, ал орта ғасыр деп аталатын жаңа тарихи дәуірдің бастамасы болды, сөйтіп мәдениет тарихының тағы да бір жаңа беті ашылды.

2.4. Орта ғасырлардағы Батыс Еуропа мәдениеті

Орта ғасырлар — эллиндік-классикалық мәдениеттің құлдырау шегіне жетіп, ал одан кейін оның жаңа заманда қайта түлеу кезеңімен сәйкес келетін, ұзаққа созылған біртұтас мәдени дәуірді қамтиды. Орта ғасырлар мәдениетінің қайнар бұлағы — «романдық бастаудан» нәр алатын Батыс Рим империясының мәдени дәстүрлері болып саналады. Олар құқық, ғылым мен өнер, философия, жоғары құқықтық мәдениет, христиан діні және т.б. Бұл мәдени дәстүрлер римдіктердің «варварлармен» күресі кезеңінде тереңдей түсіп, Батыс Еуропаның пұтқа табынушы көптеген тайпаларының мәдени өмірінде өз жалғасын тапты. Мұндай мәдени тоғысулар Батыс Еуропалық ортағасырлар мәдениетінің қалыптасып одан әрі дамуына даңғыл жол ашып берді. Мәдениеттанушы ғалымдар көне заманнан бастап

жаңа заманға дейін созылатын уақыт шеңберін ортағасырлар деп атайды. Бұл тарихи кезең бір мың жылдан астам уақытты қамтиды, яғни V-ғасырдан бастап XV ғасырға дейін созылады. «Орта ғасырлар» деген термин алғаш рет Италияда Қайта өрлеу дәуірінде пайда болған. Италиян гуманистері бұл терминді бір жағынан «ежелгі дүние» мен «жаңа заманның» ара жігін анықтау үшін де қолданған. «Орта ғасырлар» терминінің сол бір тарихи кезеңде қалыптасқан мағынасы біздің заманымызда да өз мәнін жойған жоқ.

Мыңжылдық «Орта ғасырлар» дәуірі негізінен үш кезеңнен тұрады. Бірінші, «Бастапқы Орта ғасырлар кезеңі» — дәуір бастауынан басталып — X—XI ғасырға дейін созылады; екінші, Жоғарғы (классикалық) кезең — XI ғ. мен XIV ғ.; ал үшінші, «Кейінгі орта ғасырлар кезеңі» — XIV ғ. және XV ғ. аралықтарын қамтиды.

Бастапқы орта ғасырлар кезеңі — Еуропада буырқанған, әрі мәнді процестерге толы сындарлы кезең болды. Бұл тарихи өзгерістер, ең бірінші кезекте біздің заманымыздың екінші ғасырынан бастап-ақ Рим империясын шапқыншылық әрекеттерімен мазалай бастаған варварлардың («варда» — сақал деген сөзінен шыққан) жойқын шапқыншылықтарымен тығыз байланысты болды. Бұл қақтығыстар Рим империясының 476 ж. құлауымен аяқталды. Варварлардың жеңісі римдік региондарды жай ғана жеңу емес еді. Ендігі жерде тарихтың жаңа беті басталып, көне қоғамдағы абыржушылық пен бей-берекетсіздік одан әрі күшейе түсті.

Жаңа батыс еуропалықтар Рим империясының мемлекеттік дініне айналған христиан дінін қабылдады. Сөйтіп, Рим империясының барлық жерінде қалыптасқан пұтқа табынушылықты жаңа дін біртіндеп ығыстыра бастады және бұл процесс Рим империясы құлағаннан кейін де толастамады. Бұл жағдай — Батыс Еуропадағы Бастапқы орта ғасырлар кезеңінің бетбейнесін айқындаған маңызды тарихи процесс болды.

Осы бір тарихи кезеңдегі ерекше жағдай — бұрынғы Рим империясының территориясында «варварлардың» жаңа мемлекеттік құрылымдарының қалыптасуы болып табылады. Шындығына келетін болсақ, сансыз гот, франк және т.б. тайпаларды «тағылар» деп айтуға да болмайтын сияқты, өйткені дәл осы кезеңде олардың көпшілігінде мемлекеттік құрылыс белгілері айқындалған болатын. Олар сонымен қатар әскери демократия принциптерін жетік меңгерді, егіншілікпен, қол өнермен, металлургиямен шұғылданды. Тайпа көсемдері өздерін корольдер,

герцогтер және т.б. деп жариялады. Мысалы, франктердің королі Ұлы Карл 800 жылы бүкіл батыс еуропалық елдердің императоры деп жарияланды. Қазіргі Францияны, Германияны, Бельгияны, Голландияны, Солтүстік Италияны, Солтүстік Испанияны өзіне қосып орта ғасырлық бірінші зор империя құрған Ұлы Карлдың тарихи күресінде адам қаны көп төгілді. Ұлы Карл билік құрған кезеңді кейде «королингтік қайта дәуірлеу кезеңі» деп те атайды. Мұндай атақтың берілуінің себебі, Карл империясының ежелгі Рим мәдениетін жандандыруға бағытталған шараларынан болса керек. Ерекше атап өтетін бір жәйт, Ұлы Карл ағарту ісінің қажеттілігін түсінген және оны дұрыс жолға қоюға тырысқан көрнекті тұлға болған. Ол өзі бас болып негізін қалаған мектепте оның ұлдарымен бірге ақсүйек балалары түрлі ғылым салаларын, оның ішінде риториканы, поэзияны, диалектиканы, астрономияны және т.б. оқып үйренді.

Кейіннен, яғни 900 жылы қасиетті Рим империясының сансыз графтықтарға, герцогтықтарға, епископтықтарға, аббатықтарға бөлініп кетті де, қоғамда бей-берекетсіздік туды. Олардың билеушілері өздерін тәуелсіз қожайындар санап, императорларға да, корольдерге де бағынуды қажет деп санамады. Бірақ, елдің бірлігіне нұқсан келтіретін мұндай келеңсіз көріністерге қарамастан, мемлекеттік құрылымдардың қалыптасу процестері одан кейінгі кезеңдерде де тоқтамады. Әрине, ғасырлар бойы талай аласапыранды басынан кешірген, тонаушылық пен басқыншылық орын алған мұндай мемлекетте экономикалық және мәдени дамуға нұқсан келетінін ешкім де жоққа шығара алмас. Ал бұл жағдайлар, өкінішке орай, Бастапқы Орта ғасырлар кезеңінің өзіне тән ерекшелігі болды.

Бірақ, классикалық дәуірде орта ғасырлық Еуропа бұл қиындықтарды жеңе отырып, қайтадан жаңғыра бастады. Х ғ. бастап феодализм заңдары бойынша жүзеге асырылған ынтымақтастықтың нәтижесінде ірі мемлекеттік құрылымдар құрылды және қуатты армияларды жинақтауға мүмкіндік туды. Осы сияқты қоғамдық өмірде жүзеге асырылған шаралар, мәдениеттің алға басуына қолайлы жағдайлар туғызды. Қалыптасқан біршама тұрақтылық қалалардың көркейіп, жалпы еуропалық экономиканың дамуына қолайлы жағдайлар жасады. Батыс Еуропаның саяси-мәдени өмірі түбегейлі өзгерістерге ұшырады, қоғам варварлық сипатынан айырылып, қалаларда рухани өмір гүлдене бастады. Рим империясына қарағанда еуропалық бірлестік тұтастай алғанда әлдеқайда бай, әрі өркениетті болып шықты. Мұндай мәдени алға басушылық христиан дінімен, христиан

шіркеуімен тығыз байланысты болды, өйткені мемлекет дінге арқа сүйеді. Өз кезегінде христиан шіркеуі де өз ұйымдарын нығайтып, христиан дінін жан-жақты жетілдіре берді. Ежелгі Римнің және бұрынғы варварлық тайпалардың мәдени-көркемдік дәстүрлерін дамытып, жетілдірудің арқасында романдық және одан кейін жасампаз готикалық стильдер қалыптасты. Сөйтіп, өнердің театр, музыка, әдебиет, сәулет өнері, кескіндеме, мүсін өнері сияқты салалары жаңа түр, жаңа мазмұнға ие болды. Дәл осы кезеңде француздардың алғашқы ұлы поэтикалық шығармасы — «Роланд туралы жыр (XII ғ.)» шығарылды. Дүниежүзілік әдебиеттің асыл мұрасына айналған бұл тамаша туындыда рыцарлық ерліктер барынша мадақталып, монархқа вассалдық дәріптеді. Батыс еуропалық ғалымдардың ежелгі гректер мен эллиндік философтардың, әсіресе Аристотельдің ғылыми еңбектер мен танысуы — ғылым жолындағы табанды ізденістердің бастамасы болды. Соның нәтижесінде орта ғасырлық философиялық ұлы жүйе — схоластика пайда болды.

Кейінгі орта ғасырлар дәуірінде классикалық кезеңнен басталған еуропалық мәдениеттің қалыптасу процесі одан әрі жалғасты, бірақ оның даму барысында толып жатқан қиындықтар мен кедергілер кездесіп отырды. Тек XIV—XV ғасырлардың аралығында ғана Батыс Еуропа бірнеше апатты аштық жылдарын бастан кешірді. Бубондық сүзек («Қара өлім») сияқты эпидемиялардың салдарынан халық жаппай қырғынға ұшырап отырды, ал мұндай қасіретті жағдайлар өз кезегінде мәдениеттің дамуына өз әсерін тигізбей қойған жоқ. Ұзаққа созылған жүз жылдық соғыста халық әбден титықтап, мәдениеттің дамуы тежелді. Бірақ, дәл осындай сындарлы кезеңде де қалалар өркендеп, ауыл шаруашылығы мен сауда, қолөнер ұдайы даму үстінде болды. Рухани өмірдің жандануына, ғылымның, өнердің, философияның және т.б. жаңа арнамен дамуына қолайлы жағдайлар туды. Мұндай алға басушылықтық көптеген көріністері, әсіресе Италияда байқалды. Сондықтан да болар, Италия ұлы мәдени төңкеріс — Ренессанс мәдениетінің орталығы болды.

2.4.1. Христиандық сана — ортағасырлық діннің (менталитеттің) негізі

Ортағасырлық мәдениеттің басты ерекшелігі — мәдениеттің діннің ықпалында болуында, яғни христиан діні мен христиан шіркеуінің қоғамда ерекше рөл атқаруында. Рим

империясы құлағаннан кейінгі мәдениеттің жаппай құлдырау процесі етек алған жағдайда, діни шіркеулер Еуропа елдері үшін жалғыз әлеуметтік институт болып қалды. Христиан шіркеулері үстемдік етуші саяси институт болуымен қатар, адамдар санасына да мейлінше ықпал етті. Өмірдің қиын жағдайында қоршаған дүние туралы білімнің шектеулі болуы, тіпті оған қол жете бермейтіндей жағдай орын алған кезде христиан діні — халыққа дүние жөнінде, онда үстемдік ететін күштер мен заңдар жайында біртұтас білімдер жүйесін ұсынды. Бұл тарихи дәуірде шіркеу соборларында христиандық діни-уағыздардың басты қағидалары — сенім-белгілері қабылдана бастады. Бұл қағидаларды барлық христиандар орындауға міндетті деп жарияланды. Христиандық ілімнің негізі — Иссус Христостың тірілгеніне, о дүниедегілердің тірілетініне, күдіретті «Үштіктің» бар екендігіне кәміл сену болып саналды. «Үштік» ұғымы құдайдай дәріптелді. Ол өзінің үш бейнесінде де біртұтас: өйткені дүниені жаратушы: құдай- әке, құдай-бала, қасиетті Рух және күнәларды өтеуші Иссус Христос — әрі мәңгілік, әрі бір-біріне тең. Христиан діні адам өзінің табиғатынан-ақ әлсіз және күнә жасауға бейім тұрады, міне сондықтан да оны шіркеудің көмегімен ғана құтқарып қалуға болады деп үйретті. Шіркеудің қоғамдағы ықпалы әр елде әртүрлі болғанымен тұтастай алғанда өте күшті болды. Жалпы алғанда, ортағасырлар дәуіріндегі еуропалық қоғамның бүкіл мәдени өмірі христиан дінімен тығыз байланысты болған, ал мұндай жағдай, яғни діннің дәл осындай биік дәрежеге көтерілуі ежелгі дүниеде де болмаған еді. Ендігі жерде дін тек қана философия ғана емес, саяси доктринаға, құқықтар жүйесіне, моральдік ілімге айналды. Алғашқы кезде рұқсат етілген, кейіннен император Константиннің билігі кезінде (285—337 ж.) бүкіл Рим империясының мемлекеттік діні — деп танылған христиан діні жалпы христиандық мәдениет пен өнер саласына жаңа леп, жаңа мазмұн әкелді. Христиан дінінің кеңінен таралуына астананың Римнен Византия қаласына көшірілуі де әсерін тигізбей қалған жоқ. Бірақ, империяның Шығыс және Батыс болып екіге бөлінуі христиандық мәдениеттің өзіндік сипат алуына әкеліп соқты. Біртұтас Рим империясы екіге бөлінгеннен кейін оның шығысында гүлдену басталды да, ал батысы тоқырауға ұшырады және көп ұзамай-ақ варварлар шапқыншылығына ұшырады да, өз тәуелсіздігін жоғалтты. Көшпелі бұл тайпалардың ұлттық өнері өзінің сипаты жағынан ою-өрнекті, әшекейлі болып келді. Тек, 756 ж. Мыртық Пипин варварлардың қоныс аударуын тоқтата алды.

Батыс Еуропада қалалардың көптеп салынуы мен онда христиан дінінің кеңінен таралуына байланысты монументальдық сәулет өнері дамып, храмдық көркем суреттер салу етек алды, кітап шығару, миниатюралық өнер гүлдене бастады. Батыс және Шығыс Еуропаның арасында өзара қайшылықтар болғанымен бір-бірінен онша алшақтамады.

Кейіннен Византия империясы деп аталған Шығыс Рим империясында христиандық шіркеу күшті императорлық билікке тәуелді болды. (Византия империясы ұлан-ғайыр жерді алып жатты. Оған Кіші Азия, Эгей теңізінің аралдары, Сирия, Палестина, Египет, Крит және Кипр аралдары, Месопотамия мен Арменияның бір бөлігі, Аравияның жекелеген аудандары, Қырым жерлерінің біраз бөлшегі кірді. Империяның этникалық құрамы әркелкі болды.) V ғасырдың өзінде-ақ Византия императорлары шіркеулік-діни өмірде басты рөл атқарды: олар шіркеу соборларын шақырудан бастап дін мәселесіне байланысты қабылданатын қаулыларды бекітуді де өз қолдарына алды.

Ал Батыста жағдай мүлде басқаша болды, мұнда шіркеу мемлекетке дәл мұндай тәуелділікке ұшыраған жоқ, қайта қоғамда ерекше жағдайға ие болды. IV ғ. бастап өздерін папалар деп атаған Рим епископтары өздеріне ең басты деген саяси функцияларды таңып алды. Уақыт өткен сайын Шығыс пен Батыс шіркеулері арасындағы қайшылықтар бұрынғыдан да тереңдей түсті. Олардың арасында IX ғ-да «филиоква» жайындағы, яғни қасиетті Рух тек Құдай — әкеден туындай ма (бұл Шығыс шіркеуінің көзқарасы), Құдай-әке мен Құдай-баладан туындай ма (бұл Батыс шіркеуінің көзқарасы) деген діни мәселеге байланысты айтыс-таластар туды. Осылай басталған бұл алауыздықтың аяғы 1054 ж. бір-бірінен толық тәуелсіз шіркеулер құрылуын жариялаумен аяқталды. Кейіннен бұл алауыздықтар одан әрі тереңдеп, екі жақтың шіркеулері де өз шіркеуінің әлемдік рөліне таласа бастады. Дәл осы тұстан бастап Батыс шіркеуі өздерін римдік-католиктік, ал Шығыс шіркеуі — гректік-католиктік, яғни православиелік деп аталды.

Бастапқы Орта ғасырлар кезеңінде ересытер қозғалысы да жандана бастады. Бұл қозғалысты жақтаушылар Иссус Христостың құдайылық мәні туралы догматты жоққа шығарып, Христос пен Қасиетті Марияның адамдардан ешбір айырмашылықтары болмаған деп пайымдады. «Монофизистік» деп аталатын екінші бір ересытік ағым керісінше, Христосты нағыз құдай деп танып, ондағы адамның табиғатын жоққа шығарды. Ересытік ағымдар идеяларының таралуына жол бермеу мақсатында дін

басшылары инквизицияны (іздеу, зерттеу деген мағына береді) тұрақты шіркеу соты ретінде кеңінен қолдана бастады. Ерес-термен қатар балгерлер, емшілер, көріпкелдер және т.б. қатаң жазаға тартылатын болды. Шіркеу сайтан адамдардың бойында, әсіресе әйелдердің бойына ұялап алады да, оларды жамандық істерге, жат қылықтарға бастайды деп уағыздады. Жын-сайтанға демеу жасады деген айып өлім жазасын кесуге жеткілікті болды. Христиан дінінің негізгі қағидаларына қарсы шыққан ерес-тер дін бұзарлар деп айыпталып отқа өртеліп отырды. Мұндай қанды процестер Батыс Еуропа елдерінде кең етек алды. Мысалы, Испанияда 30 мың адам инквизиция оттарында өртелді.

Батыста да, Шығыста да «монахтық» жолға түсудің маңызы өте зор болды. Олар дүние-мүліктен, жанұя құрудан ерікті түрде бас тартты, «жарық дүниеден кетудің міндеттерін өз мойындарына алды. VI ғ. өзінде-ақ монастырлар әрі бай, әрі беделді діни орталықтарға айнала бастады. Ал кейбір монастырлар діннің ғана емес, білім мен мәдениеттің орталығына айналды. Монахтардың арасында асқан білімдар адамдар да болды. Солардың бірі — Англияның тарихы жайындағы ең алғашқы іргелі еңбектің авторы, өз заманының білімдері саналған монах Беда Достопочтенный болды. Ол VII ғ. аяғы мен VIII ғ. басында Англияның Солтүстік — Шығыс монастырларының бірінде өмір сүрген.

Доминикан орденінің (оның негізін 1215 ж. испандық монах Доминикан қалаған) мүшесі, ортағасырлар дәуірінің ең көрнекті философы Фома Аквинский (1226—1274 ж.) құдай болмысының бес қағидасын тұжырымдады. XIX ғ. аяғында католик шіркеуі Фома Аквинскийді дін, философия, тарих, саясат және құқық саласындағы мәңгілік «беделді тұлға» деп жариялады. XIII ғ. «кедей монах ордендері» де құрыла бастады. Олардың мүшелері қалалар мен селоларды кезіп, қайыр-садақа есебінен ғана өмір сүрді және өздерінің кедейліктеріне халық тарапынан аяушылық туғызған бұл монахтар халық мәдениетінің дамуына үлкен ықпал жасады.

Бұл дәуірдегі монахтар ордендерінің ішінде, әсіресе, Бургундиядағы атақты Клюни монастырынан басқарылатын ең қуатты, ең бай Бенедикт ордені (VI ғ.) ерекше роль атқарды. Өзіне екі мың монастырды бағындырған Клюни монастыры папа үкіметін күшейте отырып, Бенедикт шіркеу империясының басты орталығына айналды. Клюни монахтары құдайға құлшылық ету рәсімдерімен қатар шіркеу ғимараттарын салуға белсене араласты. Еуропада салынған ең таңғажайып ғимараттардың бірі — сегіз мұнарлы, әдемі капеллалармен қор-

шалған Ключидегі Бенедикт орденінің Бас шіркеуі XI ғ. аяғында монахтар артельдерінің күшімен салынды. Бірақ, бұл ескерткіш Наполеон біріншінің билігі кезінде тағылықпен қиратылды.

XII—XIII ғ. католик шіркеуі мен папа өкіметінің қоғамдық өмірге ықпалы барған сайын күшейе түсті. Бұл кезеңнің ең беделді папасы Инокентий III (1160—1216 ж.) болды. Папа дәрежесінің асқақтағаны соншалық, оның қолын тек қана императорлар сүйе алатын болды, ал қалғандары аяқ киіміндегі кресті сүйемен ғана қанағаттанды. Римнің католиктік шіркеуі мемлекеттер арасындағы даулы мәселелерді шешуге араласты, экономикалық мәселелермен, коммерциялық қызметпен шұғылданудың арқасында дүние жүзінің ірі қаржы орталықтарының біріне айналды. Индульгенцияларды («кешірім» деген мағынаны білдіреді), яғни жасалған кінәлардың кешірілгендігі туралы грамоталарды сату ісі де папа билігінде болды. Ал мұндай индульгенциялардың бағасы адамның жасаған қылмысының ауыр-жеңілдігіне байланысты болды.

Орта ғасырлық Еуропа қоғамы — діни қоғам болды, міне сондықтан да орта ғасырлық еуропалықтар нағыз діндар адамдар болды. С. Аверинцевтің пікірі бойынша, біздер күнделікті өмірде жаңадан шыққан газеттерді қалай үзбей оқитын болсақ, оларда Библияны (інжілді) сондай күштарлықпен, үлкен үміт-сеніммен оқитын болған. Демек, орта ғасырлық рухани мәдениетте христиан діні орасан зор рөл атқарды. Осы дәуірдегі христиан идеологиясының адамгершілік бағыты — «Сенім», «Үміт» және «Махаббат» үштігінің бірлігіне тікелей байланысты болды. Бұл «Үштіктің» ішінде «Сенімге» үлкен мән беріліп, ол құдай жолына апарар «рухтың» ерекше бір жағдайы деп қарастырылды. Ал «Үміт» болатын болса, ол құдайдың көмегімен күнәдан арылуға тікелей байланысты. Бұл жолда қасиетті шіркеудің қағидалары мүлтіксіз орындалуы және тағдырға бой ұсынушылық басты шарттар болып саналады. «Махаббат» болса, ол ең бірінші кезекте құдай тағалаға деген махаббат, бұл адам баласының құдай жолына деген талпынысы болып табылады.

Шіркеу ілімі қоғамдық ой-сананың басты ұйтқысына айналды және философия, логика, жаратылыстану сияқты ғылым салалары христиан дінінің негізгі қағидаларымен сәйкестендірілді. Дін басылары ең білімді тап болғандықтан, христиан шіркеуі білім беру жолындағы саясатты өздерінің қалауы бойынша жүргізіп отырды. Міне, сондықтан да болар, V—VI ғ. Батыс Еуропаның бүкіл мектептері шіркеу билігінде болды. Мектеп-

ке оқушыларды қабылданудан бастап оқу бағдарламаларын жасауға дейінгі жүргізілетін жұмыстардың барлығын шіркеу өзі жүргізді. Мұндағы басты мақсат — шіркеу қызметкерлерін дайындап, тәрбиелеп шығару болды. Осы орайда діни білім берумен қатар, христиан шіркеуінің ежелгі заманның білім беру жүйесінен мұра болып қалған ақсүйектік мәдениеттің элементтерін кеңінен қолданғанын да ерекше атап өткен жөн сияқты, яғни «Жеті еркін өнер» — грамматика, риторика, арифметика, астрономия және музыка оқытыла бастады. Монахтық мектептерден басқа «сыртқы мектептер» деп аталатын жастарға арналған арнайы мектептер болды. IX ғ. бастап Англияда ақсүйектердің балалары үшін арнайы «бекзадалар мектептері» ашылып, онда сабақ беретін еуропалық білімпаз ұстаздар ежелгі авторлардың шығармаларын ағылшын тіліне аударуды қолға ала бастады. Бұл мектептердегі сабақ сапасы әрқилы болғандықтан, олардың түлектерінің білім дәрежесі де әртүрлі болды.

XI—XII ғ. бастап Еуропада ашыла бастаған алғашқы университеттер ғылыми-зерттеу жұмыстарының орталығына айнала бастады. XI ғ. Италияда Балон құқық мектебінің негізінде Балон университеті (1038 ж.) ашылды. Жаңа оқу орнының ашылуы рим заңының жандануына, оны тереңдетіп оқуға мүмкіндік туғызды. Міне, сондықтан да болар Еуропаның түпкір-түпкірінен келген тыңдаушылар саны жыл сайын өсе бастады. XII ғ. Батыс Еуропаның басқа елдерінде де университеттер ашыла бастады.

Англияда Оксфорд университеті (1167 ж.), ал одан кейін ілешала Кембридж университеті (1209 ж.) — ортағасырлық білім ордаларына айналды. Мұндай жоғары оқу орындарында дарынды ғалымдар, білікті мамандар еңбек етті. Солардың бірі — белгілі университет ғалымы, ағылшын Роджер Бэкон (1214—1292) болды. Ол дүниені танып-білудің әдісі — адамның ақыл-ойы мен тәжірибесі деген ғылыми қорытынды жасап, бұл мәселедегі шіркеу беделіне күмән келтірді.

Франциядағы алғашқы және ең ірі оқу орны — Париж университеті (1160 ж.). Онда жалпы білім беру, медицина, құқық және дінтану факультеттері жұмыс істеді. Батыс Еуропаның барлық елдеріндегі университеттерде сабақ латын тілінде жүрді.

Орта ғасырлық университеттік ғылымды — схоластика, яғни мектептік ғылым деп атады. Оның негізгі белгілері — шіркеуге және шіркеу қайраткерлеріне сүйену, теологиялық — догматтық алғышарттарды рациональдық принциптермен біріктіру,

формалдық — логикалық мәселелерге қызығушылық және танымының негізгі әдісі ретінде тәжірибенің рөлін бағаламау болды. Осы жағдайға байланысты шіркеудің ортағасырлық университеттердегі ықпалы өте зор болды. Ақсүйектер білім алатын қала мектебінде де діни білім беру ең басты орынға қойылды. Бірақ, университеттердің саны көбейген сайын (XV-ғ. 65-ке жеткен) діни біліммен қатар медицина, өнер, құқық сияқты басқа да ғылым салалары оқытыла бастады, ал кейіннен оқу бағдарламаларына жаңа ғылым салалары енгізілді.

Бастапқы Орта ғасырлар кезеңінде Византияда да білім беру саласында Еуропаның батысындағы сияқты христиан шіркеуінің ықпалы зор болды. Оған дәлел ретінде ұлы Платонның өзі құрған және бір мың жылдан артық өмір сүрген білімнің алтын ордасы Афины мектебінің жабылып қалғанынын айтсақ та жеткілікті сияқты. Сөйтіп, көне философия діни ілімдермен алмастырылды. Бірақ, IX ғ. ортасына қарай Константинопольде жоғарғы мектеп ашылып, ондағы білім беру жүйесі көне заманның үлгісімен жүзеге асырыла бастады. Бұл дәуірдегі Византия мәдениетінің көрнекті өкілі — «Мириобиблионаның» (негізінен көне авторлардың 280 шығармаларына берілген баға — талдаулардың жинағы) және толып жатқан діни еңбектердің авторы патриарх Фотий (820—890 ж.) болды.

IX ғ. жаратылыстану ғылымдары жаңа арнаға түсіп, дами бастады. Ғылымның өртүрлі салаларына байланысты энциклопедиялар жарыққа шыға бастады, онда Византия қоғамы жайында ғана емес, сонымен қатар көршілес жатқан халықтар туралы да әр түрлі қызықты мағлұматтар берілді. Хирургиялық ғылыми еңбектер, математика оқулықтары жарық көрді. Дәл ғылымдармен қатар алхимия, астрономия, магия, және т.б. ғылым салалары да өз өрісін кеңейте бастады.

Орта ғасырлық Еуропаның ғылыми мәдениетінде алхимия ерекше орынға ие болды. Алхимия жәй қарапайым металды алтынға немесе күміске айналдыра алатын субстанцияны (барлық заттардың, құбылыстардың негізі) іздестірумен болды. Мұндағы басты мақсат — адам өмірін ұзарту болды. Алхимияның мақсаты және олардың қолданған әдістері күмәнді және қиялға жақын болғанымен алхимия көп жағдайларда қазіргі заман ғылымдарының, әсіресе химияның туындауына айрықша әсер етті. Бізге келіп жеткен Еуропалық алхимиктердің авторларының бірі — ағылшын монахы Роджер Бэкон мен неміс философы ұлы Альберт болды. Бұл екі ғұламаның екеуі де жәй қарапайым металдардың алтынға айналатынына көміл сенген

және алтынды «жетілген металл», ал төменгі металдарды алтынға қарағанда әлдеқайда жетілмеген деп есептеген. Демек, алхимиктер жәй металды табиғатта болмаған «философия тасы» арқылы алтынға және күміске айналдыру жолдарын табуға әрекеттенген.

Роджер Бэкон «патша арағында» еріген алтын өмірдің шипасы деп есептеген. Ал Ұлы Альберт болса өз заманының ұлы химигі болды.

Орта ғасырлық мәдениеттің басты элементі — әдебиет болды. Бастапқы Орта ғасырлар кезеңінде ауыз әдебиеті, оның ішінде батырлық эпостар ерекше қанат жайды. Мұндай мәдени құбылыс Англия және Скандинавия елдеріне тән болды. Бұл эпостарды орындайтын музыканттар халықтың ықыласына бөленіп, ерекше құрметке ие болды. Ел арасына кең тараған ағылшын — саксондық қаһармандық эпостардың бірі — 700 ж. шамасында жазылған «Беовульф» поэмасы болды. Маман-ғалымдардың пікірінше, бұл дәуірдегі Батыс Еуропалық әдебиетте өзінің мазмұны мен әсерлігі жағынан Скандинавияның эпикалық халықтың поэзиясына пара-пар келетін әдеби шығармалар болмаған. Осындай бағалы туындылардың бірі — құдайлар мен батырлар жайындағы көне норвеждік және исландық мифологиялық және батырлық сипаттағы жырлардың жинағы болып саналатын — «Старшая Эдда» эпосы. Бұл баға жетпес әдеби туынды XII ғ. бұл елдерде латын жазуының пайда болуы кезеңінде жазылған.

Бұл тарихи дәуірде рыцарлық әдебиет те қанат жая бастады. Бұл жанрдағы ең атақты тамаша мәдени мұра-француздардың халықтық ерлік эпосы — «Роланд туралы жыр». Мұнда Испанияға жасалған әскери жорық кезінде қаза тапқан граф Роландтың әскери ерліктері жайында баяндалады. XII—XIII ғ. неміс халқының баға жетпес әдеби мұрасы — «Нибелунгтар жайындағы жыр» да халықтың шексіз құрметіне бөленді. Көне германдықтардың аңыздарына негізделген бұл жырда V ғ. Бургун корольдігіне жасалған ғұндардың шапқыншылық соғыстары — уақиғаның негізгі арқауы болған.)

Батыс Еуропа елдерінде рыцарлық поэзия да дами бастады. Германияда лирикалық поэзияның өкілдері саналған миннезингерлер (жалынды махаббат жыршылары) өз шығармаларын өздері орындайтын болған. «Куртуаздық (сарай маңындағы) поэзия» — француз елінде трубадурлардың лирикалық поэзия саласындағы тамаша жетістіктерінің бірі болды. Трубадурлар таза махаббатты және өз сүйіктісіне жан-тәнімен берілген рыцарь-

лардың қауіп-қатерге толы өмір жолдарын, олардың көзсіз ерлік істерін үлкен шабытпен жырға қосты. Солардың ішіндегі ең атақтылары — Бертран де Борн (1140—1215 ж. шамасы), Джауфре Рюдель (1140—1170 ж. шамасы) және т.б. болды.

XII—XIII ғ. француз поэзиясының тағы бір тамаша көрінісі «ваганттар поэзиясы» болды. Ваганттар деп (латынша «кезбелер» деген мағына береді) кезбе ақындарды атаған. Олардың шығармашылығының басты ерекшелігі — вагант ақындардың католик шіркеуі мен дінбасыларын, олардың зұлымдық іс-әрекетін әділ сынның қыспағына алуы болып саналады. Олар көргенсіздік, екіжүзділік, білімсіздік сияқты жағымсыз қасиеттерден шіркеу мүлде арылу керек деп санады. Ал өз кезегінде ваганттар тарапынан қатал сынға ұшыраған христиан шіркеуі оларды қуғын-сүргінге ұшыратып отырды. «Ваганттар ордені» деп аталатын атақты жырлар ваганттар поэзиясының аса құнды шығармаларының бірі болып саналады.

XIII ғ. Ағылшын әдебиетінің мәңгілік өшпес мұраларының бірі — Робин Гуд жайындағы балладалар. Робин Гудтың күні бүгінге дейін дүниежүзілік әдебиеттің ең белгілі, ең сүйікті кейіпкерлерінің қатарынан орын алуы — ағылшын әдебиетінің бет-бейнесін айқын аңғартады.

Италия әдебиетінде итальян тілінде жазылған жырлар, балладалар, соннеттер басым болып келеді. XII ғ. ортасына қарай Италияда әйелдерге деген махаббатты дәріптейтін соны бағыт — «жаңа әдемілік стиль» пайда болды. Бұл стильдің негізін салушы — болондық ақын Гвидо Гвиницелли (1230—1276 ж. шамасы) болды. XIII ғ. аяғында итальян тіліндегі ең алғашқы құқықтық шығармалар да жарық көре бастады. Солардың тырнақалдысы — новеллалар жинақтары болды. Кейіннен бұл новеллалардың сюжеттерін Боккаччо атақты «Декамеронды» жазғанда кеңінен пайдаланды.

Бұл дәуірде қала әдебиеті де қалыптаса бастады. Оның көрнекті өкілдері — Чекко Анджольерн, Гвидо Орланди (XII ғ. аяғы) және т.б. Олардың шығармаларында қала халқының өмірі, оның күнделікті тұрмыс-тіршілігі реалистік тұрғыдан көрініс тапты. Қала әдебиетінің дамуы Батыс өркениетінің қалыптасуына айрықша әсер етті және бұл мәдени процесс қалалық мәдени өмірдің барлық салаларында ақсүйектердің мәдени белсенділігімен ұштасты.

Францияда қала мәдениеті XI—XII ғ. туындады. Қаланың халық көп жиналатын алаңдарында актерлер, акробаттар, аң үйретушілер, музыканттар және әншілер жаппай өнер

көрсететін. Ал осы бір өнердің сан-саласын өз бойына жинақтаған жонглерлер творчествосы — қала мәдениетінің ең басты көріністерінің бірі болып саналды. Халық алдында үлкен ілтипатқа ие болған жонглерлер той-думандарда, үйлену тойларында, жәрмеңкелерде және діни мейрамдарда өз өнерлерін көрсетті. XII ғ. бастап театр қойылымдары латын тілінде емес, француз тілінде қойыла бастады. Ең бастысы — бұл қойылымдар бұрынғыдай шіркеулерде емес, қала алаңдарында қойылатын болды. Олардың сюжеттері қала халқының тұрмыс-тіршілігін, күнделікті өмірін жан-жақты қамтыды. Бірақ, екіншіке орай христиан шіркеуі жонглерлердің мұндай шығармашылығын еркін ойлылықтың көрінісі деп санап, олардан қатты қауіптенді.

Театр өнері Англияда да қанат жайды. Ең бастысы театр қойылымдарды XIII ғ. бастап ағылшын тілінде жүргізіле бастады. Драмалық жанрдың ерекше түрі — «моралитенің» пайда болуы да мәдени өмірдегі ерекше уақиғалардың бірі болды. Онда ізгілік пен зұлымдық сияқты бір-біріне кереғар қасиеттер кеңінен көрініс тапты. Моралиттердің басты кейіпкерлері — Махаббат, Шыдамдылық, Даналық, Жағымпаздық, Сараңдық сияқты адам бойындағы қасиеттерді шындық тұрғысынан бейнелей білді.

Қала мәдениетінің даму процесінің тереңдей түскендігін қалаларда шіркеулік емес мектептердің ашыла бастағандығынан аңғаруға болады. Бұл әрі игілікті, әрі мәнді мәдени құбылыс болып саналады, өйткені бұл мектептер материалдық жағынан шіркеуден тәуелсіз болды. Мектеп мұғалімдері оқушылылардан түсетін қаржының есебінен жалақы алып тұрды. Ең бастысы — дәл осындай қала мектептерінің көбеюі қала халқының сауаттылығын арттыру мәселесін шешуге айтарлықтай ықпал жасады. XII ғ. шіркеуден тәуелсіз дәл осындай мектептердің негізін қалаған әрі философ, әрі діндар, әрі ақын Петр Абеляр Францияның ең беделді магистрі болып саналды. Оның диалектикалық логиканың келелі мәселелерін қамтыған «Иә және жоқ» атты шығармасы өз заманының тамаша туындыларының бірі болды. Петр Абелярдың тартымды, әрі қызықты дәрістері көпшілік көңілінен шықты, өйткені онда ғылымның атқаратын рөлі сияқты келелі мәселелер көтеріліп отырды. Орта ғасырлар мәдениетінде Византия мәдениеті ерекше орын алады, өйткені ол Еуропалық мәдениеттің, яғни христиан дінінің үстемдігі Батыс пен Шығыс Еуропаны өзара жақындастырып, біріктіре түсті. Шындығында да дін тіпті көне заманда да дәл орта ғасырлардағыдай күдіретті күшке айналған жоқ. Сөйтіп

Еуропада христиан діні түпкілікті салтанат құрды. Бұл тарихи кезеңде дін тек философия ғана емес, сонымен қатар құқық жүйесіне де, саяси доктринаға да, моральдық ілімге де айналды.

Византия мәдениетінің шоқтығы өте биік болды, олай болатын себебі, византиялықтар Батыс Еуропаға қарағанда көне мәдени дәстүрлерге ерте ден қойды, олар Грекия мен Рим мәдениетін жалғастырушы — мирасқорлар болды. «Екінші Рим» аталған Константинополь қаласында алып құрылыстар қанат жайды. Солардың бірі — өз заманындағы теңдесі жоқ ғимарат — София ғибадатханасы еді. Оның қабырғалары түрлі-түсті мозаикалармен безендіріліп, төбесіне көз тартарлық әсем күмбез орнатылды. 1453 ж. Византияны түріктердің жаулап алуына қарамастан, Византия мәдениеті өзінің өміршендігін көрсетіп, дүниежүзілік мәдениетке өз ықпалын тигізді. Оның мәдени дәстүрлері Италия, Румыния, Сербия, Ежелгі Русьте, Болгария және т.б. мемлекеттер топырағында қайта түлеп, жаңа арнаға түсті. Византия Шығыс мәдениетінің де, Батыс мәдениетінің де тамаша үлгілерін өз бойына сіңіре білді. Атап айтқанда, Шығыстың абстрактылық өрнегі мен Батыс Римнің әшекейлік динамикалық өрнегі мен Батыс Римнің (бірінші Римнің) сақталып қалған мәдени мол мұраларын, сәулет өнерінің жаңа туындылары мен мозаикалық өнердің жетістіктерін, Сирия көркем мектебінің көріністік әсерлігін, Иран өнерінің әшекейлік нәзіктігі мен бейнелеу қуаттылығын және эллинизмнің адамзатты ізгілікке бастайтын барлық ізденістерін өз бойына сіңіре білді.

Міне, сондықтан да болар, Батыс Еуропа мәдениеті ғасырлар бойы византиялықтардың мәдени бай мұраларынан сусындай отырып, оларды өздерінің мәдени бастауларында үлгі етті. Бүкіл орта ғасырлар дәуірінің өн бойында алыста жатқан ұланғайыр империяның мәдени жетістіктері мен мұндалап, ғажайып сұлулығымен өзіне тартатын да тұратын. Ұлы Карл өз империясының құдіретін арттыруда Византияның мәдени үлгілеріне көз тігіп, ұлы арманның діңгегі деп санаса, Германия императорлары да одан қалыспауға тырысты. Бір айта кететін жәйт, дін ортақтастығының, яғни православие дінінде болудың арқасында Батыс Еуропа елдеріне қарағанда Шығыс Еуропа елдері Византиямен тығыз мәдени байланыстар орнатуға ерекше мүмкіндіктер алды. Шығыс Еуропа мемлекеттері өздерінің ұлттық мәдениетін жандандыруда Византия сияқты озық елдерге еліктеуге ешбір арланған жоқ, қайта бұл өнер ордасының

атақты мүсіншілерін, сәулетшілерін, суретшілерін өздеріне шақырумен қатар, византиялықтардың қолынан шыққан тама-ша өнер туындыларын өз елдеріне әкеліп отырды. Тіпті, батыс еуропалықтардың Константинополь шеберханаларында жасалған шіркеу есіктеріне деген сұраныстары өте күшті болды. 988 ж. христиан дінін қабылдаған Русьте храмдар салу мен оларды әшекейлеу ісінде византиялық сәулетшілер мен суретшілерді үнемі пайдаланып отырған.

2.4.2. Ортағасырлық Еуропаның көркем өнер мәдениеті

Ортағасырлық Еуропа мәдениетінде, өзіндік ерекшелігі бар көркемдік стиль қалыптаса бастады. Ол — «роман» стилі болатын. «Роман стилі» деген термин («роман тілдері» деген терминге ұқсас енгізілген, Рим мәдениетінен мирасқорлық деген мағына береді). Азғантай уақыт шеңберінде өшпес даңққа ие болған бұл өнер стилі XI—XIII ғ., әсіресе сәулет өнері мен мүсін өнері саласында үстемдік етті және ірі соборлар құрылысында, оларды әшекейлеуде кеңінен қолданылды. Роман стиліндегі діни құрылыстар Рим сәулет өнерінің белгілерін мұра етті. Бұл құрылыстар өзінің көрнектілігімен, үлкендігімен, әсерлігімен және рационалдылығымен ерекшеленді. Лев Любимовтың пікірінше, «Роман стилінде ою-өрнек пен бейнелеу негіздері өзара сәйкес келді, табылған синтездің мәні — образдың мәнерлілік пен әшекейлі геометриялықтың, карапайым мен өте шарттылықтың, ою-өрнектің нәзіктігі мен шомбал, тіпті, кейде дөрекі монументтіліктің үйлесуінде еді». (Л. Любимов. Батыс Еуропа өнері. Алматы, 1982, 23 б.)

Сәулетшілік жетекшілік өнерге айналған бұл тарихи кезеңде ғимараттар салуға ерекше мән берілді. Әсіресе христиандық наным-сенімнің салтанаты мен жан-жақтылығы, оның құдіретін паш ету мен адамзат баласын құдайға құлшылық жасау жолында біріктіру мақсатында діни шіркеулер салу ісі кең қанат жайды. Әсем шіркеулер салудың өрістегені соншалық, оларды тіпті қажет болмаса да салды. Ерекше атап өтетін бір жәйт, романдық стиль византиялық, таяу шығыстық (әсіресе, сириялық), германдық, кельттік және басқа да солтүстік тайпалардың өнер стильдерінің белгілерін өз бойына сіңіре білді. Міне, сондықтан да болар, әр елдің өнер стильдерінің өзара тоғысуы

нәтижесінде қалыптасқан өнердегі бұл бағыт жалпы «романдық» деген атқа ие болды.

Роман өнерінің жасаған мәдени төңкерісі — ою-өрнекпен ғимараттарды одан әрі түрлендіруінде, яғни ою-өрнекті бейнелеу пластикасымен толықтыруында, ал бұл жағдай ою-өрнек функциясын жаңа сапада орындауға мүмкіндік берді. Ендігі жерде тастан салынған ғимараттар өте шеберлікпен жасалған адам бейнелерімен ажарлана бастады.

Готикалық дәуірде сәулетшілік өнер бұрын болып көрмеген дәрежеге көтеріліп, шоқтығы биік өнер саласына айналды, өйткені өзге өнерлердің бәрі де сәулетшілікке табынып, оның талаптарына мүлтіксіз бағынды. Осы бір тарихи кезеңде туған әрбір ақын сәулетшіге айналды. Готикалық стиль бұл тұста негізінен шіркеу мүддесіне сай дамыды. Ортағасырлық шіркеулер тасты күмбездерден тұрды, мұндай ауыр да, қомақты күмбездердің орнықты болуы үшін, шіркеу қабырғалары өте қалың етіп салынды, ал тасты күмбездерді тұрғызудың өзі де оңайлыққа түспеді, өйткені бұл кезеңде көптеген құрылыс дағдылары ұмыт болған еді. Қалай болғанда да, сыналы тастардан жасалған шомбал күмбездер готикалық заманға тән жетістіктер болды.

Шіркеулер үлкен қалаларда ғана емес, қалашықтарда да салына бастады. Сонау шалғайдан көзге шалынатын бұл ғимараттар ортағасырлық өмірдің аса ірі жетістігі болды. Халық діни ғимараттарды жасампаздықтың күш-жігерінің айғағы ретінде жақсы көрді. Шіркеу қоңырауының сыңғыры мен органдық музыканың әуенінен бастап, бірігіп мінежат ету, шіркеулік жолжоралық діни рәсімдерге қатынасу — қарапайым адамдарды күнделікті күйбең тіршілік қамынан бір сәтке болса да сейілтіп, ерекше бір күйге түсіретін еді.

Батыс Еуропаның ортағасырлық өнер тарихында Франция мемлекеті қай кезеңде болса да жетекшілік рөл атқарғандығы мәдениет тарихынан белгілі. Сондықтан да болар, Франция романдық кезеңде сәулетшілік өнердің жетістіктері мен ізденістерінің негізгі орталықтарының біріне айналады. Осы бір қасиетті елдің сәулет өнері саласындағы тамаша да, айбынды ескерткіштерінің бірі — романдық стильдің аса көрнекті үлгісі — Париждегі Нотр-дам (Құдай-ана соборы) болды. Шіркеу фасадының ерекше сымбаттылығы, оның геометриялық заңдылықтарға сай салынуы, мұнаралар ансамблінің тұтастығы кез келген адамды бірден баурап алары сөзсіз. Вазельдегі қасиетті Магдалинаның шіркеу күмбездерінің таңғажайып жарасымды

айбыны да, арқалардың ғаламат салтанаты да таң қалдырмай қоймайды. Тарихи уақиғаларға толы романдық кезеңде жоғары атап көрсетілген француз халқының ұлы поэтикалық шығармасы — «Роланд туралы жырда» (XII ғ.) өмірге келді. Ұлттық тілде жазылған бұл тамаша туындыда орта ғасырларда етек алған рыцарьлық ерлік, король мен христиан шіркеуіне адалдық дәріптелді. Халықтық эпостың негізінде туған бұл жыр француз халқының арасында кеңінен тарады, өйткені осы бір шабыттты эпика толғауда өмір ақиқаты, қанағатшылдық сезімі, ішкі бай мазмұнды бере алатын ғажайып қасиеттер сияқты өзіндік ұлттық көркем даналықтың негізгі белгілері кеңінен көрініс тапты, әрі рыцарьлардың көңіл-күйін жан-жақты көрсететін фанатизмге, христиандық рухқа толы болды. XII—XIII ғ. Францияның оңтүстігінде трубадурлар поэзиясы қанат жайды. Олардың сатираларында шіркеу мен феодалдық езгіге қарсы сарын мен қарапайым адамдарға бүйрегі бұрушылық көрініс тапқан. Дәлірек айтсақ, еркін ойлылық нышандарын өз бойына жинақтаған трубадурлар творчествосы осы бір кезеңде қалыптасқан сан-қырлы дүниетанымды білдіреді.

Бұл тұста Еуропаның басқа да елдерінде ұлттық көркемдік даналықты айқын танытатын романдық өнер туындылары туындап жатты. Әр алуан сәулетшілік мектептерімен даңқы шыққан Германияда жасалған мәдени ескерткіштерде неміс халқының рухани байлығы кеңінен көрініс тапты. Рейндік, саксондық және вестфальдық мектептер сәулетшілік өнердің дамуына зор үлес қосып, сол кездегі ұлттық көркем даналықтың ұмтылыстары мен арман-қиялдарын жүзеге асыру мақсатында тамаша ғимараттар салды. Солардың бірі — өзінің асқақ тұлғасымен көзге түсетін атақты Вармс соборы (1174—1234 ж.). Собор қала үстінде қалықтап тұрғандай әсер қалдырады, қайта жаңғыртып салынса да бұл ғимарат өзінің сол бір бастапқы бет-бейнесін мүлде өзгертпеген. Шындығына келсек, Вармс, Шпейер, Майнц сияқты қалаларда тұрғызылған атақты соборлардың басты ерекшелігі де олардың күрделі асқақтығында еді.

Кейбір мәдени ескерткіштер ел мен дәуірдің тынысын бойына сіңірсе, кейбірінің Шығыс мәдениетінің кәусәр бұлағынан сусындағаны беп-белгілі болып тұрады. Ойымыз дәлелді болу үшін, XII ғ. неміс шеберінің қолынан шыққан, сүйектен жасалған орта ғасырлық ойын дойбыларына бір сәт көз салайықшы. Бұл дойбыда ағаш басына шығып, жеміс жинап отырған адам бейнеленген, оның төменгі жағында бір ақ, бір қара тышқан ағаштың тамырларын кеміріп жатыр. Осы бір дүниедегі адам-

дардың өмір тіршілігін аңдар мен өсімдіктердің кескіндерімен ісерлікпен толтырып, олардың ғажайып үйлесімділігін нақтылы көрсету арқылы, сәндік әуен жасаған осы бір неміс шеберінің табиғи дарынына қалай таң қалмаймыз? Шындығында да, бұл көлөнер туындысының мазмұны — шығыстық аңызға негізделген, өйткені ағаш — өмір символы, тышқандар — күн мен түн, яғни өмірді аямай қысқартушы уақыт. Осылайша, ойынының өзі де жер бетіндегі өмірдің өткінші екендігін ортағасырлық адамның есіне салған.

Қайта өрлеу дәуірінің бесігі болған, еркіндік сүйгіш Италия елінің мәдениеті де біртұтас романдық ағымда кеңінен көрініс тапты. Осы дәуірдің өзіне тән қалыптасқан тарихи процестер Италия өнерінде де барған сайын айқындала түсті. Оған дәлел — XI ғ. басында Флоренцияда салынған Сан-Миньято шіркеуі. Өте аумақты етіп салынған бұл алып ғимарат ағаштан қапталған және үш қырлы базилика өзінің жалпы құрылысымен ерте замандардағы христиандық ғимараттарды еске түсіреді. Бірақ осы бір сәулетті ескерткіштің тіп-тік болып аспанға созылған фасады болашаққа да меңзейтін сияқты. Романдық дәуірде аса ірі экономикалық және көркемдік өнер орталығы болған Пиза қаласының сыртындағы көк майсалы кең алқапқа салынған «Құлап бара жатқан мұнара» мен баптистерий (шоқындыратын жер) ансамблі де романдық құрылыстар сияқты аса айбынды, әрі орасан зор болғанына қарамастан өздерінің жеңіл де, әсем бейнесімен жаңаша көрініс тапқан. Демек, романдық өнердің мәні, оның идеялық және эстетикалық ұмтылысы сұсты айбындық, аскетизм, жасанды шарттылық, құдайға соқыр сезіммен табыну сияқты ұғымдармен шектелмейтін сияқты. Олай болса, өз дәуірінің тыныс-тіршілігін айқындайтын бұл өнер саласында өткен мұра мен қазіргіні қабылдаумен қатар болашақтың өркендері де кеңінен көрініс тапқан.

Шамамен 1000 ж. бастап готикалық стиль туындағанға дейін үстемдік еткен романдық стиль — ортағасырлық Еуропаның өзіндік бет-бейнесімен, өзіндік тәуелсіздігімен ерекшеленетін көркемдік стиль болып саналады және ол варварлық тайпалардың көркемдік мәдениетінің негізінде қалыптасты. Екінші мыңжылдықтың басында Еуропалық өнердің христиандық негізінен нәр алған романдық өнер мұрасында сәулетшілік өнер жетекші рөл атқарды, ал осы бір қасиетті өнер саласының римдік, дәлірек айтқанда гректік базиликалардың (патша сарайларының) идеяларын өз бойына жинақтай білуі — оны одан әрі асқақтатып, асқар шыңға шығарды. XIX ғ. өмір сүрген француз сәулетшісі

О. Роденнің сөзімен айтқанда «Романдық сәулет өнері адам өмірінің бірқалыптылығын, тұрақтылығын паш ететін, үнсіздігімен адамның мысын басып, оны табындыра білді».

Қалалардың гүлденуі мен қоғамдық қарым-қатынастардың жетілуі нәтижесінде өнер саласында жаңа бағыт — готикалық стиль пайда болды. XII—XVI ғ. Еуропа елдерінде үстемдік еткен бұл жаңа стиль діни сарындағы сәулет, мүсін өнерімен, сәндік-қолданбалы өнермен тығыз байланыста қалыптасты. Сәулет өнері саласында 1140 ж. шамасында Францияда пайда болған готикалық (гот тайпаларының атымен аталған) кейіннен Батыс Еуропа елдерінде кеңінен тарап, XV ғ. дейін, ал Еуропаның кейбір жерлерінде XVI ғ. дейін үстемдік етті. Романдық стильде салынған ғимараттар өзінің аумағымен, салмақтылығымен ерекшеленетін болса, готикалық стильмен салынған шіркеулер өзінің алып асқақтығымен, әрі әсемдігімен таң қалдырады. Бас айналдырарлықтай биік етіп салынған бұл тамаша ғимараттарының әдемі күмбездері, аса үлкен терезелері бірден көзге түсіп, көрген адамға нұрлы дүниедей әсер қалдыратын. Сондықтан да болар, олар «Сансыз күмбездер», «аса үлкен терезелер», «бітісе қайнасқан», «бірін-бірі қуаланған күмбездер» деген теңеулерге ие болды.

Үш ғасыр бойы Францияда салтанат құрған готикалық өнер үш кезенді басынан кешірді. Бірінші кезең — алғашқы готика — XII ғ. соңғы үшінші бөлігі мен бастапқы ширегін, ал екінші кезең — кемелденген готика немесе жоғары дамыған готика XIII ғ. 20 ж. соңына дейін созылса, үшінші «нұрлы готика» немесе «жалындаған готика» деп аталған соңғы кезеңі XIV—XV ғ. аралығын қамтиды.

XIII ғ. аяғынан бастап еуропалықтардың қалалық өміріне берік орныққан готикалық стильдің түп-тамыры ғасырлармен мыңдаған жылдардың тұңғышында жатқан өнердің таңғажайып жетістіктерінде жатыр. Римдіктер өте шеберлікпен пайдалана білген арқа, күмбез және тағы да басқа сәулетшілік өнер түрлері осы бір тарихи кезеңде орта ғасырлық құрылыс өнерінің негізіне айналды. Сұсты да, аумақты романдық стильдегі ғимараттар құрылысына қарағанда биікке қарай өсіре жүргізілген готикалық сәулетшілік өнер туындылары көз тартарлықтай әсем де, сәнді болып шықты. Романдық ғимараттардың биіктігі 18—20 метрден аспаған болса, алғашқы готиканың ең айбынды ескерткіші болып саналатын атақты Париж Құдай — ана соборының (париждіктер жай ғана Нотр-Дам деп атаған) биіктігі 32 м. болса, одан кейін Рейнде — 32 м., ал Аменьде — 42 м.

дейін созылды. Олардың көкке қарай бой түзеген күмбездерінің биіктігі 150 метрге жетті. Аталған әрбір ғимараттың әрқайсысы ғасырлар бойы қалыптасқан мәдениеттің куәсі, замана туындысы болып табылады. Салынғанына алты ғасыр уақыт өтсе де, Батыс Еуропалық сәулет өнері тарихының жаңа кезеңін бастаған қасиетті Париж Құдай — ана соборы француз көркем өнер кемеңгерлігінің аса үздік туындысы болып қала береді. Осы орайда Лев Любимовтың бұл жайындағы «Египеттегі пирамидалар, Афиныдағы Парфеон немесе Константинопольдегі София соборы сияқты париждік Нотр-Дам да ғасырлар бойында өзін өмірге әкелген халықтың идеялары мен ғасырларда қалыптасқан көркем мәдениеттің куәсі болатындығымен құнды» (Л. Любимов. Батыс Еуропа өнері. Алматы, 1982, 62 б.) деген орынды пікірімен санаспаққа болмайды.

Замана ағымындағы талай тарихи уақиғалардың (француз корольдері осында төж киген, және Жанна д'Арк өзінің жеңіс туын осында әкеліп қойған) куәгері болған Рейм соборы да француздық готикалық өнердің шыңы болды. Оның бас фасалы Париждегі атақты Париж Құдай — ана соборы сияқты торлы терезелері бар, екі биік мұнарасы аспанмен таласқан үш қабаттан тұрады. Аса нәзіктікпен нақышты етіп жасалған бұл ғимарат сәулет өнері мен мүсіндердің өзара үндестігін паш етеді, өйткені көз тартарлық көрінісі мен таңғажайып мүсіндердің сән-салтанаты осы бір заңғар құрылысты жеп-жеңіл етіп көрсетіп тұр. Германия Франция мен Англияға қарағанда готикалық стильге кеш көшкеніне қарамастан готикалық әсемдік идеясын тамаша жүзеге асырудың арқасында зәулім ғимараттар салуда айтарлықтай нәтижеге жетті. Бүкіл неміс халқының мақтанышына айналған, Гоголь «готикалық өнердің төжі» деп бағалаған Кельн соборы — неміс сәулетшілерінің теңдесі жоқ шабытты шеберлігінің заңды нәтижесі болып саналады. Бас айналдырарлықтай болып көкке тік көтерілген неміс готикасының теңдесі жоқ үлгісі — Фрейбург соборын «готикалық ойдың ең айқын, зор жаңалығы» деп бекер бағаламаған.

Француз бен неміс халықтарының мәдени дәстүрлер сабақтастығының куәгері болып есептелетін Страсбург соборы да неміс халқының ұлттық ерекшелігін ашумен қатар, шынайы интернационалдық мазмұнға ие болғандығын атап өтпеске болмайды. Бүкіл елді табындырған бұл сымбатты ғимараттың бас сәулетшісі неміс Эрвин Штейнбахский болды.

Дүниежүзілік мәдениетінің дамуына қомақты үлес қосқан итальян сәулетшілері де готикалық стильдегі айтулы мәдени ескерткіштерімен орынды мақтана алады. Солардың бірі, Қайта

өрлеу дәуірінің алыбы Микенланджело өзімнің «қалыңдығым» деп мақтанғыш тұтқан атақты Санта Мария Новелла шіркеуі (XIII–XIV ғ.) Италия сәулетшілері үшкір мұналары, жебе тәрізді аркалары, тор көзді терезелері бар ғимараттарды салған кезде құрылыстың көлемділігіне ерекше назар аударып, сәулетшілік үлгіні үнемі жетілдіріп отырды.

Готикалық стиль XIV ғ. Англияда кең қанат жайды. Бұл кезең — көкке өрлете салған, үйлесімділігімен көз тартатын сәндік готиканың гүлденген уақыты мен «перпендикулярлық стильге» көшуге бет алған сәт болды. Өнердің дамуындағы готикалық кезеңде алып ғимараттар құрылысымен кәсіптік артельдерге біріккен қолөнершілер шұғылданды. Олар құрылыс жұмыстарының сұраныстарына қарай қай жерде құрылыс жүріп жатса, сол жерден табылатын. Бұл жағдай готикалық сәулет өнерінің Еуропаның барлық жерлеріне кеңінен тарауына зор ықпал етті. Неміс елінің топырағында пайда болған, ал одан кейін Франция мен Англияға тарай бастаған мұндай артельдердің мүшелері сәулет өнерінің небір құпияларын жетік меңгерді және оның сырын басқаға ашпады. Тіпті артель мүшелері өзара символикалық тілмен сөйлесіп, өз ұйымдарында қалыптасқан тәртіпті қатаң ұстаған. Демек, орта ғасыр тас қалаушылары өздерінің бұл өмірлік кәсібіне соншалықты мән берген, өнерлерін бағалай білген.

Орта ғасырлар дәуірінде готикалық стильде салынған ашық галереялы қалалық салтанатты ратушалар, Руандағы атақты сот Сарайы, азаматтық құрылыстар, сән-салтанаты көз тартар жеке үйлер, сәулет өнерінің құрамдас бөлігіне айналған небір ғажайып тас мүсіндер — өнер адамдарының үшқыр ойын, болашаққа деген жарқын көзқарасын ізгілік пен адамгершілікке ширыққан қайтпас жігерін айқындап көрсететін баға жетпес мәдени ескерткіштер болып табылады.

Готикалық өнер өкілдері адамзат баласының арман-мұңын шындық шеңберінде бейнелеу үшін өздері жасаған кейіпкерлерді аса әсерлі етіп көрсетуге барынша күш салды. Өмірге келген әрбір образда адамның нақты бейнесін жасауға тырысушылық байқалды. Олай болса, романдық және готикалық өнер даналықтарының үздік туындылары көркем өнердің ғасырлар бойы өшпейтін асыл қазынасы, мәңгілік туындылары болып қала береді. Өзінің рухани байлығы, шабытты күші жағынан готикалық өнер тек қана дүние жүзілік көркем өнер саласында ғана емес, сонымен қатар дүние жүзілік мәдениеттің даму барысындағы қанатын қияға сермеген зор жаңалық болды.

Алайда, XIII ғ. гүлденудің шарықтау шегіне жеткен готикалық өнер біртіндеп өзінің айқындығы мен жеткен жетістіктерінен айырыла бастады. Орта ғасырлар заманының соңғы кезеңде готикалық өнер тоқырауға ұшырады да, дін үстемдік еткен осы бір тарихи кезеңнің дәстүрлерінде тәрбиеленген дарынды шеберлердің ең соңғы дүниелері қоштасу белгісіндей болып қала берді. Мұндай эволюциялық құбылыс, готикалық өнердің отаны болған Францияда ғана емес, бүкіл Еуропалық өнерге тән заңды құбылыс болды. Қорыта келгенде айтарымыз, орта ғасырлық мәдениет — халықтық сипатта болды, халықтың ой-арманын нақты бейнелеуге тырысты. Мәдениет дамуының шарықтау шегіне жетіп отырған бүгінгі заманымызда өнерді бағалаушылардың бір кезде ұмыт қалған ортағасырлық мәдениетті жан-жақты әсемдік қалпында түсінуге ұмтылуы, өткен замандардағы өнер ұлылығын қастерлеп, табынумен қатар оған ерекше мән-мағына беруі — дәуір тынысынан туған замана талабы.

2.5. Қайта жаңғыру дәуірі мен Реформация кезеңінің мәдениеті

Батыс және орталық Еуропа мәдениеті тарихындағы орта ғасырлық мәдениеттен жаңа заман мәдениетіне өту дәуірі екі ұлы мәдени қозғалысты — Қайта жаңғыру дәуірі мен Реформацияны қамтиды. «Ренессанс» деген атпен белгілі болған Қайта жаңғыру дәуірі ақсүйектік сипатта болса, ал Реформация қозғалысы — діни бағытта жүзеге асырылды. Қайта жаңғыру идеялары бұқара халықтың арасынан гөрі, қоғамның үстемдік етуші таптарының арасында кеңінен тараса, ал Реформация идеялары бүкіл халық тарапынан кең қолдау тапты. Қайта жаңғыру дәуірі мен Реформацияның өзара қарым-қатынастары әрі күрделі, әрі бір қалыпты емес, бірақ соған қарамастан бұл мәдени төңкерістер жаңа заманның жаршысы, адамзат баласының мәдениет саласындағы жарқын кезеңдерінің бірі болды.

2.5.1. Қайта жаңғыру мәдениеті

Қайта жаңғыру мәдениеті (Ренессанс) деп аталатын алғашқы буржуазиялық мәдениет — XIV ғ. аяғында XV ғ. ба-

сында Еуропада, оның ішінде Италияда қалыптасты. Бұл мәдени төңкеріс Венециядан басталып, бүкіл Италияны қамтыды. Қайта жаңғыру дәуірін Еуропаның көптеген мемлекеттері, атап айтқанда: Франция, Испания, Нидерланды, Польша, Чехия, Венгрия, Англия, Балқан елдері және т.б. бастарынан кешірді. Бұл кезеңде итальян қоғамы Грекия мен Римнің көне мәдениетіне ерекше мән беріп, көне мәдени мұраларды жаңғыртумен қызу айналыса бастады. Тұңғыш рет Еуропа діни идеялар негізінде емес, жалпы адамзаттық гуманистік идеялар рухында бірігуге мүмкіндік алды. Бұл дәуір адамзат тарихындағы сындарлы заман болды. Еуропа бастан кешірген бұл өтпелі кезең — қоғамдық-саяси және мәдени өмірде елеулі орын алды: Экономика саласында — бұл географиялық ашулар заманы мен капиталдың алғашқы қорлану заманы, отарларды жыртқыштықпен бөліп, басып алынған халықтарды айуандықпен тонау заманы, отаршылдық соғыстар заманы болды. Саясат саласында — тәуелсіздік үшін күрес заманы болды. Жаңадан қалыптасып келе жатқан жас буржуазия мүдделері басымдылық танытып «бюргерлік мәдениеттің» барған сайын ұлттық сипатқа ие бола бастау заманы. Толассыз соғыстар, отаршылдардың айуандық әрекеттері және соның нәтижесінде тереңдей түскен таптық қақтығыстар, халыққа қырғидай тиген түрлі аурулар эпидемиясы, талай дарынды еркін ой иелерін отқа жаққан инквизиция оттары, толассыз діни соғыстар — осылардың бәрі Еуропа халықтарының өткен тарихы, дәуір сипаты болды.

«Қайта жаңғыру» термині осы дәуірдің белгілі суретшісі, сәулетшісі және өнер тарихының асқан білгірі Джордано Базари (1512—1574) өзінің «Жизнеописание наиболее знаменитых живописцев, ваятелей и зодчих» (XVI ғ.) деген еңбегінде алғаш рет қолданған. Демек, бұл терминнің мағынасы — көне заман мәдениетін жаңғырту болып табылады. Ал одан кейін, дәлірек айтқанда, XVIII ғ. бастап Италиялық жаңғыру дәуірі адамның қайта жаңғыруы және гуманизм дәуірі деп сипатталады. XIV—XV ғ. Италия мәдениетін былай сипаттаудың тамыры да осы дәуірде жатқандығын атап өткен дұрыс сияқты, өйткені тұңғыш рет «адам» табиғаты, «адамгершілік» деген ұғымдарды енгізген осы дәуірдің алыптары Леонардо Бруни мен Колуччо Салютати болатын. Тереңірек үңіліп қарайтын болсақ, «гуманизм» латынның «адамгершілік» деген сөзінен шыққан (гомо — «адам» деген ұғымды білдіреді). Бұл терминді «жаңа адамдар» — (гуманистер) енгізген. Олардың ойынша, гуманизм бүкіл адамзат баласы тудырған мол мәдени мұраларды құныға оқып, зерт-

теп-білуге ұмтылу болып табылады. Олай болса, Қайта жаңғыру заманының басты жаңалығы — ғасырлар қойнауына көз жүгіртіп, өткен замандардағы көне мәдени мұраларды қайта жаңғырту болып табылады. Белгілі ғалым — гуманист, Леонардо Бруни (1370—1444 ж.) «гуманизмді» адамның өмірі мен әдет-ғұрып, салт-дәстүрлеріне қатысты дүниелерді танып-білумен және адамды рухани жағынан жетілдіріп, оны әсемдікке, ізгілікке баулитын жағдайларды ғылыми тұрғыдан зерттеп білу деп түсінді. Оған: поэзия, грамматика, риторика, тарих, философия, музыка және т.б. жатқызды. Сөйтіп, көне мәдениет құндылықтарын игеруде басты рөлді гуманитарлық ғылымдар атқарады деп есептелді. Бұл кезеңде қоғамды мәдени тұрғыдан қайта құруды мақсат еткен білімді, рухани байлығы мол Еуропа интеллигенциясының қалыптасу процесі басталды. Қоғамда алатын орнына, қызмет дәрежесіне, байлығына, тіпті тұрмыс-тіршілігінің әр түрлілігіне қарамастан оларды ортақ мақсат біріктірген болатын. Мысалы, Лоренцо Медичи — ел басшысы болса, Полициано — университет профессоры, Пико делла Мирандоло — граф, ал Лоренцо Вониконтри — офицер болды. Демек, гуманизм — мәдениеттің басты принциптерінің бірі, оның сапалық өлшемі, оның ақиқаттығының айнасы болды.

Осы орайда, қайта жаңғыру мәдениетінің өзіндік сипатына тоқтала кеткенді жөн көрдік. Олар: гуманизм, антропоцентризм, орта ғасырлық христиандық дәстүрлерді нәрлендіру, көне мәдени мұраларды қайта жаңғырту (философия мен өнердің көне туындыларын тірілту) және дүниеге жаңа көзқарас болып табылады.

Ренессанс мәдениетінің жоғарыда көрсетілген өзіндік ерекшеліктері оның дәуірлеріне тікелей байланысты болып келеді, өйткені бұл өзгерістер заман ағымына, дәуір тынысына тікелей тәуелді болғаны ақиқат.

Қайта жаңғыру мәдениеті төрт кезеңге бөлінеді. Жоғарыда көрсетілген белгілер енді ғана біліне бастаған кезең «проторенессанс» (қайта жаңғыру қарсаңы) деп аталады. Екі ғасырға созылған бұл тарихи кезеңнің әр ғасыры (XIII ғ. дученто, XIV ғ. — треченто деп аталады) тамаша дарынды адамдарды өнер сахнасына шығарды. Солардың бірі — Қайта жаңғыру мәдениетінің бастауында болған ұлы Данте Алигьери (1265—1321 ж.). Ұлы дарынның қыл қаламынан шыққан атақты комедияларының кереметтігі соншалық, оның талантына бас иген ұрпақтары бұл туындыны «Құдіретті комедия» деп атады. Данте, Франческо Петрарка (1304—1374 ж.) және Джованни Бокач-

чо (1313—1375 ж.) Қайта өрлеу (жаңғыру) дәуірінің дарынды өнер қайраткерлері және итальян тілінің негізін қалаушылар болды. Олардың шығармалары дүниежүзілік әдебиетке қосылған тамаша туындылар қатарынан орын алды. Мысалы, Петрарканың Мадонна Лаураның өмірі мен өліміне арналған сонеттері өзінің тірі кезінде-ақ әлемге әйгілі болды. Оның жолын қуушылардың бірі «Декамеронның» авторы атақты Боккаччоның гуманистік идеяларға толы реалистік новеллалары — дүниежүзілік әдебиет саласындағы соны құбылыс болып саналады.

Қайта жаңғыру кезеңінің мәдени дәстүрлері, оның өзіне ғана тән ерекшеліктері айқындала бастаған кезең — XV ғасыр, яғни «Бастапқы Қайта жаңғыру дәуірі» (кватроченто). Ал Италия мәдениеті идеялары мен принциптерінің гүлденген кезеңі және оның құлдырау қарсаңын — «Кемелденген жаңғыру кезеңі» (Чинквеченто) деп атаймыз. Бұл дәуір XVI ғасырды қамтиды.

Қайта жаңғыру мәдениетінің басты назары адам тұлғасына аударылды. Адам бойындағы ізгі қасиеттерді жан-жақты көрсету арқылы оны биік дәрежеге көтеру және оның ар-намысын, абыройын қорғау — басты орынға қойылды. Міне, сондықтан да болар, шынайы гуманизм адамның бостандық алуға, бақытты болуға, өз қабілетін дамытуға құқығы бар екендігін жариялады, адамдар арасындағы қарым-қатынаста теңдік, әділдік, адамды сүю және адамгершілік принциптерін жақтады. Ерекше атап өтетін бір жайт, Қайта жаңғыру заманының гуманизмі адамды дін бұғауынан босатуға бағытталды, яғни дін мен шіркеу ықпалын әлсіретуге барынша күш салды. Ендеше, бұл дәуірдің гуманистік идеялары — рухани төңкерістің негізі болды, ал өз кезегінде бұл төңкерістер буржуазиялық революциялар толқынымен және жаңа Еуропаның мәдениеттің қалыптасу процесімен тығыз байланысты болды.

Қайта жаңғыру мәдениетінде басты назардың адамға, оның табиғатына аударылу сырын қалай түсіндіруге болады? Қоғамдағы мұндай түбегейлі өзгерістің — әлеуметтік-экономикалық факторларға, оның ішінде тауар-ақша қарым-қатынастарының дамуына тікелей байланысты болды. Адамның тәуелсіздігін сезіне бастауына, енді ғана туындап келе жатқан еркіндікке қол жеткізуіне, ең бірінші кезекте қала мәдениеті себепкер болды. Италия қалаларында тамаша ірі өнеркәсіп орындарының болғаны тарихтан белгілі. Солардың ішінде Қайта жаңғыру мәдениетінің ошағы болған — Флоренцияның мерейі үстем болды. Табиғи байлықтардың тапшылығы және тағы да басқа

жағдайларға байланысты Италия басқа мемлекеттермен саудасаттық жасауға ерекше мән берді. Италия қалалары Батыс елдерімен де, мұсылман елдерімен де сауда-саттық жасады. Мұның өзі ел экономикасының одан әрі дамып, қала мәдениетінің гүлденуіне әкеліп соқты, ал қала мәдениетінің ықпалымен «жаңа адамдар» қалыптасты. Бірақ жаңа адамдардың қалыптасуы әлі де болса орта ғасырлық заман ықпалына байланысты болды, қаншама уақыт өтсе де христиандық дәстүрлердің қаймағы шайқалмаған болатын, сондықтан да болар адамдар орта ғасырлық шырмаудан шыға алмай аласұрды. Міне, осындай тарихи кезеңде көне мәдени мұраларды «тірілтуге» деген жаппай құлшыныс «жаңа адамдардың» қайталанбайтын, ерекше мәдениеттің қайнар бұлағын ашуына мүмкіндік берді.)

Бұл мәдени төңкерістің барысында *Қайта жаңғыру даналарының* басты назарында Платон сияқты көне заман ойшылдарының ілімдерінің болуын қалай түсіндіруге болады. А.Ф. Лосев осы орайда тамаша ғылыми тұжырым жасап, бұл жағдайды неоплатонизммен байланыстырды. Оның пікірінше, Қайта жаңғыру дәуірінің өкілдері мәдениетті орта ғасырлық догматтан тазартты, оны қайта қарау арқылы қайта жаңғыртып, жаңа мазмұн берді. Ол мәдениет тарихындағы неоплатонизмнің үш түрін атап көрсетті. Олардың біріншісі — көне замандық — космологиялық, екіншісі — орта ғасырлық — теологиялық, үшіншісі — жаңғырған — антропоцентристік неоплатонизм. (Г.В. Драч. *Культурология*. Ростов-на-Дону. 1995, с. 217.) Көне заманның неоплатонизмі Платон ілімін қайта қарай отырып, рухтың табиғатын, заттар қозғалысын, космостық айналыстың ақиқаттығын космологиялық тұрғыдан түсіндіруге әрекет жасаса, орта ғасырлық неоплатонизм табиғат пен дүниеден жоғары өмір сүретін, жоқтан болмыс тудыратын абсолюттік жан теориясына негізделді. Жоғарыда атап көрсетілген «антропологиялық жаңғырған неоплатонизм» бір жағынан, көне заман неоплатонизмінің көмегімен материалдық дүниені жоғары көтеріп, орнықтыруға тырысса, екінші жағынан оның орта ғасырлық неоплатонизммен ортақ қасиеттері, белгілері бар. Демек, сұлулық пен әсемдікке толы дүниені аңдап-түсіну — «жаңғыртушылық» дүниетанымдық мақсаттардың бірі болып саналады. Құдай жандандырған дүние әр уақытта да адам назарында болған, оны қатты қызықтырған. Жарық дүниенің құпия сырларын танып-білуде адамның сезімдерінен артық не бар, ендеше бұл қағиданы ескере отырып, жаңғыртушылар «адам көзіне»

пара-пар келетін бұл дүниеде еш нәрсе жоқ деп есептеді. Сондықтан да Қайта жаңғыру дәуірінде өнер салаларының ішінде сурет салу және т.б. ұдайы даму үстінде болды. Шындығында да, дүниені танып-білумен қатар оны шынайы жеткізе білуде суретшілердің мүмкіндіктері мол, олай болса олардың дүниетанымдық мақсаттарды шешуге белсенділігінің сыры да осында болса керек. Ал бұл жағдай итальяндық Қайта жаңғыру дәуірінің көркемдік сипатта болуына тікелей әсер етті.

Ерекше атап өтетін бір жайт, итальян тарихшыларының гуманистерге деген көзқарастары әртүрлі болып келеді. Италияның өткен тарихына көз жүгіртетін болсақ, Ренессанс дәуірі бұл елдің өзара қақтығыстар мен соғыстарға толы кезеңімен сайма-сай келеді. Тарихи деректерге жүгінсек, дүние жүзіне атағы шыққан кейбір гуманистер Италияның бостандығын түншықтырушы мейірімсіз билеушілерге қызмет еткен, тіпті шетел басқыншылығы кезінде патриоттық сезімін көрсете алмай дәрменсіздік танытқан. Бірақ бұл келеңсіз көріністерге қарап біржақты көзқарас тумауы керек, өйткені дүниежүзілік көлемде гуманистер жаңа қоғамдық күш болды. Олардың табиғи дарыны, ұшқыр ойлары текке кеткен жоқ, өйткені осы бір ұлы ойшыл даналардың арқасында ғана Қайта жаңғыру дәуірінің мәдениеті Жаңа заман мәдениетінің жаршысы, бастамасы болды. Қайта жаңғыру дәуірі мәдениетінің өкілдерінің ішінде сол дәуірдің тынысын терең сезінген, сол бір аласапыран кезең мен жарық дүниенің әсемдігін, адамның жан-дүниесін өнер туындылары арқылы бере білген алып тұлғалар болған. Солардың бірі — өнер алыбы Леонардо да Винчи (1456—1519 ж.). Өз заманында ол айналыспаған ғылым мен білімнің, мәдениет пен өнердің бірде-бір саласы болмаған. Ол — әрі мүсінші, әрі суретші, әрі математик, әрі инженер, әрі геолог, әрі философ, әрі ақын, әрі физик т.б. болған. Сегіз қырлы, бір сырлы Леонардо да Винчи ұшу аппаратының қанатының, токарь станогының жобаларын жасады. Леонардо да Винчи сонымен қатар ғылымның әр саласына байланысты жазылған әр тақырыптағы ғылыми трактаттардың авторы. Леонардоның керемет ұлы туындысы және барлық замандардағы ең ғаламат суреттерінің бірі — «Құпия жиын». Миландағы Санта Мария делла Грацие шіркеуіндегі бұл сурет бізге жартылай бүлінген күйінде жетті. Бұл суретте Христос барлық сезімдер орталығына айналған, оның ішкі жан-дүниесі, қайғысы мен сабырлылығы — заңды құбылыс. Шығармада көрсетілген драманың терең мәні де осында болар, өйткені мұндағы сатқын, опасыз Иуданың сол бір

құпия кештегі келбетінің өзі де үлкен шеберлікпен берілген. Жаугершілік, қиын-қыстау заманда салынған бұл сурет екінші жағынан — заман талабынан туған, мәңгі өшпес тақырыпқа арналған патриоттық шығарма болып табылады.

Дүниені дүр сілкіндірген, бұл күндері Париждегі Лувр музейінің інжу-маржаны болып отырған «Мона Лиза — Джоконда» туындысы ғасырлар бойы көрген адамды таң қалдырып келеді. Леонардо «Джоконданы» салуда ұзақ еңбектенді, қажымай-талмай жетілдіре түсудің нәтижесінде артына баға жетпес асыл мұра қалдырды. Оның көркем мұрасы сан жағынан алғанда онша көп болмаса да, оның бірде-бірін мыңмен айырбастауға болмайды, бәлкім оның қаламының күдіреті де осында болар.

Осы орайда өнер тарихындағы ұлылардың бірі — Рафаэль Санти (1483—1520 ж.) нағыз кемелді шағында — 37 жасында қайтыс болғанына қарамастан артына мәңгілік өшпес мұра қалдырды. Оның атақты туындысы — «Сикст мадоннасы» Меккедегі қара тас арабтар үшін қандай киелі болса, «Сикст мадоннасы» еуропалықтарға да сондай қасиетті дүние. Рафаэль өзінің әйгілі болған шығармалары «Афины мектебі», «Конестабиле құдай — ана», «Парнас» және басқаларында гуманизм идеяларын кеңінен насихаттап адамның әлі де ашыла қоймаған рухани мүмкіндіктерін ашып көрсетуге тырысады.

Адамзат қоғамына мәңгілік рухани азық болған шығармалардың авторы, тасқа тіл бітірген теңдесі жоқ мүсінші, тамаша қыл қалам шебері, сәулет өнерінің сарбазы, өнердің қай саласының болсын майталманы — атақты Микеланджело еді. Оның өнерінің шіндегі қай туындысын алсаңыз да алдымен адамды, оның ақыл-парасатын, оның бойындағы ізгілік қасиеттерді аңғарамыз. Микеланджелоның атақты мүсіндері — «Давид», «Моисей», «Бұғаудағы құл», «Өлім халіндегі құл» және т.б. қатар «Құдай — ана — Дони», «Кашино түбіндегі шайқас» сияқты суреттерінде қасірет шеккен халықтың қилы тағдыры, оның азаттық үшін күресі, ана жүрегі, ана махаббаты, сәулелі болашақ пен өмірдің сан-салалы көріністері нанымды берілген. Оның атақты «Давид» мүсіні туралы Вазарий тандана былай деп жазды: «Микеланджелоның» қолынан шыққан Давидтің алып мүсіні қазіргі кез бен ежелгі дүниеде Грекия мен Римде жасалған мүсіндердің даңқын тартып алды» (Л. Любимов. Батыс Еуропа өнері. Алматы, 1982, 184-бет). Шындығында да, тұла бойы ерлік пен күшке толы, өз ісінің әділдігіне сенімді, қуатты да сүйкімді Давидтің мүсіні азаттық аңсаған елдің айбынды батырының,

табиғат күштерін бойына жинақтаған ұлы адамның бейнесі болатын. «Давид» мүсіні дүниеге келген күн — Италияда ұлттық мейрам болып жарияланды, бұл өнер туындысына, жалпы өнер атаулыға деген халықтың асқан құрметі болатын.

Италияның даңқын асырған ұлы суретшілердің бірі — Джотто ди Бон доне (1276—1337 ж.) болды. «Иуда ишараты» — талантты суретшінің ең әйгілі шығармасы. Көп адам қатысқан бұл композициядағы басты тұлғалар — Христос пен Иуда. Христос бейнесінен ізгіліктің, адамгершіліктің, сабырлылықтың белгілерін байқайтын болсақ, ал екінші бір кейіпкер Иуданың бойынан бір көргенде-ақ озбырлық пен сатқындық қасиеттерін жазбай танысыз. Екі жүзділік, күншілдік, зұлымдық сияқты жағымсыз қылықтар кейіпкердің жүзінен де, қимылынан да айқын көрінеді, ізгілік пен зұлымдық арасындағы ымыраға келмейтін күрес — шығарманың негізгі идеясы. Орасан зор шеберлікпен жазылған бұл туынды Джоттоның есімін бүкіл Италияға әйгілі етті. Көзінің тірісінде-ақ ол «Флоренцияның ұлы азаматы» деген абыройлы атаққа ие болды. Қайта жаңғыру кезеңінде талай өнер саңлақтары өздерінің өшпес туындыларымен әлемді таң қалдырды. Егер орта ғасырларда әлемнің кіндігі — құдай деп саналса, ендігі жерде адам құдай дәрежесіне көтеріліп, мадақталды.

Қайта жаңғыру дәуірі — мәдениет пен өнер және ғылым тарихындағы ұлы бетбұрыс кезең болды. Үш ғасырдан астам уақыт ішінде Еуропаның көптеген елдерінде бұрын-соңды болып көрмеген гүлдену, мәдени қозғалыс басталды. Орта ғасырлар мәдениетінің мән-мағынасын сәулет өнері көрсететін болса, Қайта жаңғыру дәуірінде живописік туындылар (суреттер) басым болды. Дін өктемдігінен, оның құрсауынан босанудың арқасында өмірдің сан-саласын тұтас көрсететін, адамды рухани жағынан толық қанағаттандыратын шығармалар өмірге келді. Бұл дәуірде адамның бұл дүниедегі алатын орны жан-жақты көрсетілді. Ренессанс мәдениетінің негізінде жаңа заманда еуропалық адам қазіргі өркениетке қарай шешуші қадам жасады. Осындай ұлы мәдени бастамалардың жаршысы болған Италия елінде, алғаш рет католиктік реакция басталды, гуманистік қозғалыстың өкілдері шіркеу тарапынан қуғынға ұшырады. XVI ғ. 40-ж. инквизиция басталды. Еркін ой иелерін қудалап, айыптау мақсатында IV-ші Павлдың бастамасымен тыйым салынған кітаптардың тізімі жасалды. Бұл тізімге христиан дінінің қағидаларына қайшы келетін, адамдардың сана-сезіміне әсер ететін шығармалар енді. Оның қатарына Джованни Боккаччо сияқты

Италияның ұлы гуманистерінің шығармалары да жатқызылды. Тиым салынған кітаптар отқа жағылды. Католиктік шіркеумен ымыраға келмей, өз идеяларын табанды түрде қорғап, халық арасына кеңінен насихаттаушы еркін ой иелерін қудалап-жазалау сол қоғамға тән құбылыс болды. Папа өкіметіне, шіркеуге қарсы шыққан көптеген ғалымдар, ойшылдар, өнер адамдары инквизиция құрбандығына шалынды. Мысалы, 1600 ж. Римде, «Гүлдер алаңында», «О бесконечности Вселенной и мирах» атты атақты шығарманың авторы ұлы Джордано Бруно отқа өртелді.

Мұндай сындарлы кезеңде көптеген ақындар, суретшілер, сәулетшілер және т.б. гуманизм идеяларынан бас тартып, Қайта жаңғыру дәуірінің ұлы қайраткерлерінің «Үлгісінің» ғана қабылдауға мәжбүр болды. Осындай «маньеризм» стиліндегі өнер адамдарының қатарына атақты суретшілер Понтормо (1494—1557 ж.), Бронзино (1503—1572 ж.) және мүсінші Челлини (1500—1573 ж.) және т.б. жатты. Бірақ көптеген суретшілер сурет өнері саласындағы реалистік дәстүрді одан әрі жалғастыра берді. Олардың қатарына Веронезе (1528—1588 ж.), Тинторетто (1518—1594 ж.), Караваджо (1573—1610 ж.) ағайынды Караччилер және т.б. қосылды. Олардың кейбірінің, атап айтқанда Караваджоның шығармашылығы Франция, Испания, Голландия елдеріндегі сурет өнерінің дамуына өз әсерін тигізді. Әрине, әр елдің жаңғыру мәдениетінің қалыптасуы мен дамуының ұлттық ерекшеліктерінің болғандығы даусыз.

Германияда гуманизм идеялары XV ғ. ортасына қарай тарай бастады және оларды негізінен прогрессивтік интеллигенция мен жоғары оқу орындарының ұстаздары қолдады. Немістің жаңғыру мәдениетінің қалыптасуында экономикалық факторлар: тау-кен өндірісінің дамуы, кітап бастыру ісінің жолға қойылуы мен тоқыма өнеркәсібінің қарышты қадамы айрықша рөл атқарды. Шаруашылық саласына тауар-ақша қатынастарының еркін енуі және Германияның жалпы Еуропалық нарықтық процестерге араласуы адамдардың сана-сезімін өзгертті. Сонымен қатар саяси ыдыраңқылық жағдайларындағы Германияның өзінде де католиктік шіркеуге, оның озбырлық әрекеттеріне қарсылық күшейе түсті. Сондықтан да, шіркеуді қайта құру жолындағы күрес неміс жерінде қарқынды жүргізілді. Осы орайда Мартин Лютердің Библияны неміс тіліне аударуы — Германиядағы Қайта жаңғыру дәуірінің бастамасы болды. Бұл аударма жұмысы 20 жылға созылды және осыдан кейін іле-шала Библия (Інжіл) ағылшын, француз және т.б. тілдерге де аударылды. Библияның неміс тіліне аударылуы — немістің ортақ әдеби тілінің

қалыптасуына да әсерін тигізді. Германиядағы Қайта жаңғыру дәуірі Реформациямен (католиктік шіркеуді реформалау жолындағы қозғалыспен) тығыз байланысты болды. Реформация жолындағы бұл қозғалысты Мартин Лютердің өзі басқарды.

Немістің гуманистік әдебиетінің белгілі өкілдерінің бірі — Иоганн Рейхлин (1455—1522 ж.) — «Письма темных людей» деп аталатын атақты сатиралық шығарманың авторы. Ол бұл еңбегінде ғылыми атақтары бар магистр мен бакалаврлардың қара ниетін айыптап, қоғамдық өмірді сынға алды. XVI ғ. ортасында Реформациялық қозғалыстың жеңіске жетуі ұлттық мәдениеттің жандануына зор ықпал тигізді. Италиян Ренессансындағындай Германияда да ең озық дамыған өнер саласы — сурет салу болды. Бұл салада Альбрехт Дюрер (1471—1528 ж.), кіші Ганс Гольбейн (1497—1543 ж.) сияқты дарынды суретшілердің мерейі үстем болды. Қайта жаңғыру дәуірінде неміс әдебиеті де айтарлықтай табыстарға жетіп, тамаша көркемсөз шеберлері, халық ақындары мен жазушылары әдебиет пен өнер сахнасына шықты. Солардың бірі — немістің атақты ақыны Ганс Сакс (1494—1576 ж.) пен өткір сатиралық шығармалардың шебері, неміс Ренессансының соңғы өкілі Иоганн Фишарт (1546—1590 ж.) болды. Германияның музыкалық мәдениеті де сан-салалы бай болып келеді. Әншілік өнермен қатар балет, опера жанрлары да қалыптаса бастады. К. Пауман, П. Хопхаймер, Г. Изак сияқты ұлы композиторлар таңғажайып музыкалық шығармалар берді.

Нидерландыдағы Қайта жаңғыру мәдениетінің алыбы Эразм Роттердамский (1496—1536 ж.) болды. Ол өзін «әлемнің азаматымын» деп атады. Эразмның «Есерсоқтықты мақтаған сөз», «Үйдегі әңгіме» сияқты өмірдің сан-саласын қамтитын сатиралық шығармалары Германияға, Францияға, Испанияға, Англияға кеңінен тарады. Ол өз шығармаларында корольдер мен князьдердің, феодалдардың саяси озбырлықтарын әшкерелеп халыққа қайғы-қасірет әкелетін соғыстарды сынға алды. Бұл тұста Нидерландының ұлттық гимнінің авторы Филип Альхонде, суретшілер Питер Брейгел (1525—1569 ж.), Франс Халс (1580—1660 ж.) және т.б. баға жетпес туындылар берді. Нидерландының мәдени өмірінің басты ерекшелігі — қалаларда ғана емес, сонымен қатар, шағын деревняларда да риторикалық қоғамдардың құрылуы болды. Бұл қоғамдардың мүшелері өлең, ән, пьеса, әңгіме шығарудан өнер сайысына түсетін болды. Мұндай риторикалық қоғамдар халықтың мәдени дәрежесінің көтерілуіне үлкен үлес қосты.

Англияда гуманистік идеялардың орталығы — Оксфорд университетінде өз заманының алдыңғы қатарлы ғалымдары — Гросин, Линакр, Колет және т.б. жемісті еңбек етті. Әлеуметтік философия саласындағы гуманистік қағидалардың дамуы «Утопияның» авторы Томас Мордың (1478—1553 ж.) есімімен тығыз байланысты болды. XVI ғ. бірінші жартысында көркем әдебиет саласында драматургия алдыңғы орынға шықты. «Қаңғыбастар» ретінде қатаң жазалану қаупіне қарамастан елде актерлердің «Қыдырма» топтары көбейе түсті. XVI ғ. Лондонда байлар үйлеріндегі жеке меншік театрларды есептемегенде 9 театр жұмыс істеді. Солардың ішіндегі ең ірісі — «Глобус» театры — ағылшын халқының ұлы драматургы, ағылшын Ренессансының алыбы — Вильям Шекспирдің (1564—1661 ж.) шығармашылығымен тығыз байланысты болды. Ерекше атап өтетін бір жайт, ағылшын театрларына барлық сословиенің өкілдері — ақсүйектер де, шенеуніктер де, көпестер де, жұмысшылар мен шаруалар да, қолөнершілер де бара алатын, сондықтан да болар, театр өнерінің өрге басуы, оның демократиялық сипаты — ағылшын қоғамындағы демократиялық жүйенің қалыптасуына ерекше ықпал жасады. Шекспирдің шығармашылығы гуманистік идеяларға толы болды. Оның қыл қаламынан шыққан «Гамлет», «Король Лир», «Отелло», «Юлий Цезарь», «Асауға түсау», «Генрих VI», «Ричард III» сияқты трагедиялары мен тарихи пьесалары дүниежүзілік даңқ пен құрметке ие болды. Жалпы алғанда, Жаңғыру дәуіріндегі театрдың дамуы Шекспирдің атымен тығыз байланысты. Ол театр саласындағы реалистік ағымның жаршысы болды. Дүние жүзіндегі барлық театрлар Шекспир мектебінен өтті, ал бұл тамаша дәстүр бүгінгі заманда одан әрі жалғасуда. Жаңа тарихи жағдайда театр әрбір халықтың, әрбір мәдениеттің тынысын жан-жақты беруге талпыныс жасады. Театрлар қойылымдарында, әсіресе Шекспир қойылымдарында этикалық кең құлаш байқалды, әлеуметтік сатира мен өмірлік реализм басты орынға шыға бастады. Ең бастысы — бұл қойылымдарда халықтық рух басым болды.

Еуропаның басқа бір елі — Испанияда Қайта жаңғыру дәуірі басқа елдерге қарағанда қарама-қайшылықтарға толы болды. Мұнда гуманистер католицизм мен католиктік шіркеуге қарсы шыққан жоқ, өйткені оған Испанияда қалыптасқан қоғамдық-саяси жағдай өз әсерін тигізді. Жаңғыру дәуірінің қарсаңында Испанияда ұлт-азаттық қозғалыстың нәтижесінде елдің ұлттық бірігуі жүзеге асырылды. Сегіз ғасыр бойы арабтардың қол ас-

тында болған испандықтардың ұлттық тәуелсіздігі үшін күресі жеңіспен аяқталған-ды. Осы бір азаттық күрес заманында «рыцарьлық» романдар кеңінен тарады. Бұл жанрдың негізін қалаушы атақты трагедиялық комедияның «Селестинаның» авторы Фернандо де Рохас еді. Бұл тамаша әдеби дәстүрді Испанияның ұлы жазушысы, мәңгі өшпес туынды — «Дон-Кихоттың» авторы Мигель де Сервантес пен «История жизни пройдохи» деп аталатын әйгілі романның авторы, жазушы-сыншы Франческо де Кеведо (1580—1645 ж.) одан әрі жалғастырды. Испанияның ұлттық драматургиясының негізін қалаушы, Шекспирмен қатар «Дәуір алыбы» деген құрметті атаққа ие болған, екі мыңдай әдеби шығармалардың авторы ұлы Лопе де Вега (1562—1635 ж.) дүниежүзілік драматургия саласында алдыңғы қатарда болды. Оның атақты туындылары «Би мұғалімі», «Валенсия жесірі», «Құмыра көтерген қыз», «Ақымақ қыз» — халық көңілінен шықты.

Францияда гуманистік қозғалыс тек XVI ғ. басында ғана етек алды. Француз гуманизмінің тамаша өкілі — ұлы сыншы Франсуа Рабле (1494—1553 ж.) болды. Ол өзінің «Гергантюа мен Пантагрюэль» атты белгілі романында өзі өмір сүрген қоғамды сынға алды. Рабле жаңа қоғам бейнесін жасады. Оның тұрғындары ғылымға бас июші — бауырластар, мұнда екіжүзділерге, опасыздарға және т.б. орын жоқ. Француз мәдениетінің ірі өкілі, аса көрнекті гуманист, әрі ойшыл Мишель де Монтень (1533—1592 ж.) болды. Оның басты шығармасы — «Тәжірибелерде» философиялық, тарихи, этикалық мәселелер көтерілді. Бұл еңбек схоластика мен догматизмге қарсы бағытталып, рационализм идеялары насихатталды, сондықтан да болар бұл еңбек бүкіл Батыс Еуропалық ақыл-ойдың дамуына орасан зор ықпал жасады.

Дүниежүзілік мәдениет тарихындағы үлкен тарихи белес — Қайта жаңғыру дәуірі аяқталды. «Қайта жаңғыруды» барлық өркениетті халықтар өз бастарынан өткізген. Ренессанс тек қана Батыс Еуропа халықтарына ғана тән мәдени құбылыс деген көзқарастың мүлдем қате екендігін мәдени-тарихи деректер жоққа шығарып отыр, өйткені Үнділер Ренессансы XVI—XVII ғасырларда болса, Кіндік Азиядағы бұл мәдени өрлеу X—XV ғ. қамтиды. Демек, мәдени дамудың шегі жоқ, оның арнасы да кең, әрбір ұлттың дүниежүзілік мәдениетке қосар үлесі, одан алар өзіндік орны бар. Олай болса, «Қайта жаңғыру» мәдениеті тек ежелгі мәдениетке мирасқорлық, ұмытылған өркениет мұраларының игі дәстүрлерін қайта жандандыру, өткен үлгілерді

қайталану ғана емес, қайта сол көне және кейінгі рухани қорлар тоғысынан қуат алып, тыңнан бой түзеу, гүлдену.

2.5.2. Реформация дәуірінің мәдениеті

Еуропа елдерінің мәдени-тарихи дамуындағы басты кезең — Реформация дәуірі болып саналады. Реформация — XVI ғ. алғашқы ширегінде неміс елінің топырағында дүниеге келген діни-идеологиялық және әлеуметтік-саяси қозғалыс. Ол католиктік бағыт түрінде қалыптасқан христиан дінінің кейбір қағидаларын қайта қарап, жаңғыртуға бағытталған. Бұл қадам Римдік-католиктік шіркеудің шектен тыс шығушылығынан, оның қарама-қайшылықтарға толы идеологиясына көңілі толмаушылықтан туған еді. Өзінің мәні жағынан алып қарағанда, Реформация буржуазия табының ескі орта ғасырлық тәртіптеріне қарсы болатын. Христиан дінін қайта қарауды, адамның дүниетанымы мен сана-сезімін өзгертуді мақсат еткен бұл діни қозғалыс жаңа капиталистік қарым-қатынастарға жол ашып берді. Реформацияның ең басты мәселелерінің бірі — христиан дінінің жаңа үшінші бағыты — протестантизмнің католиктерден алшақтай бастауы. Сонымен қатар, папа бастаған Римдік католик шіркеуінің билігіне шек қойылды, одан қалды кез келген шіркеу билігі мен байлығына тосқауыл жасалды. Реформация қозғалысының мазмұны мен мәні — оның объективтік қорытындылары сияқты осы қозғалысқа қатысушылармен қатар, бұл қозғалысқа дем беруші — идеологтарға да түсініксіздеу болып қалған сияқты. Олай болса, мәдени-тарихи процесс үшін Реформацияның маңызын анықтау — бүтінгі таңдағы тарих және мәдениеттану ғылымдарының үлесіне тиер келелі мәселе болып қалары сөзсіз.

Реформацияның басталуы — «Қайта жаңғыру» мәдениетінің соңғы кезеңімен сәйкес келеді. Демек, бұл діни қозғалыс адамзат баласы басынан кешірген прогрессивтік төңкерістердің ішіндегі ең ұлы мәдени төңкеріс — «Қайта жаңғыру» дәуірінің заңды жалғасы болып саналады. Ал осы екі мәдени-діни қозғалыстардың арасында заман ағымынан, рухани қажеттіліктен туған байланыс та, қарама-қайшылық та бар, өйткені Қайта жаңғыру дәуірінің тарихи маңызы — гуманизм идеологиясымен, гуманизм идеяларымен таразыланады. Шындығында да, гуманистер адамның ұлылығына, оның жан-дүниесінің сұлулығына, оның бойындағы ізгілік қасиеттерге табына отырып,

адамның бостандық алуға, бақытты болуға еркі бар екендігін жариялады, адамдар арасындағы қарым-қатынастар әділдік, адамгершілік, теңдік жағдайында болу керек деп есептеді, адамның игілігі — әлеуметтік құрылыстың негізі болып саналатындығын мойындады, адамды дін бұғауынан босатуға күш салды. Олар адамның атағы мен шыққан тегіне қарамай тәуелсіз болуын қалады, оның жан-жақты жетілуін жақтады. Гуманистер адам — құдайдың ең жетілген, ең әсем, ең әдемі туындысы деп санады. Олар Библияның адам жөніндегі қағидаларын — оның жасампаздық, шығармашылық қызметтерімен байланыстыра қарастырып, дүниені танып-білу, оны өзгерту, дүниені еңбекпен жаңғырту, өнерді, ғылымды, қолөнерді өркендету — адамзат баласының қасиеті де, ардақты борышы деп түсінді. Ал осы бір адам ұлылығын, оның бойындағы адамгершілік қасиеттерді дәріптеушілікке Реформация — адамның құдай алдындағы дәрменсіздігі туралы идеяны қарама-қарсы қойды. Адамзаттың ақыл-ойы мен таным күшінің құдіреттілігін дәріптеу — протестанттық ағымның тосқауылына жолықты. «Ақыл-ой» иелерін жек көру, ғылымға деген өшпенділік етек алды. Өз қабілеттерін қажырлы да, табанды еңбегімен дамытып, алға қойған мақсатынан қайтпайтын, өздеріне сенімді Реформация қайраткерлерінің өздері де халықтың арасынан шыққан адамдар болатын. Осы жағынан алып қарағанда, олар — білімді ақсүйектер қатарына жататын, философия, поэзия және т.б. ғылым салаларын жетік меңгерген Қайта жаңғыру заманының гуманистерінен аралары едәуір алшақ болатын. Осы орайда мынандай орынды сұрақтар туындайды. Адамның ұлылығын дәріптеген, болашақ ұрпаққа өнердің тамаша ескерткіштерін, өнердің сан-саласынан баға жетпес асыл мұралар қалдырған Қайта жаңғыру дәуірінің гуманистік мәдениеті мен реформаланған христиандық гуманизмнің аясында қалыптасқан, дүниетанымы өзгеше, жаңа дін мен адамның арасында қандай ұқсастық бар? Осыдан келіп екінші сұрақ туындайды. Ақсүйектік — элиталық мәдениет пен дүниеге діни көзқарастың жаңа тәсілінің арасында қандай байланыс бар? Бұл сұрақтарға жауапты күні өтіп бара жатқан феодалдық қоғам мәдениетіне қарама-қарсы енді ғана қалыптасып келе жатқан буржуазиялық қоғамның қойнауында туындаған Қайта жаңғыру дәуірі мәдениетінің жаңа бағыттарының: ақсүйектік (гуманистік) және діни (реформация) табиғатынан іздеуіміз керек.

«Бірінші буржуазиялық революция» деген атаққа ие болған бұл діни қозғалыстың дем берушісі — Витенберг университетінің

профессоры, Августин шіркеуінің монахы Мартин Лютер. Дін саласындағы түбегейлі өзгерістер, яғни реформалар жолындағы бұл қозғалыс — католиктік шіркеуді қайта құруға, діни салт-жоралар үшін төленетін шамадан тыс мөлшердегі салықтарға тыйым салуға, христиан дінінің қарама-қайшылықтарға толы қағидаларын алып тастауға бағытталды. Демек, бұл қозғалыстың нәтижесінде жаңа шіркеу және жаңа діни қағидаларға негізделген христиан дінінің «протестанизм» деп аталатын мүлде жаңа бағыты қалыптасты.

Дін тарихында «протестанизм» деген атау 1529 ж. Шпейгер рейхстагында алғаш рет қолданылды. Мұнда Лютердің жақтастары осы рейхстагтың 1526 жылғы «Дін тұту еркіндігі туралы» өз шешімдерін бұзу әрекетіне «қарсылық» білдірген болатын. Лютердің жаңа бағытқа байланысты идеялары көпшілік тарапынан қызу қолдау тапты. Реформациялық қозғалыстың етек алуы, реформаторлардың батыл іс-әрекеттері және осы бір жеңістердің нәтижесінде Римнің ықпалынан Германия мен Швецияның көптеген жерлерінің шыға бастауы, одан қалды протестанизм идеяларының Францияға кеңінен тарап, ал Англияда өкімет тарапынан қолдау табуы — католик шіркеуін қатты мазасыздандырды. Ендігі жерде Рим өзінің шайқалған беделін нығайтып, католиктік шіркеуді қорғап қалуға жанталаса кірісті. Шиеленіскен осы бір жағдайда папа үкіметі реформаларды «Жоғарыдан» жасауға дайын тұрды. Бұл реформалардың негізгі мақсаты — жаңа протестанттық шіркеуге кіріп, «адасқандардың» бәрін қайтарып алу болатын. Католиктік шіркеудің бұл саясаты протестанизммен ашықтан-ашық қақтығыстарға, діни соғыстарға әкеліп соқты.

Тридент соборының шешімдерімен және иезуит орденінің (Исус қоғамы) жеңістерімен рухтанған бұл діни қарсылық «контр-революция» деген атаққа ие болды. Собор шешімдерінде католиктік шіркеудің принциптері нығайтылып, протестанттармен қатар, гуманистер де қатал сынға алынып, оқуға тыйым салынған кітаптардың тізімін шығарып тұру туралы шешім қабылданды. 1564-ж. папа Пий IV-нің кезінде «Тыйым салынған кітаптардың индексі» толықтырылып қайта басылып шықты. Олардың ішінде Коперниктің атақты еңбектері, Дантенің «Қүдіретті комедиясы», Боккаччоның «Декамероны» және т.б. гуманистердің құнды еңбектері болды. Иезуит орденінің қызметін көзге елестету үшін тарихта белгілі «Варфоломей түнінің» уақиғаларын айтсақ та жеткілікті сияқты. Франциядағы протестанизмнің жеңістерінен қатты қауіптенген католиктік

шіркеу протестанттар қозғалысын аяусыз басып-жаншуға иезуиттерді аттандырды. Айуандыққа толы бұл уақиғалардың нәтижесінде 1572-жылдың екінші тамызында бүкіл Франция елі қанға боялды; бірнеше сағаттың ішінде ғана Парижде екі мың адам, Лионда — 800, Орлеанда — 500 адам өлтірілді, ал осыдан кейінгі уақиғалар барысында небәрі екі аптаның ішінде 30 мың протестант қанға боялды. Рим бұл жеңісті папаның нұсқауымен тойға айналдырып, қанды қырғынға қатысқандарға медальдар тапсырды. Осы бір жеңістердің нәтижесі болар, XVI ғ. аяғына қарай католиктік шіркеу өзін еркін сезіне бастады және өз ықпалын Италия, Франция, Германия сияқты Еуропа мемлекеттерінде күшейтуге барынша күш сала бастады. Еуропа мәдениетінің одан әрі қалыптасу процесіне христиан дінінің католиктер және протестанттар болып екіге бөлінуі өз әсерін тигізбей қалған жоқ. Бір ескерте кететін жайт, осындай қанды уақиғалар кезінде гуманистер екі жаққа да қосылмай бейтарап қалды. Бірақ гуманистер мен протестанттар арасындағы пікір таластары бір сәтке де толастамады. Оған гуманист Эразм Роттердамский мен Мартин Лютердің «Адам еркінің бостандығы» төңірегіндегі таластары дәлел бола алады. Бұл талас барысында Лютер Эразмды папаның саясатын қолдады деп айыптаса, Эразм өзара талқыға түскен мәселенің мүлде басқаша екендігін дәлелдеуге тырысты. Бірақ орын алған карама-қайшылықтарға карамастан гуманистер де, протестанттар да өздерінің іс-әрекеттері арқылы, идеялық бағыттары арқылы менталитеттің жаңа түрінің қалыптасу процесін жылдамдата түсті, соның нәтижесінде болашақ XVII ғ. мәдениетінің жаңа үлгісінің қалыптасуына жол ашып берді. Ол адамның ақыл-ойының жемісі, оның шығармашылығының ерекше саласы — ғылым мен өзінің кәсіби қызметінде шіркеу ықпалынан тәуелсіз, өзін еркін сезінетін ғалымдардың жаңа типі болатын. Мұндай ойшыл-ғалымдардың қатарына ғасырлар бойы білім дариясынан сусындаған гуманистерді жатқызамыз. Галилейдің пайымдауынша, барған сайын табиғаттың өзі де білім көзіне айналып, кітаппен сабақтастық табады, өйткені табиғаттың өзінен-ақ оның өз заңдылықтарын танып-білуге болады.

Гуманистер де, протестанттар да нағыз білім көздерін ашуға әрекет жасады. Бұл міндетті жүзеге асыру барысында олардың арасында қайшылықтар болмады десе де болады, бар болғаны гуманистер көне классикалық әдебиет пен философияға, ал реформаторлар Библияға жүгінді. Бірақ бұл айырмашылыққа қарап, олардың арасында байланыс болмады, гуманистер Биб-

лияны оқымаған екен, ал протестанттар Платон мен Аристотельді білмеген екен деген асығыс қорытынды шығаруға тағы болмайды. Әрине, олардың дүниеге көзқарастары әр түрлі болды, сондықтан да болар олар әр түрлі мәселелер төңірегінде қызу таластарға дейін барды, бірақ олардың рационалдық білім жүйелерінің, мөлшері мен әдістерін қалыптастыру жолындағы мәдени қызметі қарқынды жүргізілді. Солай десек те, гуманистер мен реформаторлардың ғылым мен білім жолындағы ізденістерінде айтарлықтай айырмашылықтарды да байқауға болды. Гуманистер классикалық әдемі тілді, көне заман мен христиандық мәдениет даналығын өз бойына сіңіре білген әрі бай, әрі әдемі латын тіліне бас иді. Олар танымның мәнін адамның бұл дүниеде алатын орнымен байланыстыра қарастырып, білімнің адам өмірін қайта өзгертудегі атқарар қызметінің ұшан-теңіз екендігіне баса назар аударды.

Ал реформаторлар болса Христосқа деген өз сенімдерінің ақиқаттығын басты орынға қойды және оның ілімін насихаттай отырып, біліммен қатар адамгершілік қасиеттерді, сеніммен өмір сүруді алға тартты. Олар айтылған ойдың ақиқаттығы көне заман даналары мен осы заманның ғалымдарының, одан қалды Рим шіркеуінің діни қайраткерлерінің беделімен, немесе солардың айтқан қағидаларына сүйену арқылы дәлелдену керек деп санады. Олардың пікірінше, құдай сөзі әрбір адамға арналған, соған бағытталған, ал өз кезегінде құдай сөзін шын жүрек-тен қабылдап-ұғыну, оған сеніммен қарау — әрбір адамның өзіне байланысты. Жеке адамның сенімі құдай жайындағы ақиқатты білуді қажет етеді, демек Лютердің жолын қуушы әрбір адам бұл қағиданы ескере отырып, Библияның мән-мағынасын, мазмұнын жете түсініп, оны меңгере білу қажет.

Протестанттардың ілімі бойынша, өмір мен сенімнің ережелері мынандай: шіркеуге де, схоластарға да, көне заманның даналарына да сенбе, тек өз басыңның сенімімен айқындалған ақыл-ойыңа сен, бірақ оның барлығы Библияның қағидаларына сәйкес келуі қажет, өйткені Библия — ақиқаттың айнасы, олай болса оны танып-білу процесі шексіз болып келеді. Мұнда реформаторлар беделінің Библия беделінен әруақытта төмен болу керек екендігін естен шығармау баса айтылады. Демек, протестанттық ілімінің бұл принциптерінен жаңа заманның ғалымдары мен философтары үлгі тұтарлықтай біршама қағидалар мен ғылым жолына бағыт берер ережелерді аңғарып-байқауға болатын сияқты. Шынында да, Лютер іліміне сүйенсек, адамның құдаймен тілдесуі — адамның жеке басының

сенімі негізінде ғана жүзеге асырылады, ал сенім мәселелерінде адаспас үшін, оның ақиқаттығына көз жеткізу үшін, әрдайым Библияға жүгіну қажет. Лютер дін жолына түскен әрбір адамның сенім және адамгершілік мәселелерінде тәуелсіз болуын жақтай отырып, ар-ұждан болатындығын алға тартты. Лютер Библияны неміс тіліне аударып, оны неміс халқының игілігіне айналдырды.

Реформацияны одан әрі түбегейлі жалғастыруға бағыт алғандардың бірі — Ж. Кальвин (1509—1562 ж.) протестантизмнің беделді ағымының негізін қалады. Жаңадан қалыптасқан «кальвинизм» ағымы христиан дініне табыну мен шоқynu рәсімдерін одан әрі жеңілдетті, шіркеуді жеке саяси күшке айналдыру мақсатында оны мемлекеттен бөлді және шіркеуге республикалық сипат (шіркеу басшыларының сайланып тағайындалуы) берді. Ол «Адам тағдырының жазмышқа тәуелділігі жөніндегі» ілімді одан әрі тереңдетіп, оны абсолюттік фатализм дәрежесіне жеткізді. Әрбір адамның тағдыры, оның өмірге келуі, азабы мен қуанышы және т.б. алдын-ала белгіленген, оны ешкім де өзгерте алмайды, өйткені бәрі де бір құдайдың қолында. Кальвинизм адамның өмірлік қажеттіліктерін шектеуді уағыздады, өмірдің рахатынан бас тартуды талап етті, табанды еңбек етуге, азаматтарды өзінің кәсіби шеберлігін ұдайы арттырып отыруға және Библияны оқып-білуге шақырды. Осы игілікті істердің толық жүзеге асырылуы — адамның құдай алдындағы мерейін көтерсе, ал жалқаулық, қызыққұмарлық, өмір рахатына тоймаушылық сияқты қасиеттер адамды күнәға батырып, кедейлікке апарар жол деп саналып, ал ақшаны ысырапсыз шашу, той-думанмен уақытты босқа өткізу, дүниені бостан-босқа талан-таражға салу күнә болып есептелінді. Кальвинизмнің байлық пен думаншылдықты сынауы мәдениет пен өнердің әр саласына өз әсерін тигізбей қойған жоқ, сондықтан да болар, той-думандарға тыйым салынып, дін жолындағы адамдардың сүреңсіз, қызықсыз өмірі басталды, ал оған қарсы шыққандар қатаң жазаланды.

Буржуазиялық өмір салтына сай келетін «кальвинизм» негізінде түрлі ағымдар мен протестанттық секталар пайда болды. Олар баптистер, адвентистер, конгретационалистер, пуритандар және т.б. Осылардың ішінде рухани жағынан ғана емес, барлық жағынан алғанда кальвинизмге ең жақын келетіні — «пуританизм» (ағылшынның «таза», «шынайы» деген сөздерінен шыққан) ағымы болды. Оның негізін қалаушы ағылшын Д.Ноке болды. Пуританизм уағыздаған құндылықтар мен өмір сүру

салты жоғарыда көрсетілген көптеген ағымдарға ортақ болды. Ендігі жерде кальвинизм шіркеуінің дүниетанымы мен өмір салтын қабылдап, соның жолын қуушылар пуритандар деп атала бастады. Жаңа ағым «бұқаралық аскетизмді» асыра бағалаумен, діни салт-жоралардың қаталдығын фетишизациялаумен, үнемшілдікпен, діни ынта-жігермен және т.б. байланысты болды. Пуританизм этикасы риторизммен сипатталды, ол адамдар арасындағы қарапайым қарым-қатынастарды жақтап, өмірлік қажеттіліктерді барынша шектеуді уағыздады. Жоғарыда көрсеткеніміздей, пуританизм этикасы байлыққа, ысырапшылыққа, думаншылдық пен сауықшылдыққа жол бермеуге барынша күш салды. Пуританизм өкілдері ұқыпты болды және белгіленген салт-жораларды қатаң орындап, құдайға құлшылық етіп, тақуалақ қарапайым өмірге бет бұрды. Бірақ бұл қарапайымдылық пен байсалдылықтың астарында астамшылық байқалды, өйткені олар христиан дінінің бір саласының ғана өкілдері екендігін місе тұтпай, өздерін құдайшылдық миссияны (міндетті) дүниежүзілік тарихи көлемде атқарушылармыз деп санады. Олар адамзатты құтқарудың ақиқат жолын жүзеге асыруды құдайтағала католиктерге емес, протестанттарға жүктеген деп мәлімдеді. Ал бұл жағдай олардың әлеуметтік белсенділігін арттырып, дін жолынан таймайтындай дәрежеге жеткізді. Олардың бойында жан-дүние дәрменсіздігі, күмәндану, толқу сияқты қасиеттер болмады десе де болады. Сондықтан да 1620 ж. діни саяси қуғындардың нәтижесінде Еуропадан Солтүстік Америкаға қоныс аударуға мәжбүр болған христиан дінінің радикалдық протестанттық-пуритандық тармағының өкілдері жаңа ұлт пен ұлттық мәдениеттің қалыптасуына ұйытқы болды.

Сонымен Реформация жеңісі қоғамдық өрлеу туғызып, ұлттық мәдениетті ғана емес, дүниежүзілік мәдениеттің қалыптасуына зор әсерін тигізді. Реформация ешқандай әлеуметтік-саяси идеалды жарияламаса да, қоғамды жікке бөлуді талап етпесе де, көркемдік шығармашылық саласында қомақты жетістіктерге жетті, ол ғылыми жаңалықтар ашпаса да адамның сана-сезімін өзгертті және адамзат алдында жаңа рухани белестер ашты. Адам еркін ойлауға мүмкіндік алды, ғасырлар бойы үстемдік еткен шіркеу ықпалынан босанды, әрекетіне бағдар берер бағыт белгіленді. Ол бағдар — ізгілік-адамгершілік қасиеттерге, адамның ақыл-ойына, ар-ұжданына байланысты болды. Реформация буржуазиялық қоғам адамының қалыптасу процесін жылдамдатуға түрткі болды. Адамның тәуелсіз болуы, адамгершілік жолын өз еркімен таңдауы, өзінің іс-әрекеттеріне

үлкен жауапкершілікпен қарауы — сөзсіз адам құқы идеяларының дүниеге келуіне қолайлы жағдай туғызды. Шындығында да, протестанттық идеялар қойнауында дүниені жаңа көзқараспен қабылдайтын жаңа, буржуазиялық қоғам адамының бейнесі жатты. Қорыта келгенде, Батыс Еуропа елдерінде туындап келе жатқан капитализмнің, одан қалды индустриалдық буржуазиялық өркениеттің рухани және идеологиялық бастауы — протестантизм идеяларында жатыр. Протестантизм — жаңа қоғамдық құрылыстың қарқынды дамуына, оның прогресс жолындағы қадамына айқара жол ашты.

2.6. Жаңа заманның еуропалық мәдениеті

Еуропа үшін жаңа заман (XVII—XIX ғ.) мәдениеттің дамуындағы маңызды тарихи кезең болып саналады. Бұл дәуірдің әр ғасыры тарихи уақиғаларға, мәдени төңкерістерге толы. Жаңа заман — өнеркәсіптік өркениеттің қарыштап алға басып, қоғамның барлық салаларында түбегейлі өзгерістердің белең алған кезеңі. XVII ғ. — Рационализмнің туып, қалыптасу кезеңі болса, XVIII ғ. — Ағартушылық ғасыры, ал XIX ғ. — Классика ғасыры болды.

Енді осы тарихи кезендердегі мәдениеттің дамуын жеке дара ғана емес, өзара байланыста қарастырып көрейік.

2.6.1. Рационализм ғасырының (XVII ғ.) мәдениеті

Жаңа Еуропалық мәдениет жаңа буржуазиялық қарым-қатынастардың негізінде пайда болды. Батыс Еуропа елдері үшін XVII ғ. — капитализмнің қалыптасу кезеңі, ал жаңа қоғамдық қарым-қатынастар XV—XVI ғ. Ұлы географиялық ашуларға, капиталистік елдердің отаршылдық саясатына тікелей байланысты болды. Капитализм мен буржуазиялық мәдениеттің туындап, қалыптасуы — дүниежүзілік жаңа тарихи кезеңнің еташары болды десек қателеспеген болар едік. Осы орайда белгілі ғалым А.Ф. Лосев былай деп пайымдайды «Жаңа Еуропалық

мәдениет — өзінің сипаты жағынан — буржуазиялық-капиталистік мәдениет. Мұнда субъект объектіден жоғары тұрады, ал адам табиғат патшасы деп жарияланды».

Жаңа мәдениеттің, жаңа идеялар мен ақыл-ойдың қалыптасуына XV—XVI ғ. етек алған халықтық қозғалыстар өз әсерін тигізбей қойған жоқ. Осы тарихи кезеңде жаңа ұлттық қарым-қатынастар қалыптасып, ұлттық мемлекеттер құрылып, жаңа мәдениеттің дамуына даңғыл жол ашылды. Әрине, буржуазиялық қоғамның алғашқы сатысындағы мәдениеттің капитализмнің одан кейінгі кезеңдеріндегі мәдениеттермен салыстырғанда түбегейлі айырмашылықтары болды. Өйткені XVII ғ. қазіргі адамзат баласының алдында туындап отырған түбегейлі мәселелер (дүниежүзілік соғыс, ғылыми-техникалық прогрестің зардаптары, табиғат байлықтарын ысырапсыз пайдалану және т.б.) ол кезеңде туындамаған болатын. Бірақ, осы жағдайларға қарамастан, XVII ғасырда да қырғи-қабақ соғыстар мен қақтығыстар, зорлық-зомбылық пен қантөгістер бір сәтке толастамай, аштық пен эпидемия — халықты қайғы-қасіреттерге ұшыратты. Осы сияқты ғасыр тудырған қатыгездіктер мен қиындықтарға қарамастан адамзат баласы тығырықтан шығудың, қоғамды қайта құрудың, өмірді нәрлендірудің жолдарын қарастырды.

Бұл дәуірде Ренессанс мәдениетінің тамаша дәстүрлері қайтадан жаңғырды, жаңа заман тудырған тарихи-мәдени жағдайларға байланысты жаңа сипатқа, жаңа мазмұнға ие болды. Ғылымның дамуына еркіндіктің берілуі қоғамдық сананы жаңа сатыға көтерді. Қоғамдық өмірдің барлық салаларында жетекші орынға ие бола бастаған ғылым — адамдардың нәсіліне, ұлтына, табына қарамастан халықтың рухани дүниесін байытуда айтарлықтай рөл атқарды. Мемлекет тарапынан жасалынған үлкен қамқорлықтың арқасында XVII ғ. ғылыми революцияның даму қарқыны өте жоғары болды. Ғылыми революция математика және механика саласында басталды да, басқа ғылым салаларындағы ғылыми жаңалықтармен жалғасты.

XVII ғ. ғылыми революция — адамзат баласының өзін қоршаған дүниені танып-білуге деген құлшынысының жемісі болды. Ғылымның қарышты қадаммен алға басуы және оның қоғамдық өмірдің барлық саласына біртіндеп кіре бастауы рационализмнің қалыптасу процесін аяқтауға мүмкіндік берді. Рационализм жаңа заман адамының өмірі мен бет-бейнесін жан-жақты айқындай отырып, халық санасынан еркін орын алды. Рационализм қоғамдағы орын алған тарихи жағдайларды еске-

ре отырып, христиан дінінің католиктік тармағымен, оның дүниені құдайдың жаратқандығы туралы ілімімен де санасып отырды.

Олай болса, жаңа еуропалық сана мен буржуазиялық мәдениет таза атеистік сипатта болмағандығын аңғарамыз. Христиан діні мен шіркеулер Реформацияға (XVI ғ.) дейін де, Реформациядан кейін де өз беделін жойған жоқ, қайта олардың қоғамдық, саяси және рухани өмірдегі рөлі бұрынғыдан артпаса, мүлде кеміген жоқ, қайта христиан діні өз өрісін бұрынғыдан да кеңейтіп азаматтық, мемлекеттік өмір салаларына кеңінен араласты. XVII ғ. Еуропа — жаңа өмір жолына түскен жас Еуропа болатын. Бұл жол — өткен ғасырлардың бай тәжірибесін ой елегінен өткізіп сарапқа салу жолы болды. Бұл тарихи жолда орта ғасырлар кезеңіндегі мәдени құндылықтарды ғана емес, жалпы адамзат баласының сонау көне заманнан бергі жинақтаған рухани байлығын игерумен қатар, сол бір баға жетпес мәдени дәстүрлерді жаңа заман талабына сай қайта жаңғырту сияқты игі мақсаттар жүзеге асырылды. Көне заман мен жаңа заманның арасында қаншама уақыт өтсе де олардың өзара сабақтастығы өмірлік сипат алды. Ойымыз дәлелді болу үшін, ғылым саласындағы әр заман өкілдерінің бізді қоршаған дүние жайындағы ой-толғамдарын қарастырып көрейікші. Шындығында да, жаңа заманның философы, әрі математигі Лейбниц (1646—1710 ж.) пен көне дәуірдің философы, әрі математигі Пифагордың (б.з.б. VI ғ.) дүниеге қатысты ғылыми көзқарастарының бірдей болып шығуын қалай түсіндіруге болады? Екі ғұлама да әлемді өзара тығыз байланыстағы біртұтас организм деп қарастырады. Лейбництің философиясында «айқындалған үндестік» теориясы басты орын алады. Бұл теория — діни-теологиялық, гуманистік және эстетикалық мазмұнға бай жан-жақты теория болып саналды. «Айқындалған үндестік» теориясын — замана талабы, қоғамдық сана-сезім және халықтық түсінік тұрғысынан қарастыратын болсақ; бұл-құдайтағаланың даналығына шексіз сенім болса, ал рухани тұрғыдан қарастырсақ, бұл — өнер атаулыны (мысалы, Бахтың музыкасын немесе классицизм стиліндегі өнер туындыларын және т.б.) бүкіл жан-дүниеніңмен қабылдау болып табылады.

Жаңа заманда еуропалықтардың күш-жігері табиғатты меңгеруге жұмсалды, сондықтан да болар XVII ғ. ғалымдарының басты назары табиғат құбылыстарын ғылыми тұрғыдан зерттеуге бағытталды. Сонымен қатар XVI—XVII ғ. қалыптасқан ұлттық, мемлекеттік, экономикалық және саяси қарым-қатынастардың

негізінде философиялық, әлеуметтік және саяси-құқықтық теориялар өмірге келді. Олардың авторлары ғасыр ойшылдары: Гоббс, Локк, Спиноза, Гуго, Гроций және т.б. болды.

Жоғарыда атап өткеніміздей, бұл дәуірде әлем техникаландырыла бастады, табыс пен байлыққа ұмтылыс бұрын-соңды болмаған қарқынға ие болды, капитал күшіне енді. Ең бастысы — ғасырлар бойғы қалыптасқан өмір салтының бұзылуы адамдардың санасын өзгертіп, жалпы мәдениеттің дамуына өз ықпалын тигізді. Сондықтан да болар, қоғамда қандай терең өзгерістер жүзеге асырылса да, жаңа заман мәдениеті өзінің тар шеңберінен толық шыға алмады. Оның үстіне Еуропалық өркениеттің алға басуы дүние жүзінің басқа да халықтарын, соның ішінде көне мәдениеттің ошағы болған ұлы халықтарды (Үндістан, Қытай, Мексика және т.б.) ашықтан-ашық тонау есебімен жүзеге асырылды. Өрөккірек еуропалықтар өздерінің өркениетті-мәдениетті елдерге айналуына тікелей әсер еткен бұл мемлекеттердің мәдени ықпалын тез арада ұмытып кетті. Еуропалықтар «ұлы географиялық ашулар заманын» басынан кешірді, жаңа жерлерді игерді, талай мемлекеттерді экономикалық тәуелділікте ұстады. Бірақ, өкінішке орай, олар жаңа жерлерді игергенмен, халықтардың рухани байлығын игеруді қажет деп санамады. Демек, жаңа еуропалық мәдениетті бір жақты қарастыруға болмайды. Оның шоқтығы биік мәдениет екендігін мойындай отырып, оның қарама-қайшылықтарын, ақтаңдақтарын да шындық тұрғысынан көрсете білуіміз қажет.

2.6.2. Ағартушылық ғасырының мәдениеті (XVIII ғ.)

XVIII ғ. Еуропалық мәдениет — XVII ғ. мәдениетінің заңды жалғасы болумен қатар, өзінің түрі, мазмұны және мәні жағынан ерекше мәдениет. XVII ғ. рационализмнің қалыптасу кезеңі болса, ал XVIII ғ. Ағартушылық ғасырына айналды. Бұл дәуірдің ұлы ағартушы — гуманистері: Вольтер мен Руссо (Франция), Гете мен Шиллер (Германия), Юм (Англия), Ломоносов пен Радищев (Ресей) және т.б. адамзат баласының теңдігін батыл қолдап, құлдық пен деспотизмге қарсы бітіспес күреске шақырды. Қоғамдық сананың жаңа сатыға көтерілуі, протестантизм идеяларының кеңінен таралуы, жаратылыстану ғылымдарының қарқынды дамуы, ғылымға бұрын-соңды болып көрмеген қызығушылықтың пайда болуы және т.б. — осылардың бәрі

де жаңа ғасырға тән белгілер еді. XVIII ғ. құдайға, қоғамға, мемлекетке, тіпті адамның өзіне деген көзқарастар өзгеріп, жаңа арнаға түсті.

XVIII ғ. Франция мемлекеті Еуропаның рухани өмірінің негізгі ошағына айналды. Француз халқының философиясында, әдебиетінде, өнерінде және т.б. жаңа леп, соны бағыттар аңғарыла бастады. Осы уақытқа дейін өздерін Францияның қарсыласымыз деп есептеп келген Испания, Германия, Польша, Ресей, тіпті Англия сияқты өркениетті елдер француз мәдениетін мойындауға мәжбүр болды.

Қоғамдық өмірдің қарама-қайшылықтары шиеленіскен Францияда «ағартушылық идеологиясы» 1789—1793 ж. ұлы француз революциясының, ал одан кейін бүкіл Еуропаны жайлаған реформаторлық қозғалыстың теориялық және рухани алғышарттарына айналды. Шындығын айтсақ, бүгінгі заманның ең өркениетті елдерінің бірі Америка Құрама Штаттары да «ағартушылық идеяларының» негізінде қалыптасып, іргелі мемлекетке айналды.

Франциядағы саяси революция, АҚШ-тағы тәуелсіздік жолындағы күрес және Англиядағы өнеркәсіп төңкерісі Реформация кезеңінен басталып, ұзаққа созылған жалпы Еуропалық дамудың тарихи қорытындысын шығарды. Ол қорытынды — қоғамның жаңа түрі — «өнеркәсіп өркениетінің» қалыптасуы болды. Бұл кезеңде феодалдық қоғам мен шаруашылықтың натуралдық жүйесі ғана емес, сол қоғамға лайықталып қалыптасқан қоғамдық сана да күйзеліске ұшырады. Моральдық кризис қоғамдағы білімді адамдарды да қамтыды. Қоғамда өз орнын таба алмаушылар санының көбеюіне, халықтың қараңғылығы мен сауатсыздығына, халықтың қайыршылығы мен құқықсыздығына, қала люпендерінің азғындауына қарсы тұрар күш — мәдениет болды. Ол қоғамда жасампаздық пен шығармашылық рөл атқарды. Ал мәдениеттің өркендеп дамуы қоғамдық-саяси және әлеуметтік өзгерістерге тікелей байланысты болды.

Өндіріс саласында, қоғамның базистік құрылымында ма-нуфактурадан күрделі технологияға көшу, шикізаттың жаңа түрлері мен энергия көздерін игеру және т.б. шаралар жүзеге асырылды.

Ғылым саласында, бұрын механика-математика сияқты ғылым салалары үстемдік еткен болса, енді оның қатарына физика, география, биология және т.б. ғылымдар қосылды. Ендігі жерде табиғатта, қоғамда болып жатқан түбегейлі өзгерістер ғалымдар назарынан тыс қалмады. Қоғамдық ғылымдар сала-

сында, әсіресе философия ерекше белсенділік танытты. Философтар қоғамдық өмірге сын көзбен қарап, терең философиялық пайымдаулар жасады. Олардың сынының негізгі объектісі — қоғамдық (мемлекеттік) құрылыс және сол құрылыстың идеологиясы — дін болды.

Әлеуметтік қайшылықтар бұрын-соңды болып көрмеген дәрежеде шиеленісіп, таптық қайшылықтар асқынған Францияда дінді (католиктік) сынау радикалдық, атеистік тұрғыдан жүргізілді. Гольбахтың пікірінше, дін — барып тұрған өтірік пен сандырақ, сондықтан дінді жоймайынша феодалдардың деспотизмінен құтылып, зорлық-зомбылықты жою мүмкін емес. Ағылшын философы Юм мен неміс философы Канттың көзқарастары мұндай рационализмнен алшақ болғандығына қарамастан, олар да феодалдық идеологияны қатал сынға алды. Олар қоғамдық мораль мен адам тұлғасы діннен тәуелсіз болу керек деп жариялады.

Революция отаны Францияда да Ағартушылық идеялары біртектес болған жоқ, олар реформизмнен (XVIII ғ. бірінші жартысы) бастап, ашық революциялық қимылдарға (XVIII ғ. 60—80 ж.) дейін нағыз эволюцияны басынан кешірді. Егер ағартушылардың аға буынының өкілдері — Монтескье мен Вольтер конституциялық-монархиялық құрылыс орныққан көршілес Англияның үлгісімен феодалдық ағымды біртіндеп буржуазияландыру идеясын ұсынса, феодалдық құрылысқа жан-тәнімен қарсы келесі ұрпақтың өкілдері — Д. Дидро (1713—1784). К. Гельвеций (1715—1771), П. Гольбах (1723—1789) басқаша көңіл-күйде болды. Олар помещиктік меншік пен сословиелік артықшылықтарды мүлде жойып, деспоттық өкіметті құлатуға шақырды.

XVIII ғ. ортасына қарай Еуропаның ірі мемлекеттерінде король өкіметі феодалдық үстемдікке қарсы күресте «үшінші сословиені» өзінің одақтасы деп санамады, ал оның есесіне король өкіметі шіркеумен және дворяндармен ынтымақтастығын одан әрі нығайтып, оларды осы бір тарихи кезеңде өзіне одақтас етті. Ескі қоғамның барлық саяси күштері бұрынғы алауыздықтарын уақытша болса да ұмытып, халық толқуларына күресте бірігіп күш көрсетті. Өз халқына қарсы бітіспес соғыс жариялаған абсолютті режимнің тағылық әрекеттері мәдениет саласына да ойысты. Қоғамға жат пиғылда жазылды деп танылған еңбектер отқа жағылды, ал ол еңбектердің авторлары түрмеге қамалды. Бірақ еркіндік пен бостандық рухына қарсы небір сүркія шаралар қолданылса да, ол өз шарасынан төгіліп жат-

ты. Өйткені, заманның рухы, оның тынысы мәдениет пен өнердің барлық салаларында да кеңінен көрініс тапты. Бах, Гете, Моцарт, Свифт және т.б. дарын иелері сол бір қилы заманда туындаған творчестволық шабыт иелері болды. Олар өз замандастарымен де, болашақ ұрпақтың өкілдерімен де «Мәңгілік өнер» тілімен тілдесті, олардың шығармаларының халық жүрегінен терең орын тапқаны соншалық, бұл ұлы туындыларды өнердегі қалыптасқан «стильдер» қатарына жатқызуға болмайтын сияқты.

Бірақ осы жағдайға қарап XVIII ғ. мәдениеті мен өнерінің өзіндік ерекшеліктері, дәлірек айтқанда өзіне ғана тән көркемдік стильдері мүлде болмаған екен деген ұғым туып қалмау керек. Өнер саласында біртектес стильдер (романдық және готикалық стильдер) қалыптасқан өткен тарихи кезеңдерге қарағанда бұл дәуір өнері өзіндік бет-бейнесімен, өзіндік сипатымен ерекшеленді. Жаңа заман стильдері — заман талабынан туған мәдени қажеттілік болып саналады. Солардың бірі — мәдениет саласындағы ескі дәстүрлер (готика) мен демократиялық еркін ойлау идеяларын өзара ұштастыра білген өнердегі мүлде жаңа стиль — барокко бағыты болды. Барокко — астарлы, әдептен тыс деген мағына береді. Оның әлеуметтік негізі — абсолютизм дәуіріндегі дворяндық мәдениет. Барокко — халықаралық құбылыс, ол әсіресе Италияда, Испанияда, Францияда, Германияда кең қанат жайды. Осы дәуірдің күрделі қоғамдық шиеленістері барокко өнеріне өз әсерін тигізбей қойған жоқ. Сондықтан да болар, аталған елдердегі қалыптасқан саяси-әлеуметтік жағдайлар адамдардың сана-сезіміне ғана емес, сонымен бірге осы бір өнер саласының қалыптасып дамуына да ерекше ықпал етті. Барокко стилі әсіресе сәулет өнері саласында айқын көрінді, осы стильде зәулім сарайлар мен парк ансамбльдері салынды. Олар тарихи кезеңнің куәгері, еуропа мәдениетінің баға жетпес ескерткішіне айналды. Шындығында да, Ағартушылық дәуірінде парктер мен бақтар — философиялық әңгімелер мен ой-толғаныстарының негізгі орталықтары болды. Олар — табиғат пен адамның, тіпті адамдардың қарым-қатынастарының өзара үндестік табуына себепкер болатын қасиетті орынға айналды. Парктер мен бау-бақшалар композициясын музейлер мен театрлар, сурет галереялары мен кітапханалар, ғибадатханалар және т.б. мәдени ошақтар одан әрі түрлендіре түсті.

XVIII ғ. бароккомен қатар Батыс Еуропа өнерінде кеңінен тараған стильдердің бірі — рококо болды. Ол сарай зиялылары мәдениетімен тікелей байланыста қалыптасты. Рококо эстетикасы

касының басты ұраны — «Өнер — рахаттану құралы». Бұл ұран сол бір кезеңдегі «ертеңгісін ойламайтын аристократтардың (ақсүйектердің) дүниеге көзқарастарын дәлме-дәл көрсетеді. «Бізден соң не болса да мейлі» деген Людовик XV-нің ұраны да осы дәуірде шыққан.

Бірақ Еуропа халқы болашақтан топан суды немесе селді емес, түбегейлі өзгерістерді, мәдени жаңғыруларды күтті. Халық сенімі бұл орайда ақталды десек қателеспейміз, өйткені ғасырдың бел ортасына қарай Франция, одан кейін бүкіл Еуропа елдері Ағартушылық идеялары рухының аясында өмір сүрді. Вольтер мен Руссо күрес туларын көтерді. Бірақ бұл екі ақыл-ой алыптарының алдарына қойған мақсаттары мен бағдарламаларына айтарлықтай айырмашылықтар болды, өйткені олар ескі қоғамдық құрылысқа қарсы екі орталықтың, әлеуметтік өмірдің шиеленіскен жағдайындағы қарсы полюстің өкілдері болатын. Екі ғұлама да бір уақытта, 1778 жылы қайтыс болды, бірақ тіршілікте бірін-бірі аяусыз сынаумен өтті. Женевалық философтың плебейлік демократизмі Вольтердің жүрегін айнытты, тіпті Руссоны өркениеттің жетістіктері мен рахатынан бас тартып, адамның алғашқы табиғи жағдайына көшу қажеттігі жайындағы пікір де ешқандай қанағаттандырмады. Ал Руссо болса өз тарапынан замандасының қарапайымдылыққа байланысты өркөкіректігін жақтырмады. Бірақ тарихи кезең бұл қарама-қайшылықтарды жуып-шайып жіберді, өйткені олар күні өтіп бара жатқан қоғамдық құрылысты, оның идеологиясын қай тұрғыдан сынаса да, қалай сынаса да — ортақ іс үшін, бір мақсат үшін сынады, ортақ мақсат үшін күресті, сондықтан да бұл екі дананың екеуі де Ағартушылық заманының ұлылары болып қала береді.

Олай болса, қоғамды қайта құру жолындағы күрестің бұл аристократиялық және демократиялық жолдары — прогресс жолындағы мәдени қозғалыстың екі бағыты десек қателеспейтін шығармыз деп ойлаймыз.

Вольтердің жолы — рухани және әлеуметтік революцияларды «жоғарыдан» жасау жолы, бұл жол — Вольтердің ізін қуушылардың романтизм мен еркіндікке ұмтылу жолы. 1825 жылы Ресей топырағында болған декабристер қозғалысы да осы идеялар жолындағы патриоттық күрес болды. Еуропалық және орыс әдебиетінде Чайльд Горольд, Карл Моор, Чацкий мен Дубровский сияқты аристократтық толқулар батырларының бейнелерінің тамаша сомдалуы да осы бір ағымның әсерінен болса керек.

Вольтерге қарағанда Руссоның ілімі мен идеяларының тағдыры әрі күрделі, әрі ерекше. Олардан француз революциясының бостандық, теңдік, туысқандық жайындағы өмірлік ұрандар туындады. Бірақ, екіншіке орай, бостандық пен теңдікті желеу етіп яacobин диктатурасы өз бағдарламасында жаппай қырып-жою теориясын жақтап шықты. Жан Жак Руссо алғашқы өнеркәсіп революциясының қарсаңында ғалымдар мен саясатшылар адамзаттың болашағы үшін жауапты екендігін, адамның табиғатты игеруге байланысты іс-әрекеттеріне бақылау орнату қажеттігін мәлімдеген болатын. Бірақ, екіншіке орай, бұл мәлімдемелер мүлде ескерілмей, бұл дәуірдегі еуропалықтардың басқыншылық әрекеттері кездейсоқтық сипатынан айрылып, саналы түрде жүзеге асырыла бастады. Мысалы, АҚШ-тың шығысында Еуропадан қоныс аударғандар жергілікті халықты ата-қонысынан ығыстырып, жаңа жерлерді зорлықпен басып алды. Африка, Азия құрылықтарының бірқатар мемлекеттері де жыртқыштықпен тоналды. Британ өкіметі шалғайда орналасқан «бесінші континентті» (Австралия) қылмыскерлердің жазаларын өтеу орталығына айналдырды.

Ал Еуропалық мемлекеттердің өз араларындағы әскери қақтығыстарға келетін болсақ, мұнда жағдай мүлде басқаша болды. Олар соғыс жағдайында бір-бірін тең деп санады, тіпті шиеленіскен сәттердің өзінде де тиісті келісімдерге келіп отырды (жеңіске жеткен мемлекет тұтқындарды құлға айналдыра алмады, соғыс қимылдарына тек арнайы әскерлер ғана қатыстырылды және т.б.). Бірақ Франция, Англия, Португалия, Испания сияқты Еуропа мемлекеттері еуропалық емес немесе «христиандық дүниеге» жатпайтын елдер үшін ешбір заң да, ешбір норма да есепке алынбады. Олар «түземдіктермен» саудаласып не болмаса бәтуаға келіп жатудың ешбір қажеттігі жоқ, шама келгенше оларды бағындырып қана қоймай, қырып-жоя беру керек деп санады. Бұл қанды саясаттың құрбандығына Үндістан сияқты көптеген өркениетті елдердің ұшырағандығы тарихтан белгілі.

Орын алған осындай келеңсіз жағдайларға қарамастан, Еуропадағы «Ағартушылық» дәуірі — дүниежүзілік мәдениет тарихындағы ең жарқын кезеңдердің бірі болды. Ағартушылық идеяларының нәтижесінде пайда болған мәдени өзгерістерді сол дәуірдің адамдарының өздері де мақтаныш етті. Ғасыр ақыны аталған Гетенің өзі де осы бір тарихи кезеңдегі уақиғаларды шаттана жырлады. «Ағартушылық» дәуірі — Еуропаның рухани дамуындағы ұлы бетбұрыс кезеңі болды. Ол қоғамдық өмірдің барлық саласына (қоғамдық-саяси, мәдени және т.б.) айтарлық-

тай әсерін тигізді. «Утопияның алтын ғасыры» деп аталатын бұл дәуірдің мәдени мұрасы өзінің жан-жақтылығымен, жанрлар мен стильдердің көптігімен, оптимистік сарынымен және адамзаттың ақыл-ойына деген шынайы сенімімен осы уақытқа дейін таң қалдырып келеді.

2.6.3. XIX ғасырдың мәдениеті

Жаңа заман мәдениетінде XIX ғасыр мәдениеті ерекше орын алады. «Классика ғасыры» деп аталатын бұл кезеңде буржуазиялық өркениет кемелдену шағына аяқ басумен қатар, тоқырау кезеңін де басынан кешірді. Мұндай әділ бағаның авторлары заманымыздың ұлы ойшылдары: О. Шпенглер, Й. Хейзинга, Х. Ортега-и-Гассет және т.б. XIX ғасыр, мәдениеті — бүкіл жаңа заман мәдениетінен рухани нәр алып, көне дәуір мәдениетінің негізінде қалыптасты. Олар — рационализм, антропоцентризм, сциентизм, еуроцентризм және т.б. болды. Еуропа мәдениетінің тағдырына дәуірдің үш ұлы уақиғасы: Англиядағы өнеркәсіп төңкерісі, Солтүстік Америка отарларының тәуелсіздік үшін күресі және Ұлы Француз революциясы ерекше ықпал етті. Дәлірек айтқанда, бұл ұлы тарихи уақиғалар еуропалық мәдени бетбұрыстың жүзеге асыру процесін одан әрі жылдамдата түсті. XIX ғасырдың бет-пердесі адамзат тағдырының өзгерістерге ұшырауына тығыз байланысты болды. Өз кезегінде жаңа дүниенің қалыптасуы да негізінен үш факторға байланысты болды. Олар: демократия, тәжірибелік ғылым және индустрияландыру. Екінші және үшінші факторларды бір сөзбен «техника» деп атауға да болады, ал бұл факторлар осыдан екі ғасыр бұрын пайда болды да, XIX ғасырда қоғамдық өмірдің барлық салаларына еркін ене бастады.

Ерекше атап өтетін бір жайт, XX ғ. етек алған «сауықтық мәдениеттің» алғашқы нышандары дәл осы уақытта біліне бастаған болатын. Өнер туындылары мыңдаған таралыммен жаппай шығарыла бастады. Әрине, өнер туындыларының халық арасына кеңінен тарауы, халықтың жалпы мәдени дәрежесін арттыруға себепкер болатындығын мүлде жоққа шығаруға болмас, бірақ бұл жағдай өнердің дәрежесін төмендетіп, оның құпиялық қасиетін жоюға себепкер болғандығын да естен шығармаған жөн.

Сондықтан да болар, осы бір сындарлы тарихи кезеңде халық көңілінен шығар нағыз өнердің қажеттігі біліне бастады. Өнер —

қоғамдық көңіл-күйдің жаршысы болды. Философия тіліне айнала бастаған өнер адамгершілік пен ізгіліктің қайнар бұлағы, адамның жан-дүниесінің айнасы болды. Өнер — мәдениет саласындағы әрбір өзгерісті терең сезініп, дәуір тынысына сай бейімделе білді. Бұл ой-тұжырымдарымызды дәлелдеу үшін, ең бастысы — «өнердің қоғамның соты» рөлін қалай атқарғандығын толық түсіну үшін тағы да XIX ғ. өнерінің тарихына қысқаша тоқталып өтелік. Бұл ғасырдағы өнердің дамуындағы екі кезенді ерекше бөліп алып қарастырған жөн сияқты. Бірінші кезең, декаданс («күлдырау» деген мағынаны береді). XIX ғ. 50 ж. бастап бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін созылады. Осы бір «революциялық дәуірдің» әрбір қоғамдық уақиғасы халықтың творчестволық қиялын оятты, өнер саяси-әлеуметтік мазмұнға ие болды. Ұлы француз революциясынан қанаттанып, шабыт алған романтизм өз өрісін кеңейте түсті. Романтикалық өнер сол заманның басты идеяларымен байланысты болды. Олардың прогрессивтік идеялары утопиялық социализм идеяларымен де ұштасып жатты. Романтиктер мен утопистердің дәл осындай идеялық бауырластығын қалай түсіндіруге болар екен? Оларды жақындастырған жағдайлар: қоғамдық құрылысты сынау, халық тағдырына ортақтасу, жеңіске жету жолдары мен әдістерінің күңгірттігі және т.б. болды. Тамаша болашақты тіпті болмағанда қиялында жүзеге асыру — романтиктерге тән қасиет екендігін естен шығармаған жөн. Нақты өмір мен қиялдағы өмірді салыстыра қарау да романтикалық өнердің басым жақтарының бірі болды. Романтиктер өздері өмір сүрген қоғамды сынай отырып, бұл ортадан безіне қашады. Мұндай көңілі толмаушылық қасиет пен болмыстан «қашушылықтың» үш бағыты болды. Біріншісі, табиғат аясына кету, өйткені табиғат адамның көңіл-күй күйзелістерінің емшісі, еркіндік пен ізгіліктің идеалы болып есептеледі. Сондықтан да болар романтиктер қалаларды өткір сынға алып, қарапайым ауыл адамдарын ерекше дәріптеп, олардың рухани байлығын паш ететін халықтық фольклорды жоғары бағалады. Бұрыннан белгілі экзотикалық елдермен қатар, ұлы географиялық ашылымдар барысында ғана белгілі болған елдердің әсем табиғаты — олардың өнер туындыларының басты тақырыптарының біріне айналды. (Байронның поэзиясындағы, Делакрудың суреттеріндегі шығыс тақырыптары және т.б.). Ал нақты өмір көріністері болмаған жағдайда романтиктер өздерінің таңғажайып қиялдарына еркіндік берді, оған Гофманның, Гейненің, Вагнердің фантастикалық шығармалары жатады.

Екінші бағыт, өзі өмір сүрген ортадан алшақтап, басқа дүниені қиялдауға байланысты болды. Ендігі жерде романтиктер өткен заманды, әсіресе орта ғасырлар кезеңін, оның өмір-салты мен салт-дәстүрлерін (В. Скоттың рыцарьлық романдары, Вагнердің опералары және т.б.), шаруалардың патриархалдық тұрмыс-тіршілігін (Ж. Санд, Колридж) және т.б. өмірлік жағдайларды өз шығармаларының арқауы етті.

Үшінші бағыт, адамның болмыстан бас тартып, өзінің ішкі жан-дүниесімен арпалысуына байланысты болды. Романтиктер өз шығармаларында бұл дүниенің қарама-қайшылықтарын шындық тұрғысынан көрсетуге баса назар аударды (Гофман мен Гауфтың ертегілері, Т. Жерико мен Э. Делакруаның портреттері және т.б.). Жоғарыда айтылған пікірлерімізге сүйене отырып, романтизмнің екі басты идеялық мән-мағынасы бар деген қорытынды жасауға болады. Олар: «романтикалық тарихилық» және «индивидуалистік субъектизм».

Ұлттық мәдениеттің қайнар бұлағына зер салу, мәдени құбылыстарды тарихи тұрғыдан алып қарастыру, басқа халықтардың өмірімен танысу кездерінде романтиктер бұл тарихи процестердің қайталанбайтындығына, өте сирек кездесетініне, олардың өздеріне тән ерекшеліктері бар екендігіне көз жеткізді. Олай болса «романтикалық тарихилық» — буырқанған революциялық дәуірдің жемісі болып табылады. Романтиктердің көзқарастары бойынша, ақыл-ой немесе адамның санасы арқылы тарихи болашақты, оның бұралаң жолдарын адам болжай алмайды, олай болса таным процесінің басты көздерінің бірі — жүректің үні, интуиция (сезіну) болып табылады. Осыдан келіп романтизмнің «индивидуалистік субъектизм» бағыты келіп туындайды. Оның мән-мағынасы — жат дүниеде адамның өзінің жалғыздығын сезінуі, адам санасында өмірден түңілушілік сезімінің пайда болуы. В. Вейдле «Романтизм дегеніміздің өзі — жалғыздық» деп тегіннен-тегін айтпаған сияқты. Романтиктер өздері өмір сүрген қоғамға көңілдері толмаса да, бостандық пен еркіндік жолындағы күрескер — энтузиастар болды. Ең бастысы олар — халықтың ғасырлар бойғы жинақтаған мол мәдени мұраларына сүйенді. Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, романтизмнің дамуы әр елдегі қалыптасқан қоғамдық-саяси жағдайларға тығыз байланысты болды. Мысалы, Францияда романтизм буырқанған қоғамдық-саяси өмірдің айнасына айналды. Әсіресе, еркіндікті сүю мен патриотизм — француз романтизміне тән басты қасиеттер болды. Ағылшын

романтиктері Байрон мен Шеллидің шығармаларында қоғамдағы жағымсыз қылықтар қатал сынға алынды.

Саяси бытыраңқылық жағдайында қалыптасқан неміс романтизмінің де өзіне тән ерекшеліктері болды. Бұл дәуірде неміс романтиктері музыка, әдебиет және т.б. өнер салаларындағы асқан үздік шығармаларында қоғамдық өмірге сын көзбен қарай отырып, философиялық, эстетикалық тұжырымдар, теориялар жасады.

Романтизммен қатар XIX ғ. ортасына қарай реализм ағымы да өзіндік бет-бейнесін таныта бастады. Реализмнің қалыптасуы капиталистік қарым-қатынастардың белең алуымен тығыз байланысты болды. Мұндай өзара тәуелділікті кездейсоқ жағдай деп қарастыруға болмайды, өйткені капитализм жағдайында әлеуметтік қайшылықтар асқынып, қоғамның бет-бейнесі, әдет, саяси-ғұрыптары айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Қоғамда орын алған мұндай жағдайлар адамның рухани дамуына ерекше ықпал жасады. Өз кезегінде бұл процестер реалистік өнердің туындауына түрткі болды. Ал дәл осы кезеңде қалыптасқан әлеуметтік-тарихи немесе сыншыл реализм Қайта жаңғыру дәуірі мәдениетінің реализмі, Ағартушылық дәуірінің реализмі сияқты өзіне дейінгі тарихи кезеңдердегі реалистік өнердің игі дәстүрлерін өз бойына сіңіре білді. Осы орайда, сыншыл реализмнің тамыры тереңде екендігін, оның революцияшыл романтизммен де тығыз байланыста болғандығын атап өтуіміз қажет, өйткені бұл ағымдардың өзара тоғысуының басты себебі — буржуазиялық қоғамның келеңсіз көріністерінде жатыр. Реалистер де, романтиктер де адамның рухани дүниесіне ерекше назар аударды, оларға тарихи сана-сезім, халық мүдделері өте жақын болды. Бірақ «болмыстан» қашқан романтиктерге қарағанда «сыншыл реалистер» болмыс сырын ашып-көрсетуге, қоғамдық өзгерістердің себептерін түсіндіруге тырысты. Әлеуметтік тақырыптарды қамтитын романдар жазуға деген әуестенушіліктің сыры осы жағдайға байланысты болса керек. Ұлы қаламгер О. Бальзактың пікірінше, француз әдебиеті дүниежүзілік әдебиетте соны бағыт танытып, алғаш рет «қоғамдық адамның» бет-бейнесін жан-жақты сомдай білді.

Көркем өнер саласында да Франция елі реалистік бағыттағы тамаша туындылар берді. Олардың қатарына: Т. Руссоның пейзаждары, О. Домьенің графикасы, Ж.Ф. Милленің шаруалар өміріне арналған суреттері және т.б. жатқызуға болады.

Англияда реалистік ағымның қалыптасуы өнеркәсіп төңкерісіне тікелей байланысты болды, ал өз кезегінде өнеркәсіп

нальдық» философияның идеяларына сұраныс күшейді. «Импрессионизм» (француздың «әсер» деген сөзі) ағымы өзінің философиялық негізі ретінде «позитивизмді» шебер пайдалана білді. Осы орайда «импрессионизм» ағымының француздың реалистік өнерінің қойнауында пайда болғандығын да атап өткен жөн. Сондықтан да болар, 1874 ж. импрессионистердің алғашқы ұйымдастырған өнер көрмесінде, қойылған К. Моненің пейзаждық туындылары «Әсер», «Күннің шығуы» деп аталды. Импрессионистер (К. Моне, Э. Мане, Э. Дега, О. Ренуар және т.б.) өз алдарына қоршаған ортаның сан-алуан құбылыстарын, мәнді өзгерістерін бақылап, зерттеп және оның нәтижелерін өнер саласына аудару мақсатын қойды. Басқаша айтқанда, нені көргенін емес, қалай көргендігін барынша толық беруге тырыс-ты. Әрбір көріністен алған «әсерлер» белгілі бір заттың «көркемдік мәнін» ашуға бағытталды. Осылайша «импрессионистер» әртүрлі түстер байлығына үлкен мән бере отырып, қоршаған ортаның тынысын, ондағы болып жатқан өмір құбылыстарын жан-жақты суреттеуге тырысты. Осы жағдайларды ескерсек, өмірдің сансаласын жан-жақты қамтуға тырысқан бұл ашық та, жарқын өнер түрінің дағдарысқа ұшырауы туралы сөз болмауға тиісті сияқты. Бірақ импрессионизмнің реализм негізінде туындағанын еске ала отырып, бұл өнер саласында дағдарыстың орын алғандығын анық байқауға болады. Өйткені, импрессионистік тәсілдің қауіптілігі сол — ол қоғамдық құбылыстардың сыртқы көрінісін ғана қамтып, ал олардың ішкі мән-мағынасын ашып көрсетуге мән бермеді, сөйтіп қоғамдық өмірге сын көзбен қарайтын реалистік дәстүр бұзыла бастады. Ерекше атап өтетін тағы бір жайт, импрессионистер әлеуметтік мәселелерді көрсету мақсатында өнер саласында түрлі әлеуметтік типтерді (маскүнемдерді, қайыршыларды, жезөкшелерді және т.б.) енгізді, бірақ қоғамда орын алған мұндай жағдайлардың әлеуметтік себептері ашылмады, мұндай келеңсіз құбылыстар қатал сынға алынбады. Тіпті кезінде реалистердің басты назарында болған кейбір мәселелер ұмытылып қалды, дәлірек айтқанда, гуманистік және демократиялық идеялардың салтанат құруы үшін, қоғам өміріндегі жат қылықтарды сынаумен қатар, оларға қарсы бітіспес күрес ашу қажеттігі назардан тыс қалды. Импрессионизм ағымындағы орын алған дәл осындай дағдарыс құбылыстарының нәтижесінде «берекесіздік этикасына» жол берілді, ал ол өз кезегінде «символизмде» теориялық жағынан негізделіп, өзіндік бағдар алды.

Реалистік дәстүрлердің терең дағдарысы «постимпрессионизм-

де» (П. Сезанн, В. Ван-Гог, П. Гоген және т.б.) де көрініс тапты. Бұл ағымдағылар адамның тіршілік жағдайларының өзгеруі, үлкен қалалардағы үйлесімділіктің бұзылуы сияқты келелі мәселелерді шындық тұрғысынан көрсете алатын реализмнің жаңа шығармашылық әдістерін де қарастырды. Әрине, мұндай ізденістердің нәтижесінде өнердің сан-саласының парасаттылық сипаты артып, белгілі бір жүйеге келуі шарт еді, бірақ әлеуметтік шиеленістерді өнер арқылы, оның ішінде кескіндеме өнері арқылы танып-білуге және өнер арқылы келеңсіз көріністерге қарсы тұрып, оларды жеңуге деген ынтаның болмауы мен дәрменсіздіктің салдарынан көптеген суретшілер шындықтан алшақтап, өз ортасынан қашқақтап, тұйықтала түсті. Өз-өзімен болушылық сияқты қасиеттер импрессионизмді романтизм ағымымен жақындастырды. Оларға символизм, субъективизм, мистицизм сипаттары да ортақ болды.

Аталған қасиеттер, әсіресе «символизмге» (Малларме, Верлен және т.б.) тән болды. «Символизмнің» бастауында «Цветы зла» (1857 ж.) атты еңбегімен белгілі болған Ш. Бодлер тұрды. Жан-дүниенің тұйықтығы, басыңқы көңіл-күй, дүниеде болып жатқан қатыгездіктер мен жауыздықтарға қарсылық сезімінің оянуы және тағы да басқа адам бойындағы қасиеттерді шебер бере білудің арқасында Бодлердің мәртебесі өсіп, атағы жайылды. Өйткені, мұндай көңіл-күй мен шиыршық атқан сезімдер толқыны сол дәуірдің рухани әуенін білдірді және «Символизм» бұл тұста жалпы еуропалық мәдени қозғалыста өзіне лайықты орын тауып, мәдениеттің кең арнасына қосылуға мүмкіндік алды: театр саласында (Метерлинк), музыка саласында (Скрябин), кескіндеме саласында (Врубель) және т.б. «Символизм» өнерінің туындылары буржуазиялық өмір салтының «құндылықтарын тамаша игере бастағандардың жартылай идеалистік, порнографиялық шығармаларына мүлдем қарама-қайшы келді. Тамаша өнер туындылары жарыққа шыққан Ш. Бодлердің заманы Наполеон III-нің Екінші империясының кезеңі болатын. Осы бір уақыт шеңберінде руханилықты пайдақорлық пен сатқындыққа икемдеу әрекеті, халық мүддесі дегенді желеу етушілік, яғни демогогиялық науқан қыза түскен болатын.

Заман ойшылдарының бірі Ф. Ницше қоғамдағы болып жатқан мәдени процестерден тыс қала алмады. Ол бұрыннан да көтеріліп жүрген «құндылықтарды асыра бағалау» мәселесін философиялық тұрғыдан жан-жақты зерттеуге ат салысты. Бұл кезеңде «сана» категориясына деген сенімнің тас-талқаны шықты, дәстүрлі мәдени құндылықтардың бүкіл жүйесі өзінің

өмірсіздігін көрсетті, болашаққа деген үміт оты сөнді, тіпті құдайға деген сенімнің өзі де өше бастады (Құдай өлді, ал оны өлтірген өзіміз). Қоғамдағы мұндай дағдарыстың нәтижесі қандай болды және неге әкеліп соқты? Нәтижесінде дүние ұсақталды, рухани құндылықтардың мәні жойыла бастады. Ф. Ницшенің пайымдауынша, мұндай мәдени тоқыраудың тууы заңды құбылыс болып табылады, өйткені мәдениет өзінің қалыптасып, даму процесінде «күлдықпен», күлдық психологиясымен тығыз байланыста болады, ал өз кезегінде «күлдық мәдениетінің» үстемдігі сөзсіз регреске, декаданс құбылысына әкеліп соғады.

Жоғарыда айтылған пікірлерден нақты қорытындылар шығарайық. XIX ғ. аяғында тар мағынада — өнер саласында, ал кең мағынада — мәдениет саласында қандай жағдайлар қалыптасты? Дәуір тынысын терең сезініп, оның рухын өз бойына сіңірген, дүниені ғылыми тұрғыдан танып-білуге бағыт алған «натурализм» мен «импрессионизм» ағымдарының айналадағы дүниеге, болмысқа жақын болуға тырысушылығы бұларды да дағдарысқа әкеліп тіреді. Жинақылық пен сақтық қасиеттерді таныта білген «символизм» ағымы тоқырау мен іріп-шірудің қаупін сезіне алғанымен, қоғам тудырған келеңсіз көріністерге қарсылық көрсете алмай дәрменсіздік танытты. Әрине, Ницше өз тарапынан белсенділік танытып, жігерлі қарсылық көрсетті, бірақ бұл қарсылық барысында ұлы ғалым технократтық дүниені апаттан құтқаруға себепкер болатын мәдени құндылықтарды есінен шығарып алды.

Демек, XIX ғ. мен XX ғ. аралығында мәдениет саласында дағдарыстың кейбір белгілері біліне бастағанын жоққа шығаруға болмайды. Дәл осы кезеңде декаданстық көңіл-күйдің етек алғандығын мәдениеттанушы-ғалымдар да мойындайды, бірақ бұл мәдени тоқыраудың қай кезде басталғандығы жайындағы пікірлер әртүрлі болып келеді. Ортега, Хейзинга, Ясперс сияқты ғалымдар дағдарыс межесін 20—30 жылдар деп белгілесе, ал Ю. Бохеньский тіпті XX ғ. 50 ж. деген пікір айтады. Аталған ғалымдар бұл тұжырымдарды бірінші және екінші дүниежүзілік соғыстардан кейінгі орын алған жағдайлармен, ғылыми-техникалық революцияның салдарларымен, адамзатты жаппай қырып-жою құралдарының жасалуымен және мәдениеттің сауықтық сипат алуымен байланыстырады. Х. Ортега-и-Гассет, Гете мен Ницшені XX ғ. мәдениет дағдарысын болжай білген «пайғамбарлар» деп бағалай отырып, олардың XIX ғасырдағы мәдениет дағдарысының тууына себепкер болған жағдайларды сезіне білгендігін ерекше атап өткіміз келеді.

Бұл тарихи кезеңде де болашаққа, оның ішінде мәдениеттің болашағына үлкен үміт артылды. Бірақ XIX ғ. техникалық дамудың деңгейі мен мәдени прогрестің мүмкіндіктері бірдей дәрежеде қарастырылмады, қоғамдық санадағы экономикалық фактордың рөлі асыра бағаланды. Прогресс мәдениетке қауіп бұлтын төндірсе, ал өркениет пен техника оған апат қауіпін туғызды. Ал бұл өмірлік мәселе — XIX ғ. мәдениет тағдырына тікелей байланысты көкейтесті мәселе болды. Мәселенің дәл осылай айқын да, ашық қойылуының дұрыстығын өмірдің өзі, дәлірек айтқанда бұл дәуірдің басқа да тарихи уақиғалары мен сілкіністерін былай қойғанда, дүниежүзілік соғыстардың өзі-ақ дәлелдеп берген сияқты.

2.7. XX ғасыр мәдениеті

Адамзат тарихында XX ғасыр мәдениетінің алатын орны ерекше. Өйткені, бұл кезең тарихи оқиғаларға, қантөгіс соғыстарға, сан-қилы дағдарыстарға толы сындарлы заман болды. Ғылым мен техниканың қарышты қадамы, жарқын болашаққа деген сенім өркениетті дамыған елдерде біртұтас жалпы адамзаттық мәдениеттің дамып, қалыптасуына әсерін тигізбей қойған жоқ. Ғасыр аяғында планетамызда парасаттылық пен ізгіліктің кеңінен өріс алуы жалпы адамзаттық мәдениеттің дамуына және оның ұлттық түрлерінің нәрленуіне, олардың өзара қарым-қатынастарының жаңа арнаға түсуіне ерекше әсер етті. Міне, осы жағдайларды ескере отырып, XX ғасыр мәдениетінің мазмұнын ашып көрсетуде екі басты мәселеге баса назар аударғанды жөн көрдік. Оның біріншісі, XX ғасыр мәдениеті дамуының басты бағыттары (XX ғасыр мәдениетінің қалыптасуының сабақтастығы мен дәстүрлері, қазіргі заман мәдениетінің тоқырауға ұшырауы мен одан шығу жолдары және бұл процестің түрлі мәдени концепцияларда көрініс табуы және т.б. мәселелері), екіншісі, XX ғасыр мәдениетінің жалпы адамзаттық және ұлттық сипаты (жалпы адамзат мәдениеті қалыптасуының басты себептері және оның құндылықтары, жалпы адамзаттық және ұлттық диалектика және т.б.).

Бүгінгі таңда дүниежүзінде 200 мемлекетке жетіп, мыңдаған

халықтарға бөлінген, саны жағынан 6 млрд. жеткен адамзат баласы 2 млн. жуық өсімдіктер мен жануарлардың бір түрі ғана. Адам баласы өмір сүрген кезден бастап мыңға жуық ұрпақ ауыстырған екен. Осынша халықтың ішінде екі адамның бір-біріне мүлде ұқсас болмай, өзіндік қайталанбас ерекшеліктерінің болуы да таңқаларлық жайт. Адам бір-бірінен жеке тұлға есебінде ерекшеленіп қана қоймайды, сонымен қатар топтық айырмашылықтарға да (жанұялық, жыныстық, жасына, мамандығына, ұлтына және т.б. қарай) тәуелді болып келеді. Осыншама айырмашылықтар бола тұрса да адамзат баласының басын біріктіретін не нәрсе? Ол — ең алдымен дүниенің тұтастығына негізделген «жалпы адамзаттық мәдениет». «Дүниенің тұтастығы» дегеніміз — дүниежүзілік көлемде өндірісті дамыту мен әлемдік мәселелердің туындауы негізінде пайда болған адамдар мен халықтардың өзара тығыз байланысы мен өзара тәуелділігі. «Дүниенің тұтастығы» — қазіргі замандағы адамзат пен бірыңғай жалпы адамзаттық мәдениеттің қалыптасуына негіз болды. Демек, адамзат баласының басын біріктіретін «жаңа заман мәдениетінің» тағдыры — адамзаттық құндылықтарға, гуманизмге, адам құқын қорғау қозғалысын дамытуға, ғылыми білім мен алдыңғы қатарлы технологияны дамытуға, ұлттық мәдениеттердің өзара байланысына, қоршаған орта мен өмірге, экологиялық қатынасқа тікелей байланысты. XX ғасыр дүниежүзінде түрлі мәдениеттердің өмір сүретіндігін жоққа шығарған, бірыңғайға келтірілген «гуманистік моно-мәдениеттің» екі үлгісін бастан кешірді. Оның біріншісі — «дүниежүзілік» пролетарлық революция» (сталинизм) идеясы. Ол таптық құндылықтарды асыра бағалауға негізделген. Екінші модель, бір ғана ұлттық мәдениеттің, бір ғана ұлт пен мыңжылдық рейх (герман фашизмі) мемлекетінің үстемдігіне негізделді. Бұл жағдайлардың салдарынан миллиондаған адамдар қазіргі заман мәдениетінің жалпы адамзаттық сипаты туралы идеяны басқаша қабылдады. Осы себепті мәдениеттің «қарсы мәдениетке» айналуы етек алып, әлеуметтік қозғалыстың бұрмаланған түрі пайда болды. Осы орайда, жалпы адамзаттық мәдениетке апаратын қозғалыстың өте күрделі процесс екендігін ерекше атап өткен жөн. Орын алған қарама-қайшылықтарды шешуде түрлі мәдени бағыттарды, көзқарастарды, пікірлерді есепке алмасқа тағы болмайды. Жалпы адамзаттық мәдениет-жолындағы қайшылыққа толы алғашқы «Біз — Олар» жолы — өте күрделі процесс, ал бұл формулаға сүйенсек тағылық заманға қайтып оралған болар едік.

Жалпы адамзаттық мәдениет — көркемдік-поэтикалық, ғылыми, өндірістік қызметтің ең жетілген түрлері, әр түрлі халықтар мен ұрпақтардың ғасырлар бойы қалыптасқан өмір мен шындықты және дүниені танып білуінің бірыңғай тәсілдері. Адамзат баласы осы қағидалардың негізінде таптық және нәсілшілдік өшпенділігіне жол бермейтін, адам мен халықтар құқы бұзылмайтын, қайыршылық пен сауатсыздық, экономикалық және мәдени отаршылдықтан ада біртұтас өркениет құруға бағытталуда. Мәдениеттің бұл үлгілері мәдениетті қалыптастыруда басты бағдар болып отыр. Адамзаттық мәдениеттің қалыптасуын халықаралық қауымдастық мүшелерінің құндылықтарының белгілі бір жүйесін жай ғана қабылдау деп, дәлірек айтқанда, түрлі мәдениет салаларын бірыңғайлау деп қарастыруға тағы болмайды.

Өйткені, мәселе аймақтық және ұлттық мәдениеттердің өзара рухани байланысуының өсуі туралы болып отыр. Уақыт өткен сайын түрлі халықтар мәдениеттерінің арасындағы байланыстардың арнасы кеңейе түсуде, бір мәдениет саласындағы өзгеріс басқаларына да өз ықпалын тигізуде. Ғаламдық мәдени жетістіктер дүниежүзіне кеңінен тарауда. Ендеше, біз ғылымдық гуманистік құндылықтардың дамуының мүлде жаңа кезеңіне өткенімізді мойындауымыз керек. Біртұтас әлемдік өркениеттің қалыптасуының негізі — саяси-экономикалық және мәдени байланыстардың белең алуында жатыр. Соның негізінде жаңа сапалы жүйе — жалпы адамзаттық мәдениет қалыптасып, түрлі елдер мен халықтардың арасындағы байланыс нығая түсуде, тіпті біртұтас өркениеттің бір жағында болған мәдени тоқырау құбылыстары немесе жетістіктері басқа жақтарға да өз әсерін тигізбей қоймады. Мұндай құбылысқа қарап, дүниені қабылдау тәсілдері бір ізге салынып, мәдени нормалары бірыңғай жүйеге келтіріліп, ұлттық сипат жойылып бара жатыр деген ұғым туып қалмауы керек, өйткені әрбір ұлт, әрбір әлеуметтік топ жалпы адамзаттық мәдениет қорынан тек өзіне қажеттісін ғана, өзінің даму дәрежесіне сай келетін мәдени құндылықтарды өз мүмкіндігіне байланысты ғана қабылдайды. Ұлттық мәдениет дәстүрлерін сақтап қалу бағытының ерекше етек алып отырғандығы да жоғарыда айтылған ойымызды айқындай түсетін сияқты. Әрине, көзіргі өркениетті түрлі ғаламдық өркениеттердің басын жай ғана біріктіре салу деп түсіну мүлде қате болған болар еді. Бұл процесс әрі күрделі және толып жатқан қарама-қарсылықтарға толы болып келеді. Оған дәлел ретінде, қазіргі замандағы Батыс мәдениетіне Жапония мен Таяу

Шығыстың басқа да елдерінің «өндірістік мәдениетінің» зор ықпалын келтіруге болады. Шындығында да, бұл аталған елдердің мәдениетіне негізделген қызметтің өндірістік түрлерінің Батыстың дәстүрлі құндылықтарымен салыстырғанда көптеген артықшылықтары бар екендігі айқын аңғарылады. Ендеше, кәзіргі жалпы адамзаттық мәдениетті қалыптастырып, дамытуда мәдени құндылықтарды өзара байланыста игеру, мәдениетті дамытуды ғалымдық дәрежеге көтеру — бүгінгі таңдағы басты мәселе болмақ. Ал адамзаттың «біртұтас ғаламдық мәдениеті» мәселесінің ерекше қойылуының басты себептері қандай?

Біріншіден, адамзат тіршілігінің түрлері мен тәсілдерінің үлгілерінің терең өзгеріске ұшырауына байланысты ұлы әлеуметтік революция жүзеге асты. Оған дәлел ретінде, XX ғасырда дүниежүзілік көлемде дәстүрлі қоғамға тән «жеке еңбек етуден» — жалданып еңбек етуге, коллективте (ұжымда) еңбек ету және бақылау арқылы еңбек етуге көшу жүзеге асырылды. Жаппай урбанизация жағдайында адамдардың өмірді, қоршаған ортаны қабылдау тәсілдері мен түрлері өзгерді, халықтың өмір салты адам айтқысыз өзгерістерге ұшырады. Сөзіміз дәлелді болу үшін цифрлар келтірейік. XX ғасырдың басында Батыстың ең алдыңғы қатарлы тоғыз еліндегі өнеркәсіп саласында еңбек етушілер халықтың 43%-і болса, XX ғасырдың ортасында бұл көрсеткіш, яғни жалданып жұмыс істеушілердің саны 60%-ке жетті, өз кезегінде бұл көрсеткішпен қатар мұндай мемлекеттердің саны да арта түсті. Мұндай құбылыс дамушы елдерде етек алды, тіпті жалданып жұмыс істеушілердің саны жағынан олар Батыс елдерін басып озды. XX ғасырдың басында дүниежүзіндегі қала халқы адамзат баласының небәрі 3%-ін ғана құраса, XX ғасырдың ортасында олардың үлесі 28%-ке, ал 90 жылдары 40%-тен асып кетті. Кең байтақ мегополистер пайда болды. Мысалы, АҚШ-тың солтүстік-шығысында (көлемі 100 мың шаршы км., халқы 15 млн.), Жапонияда Хоккайдода (70—50—700) және т.б. Қала мәдениеті жағдайында адамның мәдени жандүниесі күрделі өзгерістерге ұшырады. (Г.В. Драч. Культурология. Ростов-на-Дону, 1995, с. 308). Қала халқының алдында өзіндік өзгеше өмірдің есігі айқара ашылды. Адам телевидение және компьютерлік жүйелер арқылы толассыз хабарлар алу мүмкіндігіне ие болды, өмір салты, еңбек ету айтарлықтай өзгерістерге ұшырады, білім берудің мазмұны мен түрлері жаңа сатыға көтерілді. Сөйтіп, ауыл-село халқының көпшілігі қалаға қоныс аударды, ал бұл жағдай түрлі ұлттардың өзара жақын-

дасуына, мәдени байланыстарының кеңеюіне әсер ете отырып, оларды біртұтас жалпы адамзаттық мәдениет арнасында тоғыстырды.

Екіншіден, XX ғасырда адамның мәдени құндылықтарды игеру бағытында, жалпы адамзаттық біртұтас негіздердің қалыптасуында айтарлықтай өзгерістер болды, ал олар өз кезегінде жанұяға деген көзқарастың өзгеруіне, адамның жан-жақты қалыптасуына айтарлықтай әсер ететін алғашқы әлеуметтік ұжымға тікелей байланысты болды. Дәстүрлі неке институты өзгеріп, жаңа жанұя мүлде жаңаша мазмұнға ие болды. Ұлттық мінез өзгешеліктеріне, жанұяның өз ішіндегі қарым-қатынастардың өзгешеліктеріне қарамастан, өз дамуында постиндустриалдық кезеңге аяқ басқан көптеген елдерде түбегейлі өзгерістер дәуірі басталды. Жанұялардың өз қажеттіліктерін қанағаттандырып табысқа қол жеткізушілік, яғни жанұя мүшелерінің өмірлерінде алға басушылық байқалды. Патриархалдық жанұяда балалар еңбекке ерте араласты, күнкөріс қамын ересектермен бөлісті. Ал XX ғасырда балалық шақтың созылуы, оларды жанұяның басты құндылығы деп санау, оларға айрықша қамқорлықтың жасалуы жастардың дүниежүзілік мәдениетке деген құштарлығын арттырып, мүлде жаңаша адамгершілік, сезімдік және интеллектуальдық құндылықтарды өз бойларына тереңірек сіңіруіне себепкер болды. Бұл кезеңде жастар жалпы адамзаттық мәдениеттің қайнар бұлағына сусындап, рухани азық алды, сөйтіп олардың бойында заман талабына сәйкес жаңа ізгі қасиеттер қалыптасты. Қоғамдағы болып жатқан өзгерістер өмір сүрудің жаңа түрлерін, мәдени стереотиптерді өмірге келтірді.

Мәдениеттің біртұтас дамуы — қарама-қайшылықтарға толы процесс болды. XX ғасырда дүниежүзілік мәдениеттің қалыптасуына ұлттық мәдениеттердің өркендеуі жолындағы қуатты қозғалыстарымен қабаттас келді. Қазіргі кезеңде мәдениетке «еуроцентристік көзқарастың» шектеулі екендігіне көзімізді жеткізіп отырмыз. «Техногендік еуропа мәдениеті» ерекше дәріптеліп, оны ұлттық және аймақтық мәдениеттерге негіз етіп көрсетілді. Қазіргі заман тәжірибесі Шығыс елдерінің Батыс мәдениетінің құндылықтарын, қол жеткен табыстарын өздерінің өндіріс және білім беру жүйесінде кеңінен қолданып отырғандығын көрсетіп отыр. Тынық мұхит елдері бүгінгі таңда ғылыми-техникалық прогрестің қозғаушы күштерінің біріне айналды. Адамзат санасында қалыптасқан «Шығысты Батысқа қарсы қою» идеясы (Батыс — ол Батыс, Шығыс — ол Шығыс, сондықтан да олар бір-біріне үйлеспейді) қалыптасқан жағдайды

есепке алмайды. Мұндай көзқарас сөзсіз біртұтас «жалпы-адамзаттық мәдениет» идеясын жоққа шығарған болар еді. Кезінде М. Вебер «протестанттық мәдениеттің» негізінде Батыс Еуропада нарықтық экономиканы қабылдау мен үйрену нәтижесінде қалыптасқан ұлттық мәдени дәстүрлердің орнына ерекше мән берген болатын. Оған дәлел — нарықтық экономиканың әрекеті мен жер шарындағы мемлекеттердің мәдени айырмашылықтары жайында жүргізілген белгілі ғалым Хофстедтің классикалық зерттеулерінің қорытындылары болып табылады. Бұл қорытындылар дүниежүзінің 100 еліндегі трансұлттық компанияларының қызметкерлерінің арасында жүргізілген сұрақ-жауаптарға негізделген. Дамыған елдердің алғашқы қатарынан нарықтық экономикасы мен кәсіпкерлік қызметі шарықтап дамыған елдер орын алған. Олардың өзі екі топқа бөлінген. Біріншісіне — Ұлыбритания мен Канада жатқызылған. Бұл елдер мәдениетінде индивидуализм үстемдігі айқын байқалады. Индивидуалистік мәдени дәстүрде адамдар ұжымнан тысқары, жеке әрекет еткенді қалайды. Мұндай жағдайда — ең бірінші кезекте жеңіске бағдар алу, алға қойған мақсатқа жету және ол мақсат жолында кездесетін бәсекеге, қиындықтарға төтеп беру басты орынға қойылады. Екінші топқа — Швеция мен Жапония сияқты мемлекеттер жатқызылған. Мұнда біршама коллективтік (ұжымдық) құндылықтар үстемдігі айқын аңғарылады. Шаруашылықты жүргізудегі көптеген ұқсастықтарға қарамастан, бұл екі блок елдерінің арасында келіспеушілік пиялдар да бар. Мысалы: Американдықтар швед кәсіпкерлерінің іс-қимыл стилін жақтырмай, олардың жұмысын көргенде бастары ауыратындығын жасырмайды. Ұжымдық мәдениетке тән нәрсе — нақты шешім қабылдауда бұйрық беруден бас тартып, бір шешімге ақыл-кеңес арқылы келу. Кәсіпкерліктің мұндай жолын американдықтар босандық таныту, олай болса мұндай жағдайда басшы адамның беделі жойылады деп есептейді. Демек, АҚШ-та мәдени идеал — өз күшіне сенген, қандай мәселе болса да жеке дара шешетін, заң алдында жауап бере алатын, алдына қойған кәсіпкерлік мақсатына жете алатын жеке адам болып саналады. Керісінше, жоғарыда байқағанымыздай Скандинавия кәсіпкерлері коллективтік іс-қимылды — табыстың басты көзі деп санайды. Осы орайда техногендік жағынан үлгілі елдердің қатарына жататын Жапония мемлекетінің жетістіктері мәдени дамудың ұлттық түрлеріне негізділген. Мұнда «техногендік өркениет» ерекше мәдени орта жағдайына қарамастан өзіндік үйлесімділік тапқан. Жапон мәдениетіндегі ғасыр-

лар бойы қалыптасқан табиғат, адам мен қоғам арасындағы ерекше қарым-қатынастар елдің нарықтық экономика саласындағы қомақты табыстарына тікелей әсер етіп отырғандығын мойындамасқа болмайды. Міне, сондықтан да Жапонияда мәдениеттің ерекше ұйымдастырушылық түрлері пайда болды. Жапондардың ұлттық-мәдени бет-бейнесінің ерекшелігі — еңбекті ұжымдық тәсілмен ұйымдастырудан-ақ айқын байқалады. Мысалы, кәсіпорын басшысы шешім қабылдас бұрын, оны қарамағындағылармен келісіп-ақылдасып алады. Жапондықтардың ұжымдық мәдениеті, олардың еңбек саласында демократиялық басқару тәсіліне бой ұрғандығын байқатады. Олардың басты ұраны: «барлығымыз да біргеміз және бәріміз де теңбіз». Сондықтан да болар өнеркәсіп басшысы мен қатардағы маманның алатын жалақыларының мөлшерінде айтарлықтай айырмашылық болмайды. Тіпті кәсіпорын директорлары қажет болған жағдайда станокке, конвейерге тұрып, немесе қажетті іс-қағаздарын өздері іздестіруге ешқашан да арланбайды. Ұлттық мәдениеттердің әр түрлерінің — Скандинавиялық (Швеция, Норвегия), романдық (Бельгия, Франция), синтоистік (Жапония), азиаттық (Гонконг, Тайвань, Сингапур), англосаксондық (Канада, Австралия, Ұлыбритания) пайда болуы ғылыми білімге, өндірістің жоғарғы тәсілдеріне негізделген нарықтық экономиканың қалыптасуына және оның шарықтап дамуына әсер етті. Дүниежүзілік өркениеттің даму барысының өзі-ақ ұлттық мәдениеттердің маңыздылығы бүгінгі таңда бұрынғыдан да артып отырғандығын және әрбір мәдениет дүниежүзілік дамудың түрлерін өз қажетінше қабылдауымен қатар, жалпыадамзаттық мәдениеттің қалыптасу процесіне өздерінің қомақты үлестерін қосып отырғандығын көрсетіп отыр. Қазіргі дәуірге тән ерекше қасиет — ұлттық мәдениеттердің тұйықтықтан арылып, бір-бірімен байланыстарын жаңа сапалық дәрежеге көтеруі болып табылады. Жоғарыда көрсетілген Шығысқа тән құндылық «коллектившілдік (ұжымшылдықты)-индивидуалистік мәдениеттің ең жоғарғы дәрежеде дамыған елі АҚШ-та қабылдауға мәжбүр болды, өйткені қазіргі заманда өнеркәсіпті басқарудың авторитарлық әдісінің тиімсіздігін өмірдің өзі-ақ дәлелдеп берді.

Осы орайда мәдениеттің әр саласындағы өзгерістерді бір елден бір елге жайдан-жай көшіре салуға болмайтындығын ескере кеткен жөн. Оған дәлел ретінде басқа елдерді қойғанда, қазақ халқының кеңес дәуіріндегі мәдениетінің тағдырын айтсақ та жеткілікті сияқты. Мәдениеттің, не өмірдің белгілі бір саласы-

ның элементін механикалық көшіре салу ешбір нәтиже бермейді. Сөзіміз дәлелді болу үшін нақты мысал келтірейік. Жапонияда өнімнің сапалылығы жолындағы күреске жұмысшыларды кеңінен тарту мақсатында арнайы «сапа үйірмелері» ұйымдас-тырылды. Ерекше атап өтетін жайт, бұл қозғалыс жапон хал-қының мәдени-психологиялық құндылықтарына негізделген бо-латын, өйткені жапондықтар екі моральдық-құндылықтар-ри-зашылық парызы мен адалдық парызының рухында бала кезінен-ақ тәрбиеленген. Іс-әрекеттің осындай ұлттық-мәдени стереотиптің ықпалымен жапондық жұмысшы өз күшіне сенеді, бос уақытын да аямайды. 70-і жылдары дәл осындай «сапа үйірмелері» АҚШ-та пайда бола бастады. Бірнеше жылдардан соң бұлар 230 американ компанияларында өз жұмыстарын жүргізе бастады. Бірақ, екіншіке орай, олардың 8 ғана жоғары дәрежеге жетіп, қалғандары айтарлықтай табысқа ие бола ал-май қалды. Осы бір шағын мысалдың өзі-ақ жоғарыда айтыл-ған ойымызды айқындай түссе керек. Американдықтардың индивидуализмі мен кәсіпкерлік рухының тамыры сол елдің өткен тарихында, оның күрделі этникалық және географиялық құрылымында жатыр. Еңбек сүйгіш неміс халқы мен оның эконо-микалық жетістіктерін неміс мемлекетінің тарихын білмей тұрып, ол халықтың өзіндік ұлттық қасиеттерін ескермей еш-уақытта түсінуге болмайды. Мысалы, Қытай мәдениетіне оптимистік дүниетаным, өмір мен өлімге табиғи тұрғыдан қарау тән. Адамдар жер бетінде тіршілік етеді, ондағы тірілер мен өлілер өзара тығыз байланыста. Бұл барлығы үшін ортақ дүние, ортақ тылсым. Бұл — философиялық даналық. Қытай халқының салт-дәстүрлерінде, наным-сенімдерінде кеңінен көрініс тапқан Еуро-палықтарды таң қалдырған қатты ауруға шалдыққан адамға сыйға табыт тарту дәстүрі — ауырған адамға құрмет көрсету мен оған деген шынайы сезім белгісі болып табылады, өйткені өліп бара жатқан адам алыс сапарға шығып бара жатқан жолау-шымен пара-пар. Еуропалық мәдениеттегі батыл қадамдармен қайта жаңғыртушылар, түбегейлі өзгерістер бір жағынан прогресті тығырыққа тіреді. XX ғасырдың ұлы ойшылы А. Швей-цер технократтық мәдениеттен бас тартып, дамудың ең жоғар-ғы сатысына көшу қажеттігі туралы ойға келді. XX ғасырдың дүбірлі оқиғалары, қантөгіс қырғиқабақ соғыстар, экологиялық апаттар және т.б. негізінде ғылым «технократизм мен технок-раттық ғылым» — мәдениетті идеялардың құрбандығына, руха-ни және сезімдік ақыл-ой қысымына, жалпы мәдениеттің то-қырауына әкелді деген қортындыға келді. Ұлы ойшыл жаңа

жалпы адамзаттық мәдениеттің тағдыры үшін «өмірді қастерлеу» принципін ұсынды. Бұл принцип — мәдениетті дамытудың үлгісінен жалпы адамзаттық құндылықтарға негізделген мүлде жаңаша даму бағытына көшуге меңзейді. Ал бұл жол ізгілік жолы, адамдарды жарқын болашаққа апарар даналық жолы.

2.8. Ресей мәдениеті

Ресей мәдениеті — адамзат баласына баға жетпес мол мәдени мұралар қалдырған дүниежүзілік мәдениеттің ажырамас бөлігі. Ресей мәдениеті — өзіндік ерекшеліктері бар қайталанбайтын мәдениет, ендеше оның әлемдік мәдениет қазынысына қосқан үлесіне де баға жетпейді.

Орыс мәдениетінің қалыптасу ерекшеліктері негізінен төмендегі факторларға тығыз байланысты болды. Олар: көптеген этикалық топтар мен халықтар мекендеген орасан зор территорияны игеру; христиан дінінің ерекше тармағы — православиені руханилықпен дәстүрлі салт-дәстүрлерге негіздей отырып орнықтыру; уақытша болса да ұзақ уақытқа созылған батыс-еуропалық өркениеттік процестерінен оқшау дамуға байланысты туған «тұйықтыққа» бұдан әрі жол бермеу; жеке адамдардың мүддесін мемлекет мүддесіне бағындыру.

Осы айтылған ойларымыз дәлелді болу үшін, орыс мәдениетінің қалыптасу кезеңдерін толығырақ қарастырып көрелік. Ақиқатына келсек, көп ғасырлық тарихы бар Ресей мәдениетінің жалпы көрінісі бұрынғыдан да айқындалып келе жатқан сияқты. Ұлттық топырақта пайда болып, өзіндік бетбейнесімен ерекшеленсе де, мәдени өркендеудің жалпы арнасына келіп құйылатын Ресей мәдениеті, оның ішінде ұлттық бұлақтан нәр алған ежелгі Русь мәдениеті, византиялық көркем жүйемен және тағы да басқа мәдениеттермен тығыз алмасып жатады. Атап айтқанда, Ресей мәдениеті Византиямен қатар, көршілес жатқан Болгария, Сербия, Армения, Грузия сияқты елдердің мәдениетімен үндестік тапты.

Ежелгі Русь мәдениеті — шекарасы Тамань түбегіне, сондай-ақ Солтүстік Двинаның жоғарғы аңғарына дейін, ал батысында

Висланнның жоғарғы арнасына дейін созылған Киев державасының мәдениеті ғана емес, сонымен қатар қуатты Владимир Суздаль княздігінің, Новгород боярлар республикасының, одан қалды сындарлы кезеңнің қатал сынағынан мүдірмей өтіп, елді біріктіру күресіне басшылық жасап, сол күрестің бел ортасында болған Мәскеу княздігінің өнері.

Ежелгі славяндардың мәдениеті — орыс мәдениетінің қайнар бұлағы болып саналады. Оның басты мәдени құндылықтары — қасиетті жырлар, мифология, аңыз-ертегілер. Ғалымдардың пікірінше, олардың көпшілігінің тектері Христиан дінін қабылдағаннан кейін құрып кеткен. Ежелгі славяндар пұтқа табынушылықты бастан кешірген, сондықтан да болар Ресей топырағында пұтқа табынушылық мәдениетінің дамуы жоғары болды.

Ежелгі славяндардың дүниетанымы табиғатты пір тұтумен тығыз байланысты болды. Олар әр орманды, бұлақты, құдықты, тіпті жекелеген ағаштарды да жанды нәрсе деп түсінгей. Оларға жапырағы жайқалған ескі емендердің көрінісі ерекше әсер еткен. Ағыны қатты, асау өзендерді қасиетті деп санаған, сондықтан да болар ертегі аңыздарда өзендер кейіпкерлермен адам тілінде сөйлеседі. Ежелгі славяндықтар таулар мен орасан зор тастарды киелі деп санап, оларға құдайдай табынған. Орыс батырлары тағдырының тау-тастардың құпияларына байланысты болуы да осындай түсінікке тікелей байланысты болса керек. Табиғатқа, жер-анаға бауыр басып, етене жақын болған аңғырт славяндардың табынған құдайлары да табиғаттың құпияларына байланысты болып келеді. Мысалы: Перун-кәтерлі найзағай құдайы, құдайдың ішіндегі ең күдіреттісі.

Славяндар күнге табынғандықтан оған да неше түрлі ат қойған (Дажь бог, яғни рақымы күшті құдай) адамға тән қасиеттерді адам еместерге теліп, оларды адамның сана-сезіміне жақындату дүние жүзінің басқа да халықтарындағыдай славяндарға да тән қасиет болды. Сондықтан да «Күдіретті тәңірананың» бейнесін жасау осының айқын айғағы. Тек славяндар ғана емес, басқа да көптеген халықтар құрмет тұтқан жер мен молшылықтың, дүниедегі барлық нәрсенің құдай — «тәңірананы» ежелгі славяндар Бережна (жер, тіршілік анасы, дүниеге әкелуші деген ұғымдарды білдіреді) деп атаған. Қолын көкке көтерген осы бір әйел бейнесі, шығыс христиандарда, оның ішінде ежелгі орыс өнерінде ерекше орын алады. «Жер — ана» қолын жоғары көтерген әйел бейнесіндегі тәңірананы славяндар ерекше қасиет тұтып, табынып өткен.

Ежелгі славяндар жайында өз кезінде де аз жазылған жоқ. Солардың бірі, XVII ғасырдағы византиялық тарихшы Прокопий Кесарийский былай деп баяндайды: «Славяндар мен антыларды бір адам басқармайды, сонау ежелден-ақ халықтық басқарумен өмір сүріп келеді, сондықтан да олардың бақытты және бақытсыздық істері ақылдасу арқылы шешілген». Ал славяндардың әдет-ғұрпы мен етене таныс византиялық жазушы Маврикий кесімді түрде былай деп жазды: «Славяндар мен антылар тайпалары бірдей өмір сүрді, олардың әдет-ғұрпы бір, бостандық сүйгіш, әсіресе өз жерлерін қорғауға батыл, шыдамды, суық пен ыстыққа төзімді, киім мен тамақ тапшылығына мойымайды». (Л. Любимов. Ежелгі орыс өнері. Алматы, 1989, 67-бет).

Ежелгі славяндардың дүниетанымы мен әдет-ғұрыптары да жан-жақты болып келеді. Олар әрбір үй рухтың жебеуінде деп ойлаған. Рух мал-жанға қамқорлық жасап, ошақ басының отын сөндірмей, түн сайын пештің астынан шығып, өз сыбағасын жейді екен деген ұғым қалыптасқан. Егістікті жыртатын өгіз молшылықтың бейнесі деп танылса, ал Тур (жабайы бұқа) құдайдың құрметіне жастардың көктемгі мерекелері өткізіліп тұратын болған. Сонымен бірге ежелгі славяндар көсемдерін жер-легенде олардың әйелдерін қоса көметін скифтерден қабылдаған тағылық әдет-ғұрпын қолданғанын да атап өткен жөн сияқты.

Дін қай мәдениеттің қай түрі болмасын басты элементі болып саналады. Дін құдіретке жай ғана табыну немесе діни салт-жоралардың жүйесі ғана емес, ол адамның өзін қоршаған орта жөніндегі, ондағы адамзат баласының алатын орны жайындағы қалыптасқан идеяларының, діни наным-сенімдерінің белгілі бір жүйесі және адамның тіршілік бейнесі. Сондықтан да Русьтің Византиядан христиан дінін қабылдауы орыс мәдениетінің тарихындағы бетбұрыс кезең болды. Орыстардың христиан дінінің шығыс тармағы православиені қабылдауы орыс елінің ішкі және сыртқы жағдайларына тікелей байланысты болды. Солардың ішіндегі ең бастысы — Киев Русі мен Константинопольдің арасында қалыптасқан саяси, экономикалық және мәдени байланыстар болатын. Христиан діні орыс мемлекетінің қоғамдық саяси, мәдени өмірінің барлық салаларына ықпал етеді. Жаңа діннің қабылдауына байланысты Киев Русінің христиан дүниесі елдерімен сауда, саяси, мәдени байланыстары тұрақтанып, жаңа арнаға түсті.

Христиан діні 988 ж. Князь Владимирдің басшылығымен қабылданады. Славян халықтарының тарихындағы жаңа тари-

хи кезең Киев Русі дәуірінде жүзеге асырылған бұл шараның нәтежисінде орыс мәдениеті жаңа сатыға көтеріледі. Шіркеулер Русьте таңғажайып ғимараттардың көптеп салынуына, атап айтқанда, өнердің барлық салаларының жан-жақты өркендеуіне алғашқы мектептердің ашылуына, тарихи шежірелердің жазыла бастауына айрықша ықпал етеді. Осы орайда христиан дінін Руське дейін қабылдаған оңтүстік славяндар, армяндар мен грузиндер византиялық мәдениет мәнерін олардан бұрын сезінгенін атап өтпеске болмайды.

Шығыс славяндарды біріктірудің нәтижесінде пайда болған қуатты, өзінің көлемі мен маңызы жағынан сол кездегі Еуропада алдыңғы орындардың бірінде болған Киев Русі мәдениетінің дамуына дүниежүзінің алдыңғы қатарлы мәдениеттерінің ықпалы орасан зор болды. Олай болса «мұндай ерекше мәдени құбылысты орта ғасырлық әлемнің басқа елдерінен кездестіре қою қиын» деген атақты ғалым Л. Любимовтың орынды пікіріне қосылмасқа болмайтын сияқты. Шындығында да, географиялық жағынан Русьті Византия, Шығыс пен Кавказ халықтары, Батыс Еуропа мен Скандинавия айнала қоршап жатты, ал өз кезегінде бұл елдердің мәдени әсері орасан зор болды. Міне, сондықтан да болар Византиялық шіркеулердің ішіндегі ең атақтысы «Әулие Софияның» Киев князі Владимирдің елшілеріне әсер еткені соншалық, олар өздерін шынымен-ақ «о дүниеде» жүр екенбіз деп сезінген.

Христиан дінін қабылдағаннан кейінгі аз ғана уақыттың ішінде, әсіресе князь Ярослав кезінде ежелгі Русьтің мәдениеті өзінің шарықтау шегіне жетті. Киев — Еуропаның ең ірі қалаларының біріне айналды. Шетелдік саяхатшылар Киевті екінші патша қала деп атаса, XI ғасырдағы батыс жазушысы Адам Беремский Киевті «Грецияның арайлы ажары болған Константинопольдың бақталасы» деп өте жоғары бағалады. Князь Ярославтың (XI ғ.) кезінде тұрғызылған киевтік София соборы — таңғажайып ескерткіштердің бірі болды, Киев Русінің ең құдіретті сәулет өнерінің бұл тамаша ескерткішінің он үш мұнарасына ұқсас үлгі, сәулетшілердің пікіріне қарағанда, Византия ғана емес, басқа да бірде-бір христиандық елден табылмаған.

Ежелгі Руське христиан дінінің келуіне байланысты шіркеулер мен монастырьлар салу, яғни діни құрылыстар кең етек алды. Сондай мәдени ескерткіштердің қатарына XI ғ. Ортасында Антоний (983—1073 ж.) және Феодосий, Печерскийлер негізін қалаған Киев-Печерск монастыры, ежелгі тас ғибадатхана — Киевтің Десятин шіркеуі және т.б. жатады.

Бір жүйеге келтірілген жазудың енгізілуі орыс мәдениетінің аса үлкен жетістігі болды, өйткені тіл қай мәдениеттің болсын басты элементі болып табылады. Славян әліппесін жасаушылар ағайынды гректер Кирилл (827—869 ж.) мен Мифодий (815—885 ж.) болды. Дәл осы бір мәдени бетбұрыс кезеңінде орыс жазуы мен әдебиеті өзінің шарықтау шегіне жетті. Киев Русінің ең алғашқы жазба ескерткіштерінің бірі «Орыс шындығы» қарапайым, әрі түсінікті халықтық тілмен жазылса, орыс халқының аса үздік әдеби мұрасы «Игорь жасағы туралы жырдың» тілі де дәуір тынысын жан-жақты бейнеледі.

Византия елімен болған тығыз қарым-қатынастардың арасында Киев Русінде ағартушылық ісі де жолға қойыла бастады. Қала халқы негізінен сауатты болды, сондықтан да болар, Киев Русін «Кітаптар елі» деп атаған. Монастырьлардың жанынан мектептер, кітапханалар, архивтер ашылып, шетел әдебиеті аударылып, түрлі шежірелер жазылды. Киев Русі өздері басып шығарған кітаптарын мақтаныш еткен. Олардың бірқатарының бағасының қымбат болғаны соншалық, өрт шыққан жағдайда, ең алдымен құнды кітаптарды сақтап қалуға тырысқан. Византиядағы сияқты мұнда да кітаптар «Құдайдың жаңалығы» мен «даналық қоймасы» болып саналған. Кітапты безендіру үшін ештеңені де аямаған. Кітаптың бүкіл өрнегін алтындаушы суретшілер жасаған, ал оның күміспен, әсем ою-өрнектермен, қымбат бағалы тастардан және финифтпен (эмальді осылай аталған) жасалған бейнелері бар алтын қабыршақтармен көмкерілген мұқабаларды дайындау ісін алтындаушы ұста мен эмальшыға тапсырған. Орыс кітаптарының ең үздік ежелгі үлгілерінің бірі ұлы князь Изяславтың жақын серігі Остромирдің тапсырысы бойынша дьякон Григорий 1056—1057 жылдары жазған «Інжілдік дүниетаным» кітабы. Демек өз заманының деңгейі тұрғысынан алып қарағанда, Киев Русі мәдениетінің жоғары болғандығын аңғаруға болады.

XIII—XIV ғасырларда орыс мәдениетінің орталығы Новгород қаласы болды. Кескіндемелік және сәулетшілік ескерткіштерімен өзін «Ұлы мәртебелі Новгород» деп атаған бұл тарихи қаланы шетелдік бір автор «байлығы жағынан тек Риммен ғана теңесе алады» деп бағалауы тегіннен-тегін емес сияқты. Мұндағы орыс халқының рухы сіңген өнер дүниелерінің бірі Новгород Кремліндегі қасиетті София соборы, Юрий монастырьның Георгиев соборы және т.б. Дүниені табындырған әсемдіктің ұлы ескерткіштерінің қатарына жататын Киев соборының тікелей ықпалымен салынған Новгород

Софиясы өзіне ғана тән ерекшеліктері бар құдіретті де, сымбатты ғимарат.

Новгородтың князьдік ғибадатханаларының ішіндегі ең мәртебелісі Юрий монастырын орта ғасыр дәуірінің даңқты ғимараттарының қатарына әбден жатқызуға болады.

Христиан мәдениетінің ажырамас бөлігі икона («бейне» деген мағынаны білдіретін грек сөзінен шыққан) жасау ісінде дәл Ресейдегідей соншалықты ғажайып туындылар жасалып, ғасырлар бойы бүкіл бір халықтың бейнелеу өнерінің сүйікті түрі болған жоқ. Икона сюжеттері діни христиандық негізге құрылды. Ал сол Новгородтық иконалардың бүгінге дейін сақталғандардың ішінде әлемдік маңызы ғажайып дүниелер бар. Солардың бірі шамамен XII ғасырдың соңында жасалған «Алтын шашты періште». Осы бір таңғажайып естен кетпес бейнеде қаншалық биік, таза сұлулық бар десеңізші. XV ғасырда Новгородтық өнердің тарихы аяқталды деуге болады, өйткені бұл құбылыс өнердің үздік табыстарының тоқырауынан байқала бастады. Киев Русінің құлдырауынан кейінгі орыс мәдениетінің дамуындағы жарқын беттердің бірі — орыс мәдениетінің гүлдеген дәуірі XVI—XVII ғасырлар, яғни мәскеулік кезең мәдениеті болып саналады.

XV ғ. аяғына қарай Мәскеу шығыс Еуропада саяси жағынан да, сондай-ақ мәдени жағынан да беделге ие болды. Дүниені дүр сілкіндірген құдіретті Византия мемлекеті құрып бара жатты, оңтүстік славяндардың мәдениеті ыдырай бастады, монғол-татар езгісі әлі де жойыла қоймады, Дмитрий Донскойдың тарихи жеңісі Мәскеу державасының мерейін көтере түсті. Ендігі жерде тек Русьтен ғана емес, әр елдерден Мәскеу ұлы княздігіне өнер адамдары ағылып келе бастады, сөйтіп Мәскеу қаласы ең ірі мәдени орталықтардың біріне айнала бастады.

1454 ж. Константинопольдың құлдырауына байланысты орыстың православиелік шіркеуі біртіндеп тәуелсіздік алды және батыстық христиандық дүниеден бөліне бастады. Ендігі жерде христиан дінінің басты қамқоршысына айналған Русь православиені жандандыру және дүние жүзіне тарату міндетін өз қолына алды, сөйтіп мәскеулік Русь өзін «Қасиетті Русь» деп танып, ал Мәскеу — «Үшінші Римге» айналады.

1547 жылдан, яғни IV Иван патшалық таққа отырған кезден бастап, Русь Ресей — деп, ал орыс елі — Ресей мемлекеті деп ресми түрде атала бастады. 1480 жылы Мәскеудің алтын Ордаға тәуелділігі жойылды, бірақ орыс еліне шығыс мәдениетінің әсері толастай қойған жоқ.

XIV—XV ғасырларда кескіндеме ісінде Мәскеу мектебінің шоқтығы биік болды. 1390 ж. шамасында Мәскеуге Новгородта асқан өнерімен даңққа бөленген Феофан Гректің шақырылуы қаланың көркін одан әрі түрлендіре түсті. Ол XIV—XV ғасырларда Мәскеудің көркемдік өмірінің басты тұлғасына айналды. Феофанның Мәскеуде жасаған туындыларынан салтанаттылықты, өмірге деген құштарлықты айқын аңғаруға болады. Орыс өнерінің ұлы шығармасы деп танылған — Мәскеу Кремліндегі Благовещенск соборының икона тасын (1405 ж.) жасау Феофан Гректің басшылығымен және кейіннен өнер дүниесінде аты аңызға айналған Андрей Рублевтің (1360—1430 ж. шамасы) қатысуымен жүзеге асырылды. Андрей Рублев көзінің тірісінде аса көрнекті шебер болып саналғанымен, шынайы даңққа өлгеннен кейін көп жылдар өткен соң ғана бөленді. Оның есесіне бұл талас тудырмайтын дүниежүзілік даңқ болатын. Рублевтің ең таңдаулы шегіне жете айқындалған шығармасы — қасиетті «Үштік». Суретші византиялық композицияларды ой елегінен өткізе отырып, басты назарды үш періштенің бейнесіне аударған. Сезімдері бірдей, ойлары ортақ үш періште бейнелері өздерінің әсерлі көріністерімен, қасиетті пейілдерімен, жан жүректі жарып шыққан мейірімділіктерімен, пәк сезімдерімен тартымды. Иә, бұл мәңгілік ажырамас тұңғыық бірлік дүниесі, сондықтан да біз бұл үш шығарманың сюжетін адамға тән бүкіл талпыныстардың тиянақ табуы деп қабылдаймыз. Ұлы шебердің осы бір ғажайып туындысының алдында тұрғанда Леонардо да Винчидің «Кескіндеме — өнер падишасы» деген даналық пікірін еріксіз еске аласыз. Қорыта келгенде айтарымыз, XIV—XVI ғасырларда ұлы орыс халқының мәдениеті қалыптасу дәуірін бастан кешірді. Шындығында да, дәл XVI ғасырдан бастап орыс халқы мәдениетінің нағыз тарихы басталады.

Ресейдің XVII ғасыр мәдениеті сол кезеңдегі буырқанған саяси жағдайларға (шетел интервенциясы мен шаруалар соғысы) байланысты қарама-қайшы талпыныстар мен арман-мақсаттарға толы болды. Орта ғасырлық дүние таным түбегейлі өзгерістерге ұшырап дүниенің бет-бейнесі өзгерді. XVII ғасырдың адамдары өткен мәдениеттің құлдырауын өздерінің ғана емес, сонымен бірге бүкіл ұлттық трагедиясы деп қабылдады. Бұл кезең екі мәдениеттің — барокко мен «мұжықтық» мәдениеттің бақталастық кезеңі болды. Орыс мәдениетінде идея бірлігі, тарихтың шексіздігі, болашаққа бағдар алу сияқты жаңа өмірдің нышандары байқала бастады. XVII ғасыр басында Борис Годунов мәдениетке, ағартушылыққа, Батыс өркениетіне ерекше мән бере

бастады. Соның нәтижесінде Батыс елдерімен сауда қарым-қатынастары кеңейіп, қалалар гүлденіп, ірі мәдени орталықтарға айналды, Мәскеудегі Кремльді жаңғырту ісі қайтадан қолға алынды. Бірақ қалаларда Ресей халқының 2%-і ғана тұрды, демек халықтың басым көпшілігі шаруалар болды.

Қалай болғанда да, XVII ғасырда орыс мәдениетінің орта ғасырлық дәуірі аяқталды, сөйтіп жаңа заман мәдениетінің элементтері туындап келе жатты. Мұндай мәнді өзгерістер орыс мәдениетінің барлық салаларында да байқалады. Мысалы, әдебиет саласында: ақсүйектік бағыт қалыптасып, демократиялық сарын орын алса, ал ғылым саласында нақты тәжірибеге жүгінушілік, кескіндеме өнерінде реалистік тенденциялар орын ала бастады.

Халықаралық қарым-қатынастардың кеңеюіне, мемлекеттік аппараттың өсуіне және қалалық өмірдің жандануына байланысты ағартушылық ісі жолға қойылды. Соның нәтижесінде XVII ғасырда халықтың сауаттылығы біршама өсті. Сол кездегі мәліметтер бойынша сауаттылық помещиктер арасында 65%, көпестерде — 96%, ал шаруалар арасында небәрі 15% болған. (В.И. Добрынин. История культуры России. Москва, 1993, с. 87) XVII ғасыр ортасына қарай мемлекеттік және жеке мектептер ашылып, онда түрлі пәндермен қатар шет тілдері де оқытыла бастады. 1637 ж. Мәскеуде Ресейдің тұңғыш жоғары оқу орны Славян-грек-латын Академиясы ашылды. Оған Италияның Падуан университетін бітірген ағайынды Лихудалар басшылық жасады. Батыстық ықпалмен алғашқы театр қойылымдары қойыла бастады. 1675 ж. орыс театрының сахнасында алғаш рет балет қойылды.

Ресейдің XVII ғасырдағы мәдени өмірінің басты ерекшеліктерінің бірі өнер адамдарының Мәскеуге шоғырлануы болды. Сондықтан да болар, елдің әр түкпірінен келген сәулетшілер, зергерлер, суретшілер және т.б. орыс халқының даңқты мәдениет мұраларының бірі Кремльдегі «Қару-жарак палатасының» жұмыстарына белсене араласқан. Осы орайда реалистік өнердің қалыптасуына айрықша үлес қосқан, өнер теоретигі, XVII ғасырдың аса ірі суретшісі С.Ф. Ушаковтың (1626—1686 ж.) мерейі үстем болды. Отыз жылдан астам уақыт орыс мемлекетінің барлық көркем творчествосын басқарған, өнер саласындағы қажымас қайраткер, әрі тамаша педагог Ушаковтың аса көрнекті адам болғаны даусыз. Ол сонымен қатар келесі ғасырда тамаша өркендеген орыстың портреттік кескіндемесінің негізін қалаушылардың бірі болды.

XVII ғасырдың бірінші жартысында шеберлер А. Константинов, Б. Огурцов және т.б. салған Мәскеу Кремліндегі атақты Терем сарайы (1635—1636 ж.) сол кездегі азаматтық құрылыстың ішіндегі ең ірісі болса, ал Никитинкадағы Троица шіркеуі (1635—1653 ж.) XVII ғасырдан сәулетшілік және кескіндемелік ізденістен туған сүйкімді әшекейліктің сөлі болып саналады. XVII ғасырда миниятюра да, графика да гүлдеді, бірақ солардың ішінде орыстың зергерлік және қолданбалы өнерінің шоқтығы биік болды.

XVII ғасырдың басындағы Ресей топырағындағы мәдени өзгерістер Ұлы Петрдің реформаларымен тығыз байланысты болды. Бұл кезеңде халық тарихының жаңа дәуірі басталды. Ресейдің жаңа заман мәдениетінің басты сипаты — оның басқа халықтар мәдениеттерімен тығыз байланыста дамуы болды. Ұлттық тұйықтықты бұзу мақсатында жүргізілген көрегендік мемлекеттік саясаттың нәтижесінде Батыс елдермен қарым-қатынастар арнасы кеңейіп, Ресейге гуманистік және рационалистік ілімдер біртіндеп ене бастады. Абсолютизм идеологиясы Еуропалық ағартушылық, рационализм идеяларымен толықтырылды. Бұл өзгерістер мәдениет саласына да өз ықпалын тигізбей қойған жоқ. Дифференциация процесі басталып, мәдениеттің жаңа салалары қалыптаса бастады. Ең бастысы, жаңа мәдениет-те демократияға талпынушылық тенденциялары байқалды.

Петрдің реформалары қоғамдық өмірдің барлық салаларымен қатар мәдени өмірді де қамтыды. Соның нәтижесінде бұдан кейінгі кезеңдермен салыстырғанда мәдени дамудың қарқыны күшейіп, өнер саласында жаңа стильдер (борокко, рококо, классицизм) қалыптасты. Бұл Ресейлік жаңа заман мәдениетінің басты ерекшелігі болды.

Ерекше атап өтетін бір жайт, тек қана Петрдің кезінде ғана мектеп, жастарға білім беру мәселесі — мемлекеттік мәселеге айналды.

Мамандар тапшылығына байланысты отандық ақсүйектік мектептер жүйесімен қатар, XVIII ғасырдың бірінші ширегінен бастап жастарды шетелдерде оқыту ісі қолға алына бастады. Халықтық ағарту ісінің жолға қойылуы, түрлі мектептердің ашылуы — оқулықтар санын көбейтуді қажет етті. Сөйтіп XVIII ғасыр басынан бастап кітап басып шығару ісі жолға қойылды. Жаңа жағдайда ескі оқулықтардың орнына «Әліппе», «Славян грамматикасы», «Арифметика» сияқты мүлде жаңа заман талабына сай оқулықтар шығарыла бастады.

Ұлы Петрдің Ресейде мерзімдік басылымдарды жолға қоюы —

халықты ағартудағы басты қадамдардың бірі болды. Халық арасына кеңінен тарай бастаған «Ведомости» газеті — Ресейдің ең бірінші ресми газеті болды. Кітап басып шығару ісінің қолға алынуына байланысты кітап саудасы да жолға қойылды. 1714 жылы кейіннен Ғылым Академиясының кітапханасының қорына негіз болған, тұңғыш мемлекеттік Кітапхана ашылды. Ал 1719 жылы орыстың бірінші музейі өз жұмысын бастады, кейіннен бұл музей, І Петрдің кезінде-ақ Ресей империясының тарихын жазуға алғашқы талпыныстар жасалды.

Ұлы Петрдің ғылым және ағартушылық саласындағы жемісті еңбегінің заңды қорытындысы Петербургте Ғылым Академиясының ашылуы болды. Бірақ, өкінішке орай, Академия ресми түрде 1725 ж., яғни Петр қайтыс болғаннан кейін ғана ашылды.

Ұлы Петр жүргізген реформалар Ресейдің қоғамдық саяси, мәдени өнерінің сан-саласын қамтыды, бұл шаралар Ресейдің мәдени даму қарқынын тездетіп, мәдениеттің гүлденуіне ықпал жасады.

Киев Русінен бастап императорлық Ресейге дейінгі орыс мәдениетінің тарихында XIX ғасырдың алатын орны ерекше. Біріншіден, бұл кезең мәдени өрлеу кезеңі болғандықтан рухани биіктіктен көрінген бұл дәуірді ұлы орыс Ренессансы деп атауға толық хақымыз бар. Басқаны былай қойғанда, орыстың қырық жазушысы адамзаттың екі бірдей ғасырына рухани азық берді. XIX ғасыр адамзат баласының ынтымақтастығы мен теңдігі, бақыты мен еркіндігіне байланысты философиялық — адамгершілік ізденістерге толы болды. XIX ғасыр — XX ғасыр табалдырығында туындап келе жатқан жаңашылдық пен мәдени өзгерістердің дамуындағы шешуші кезең, орыс мәдениетінің «алтын ғасыры». «Алтын ғасыр» ұлы орыс ақыны Пушкиннің өмірге келуінен басталып, ақылдылығы, ғұламалығы жөнінен ешкімнен де кем түспейтін метафизик-философ В. Словьевтің өлімімен аяқталды. Ресей тарихындағы бірде-бір ғасыр дәл «Алтын ғасырдай» Ресейді «құтқаруға», жаңғыртуға бағытталған теориялар мен ілімдерді өмірге келтірген жоқ.

Дәл XIX ғасырдағыдай еш уақытта да сансыз қоғамдық қозғалыстар (анархистер, атеистер, халықшылар, марксистер, нигилистер және т.б.) белең алған емес. XIX ғасыр — Ұлылар ғасыры болды. Олар: Пушкин мен Чаадаев, Гоголь мен Герцен, Хомяков пен Аксаков, Сперанский мен Уваров, Ушинский мен Михайловский, Чернышевский мен Лавров, Достоевский мен Толстой, Леонтьев пен Соловьев. Н. Бердяевтің пайымдауынша, «Ресей XIX ғасырда өзінің ерекше даму жолын ой елегінен

өткізді», Батыс-Шығыс дилемасындағы өзінің тарихи рөлін анықтай білді. Олай болса, XIX ғасыр мәдениеті дүниежүзілік мәдениет тарихындағы асқарлы белестердің бірі болды, өйткені дәл осы бір тарихи кезеңде орыстың ұлттық мәдениетінің нақты қалыптасуы жүзеге асырылады.

«Ғасырлар тоғысы» — орыс мәдениетінің «күміс ғасыры» деп аталатын ерекше даму кезеңіне қолайлы жағдайлар жасады. Аз ғұмырының өте қысқа болғанына қарамастан «Күміс ғасыры» небәрі 20 жылдың ішінде дүниеге философиялық ой-толғамдардың тамаша үлгілерін берді, дәл осы уақыт шеңберінде орыс иконасы қайтадан жанданды, музыканың, театрдың, кескіндеме өнерінің жаңа бағыттары қалыптасты, поэзия үні жаңа сарында естілді. Міне, сондықтан да болар — «Күміс ғасыры» көркемдік жаңалықтардың, жаңа бағыттардың тұтастай бір дәуіріне айналды. Орыс мәдениетінің сахнасында өнердің әр саласының дарынды өкілдері пайда болды. Олар: А. Блок, К. Станиславский, С. Рахманинов, М. Цветаева, А. Ахматова, В. Иванов пен Г. Иванов, В. Мейерхольд және т.б. Шындығына келсек, осы ұлы жандардың өздері ғана бір дәуірге ғана емес, бүкіл бір халық мәдениетінің тарихына да жеткен болар еді. Ал мәдениет пен өнер саласында қалыптасқан ағымдар саны қаншама десеңші! (Символизм, акмеизм, леодернизм, футуризм, авангардизм, космологизм, критицизм).

«Күміс ғасыры», әсіресе, философтар мен мәдениеттанушылар үшін жемісті ғасыр болды, өйткені Н. Бердяев (1874—1948 ж.), С. Булгаков (1871—1944 ж.), Л. Карсавин (1892—1952 ж.), Г. Федотов (1886—1951 ж.), А. Лосев (1893—1988 ж.) және т.б. осы ғасыр перзенттері. 1922 ж. Ресей ғалымдарының көпшілігі шетелге қашып кетуге мәжбүр болды, сөйтіп ұлы ойшылдар өз өмірлерін сақтап қалды.

Демек, өзінің күрделілігіне, қарама-қайшылықтарға толы өрлеуіне қарамастан орыс мәдениетінің «Күміс ғасыры» жетістіктерінің дүниежүзілік маңызы бар.

Кеңес дәуірінің мәдениеті — терең қайшылықтарға толы күрделі мәдениет. Олай болса оның жетістіктері мен қателіктері, жеңістері мен ащы жеңілістерін тарихи шындық тұрғысынан жан-жақты талдау мәдениеттанушы ғалымдарының алдындағы басты міндет.

Бүгінгі таңда кеңес дәуіріндегі мәдениетке байланысты негізінен екі көзқарас қалыптасқан. Бірінші, люмпендік-маргинальдық көзқарас — кеңес дәуірінің мәдениетін ешбір қызығушылық тудырмайтын, тоталитарлық жүйенің қараңғы қапа-

сы деп санаса, екіншісі — мәдени процестерді жан-жақты, нақты тарихи тұрғыдан түсіндіруге тырысатын мәнді көзқарас.

Бұл бағыттың өкілдері тарихи дамудың барлық жақтарын сын елегінен өткізе отырып қана пайымдаулар жасайды. Шындығында да, кеңес халқының тарихы мен мәдениетін қоғамдық өмірдің қарама-қайшылықтарынан, дәлірек айтсақ, бүкіл қоғамдық жүйе мен оның басты элементтерінен тыс алып қарастыруға болмайтын сияқты. Өйткені, қарама-қайшылықтар бүкіл кеңестік тоталитарлық жүйеге және оның барлық элементтеріне тән болды. XX ғасырда «идеология — мәдениетінің негізгі мазмұны» деген жалған қағида бағдарламаға айналды, соның нәтижесінде Ресейдің ұлттық интеллигенциясына қиянат жасалды, мәдениеттің басты құндылықтары жойыла бастады.

Бірақ соған қарамастан XX ғасыр орыс еліне тамаша дарынды ғалымдарды, жазушыларды, суретшілерді, талай өнер саңлақтарын берді. Ғасыр басында орын алған идеологиялық және саяси жағдайларға байланысты тиым салынған «Күміс ғасырдың» мол мәдени мұралары ғасыр аяғында халқына қайта оралды. Ресей қоғамы мен оның мәдениеті қандай сындарлы кезеңді басынан кешірсе де ғасырлар бойы жасалған мәдени құндылықтар өз мәнін жоймақ емес.

III БӨЛІМ

**ОТАНДЫҚ
МӘДЕНИЕТТІҢ
ТЕОРИЯСЫ
МЕН
ТАРИХЫ**

3.1. [✓] Қазақ мәдениетінің бастаулары

Әлемдік мәдениет ырғақтарын анықтаған соң, қазақ мәдениетіне тоқталайық. Қазақтар — Қазақстан Республикасының негізгі тұрғындары, әлемдегі жалпы саны 13 миллионнан асады, исламдық суперөркениеттің солтүстік шығыс жағын мекендейді, діні жағынан ханифиттік мағынадағы мұсылман сунниттер, Алтай тіл бірлестігінің түрік тобының қыпшақ топтамасына жатады. Бұл мәдениетті түсіну мақсатында алдымен оны кеңістік өрісі мен уақыт ағынында қарастырып, кейін қазақ мәдениетінің типтік ерекшеліктерін айқындайық. Қазақ мәдениеті еуразиялық Ұлы дала көшпелілерінің мұрагері болып табылады. Сондықтан осы ұлттық мәдениетті талдауды номадалық (көшпелілік) өркениет ерекшеліктерінен бастайық.

Әрбір ұлттық мәдениет бос кеңістікте емес, адамдандырылған қоршаған ортада әрекет етеді. Мәдени кеңістік оқшау, мәңгіге берілген енші емес. Ол тарихи ағынның өрісі болып табылады. Мәдени кеңістіктің маңызды қасиеті — оның тылсымдық сипаты. Мысалы, «ата қоныс» ұғымы көпшелілер үшін қасиетті, ол өз жерінің тұтастығының кепілі және көршілес жатқан мекендерге де қол сұғуға болмайтындығын мойындайды. Қауымдық қатынас мекендер егемендігінен туады. Ата қоныстың әрбір жағрафиялық белгілері халық санасында киелі жерлер деп есептелінеді, яғни қоршаған орта киелі таулардан, өзен-көлдерден, аңғарлар мен төбелерден, аруақтар жататын молалардан т.б. тұрады. Олардың қасиеттілігі аңыз-әпсаналарда, жырлар мен көсемсөздерде болашақ ұрпақтарға мұра ретінде қалдырылған.

Белгілі бір парасаттылық, ізгілік, ұстамдылық, интуициялық жоғары қабілеттері жоқ адамдар қатал далада өмір сүре алмас еді. Кеңістікке үйлесімді мәдениетте адам мен табиғаттың арасында «қытай қорғаны» тұрған жоқ. Керісінше, мәдениет олардың арасындағы нәзік үндестікті (гармонияны) білдіретін дәнекер қызметін атқарады. Қазақтың төл мәдениетінде экологиялық мәселе әдептіліктік жүйесіндігі обал және сауап деген ұғымдармен тікелей байланыстырылды.

Табиғат аясындағы мәдениетті қатып-семіп қалған, өзгеріссіз әлем дейтін пікірлер де әдебиетте жиі кездеседі. Алайда, бұл осы мәдениетке тынымсыз қозғалыс тән екендігін аңғармаудан туады. Шексіз далада бір орында тоқталып қалу көшпелілік тіршілікке сәйкес келмейді. Ол мезгілдік, вегетациялық заңдылықтарға бағынып, қозғалыс шеңберінен шықпайды. Әрине бұл қозғалыс негізінен қайталанбалы, тұрақты сипатта болады. Қуаң даланы игеру табиғатты өзгертуге емес, қайта оның ажырамас бір бөлігіне айналуға бағытталған. Яғни, адам табиғат құбылыстарына тәуелді болып қалады.

Енді қарастырып отырған өркениеттің кеңістікті игеру құралдарына тоқталып өтейік. Бұл жерде ең алдымен көшпелілер өміріндегі жылқының ерекше бір қызметіне назар аударған жөн. Жылқыны адам еркіне көндіру арқылы адамзат кеңістікті меңгеру ісінде үлкен қадам жасады.

К. Ясперстің пікірі бойынша, тағылықтан өркениетке өтуде жер суару жүйелерін жасаумен, жазудың ашылуымен, этностардың пайда болуымен қатар жылқыны пайдалана білу адамзат үшін өте маңызды болды. (Смысл и назначение истории. Москва, 1991, с. 71, 72). Жылқыны пайдалана білу шектелген кеңістіктен бүкіл әлемді игеруге бағытталған қадам еді. Бұл әртүрлі мәдениеттердің сұхбаттасуына мүмкіндік берді. Әрине, бұл сұхбаттасу көптеген жағдайда зорлық-зомбылық арқылы жүзеге асқанын ұмытпаған да жөн.

Сонау көне заманнан халықтар солтүстіктен оңтүстікке, шығыстан батысқа қарай (немесе керісінше) қозғалыста болған. Белгілі болжам шумерліктердің Қосөзен аңғарына Орталық Азиядан келгенін, үндігерман тайпаларының оңтүстікке жылжып, Үндістан, Иран, Грекияға енгенін, түрік тайпаларының Кіші Азияны жаулап алғанын көрсетеді. Қытай империясы мен Үндіге көшпенді түрік-моңғол тайпалары ығи қысым жасап отырған. Белгілі ғұлама А. Вебердің пікірі бойынша, көшпелі тайпалардың кеңістікті игеруі «халықтардың Ұлы қоныс аударуы» атты құбылысты әкелді. Бұл қазіргі өркениеттердің

қалыптасуына үлкен себебін тигізді. Осы айтылғандардан адамзат тарихында жылқыны пайдалана білудің маңызы зор болғандығын көреміз.

Жылқыны кеңістікті жеңу мақсатында әсіресе, көшпелі халықтар шебер пайдалана білген. Ат пен көшпенді біріккен жан болып көрінеді. Мұны көрші халықтардың миф-аңыздарынан да анық байқаймыз. Мысалы, ежелгі грек мифологиясындағы қанатты тұлпар Пегас бүкіл елді қан қақсатқан жауыз Химераны өлтіруге көмектеседі. Ал салт атты көшпенді скифтің метафорасы — кентавр Хирон өзінің досы атақты Прометейге көмек беру үшін мәңгілік өмірден бас тартады. Бұл сарынды ертедегі шумерлік жырдағы Гильгамеш пен көшпенді Энкидудың достығынан да аңғарамыз.

Атқа мінген адам жерден өзінің босай бастағанын, еріктілік мүмкіндіктерінің молайғанын және ғарышқа жақындай түскенін сезінеді. Жер-Ана оны қаншама босатқысы келмесе де, ол шексіз әлемге өзінің қадамын нық басады. Халық дәстүрінде де тәйтәй қадам басқан нәрестенің тұсауын кеседі.

Кеңістікті игеруге көшпелілер үшін жылқыдан басқа да себебін тигізген қолға үйретілген жануарлар болған. Себебі далада тек малшылар мен үй малдарынан басқа да тіршілік иелері бар. Олардың ішінде иттің алатын орны бөлік. Қазақ «ит — жеті қазынаның бірі» деп бекерден-бекер айтпаған.

Егер қой мен сиырдың өнімдерін қажеттікке жарату үшін оларды бағу жеткілікті болса, онда ит пен жылқыны баулу, үйрету керек. Бұл үлкен шеберлік пен төзімділікті талап етті. Тек сол жағдайда олар адамның көмекшілеріне айнала алады. Кейін осман түріктері бұл тәжірибені өз империясындағы халықтарды ұстап тұруға пайдаланды. «Оттоман падишахтары, — дейді А. Тойнби, — арнайы тәрбиеленген құлдардың көмегімен өз империясын басқарды және бұл олардың империясының қуаттылығын күшейтті». (Постижение истории, с. 189).

Шексіз даланы игеру оны жай ғана кеңістік, жазықтық деп түсінбей, осы даланы тұтас бір континуум ретінде бағалаумен қатысты. XX ғасырда қалыптасқан этникалық аумақтар мен жағрафиялық ұғымдардың және көшпелілер өркениеті шарықтап тұрған кездегі ата-мекен түсінігінің арасында үлкен айырмашылық бар.

Қазақ және басқа да түрік халықтарының мәдени мұраларынан бүкіл еуразиялық Ұлы даланың түріктердің ата қонысы деп есептелінетінін байқаймыз. Мысалы, қазақ эпосында Қырым, Қокан, Ыстамбол, Хиуа, Алтай, Қазан, Ордос т.б.

түріктердің өз жері, ал бұлардың сыртындағы Шам, Мысыр қысылғанда арқа сүйейтін тілектес елдер болып есептелген.

Әрине, бұл кеңістіктік, тұтастық уақыт ағынына тәуелді болған. Ішкі қайшылықтар шиеленіскенде жалпытуыстық сезім кейін қарай шегіндіріліп отырған. Тарихтан тек үлкен суперэтностардың (өркениеттердің) ішінде ғана емес, сонымен бірге этностардың құрамында да кескілескен қақтығыстардың болғанын білеміз. Алайда тарихи өркениеттерге аян болған кеңістіктің шекаралары туралы мәселе тек саясаттанулық емес, бұл туралы мәдениеттану ілімінде де бірнеше қарама-қарсы пікірлер бар.

Батыстық мәдениеттанудың көптеген өкілдері өздерінікінен бөлек өркениеттер болды деген ойдың өзін бекерге шығарған. Олардың пікірі бойынша, тек бір үлкен әріпшен жазылған Өркениет (ол, әрине, еуропалық) бар, ал басқа кеңістік «тағыларды мәдениетті адамға айналдырудың полигоны» болып табылады. Батыстық миссионерлер жергілікті тұрғындарды «туземдіктер» деген кемсіту атымен атап келді. Бұрын бұл сөз адамгершілік қасиеті жоқ жабайы адамдар дегенді білдірген. Олар сол территориядағы жануарлар және өсімдіктер дүниесінің бір бөлігі деп қарастырылды. Ал флора мен фаунаға көзқарас екі түрлі: не олар — арамшөптер мен зиянды жануарлар, сондықтан оларды құрту парызға жатады. Егер, «туземдіктер» пайдалы болса, оларды өсіріп, қолда ұстауға болатын жағдайға жеткізу керек. Соның өзінде олар «адамсымақтар» деңгейінен көтеріле алмайды.

Батыстың көптеген ғұламалары осындай көзқарастардың жалғандығын өз шығармаларында көрсете білді. А. Тойнби былай дейді: «Адамға «туземец» деп немқұрайлы аяусыз қараудан оның белгілі бір нәсілге жататындығы негізінде адамдық, тұлғалық намысын аяққа басуға дейін бір-ақ қадам бар. Бұл хайуандықтың ең бір өрескел көрінісі. Біріншіден, ол адамдардың белгілі бір тобында тұлғалық қасиеттердің барлығын, оны дәлелдемей-ақ бекерге шығарады. Екіншіден, адамзаттың нәсілдік дихотомиясы барлық діни, мәдени, саяси-экономикалық дихотомиялардан өзгеше, адамзаттың арасынан өте алмайтын және абсолютті жыра қазады. Үшіншіден, нәсілшілдік өлшем (критерий) ретінде адамдық табиғаттың сыртқы, мәнді емес, қарапайым белгісін қабылдайды». (Постижение истории, с. 589).

Сонымен, нәсілшілдік пен мәдени империализм батыстық емес мәдениеттердің өзіндік кеңістігін жоққа шығарады, олар жергілікті халықтарды ландшафтың қарапайым бөлігі деп қарас-

тырады. Ұлттық мәдениет пен кеңістік арасындағы байланысты Л. Гумилев өзінше түйіндейді:

— Этностар биосфераның бір бөлігі болып табылады. Адамдар ландшафтыны не өздеріне тәуелді түрде өзгертеді, не өздері осы ландшафтыға икемделе бірігеді. Кейбір оқшау қалған (реликтілік) этностардан басқасы мәдени ағында суперэтностар (өркениеттер) болып тұтастанады. Өркениет дегеніміз ортақ мәдени өрісі бар ұлттық мәдениеттердің болмысы. Мысалы, мұсылмандық суперэтнос араб мәдениетінің шеңберінен шыға білген.

— Әрбір халықтың кеңістіктік тұтастығы, Отаны бар. Адам өз биоценозында, басқалардың емес, өзінің ата-бабаларының тәжірибесіне сүйене отырып өмір сүреді. Ландшафтың өзгеруі ұлттық мәдениеттің өзгеруіне әкеп соғады. Пассионарлықтың (рухани ізденістің) адамзат тағдырындағы қызметі туралы пікір ол үшін жетекші болды.

— Еуразия құрылығы 5 этномәдени аймақтан тұрады:

- 1. Муссондық Қиыр Шығыс — бұл конфуцийлік-буддалық өркениет кеңістігі.
- 2. Құрғақ Ұлы Дала — көшпелілер мәдениетінің аймағы.
- 3. Субтропикалық Таяу Шығыс — мұсылмандық әлемі.
- 4. Орманды Шығыс Еуропа — православиелік мәдениеттің ошағы.
- 5. Батыс Еуропа — католиктік кеңістік.

Ғылым үшін мәдениеттерді континенттер бойынша бөлудің маңызы тым жоғары емес. Мысалы, Жерорта теңізі Еуропа мен Африканы бөліп тұрғанымен, ол эллиндік мәдениет үшін ішкі теңіз болды. Әдетте өркениеттердің кеңістік шегі климаттық және өтуі қиын шекаралармен байланысты. Сөздің тар мағынасында «Еуразия» деп Карпат тауларынан Қытайға дейінгі Ұлы жазықтықты айтады. Ол үш ауданнан тұрады: биік Азия (Моңғолия, Тува, Алтай, Байқал төңірегі), Орталық Азия және Шығыс Еуропа жазығы. Еуразия тек жағрафиялық ұғым емес, сонымен бірге ол мәдени тұтастық болып табылады. Еуразияны оның ландшафты мен ауа райына икемделген автохтонды халықтар: түріктер, славяндар, угро-финндер, моңғолдар т.б. мекендейді. Бұл кеңістікте бірде-бір еуразиялық емес өркениет үстемдік ете алмаған.

Жоғарыда аталған мәдени кеңістік славян халықтарының христиан дінін, ал түрік этностарының көпшілігінің мұсылмандықты қабылдағанынан кейін бір-бірінен алшақтады. Ресей Батысқа қарай жылжыса және Еуразияның басқа бөліктеріне

отаршылық пиғыл танытса, түрік өркениетінде Шығыстық элементтер күшейе түсті.

Кеңістік пен мәдениеттің арақатынасы табиғи ортаны «өзімдікі» және «өзгенікі» деп бір-біріне қарсы қою арқылы айқындала түседі. Бұл қарсы қою, әсіресе, мифологиялық дүниетанымыда әсерлі көрсетіледі. «Мифте, — деп жазады Ш. Ыбыраев, — адамзаттық (человеческое) және адамзаттық емес (не-человеческое) (дио, албасты, марту, жезтырнақ, шойынқұлақ, жалғыз көз дәу т.б.) болып бөліну ретінде көрінсе, классикалық эпоста біздікі (ноғайлардікі, қыпшақтардікі, қазақтікі, т.б.) және жаудікі (қалмақтікі, қызылбастікі, ындыстікі) деген ұғымдарға лайық жіктеледі». (Эпос әлемі. Алматы, 1993, 137-бет).

Қазақ эпосын және басқа да мәдени мұраларын зерттеушілер «өзгенікіне» тек беріде пайда болған қалмақтарды ғана емес, сонымен қоса сонау ерте заманнан көшпелілермен тартысып келген отырықшы империяларды жатқызады (Қытай, Иран, Үрім, Орыс, т.б.).

Кеңістікті «біздікі» және «өзгенікі» деп бөлу оппозициясы тек суперэтностар арасында емес, сонымен бірге мәдени-шаруашылық типтер аралығында да жүргізілген. Әрине, көшпелілер мен отырықшылар арасындағы «бітіспес жауластық» бар деген әсіре бейнелеуге жатады. Сонда да олардың арасында қайшылық жоқ емес. Бұл қайшылық мәдениет әлемінде ландшафт ерекшеліктері арқылы суреттелген. Қазақ тіршілігінің негізгі түп қазығы — кең дала, жазық жер. Ұлы Даланы Алтай, Тянь-Шань, Орал, Кавказ таулары қоршап тұр. Бұл шекара тауларда және одан ары қарай жау бар деген түсінік халық санасына терең ұялаған.

Алайда, эпостық кеңістіктегі тау, өзен сияқты кедергілерді, даланың шекараларын «басқанікі» деп түсіну өзгермелі болды. Бұл эпостық кеңістіктің жоғарыда айтылған ситуативтік қолданылуына қатысты. Лирикалық поэзиядағы сияқты табиғат көріністерін көркем суреттеу эпоста жоқтың қасы. Табиғат көрінісі, кеңістік бітімі әрекет пен бірлікте ғана көрінеді. Тау — асқанда, аң — аулап жүргенде, өзен — өткенде, дала — жүргенде, ағаш — басына шыққанда, не ат байлағанда айтылады.

Тағы бір ескеретін жай — эпостық кеңістік пен реалды кеңістіктің арасындағы айырмашылық. Мифологиялық немесе эпостық кеңістіктің топонимикасы қазіргі жер-су атауларымен сәйкес болмауы мүмкін. Әр түрлі тарихи қозғалыстар этностардың белгілі бір территорияда қалыптасуы, олардың мекен-жайларын өзгертуі, басқа этностардың бұл территорияға енуі

т.б. осы сияқты процестер, жоғарыда келтірілген «біздікі» — «өзгенікі» оппозициясын түбегейлі өзгертуі мүмкін.

Биік таулар этностың киелі жерлеріне, жаудан сақтанып, қуат алатын қасиетті мекендеріне, ал қала көшпелілердің туысқандары тұратын, тіршілік үшін қажетті заттар алатын тұрақ-жайға айналуы әбден мүмкін. Бұл процесс, әсіресе, орта ғасырлардағы түрік империяларына тән. Осы туралы Мағжан былай жырлайды:

Тұранның Тянь-Шаньдай тауы қалай,
Пар келмес Тянь-Шаньға таулар талай.
Еріксіз Ер түрікті еске аларсың,
Көкке асқан Хан Тәңірге қарай-қарай.

Этномәдени кеңістік туралы пайымдағанда маңызды бір мәселе осы аймақты мекендеген халықтардың автохтонды (жергілікті) немесе келімсек екендігін анықтаумен қатысты. Бұрынғы тарихтағы толастамаған соғыс пен жаугершілік, шекаралас жерлерге талас кезеңінде этностардың қисапсыз жылжуы, көшіп-қонуы, қырылуы және ығыстырылуы, ассимиляциялық процестер этнографиялық деректерде этномәдени кеңістік туралы қарама-қарсы пікірлер туғызады. Мысалы, Қытай менталитетінде қытайлықтарға қазір бағынышты халықтар бұрын иелік еткен жерлердің бәрі Аспан астындағы империяның кеңістігі деген ұғым бар.

Кеңістік аясындағы мәдениеттің автохтонды екендігін шешудің басты жолы осы мәдениетті құраған этникалық бөліктерді, этномәдени аймақты мәңгі өзгермейтін тұтастық ретінде емес, «жанды тарихи құбылыс күйінде, қозғалыс үстінде қарау, көршілес халықтардың тарихи тағдырымен салыстыра отырып, әрбір этникалық топтың өзінің қазіргі негізгі жеріне қай уақытта жылжыды, мәне осындай межелерді анықтау арқылы жүзеге асады». (Пищулина К.А. Территория. — Қазақ. Алматы, 1994, 49-бет).

Кеңістік және автохтонды мәдениет мәселесін шешу үшін біз оқшау алынған этнос көлемінен, ол енетін үлкен өркениеттің (суперцивилизацияның) өріс аймағына жылжу керек. Өйткені, қазіргі этностардың көпшілігі қоныс аударудың, ассимиляциялық процестердің, топтасу мен жіктелудің нәтижесінде қалыптасқан. Бұған мысалдар жеткілікті. Айталық, Иран мен Солтүстік Үндінің халықтары арийлік топтардың оңтүстікке қарай қоныс аударуы негізінде, француздар галл тайпалары мен франктардың араласуы, орыстар ежелгі славян тайпаларының көршілес угро-финн, скандинавтық, түріктік компоненттерді өзіне сіңіруі

нәтижесінде қалыптасқан. Соңғы кезде қалыптасқан латин-американдықтар туралы айтпаса да түсінікті. Қазақтың этникалық территориясы да көп ғасырлық қалыптасу нәтижесінде айқындалды.

Суперөркениеттерде кеңістік аймағы тұрақты анықталған. Л. Гумилевтің сөзімен айтсақ, әрбір өркениет белгілі бір ландшафтымен қатысты. Мысалы, афроазиялық даланы негізінен семит халықтары, еуразиялық даланы түрік этностары, Шығыс Еуропаның орманды жазығын славяндар, Қиыр Шығыстың орманын манчжурлар ж.т.т. мекендеген.

Кеңістік пен автохонды мәдениеттің арақатынасын түрік халықтарының өркениетіне байланысты қарастырайық. Бұл мәдениет тарихында әлі күнге дейін көптеген пікірталастар туғызып отырған мәселеге жатады.

Еуроорталықтық көзқарастағы батыс ғалымдарын, патшалық Ресей мен тоталитарлық жүйе тарихшыларын айтпағанның өзінде, тіпті, соңғы кезде шыққан басылымдарда түрік халықтарының мәдени кеңістігі және оның автохтондығы бұрмаланып көрсетілген. Тарихи және қоғамдық-саяси еңбектерде жиі кездесетін пікірдің бірін былай қысқаша тұжырымдауға болады:

— Ұлы еуразиялық даланы арийлер мекендеген. Көне тайпалардың иран түбірлі ортасында бұл өңірге кейін келген түркілердің тілдік ықпалы күшейген. Андрон заманында жасаған, малшылықпен, егіншілікпен айналысқан, еуропалық пішіндес, үнді-ирандықтар тайпасын ілкі темір дәуірінде, оңтүстік және шығыс өңірлерде — сақ, солтүстік және батыс өңірлерде — савромат малшы тайпалары мұраланған.

— Алтай тайпалары Енисей мен Тынық Мұхиттың ортасында Сібір мен қазіргі Солтүстік Қытай жерін мекендеген, ал соның ішінде прототүріктік тайпалар Байкал мен Ордостың арасында өмір сүрген. Олар Еуразия даласына «халықтардың ұлы қоныс аударуы» кезінде ғана келген.

Жоғарыда келтірілген көзқарас ресми әдебиетте де хрестоматиялық қағидаға айналып кеткен. Алайда, бұл мәселеге сырттан бейтарап қарасақ, Орталық Азияның арийлік субстраты деген ұғым жөнінде көптеген күмәндар мен сұрақтар туады. Біріншіден, аталған пікірді дәлелдейтін нақтылы деректер жоқ. Көптеген дәлелдемелер «мұның болуы мүмкін емес, сондықтан болған жоқ» деген логикалық қателіктің маңайынан алынған. Яғни, басқаша айтқанда, прототүріктік өркениеттің болуы мүмкін емес, сондықтан ол болған жоқ. Екіншіден, Олжас Сү-

лейменовтың «Аз и Я» кітабында келтірілген шумерлік және прототүріктік мәдениеттердің туыстығы жөніндегі гипотеза үнді-ирандық Орталық Азия туралы ілімді бекерге шығарады. Бұл мәселеге кейінірек арнайы тоқтылып өтпекпіз. Үшіншіден, егер прототүріктік кеңістік Ордоспен ғана шектелсе, онда ол қалай орта ғасырлардың басында бүкіл еуразиялық Ұлы Далада үстемдік етті. Мұны тек жаугершілікпен түсіндіру ақиқатқа жата қоймас. Әлемнің жартысын жаулап алған македондықтар мен моңғолдар тез арада жергілікті халықтармен сіңісіп кеткен. Әрине, бұл мәселе әлі талай ғылыми зерттеулерді талап етеді.

Түрік халықтарының кеңістігі Азия мен Еуропаның талай аймағын қамтыған. Олардың мекені Солтүстік мұзды мұхиттан Жерорта теңізіне дейінгі алып территорияны біріктіріп тұр (шамамен 14—15 миллион шаршы шақырым). Ерте заманда бұл аймақ Қытай, Үнді, Иран, антикалық сияқты бір-бірінен оқшау орналасқан өркениеттерді байланыстырып тұрған.

Түрік халықтарының мекен-кеңістігі осы автохтонды этностардың тұтас өркениеттік аясы болып табылады. Ол тек еуразиялық Ұлы даламен шектелмей, адамдық мәдениеттің ерте кезден қалыптасқан суармалы — оазистік ошақтарын, Алтай, Тянь-Шань, Памир, Кавказ тауларын қамтиды. Үлкен өркениет қалыптасу үшін біркелкі табиғи ландшафтан гөрі, кеңістіктің әртүрлі бедерлері қолайлы. Яғни түрік халықтарын тек жазық даланың тұрғындары деп қарастыру олардың мәдени кеңістігінің күрделілігін ескермеуге жатады.

Этномәдени кеңістіктің не ұлғайып таралуы да, не азайып тарылуы да мүмкін. Мұның себептері әр түрлі. Жаугершілік кезінде әлсіз, өзін-өзі қорғай алмайтын мәдениет өз атамекенінен ығыстырылуы, ассимиляцияға ұшырауы, тіпті, түгелімен жойылып кетуі мүмкін. Оған тарихтан талай деректер келтіруге болады (XVIII ғасырдағы қытайлықтардың жоңғарларды қыруы, еуразиялықтардың қос Америкадағы жергілікті этностарға жасаған геноциді, Рим қуатымен жүзеге асқан кельт тайпаларын ассимиляциялау ж.т.б.).

Көне заманнан бері біртұтас болып қалыптасқан кеңбайтақ территориядағы түрік суперэтностының кеңістігін, Жаңа Заманнан бері империяшыл көршілері бірнеше жерден үзіп жіберген. Сол себептен XX ғасырдың аяғына дейін бұл өркениеттің ішіндегі жалғыз тәуелсіз болып келген Түркия мемлекетінің кеңістігі басқа туысқан халықтардың жерімен тікелей ұласпаған деуге де болады. Сібір мен Орталық Азияның арасын, Еділ бойы мен басқа түрік халықтарының жерлерінің ортасын, Еуропа мен

Азияның аралығын Ресей отаршылары экспансиялау нәтижесінде бөліп тастаған. «Өрине мұндай әділетсіздіктің, — дейді М. Тәтімов, — мәңгілікке созылуы мүмкін емес еді. Әділдік орнап, түркі халықтарын қатты жаныштаған Кеңес Одағы ыдырады, Орта Азия мен Қазақстан тәуелсіздік алып өз мемлекеттерін құрды. Түркілік тұтастықты, үзілген байланысты қалпына келтіріп, бүгінгі әлемдік өркениет дәрежесінде дамытуға толық мүмкіндік пен алғышарттар қалыптасты». (Қазақ әлемі. А., 1993, 82-бет).

Еуразиялық Ұлы Даланы игеру туралы сөз болғанда, осы кеңістікті қоршап тұрған өркениеттердің (суперэтностардың) өрлеу-құлдырау ырғақтарын ескеру қажет. Қытай, Иран, Батыс және Ресейлік өркениеттер мен түрік халықтарының арасында талай тарихи процестер өткен. Ол тек мәдени сұхбаттасу деңгейінде болмай, осы этномәдени кеңістік үшін бақталастық және жаугершілік сипатында да болды. Орталық Азия өзінің кеңістікте орналасуына байланысты балға мен төстің арасында шындалды. Отты қару пайда болғанға дейін мындаған жылдық адамзат тарихында ат жалында өскен көшпелілер ең қаһарлы күш болғаны күмән тудырмайды. Бұл жерде А. Вебердің тарихтағы номадалардың рөлі туралы ілімін еске алып өткен жөн. Оның пікірі бойынша, техногендік өркениет (батыстық) пайда болғанға дейін көшпелілер кеңістікте мәдени катализаторлар қызметін атқарған. Алайда А. Вебер осындай бағаны тек үндіеуропалық (арийлік) номадаларға ғана берген. Біз тағы да еурорталықтық мәдениеттанушылардың түріктік көшпелілердің мәдениетін кемсіте қарастыруының мысалын көріп отырмыз. Ал нақтылы тарих далалық өркениеттердің әлемдік дамудың бір қозғаушы күші болғанын дәлелдейді.

Скиф-сақ өркениеті біздің заманымыздан жүздеген-мыңдаған жылдар бұрын сол кездегі антикалық және шығыстық өркениеттермен қоян-қолтық араласып, олардың тарихи дамуында терең із қалдырған. Дүрілдеп тұрған Батыс Рим империясын құлатуға қатысқандардың арасында ғұндардың қызметі ерекше. «Материалдық және рухани мәдениеттің халықтар арасындағы ауыс-түйістігі, — деп жазады А. Тарақты, — адамзат өркениетінің бірден-бір кепілі болса, осынау тарихи қажеттіліктің арбақеші көшпелілер еді.

Күні бүгінге дейін Алтай пен Карпат арасында тарыдай шашылған Скиф қорғандарынан Мысырдың (Египет), Грекияның, Иранның, Ассирияның, Урартудың, Қытайдың, Үндінің өнері мен тұрмыстық заттарының ұшырасуы тегін емес. Қос құрлық-

ты көктей өтетін Ұлы Жібек жолын алғаш игерген Қытайдағы тұт ағашын түптеген жаяу шаруа емес, желмен жарысқан салт аттылар екенін мойындау үшін архивтік айғаққа жүгінудің қажеті жоқ» (Ауызша тарихнама. — Қазақ. Алматы, 1993, 32—33-бет).

Түрік этностарының мәдени кеңістігін қарастырғанда мынадай ерекшеліктерге назар аудару керек. Біріншіден, түріктің төлтума мәдениеті арабтардікіндей шөл сахарада емес, жер бедері қолайлы Саян-Алтайдың орманды даласында ұяланған. Яғни қуаң еуразиялық Ұлы Даланы игеру үшін Өтүкеннің қара орманында қор жинау қажет еді. Бұл қор жинақтау аймағын Қытай мен Иранның шет пұшпағы деп қарастыру ақиқаттан алшақ.

Екіншіден, түріктік этномәдени тұтастықтың тарихи тұрақтылығының тағы бір себебі Орталық Азияның мыс-темір кендеріне бай болуымен де қатысты. Металл өндеуді өте ерте кезден меңгерген прототүріктік мәдениет бұл аймақта қуатты күш болған. Мәдениет тарихын зерттеушілердің кейбіреулері шумерлік металлургия мен Сібірлік қару-жарақтардың ұқсастығын атап көрсетеді (О. Сүлейменов, Н. Оспанұлы, М.М. Әуезов т.б.).

Үшіншіден. А. Гумилев атап көрсеткендей, дала биоценозының тағдырын көптеген жағдайда құрғақшылық пен ылғалдылық циклдерінің ауысып тұруы шешіп отырған. (Қиял патшалығын іздеу. А., 1992, 18-бет). Полюстік және тропикалық ауа мұнараларының алмаса әсер етуі еуразиялық даланы не қуаң шөлге, не гүлденген далаға айналдырған. Мысалы, Гоби кезінде шөпті дала, ал Арал мен Каспийдің арасы шалғынды мекен болған. Айталық, IX ғасыр ылғалды болса, XI ғасырда далада қуаңшылық басым болған. Даланы құрғақшылық басу түрік-моңғолдардың әлсіреуіне және олармен көршілес қытайлардың, ирандықтардың, славяндардың, маньчжурлардың күшеюіне әкеп соқты. Мысалы, дағдарыс жағдайындағы Қытайды басып алған далалықтардың ұрпақтары (көбісінің аналары қытай әйелдері) көшпелілік дағдыдан айырылып қалды. Кейін Қытай күшейген кезде олар қытайланып кетті және әлсіреген Дала отырықшы өркениеттің боданына айналды. Яғни, ландшафтың ауысуы, не ондағы түбегейлі өзгерістер автохтонды мәдениеттің икемделу (адаптация) қабілетін кемітті.

Осыған дейін айтылған қағидалардан бір қорытынды жасауға болады. Тарихтағы салмақты және салыстырмалы тұрақты өркениет аймағын тұтас кеңістіктік континиум деп қарастыру керек. Әртүрлі мәдениеттерді салыстырғанда үлгі ретінде олар-

дың жеке бөліктерін емес, қалыптасқан суперэтностарды алу қажет.

Кеңістік аясындағы мәдениеттің табиғи қалыптасқан тұтастығын бұзу осы мәдениетті терең күйзеліске ұшыратады. Мұны Еуразияны Ресей отарлауынан анық байқаймыз. Орыс казактары көшпелілер үшін табиғи кедергі болып табылатын өзендерге бекініп алды. Скандинав теңізшілерінің навигациялық әдістерімен таныс казактар өзендерді орыстың байырғы жерлерімен байланысу артериясы ретінде шебер қолдана білді. Ал көшпелілер үшін өзен транспорттық байланыс құралы болмап еді. Көшпелілерден салт атпен соғысуды жақсы үйренген казактар қайықтарын да тастамады. Осының нәтижесінде көшпелілік этномәдени кеңістіктің буыны үзілді, тұтастығы бүлінді.

Кейін Столыпин әрекеттері нәтижесінде казактар және басқа да көшпелі халықтар өздерінің шұрайлы жерінен айырылды. Бұл көшпелілік этномәдени кеңістіктің егіншілік алқабына айналуына негізгі себепкер болды. Ал бұл процесті прогресшіл немесе реакцияшыл деп бағалау әр мәдениет үшін әртүрлі сипатта.

Жалпы алғанда, кеңістіктің этномәдениетке тигізетін әсерін дұрыс бағалау керек. Қысқаша айтқанда, Отаны жоқ халық болған емес. Бұған бүкіл тарих куә. Өрине, кеңістік ерекшеліктері (ландшафт, биосенос, оқшаулық ж.т.б.) өркениетке үлкен әсер етті. Алайда, басқа мысалдар бұл қағиданың абсолюттігіне күмән келтіреді. Айталық, Солтүстік Американың прерийлерінде, Аргентинаның пампасында, Австралияның жайылымдарында номадалар пайда болмады. Яғни, өркениетті дұрыс түсіну үшін басқа да факторларды қарастыру қажет.

3.2. Дәстүрлі қазақ мәдениетінің табиғи-ғарыштық негіздері

Қазақ халқы мәдениетінің ерекшеліктерін анықтаудың басты шартының бірі оның әлемдегі орнын айқындаумен қатысты. Жоғарыда біз мәдени кеңістікті өзімен-өзі берілген айғақ, қоршаған орта, өркениет аясы ретінде талқылаған едік.

Ондағы басты зерттеу тәсілін сырттан қарау деп атауға болады.

Алайда мәдени кеңістік тек бос қуыс орта емес, ол мәдениет тұлғасымен іштей бірігіп, оның дүниетанымы арқылы көрініс табады. Бұл жерде көне философиядағы макроғарыш пен микроғарыштың тұтастығы, үйлесімдігі, гармониясы туралы идеяның танымдық маңызы зор. Қоршаған орта, адамдық әлем мәдениеттің өрістеу аймағы болып табылады. Қазақ және басқа да көшпенді халықтардың мәдениетін зерттеушілер оның ғарыштық сипатына басты назар аударады. Ғарыш деген не? Оның құрылымы қандай? Ол қалай пайда болды? — сияқты сұрақтарды қойғалы отырғанымыз жоқ. Біздің мақсатымыз ғарыш пен табиғат туындыларының нақтылы бір мәдениеттегі көрінісін бейнелеумен байланысты. Яғни, мәдени кеңістікті іштен қарастырып өтейік.

«Қазақтың ата тегінің болмыс шындығына тікелей жақын болуы, — деп жазады М. Орынбеков, — олардың бақылайтын, қабылданатын дүниеге сезімдік тұрғыдан жақын болуы ішкі дүниесін, тіршілік етудің ождан бастауларын түсінуінен өз көрінісін тапты». (Ежелгі қазақтардың дүниетанымы. Алматы, 1996, 87-бет).

Егер батыстық өркениет үшін ғарыш пен табиғат адамдық мақсатқа сәйкес әрекеттің объектісі және сол себептен тұлғадан тыс тұрса, онда ол көшпелілер үшін әрекеттенуші тұлға болып табылады. Ғарыш суық әрі шексіз кеңістік емес, адамдық дүниенің мәңгілік кепілі ретінде түсіндіріледі. Адам ғарыштың бір бөлігі болғандықтан, ол қоршаған ортаның түрлі қасиеттері, кескін келбеті, болмысы туралы ой толғамай, бейтарап қала алмайды. Ғасырлар бойы сұрыпталған халық даналығында барша ғалам біреу ғана деп есептеледі, ал адамдар тұтас табиғаттың құрамдас бөлігі деп танылады.

Шексіздікті жеңу мәселесі сонау шумерлік өркениеттегі «Гильгамеш туралы жырда» келе жатқан мотив. Шексіз далаға көз салған номада ең алдымен үлкен шеңбер — көкжиекті көрген. Оның өзі аспандық күмбезбен көмкеріліп тұрған. Шексіздікті ақылға сыйымды парасатпен қабылдау мүмкін емес. Ол — тылсым дүние, белгісіздіктің, қараңғылықтың, қаратүнектің таңбасы. Шексіздікті игеру үшін тұрақты бағдар қажет. Сахара тұрғыны бағдар іздеп аспанға көз салады, Темірқазықты тауып, ол арқылы Жетіқаракшы жұлдыздарының орналасуынан, Шолпан мен Үркерге назар салуынан, алыс аспанды жақындатады. Жорыққа шыққан әскер, сапардағы жо-

лаушы, мал баққан бақташы түндегі бағдарын жұлдыздарға қарап айыратын болған.

Түрік халықтарының мифологиясында ғарыштың құрылымы былай бейнеленеді: жеті қат Жер бар, онда Көктөбе тұр, Көктөбеде Көктерек өсіп тұр, ол Көккүмбезді тіреп тұр. Бұл бейне киіз үйдің құрылымына да ұқсас.

Қазақтың әлем туралы түсінігінде әсерлі бейненің бірі — алып бәйтерек. Дүниежүзілік ағаш таңбасы өрлемелік қозғалысты, Жер мен Аспанның тығыз байланысын білдіреді. Осы биік бәйтерекпен эпос батырлары аспан денелеріне өрмелеп жете алатын болған. Әлемдік ағаштың тағы бір атқаратын қызметі оның жоғары және орта дүниені үшінші әлем — төменгі дүниемен байланыстыруында. Тірілер әлемі өткен кезбен, аруақтар аймағымен қатынасын үзбейді.

Көктеректің тамырлары жер астында орналасқан. Жасыл-желек өмірлік ағаш күш-қуат пен нәрді төменгі дүниеден алады.

Сонымен, қазақтың рухани мәдениетінде аспанды тәңірі-құдай ретінде қадірлеу осы мәдениеттің маңызды бір қасиетіне жатады. Аспанды құдай деңгейіне көтеру, одан қорқу емес, бұл көне мифтер мен ежелгі діндердің дүниетанымдық ерекшелігі екені ғылымға белгілі.

Қазақтардың ата-тегі түріктердің басты құдайы — Көк Тәңірі. Оның рақымымен елді билеген қағандар «Аспанда туған және Күнмен, Аймен безендірілген» деп аталған. Түрік жазуларында көшпенділердің барлық жеңістері Көк Тәңірімен байланыстырылған. Аспанды және оның шырақтарын қадірлеу түрік өркениетіне жататын барлық халықтардың дүниетанымының маңызды белгісі. Мысалы, «Оғызнаме» эпосында Оғыз қаған өз балаларының атын Көк, Күн, Ай, Жұлдыз, Тау, Теңіз деп қойғаны мәлім.

Табиғи күштерді пір тұтудан тәңірілік дін көп құдайылық деген түсінік тумауы керек. Исламға дейін қазақтарда нақтылы «құдай» ұғымы болған жоқ деген пікір шындыққа онша жанаса қоймайды. Себебі Көк Тәңірін көшпенділер жалғыз жаратушы деп түсінген, кейін қазақтарда Тәңірі мен Алла синонимге айналған.

Аспан мен Жердің үйлесімдік идеясы туралы Ш. Уәлиханов былай деп жазды: «Аспанда өмір сүретін адамдар бар. Олар тамақтарының астынан белбеу буынады. Біз Ортада, жер үстінде өмір сүреміз, белбеуді денеміздің ортасынан буамыз, ал күні, айы және жұлдыздары бар жер асты адамдары белбеуді аяғында

буады. Аспан қырғыздарымен өте бай кемпір арада тұрады (Аспан тұрғындарының өмір салтына ұқсас, өйткені бұл қырғыз қиялының жемісі)». (Таңдамалы. Алматы, 1984, 99—101-бет).

Мифтік кеңістік жоғары-төмен тәртібімен құрылған. Мысалы, мифтік кейіпкер тыңдаушы көбінесе жер астында болып жатқан оқиғаны қадағалайды, ал Жоямерген жер астындағы жылан патшасының қызына үйленеді. Аспанда пері, дию сияқты кейіпкерлер ұшып жүргенімен, миф қаһарманы олармен көбіне жер үстінде ұшырасады. Аспан әлеміне қатысты ұғымдар көне жырларда алып бәйтерек, жеті басты айдаһар мекендейтін тау түріндегі символдық мәні бар түсініктермен шектелген.

Мұсылмандық діннің еуроазиялық Далада таралуына байланысты көшпелі халықтардың ғарыш туралы түсінігі де өзгерістірге ұшырады. Бұрынғы ескі мұра жоғалып кетпей, ислам космогониясымен синкреттік түрде тұтасты.

Бұл түсініктер бойынша әлем екі дүниеден: фәни (белгісіздік) және бақидан (мәңгілік) тұрады. Осыған сәйкес адам өмірі шексіз. Фәниден бақиға өту, бұл дүниеден кету дегеніміз жанның бір формадан екінші формаға ауысуы, оның нұрға айналуы. Қазақ мәдениетінде бұрыннан келе жатқан идея — жанның мәңгілігі. Әл-Фараби мен Қожа Ахмет Иссауи, Абай мен Мағжан, жалпы Шығыс ғұламалары бойынша, адамның дүниедегі тіршілік ету мағынасы жанның мәңгілігімен айқындалады. Әйтпесе өмір мазмұны жануарлық күнкөрістен алыс кетпек емес. Әлем мен адамға бағыт беретін жол көрсетуші, мәңгілік пен шексіздіктің кепілі — Нұр. Оған адамның жай ақылы жетпейді, оны аңғару, түсіну, жан дүниенімен қабылдау қажет.

Әлем мен Нұр ұғымдары қазақтың төл мәдениетінде Дүниені дұрыс түсіну арқылы нақтыланады. Дүние дегеніміз заттар мен құбылыстардың біріктірілген жинағы емес. Бұл дүние — біртұтас, яғни ол адаммен іштей қосылған.

Адам орасан зор Әлеммен жеке қалса, онда тұлғада күйкілік сезім, жатсыну, бағыныштылық қатынас тууы мүмкін. Сондықтан халықтық дүниетаным ғарышты жат күш ретінде емес, қайта өзіне етене жақын табиғилық шарт түрінде қабылдайды. Қазақтың рухани мәдениеті әлемді меңгерудің бірнеше тәсілдерін қолданған: оны тіршілікке қолайлы шексіздік ретінде бейнелеу (Бұқар жырау), оның асқақтығын, адамдық көңіл-күйді баспай, оған көтеріңкілік туғызатын дүние ретінде мадақтау (Қазтуған), әлем бөліктерінің сазды ырғақтарын аңғару (әл-Фараби).

Көшпелі мәдениет ғаламат Әлемнің ішінде өз орнын таба білген. Шексіз кеңістікте адам өзімен өзі және табиғатпен жеке қалып, оңаша сұхбаттасу, сырласу үстінде болған. Ол өзінің бүкіл рухымен, табиғатпен шынайы жақын екендігін сезінген. Асқақтық сезім мен ғарышқа қарай самғауға ұмтылу тек жеке адамды емес, сонымен бірге бүкіл елді, Л. Гумилевтің тілімен айтқанда, «пассионарийлерге» айналдырған.

Табиғат аясындағы адамның белсенділігі де ерекше. Онда асығу деген болмаған. Далада кездескен жолаушылар бір-бірімен тез амандасып, жөнімен кету дегенді теріс қылық түрінде бағалаған. Олар үшін ең басты мәселе бір-бірінің көңіл-күйін сұрау арқылы ерекше бір жылы адамдық түсінісу еді. Қ. Нұрланова атап өткендей, қазақтың ұлттық идеясы — адамның көңілін табу. Оған қарым-қатынастың жоғары формасы іштесу арқылы жетуге болады. (Человек и мир. Казахская национальная идея. Алматы, 1994, с. 5).

Біртұтас дүние адамды жатсынбай өзіне қосып алғаннан соң, нұрға жетудің дәнекеріне айналғаннан кейін, Жарық Дүние бейнесі дүниетанымдық принцип қызметін атқарады. Жарық дүние логикалық ой қорытудың негізінде емес, ерекше бір типологиялық бейне бітімінде қалыптасады. Бұл — көркемдік жағынан абстрактылық ұғымдардан жоғары тұрған бейне. Типологиялық бейненің символикалық (таңбалық-рәміздік) мазмұны бірінші қатарға шығады.

Жарық Дүние адам үшін тұрақты және қуатты арқа сүйеу болып табылады. Арқа сүйеу бола алатын Жарық дүниені халық қастерлеп Жарқын Дүние деп көтерді. Қазақтың дәстүрлі космогониясында Әлем-Дүниенің мынадай сипаттамалары бар: жарқын дүние, шіркін дүние, шексіз дүние, болжаусыз дүние, аруана дүние... яғни, әлемге адамдық қасиеттердің бәрі тән, олар (адам мен әлем) егіз болып табылады.

Әрине, халықтық дүниетаным әлемнің, дүниенің толымсыздығын, кемдігін, төмендігін де аңғарды. Оның негізінде бұл дүниеде адамның өмірінің шектілігін түсіну жатыр. Қазақ өлеңінде: «Қарасам, бұл дүние — шолақ екен, адам деген бір-біріне қонақ екен», — дейді. Осы тұрғыда дүниеге теріс қасиеттер де қосылады: қоңыз дүние, жалған дүние, сұм дүние, өткінші дүние.

Түрік халықтарының мәдениетінде Аспанмен қатар оның шырақтары да құдай деңгейіндегі құдіретті, қасиетті құбылыс деп танылған. Бұл мағынада, әсіресе, Күннің атқаратын рөлі ерекше. Ертедегі миф-аңыздардың, ертегілердің кейіпкерлерін

Күнсұлу, Күн астындағы Күнікей ж.т.б. деп бекер атамаған. Бұл мәдениетті солярийлік (күндік) деп атауға негіз жеткілікті. Археологиялық және этнологиялық деректер Күн және Адамның тығыз байланысын көрсетеді. Мысалы, Саймалы-Таш, Тамғалы, Ешкі өлмес аңғарларында көптеген басы күн тәрізді құдайлар мен адамдардың петроглифтік суреттерін ғалымдар тапқан. Күннің нұры сияқты ұшқын шашқан дөңгелек басты антропоморфтық кескіндер тасқа қашап салынған. Күнді құдай ретінде бейнелеу Шығыстағы көне өркениеттерге тән құбылыс. Қазақстан жерінде табылған солярийлер (күн тәрізділер) Ирандағы Бехистун жартасындағы Ахура-Мазда мен Митраның кескіндеріне ұқсас. Шумер өркениетінен бастап азиялық мәдениеттерге тән тағы бір бейне басы жұлдызды аспанға ұқсас антропоморфтық бейнелер екендігі ғылымға белгілі. Арыс өзенінің бойындағы Алтынтөбеде көптеген «алтынбастылардың» кескіндері бейнеленген. Кейінірек бұл бейне аспан құдайы — Көк Тәңірінің негізі болды. Ерте заманнан бұл құдайлар магиялық мақсаттарда қолданылған. Күнбасты адамдарды бейнелегенде олардың рәміздік мазмұны алдыңғы қатарға шығады: 1) күн тіршіліктің бастауы; 2) көшпелілердің киіз үйіне жоғарыдан төмен қарағанда ол сәулесін шашқан күнге ұқсас (шаңырақ — күн, уықтары — сәулелер); 3) арбаның дөңгелегі мен күннің арасындағы құрылымдық изоморфизм; 4) көз және күн адам үшін маңызды, екеуін де шырақ деп атайды («шырағым» — деген сөз өте ыстық жақындықты білдіреді); 5) адамдағы басты және терең сезім — «ыстық махаббат» деп аталады. Бұл сипаттаманы ары қарай жалғастыра беруге болады. Қазақстанның елдік таңбасы — «Алтын адамның» бас киімінде нұрын шашып тұрған күн бейнеленеді.

Азиялық өркениетте Күнмен қатар қастерленген аспан шырағы Ай болған. Ай көне түрік мәдениетінде Күннің орынбасары, сұлулықтың таңбасы, көп мұраларда әйел құдай ретінде танылған. Көшпенділер үшін де Айдың маңызы зор болған. Даладағы малшылар қараңғы түнде айдың тууы мен батуын бақылаған, одан өздерінше қорытынды жасап, жыл мезгілдерін айыру есебін шығарған. Олар жаңа туған айдың күн сайын көлемінің кемітінін, ақырында «таусылып» — «өліара» келетінін білген. Бұл кезде ауа райы өзгеріп, ғылыми тілмен айтқанда циклон басым болады. Халықтық дүниетаным айдың климатқа тигізетін әсерін жақсы білген.

Алайда, Айдың басты рәміздік ерекшелігі оның күн мен түннің арасындағы алатын орнына қатысты. Күн батып кет-

кенмен, Нұр (ізгілік, жылулық, сәуле) жеңілмейді. Аспанға Күннің ізбасары (дублері) Ай нұрланып көтеріледі. Жақсылық пен зұлымдықтың арасындағы тартыс ғарыштық сипатқа ие болады. Шоқан Уәлихановтың пікірі бойынша, қазақтар айды құдай тұтқан. Бұл көне дәуірден келе жатқан дәстүр. Мысалы, Қаратау тауларындағы жартастағы суреттер көзәйнек тәріздес қосылған жүп адамдарды бейнелеген. Осындай таңбалар ішкі Монғолиядан да табылған. Сондағы адамдардың бастары дөңгелектің бірінен сәуле шашып тұрса, екіншісі ондай емес. Бұл белгілі бинарлық оппозицияны (Күн және Ай) білдіреді. Ай мен Күнді қосып тұрған сызық адамдардың «қасиетті жолы» деп аталды.

Күн мен Айдың қатарласуы әлемдік мәдениетте кең таралған идеяның бірі. Мұсылмандық әлемде Ай діни таңбаға айналған. Бұл жерде ескеретін бір жайт бар. Ай символикасы мәдени гомогендік дәстүрімен тығыз байланысты. Ол аруақтар дүниесімен жалғастыратын белгі болып табылады. Мұсылман зираттарына Ай белгісін қою ұрпақтар, дәстүрлер сабақтастығын көрсетеді.

Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, Ай әдемілік пен сұлулықтың үлгісі болып табылады. Қазақ эпосында сұлулық, нәзіктік, арулық Аймен теңестіріледі: «Туған айдай толықсып, бұралып кетіп барады» (Қыз Жібек), «Жалғыз қызы Гүлбаршын — он бесте толған ай еді» (Алпамыс), «Жақсы Ай Күндей, жарығы әлемге бірдей» (мақал).

Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде И. Кантты таң қалдырған жұлдызды аспанның алатын орны ерекше. Егер нұрланған Ғарыш Хаос (ретсіздік) пен Гармонияның (үйлесімдік) мәңгілік күресі нәтижесінде адамдықтың, ізгіліктің, тәртіптің ұтуы арқылы қалыптасса, онда осы тәртіптің (жұлдыздардың орналасу реттілігі) бұзылуы үлкен бақытсыздықтың белгісі ретінде есептелген.

Тұрақтылық пен тәртіптің таңбасы болған әрбір жұлдыз адам тағдырына тікелей қатысты. Аққан жұлдыз өшкен шаңырақпен, бұл дүниеден кеткен тұлғамен теңестірілген.

Өркімнің жұлдызы — бақыттының көрсеткіші. Бұл жерде адам өмірінің шектілігін аңғарып қайғырудан, мәңгілікке қарай ұмтылыс мүмкіндігін жариялау басым түр. Дәстүрлі мәдениет тұлғасы өлімнен қорықпаған. Оны ғарыштық күштердің өзіндік заңдылығы деп байсалды қабылдаған.

Сонымен, кеңістік аясындағы мәдениет ғарыш пен дүниені жатсынбай, өзіндік ерекшеліктерін адамдық әлемге қоса білді.

Макрокосмос пен микрокосмостың үйлесімдігі идеясы тек антикалық мәдени өңірмен шектелмеді. Көшпелілердің ғарышты игеру тәжірибесі адамзаттық рухани қозғалыстың терең бір арнасы болып табылады. Бұл мәдениеттің типтік негіздерін қарастырғанда, оның ғарыштық сипатын ескеру қажет.

3.3. Батырлық уақыт және қазақ мәдениетінің архетиптері

Мифтік санада тұлға туралы түсінік жоқ, ол табиғи және қауымдық күштердің тасасында қалған. Тылсым табиғаттың алғашқы еркін жіберілген тұлғасы — Батыр. Бұл шынында да батырлық еді. Табиғи немесе құдайылық қажеттікті жеңе білген батыр нағыз адамзаттық мәдениеттіліктің (азаттықтың) негізін қалады. Батыс мәдениетінде «варварлар» бастаған батырлық ғасырлар Рим империясы құлағаннан кейін басталса, Еуразия Ұлы даласында бұл процесс номадалық түрік империяларының шарықтауымен сәйкес еді. Ғалымдар қазақ эпостарының алғашқы нұсқалары түрік қағанаттары кезінде қалыптасқаны туралы көптеген дәлелдер келтіреді. Ең бастысы — батырлық уақытта қазіргі қазақ мәдениетінің архетиптері қалыптасқан.

«Архетип» ұғымын ғылымға енгізген — К.Г. Юнг. Оның пікірі бойынша, мәдени тұлғаның рухани-шығармашыл қазынасын қауымдық тылсым құрастырады. Осы көмескі сананың, тылсымның құрылымдық бөліктерін архетиптер деп атайды. Оларға адамның рухани өмірін априорлы (тәжірибеге дейін) қалыптастыратын және оның іс-әрекетін, мінез-құлық жүйесін жалпылама анықтайтын құндылықтар қисыны жатады. Осының негізінде адамда «мендік» сезім, этноста ортақ уақыттық кеңістіктік өріс пайда болады.

Архетип ұғымының ең басты белгілеріне уақыт пен кеңістік жатады. Өйткені оның тікелей хронотоптық сипаты бар және ол — уақыт пен кеңістіктегі мәдени әлемді адамның игеруінің негізгі шарттарының бірі. Әрбір халық өз мәдениетін еркін дамытуға мүмкіндік алған кезде архетиптеріне жиі оралады. Мысалы, соңғы кездегі мәдениет пен өнердің әр саласындағы

«ұлттық негіздерді жаңғырту» идеясы осымен ұқсас. Бұл, әсіресе, тәуелсіздікке енді ғана қолы жеткен Қазақстан Республикасында да өтіп жатқан заңды және прогрессивті құбылыс.

Архетиптік уақытты жаңғырту дегеніміз әлемдік мәдениетте кездесетін фундаментализм (түп-тамырларды әсірелеу) және партикуляризмнен (мәдени оқшаулық, ерекше жол) бөлек құбылыс. Бізде жиі айтылатын «еуразиялық идея» мәнісі жағынан алғанда партикуляризмнің бір түрі және ол негізінен Ресей жерінде қалыптасқан. Мәдениеттер диалогы кеңістігінде архетиптік уақытты жаңғырту мәдени әмбебаптылық идеясына қарсы келмейді.

Сонымен белгілі бір мәдениеттің архетипіне оның өзіндік болмысын неғұрлым бойына толығырақ жинаған салт-дәстүрлік және өзіндік сана ерекшеліктерін қалыптастырған және дербес жүйе ретінде өркениеттер сұхбатында орын алған мәдени түп нұсқа жатады.

Қазақ мәдениетінің архетипіне көптеген зерттеушілердің пікірі бойынша орта ғасырларда қалыптасқан еуразиялық мәдени кеңістікті қамтыған түріктік халықтар мен тайпалардың негізінен көшпенді мәдениеті жатады. Енді осы архетиптік уақыт ерекшеліктерін сипаттауға көшейік. Жоғарыда атап көрсетілгендей, архетиптік уақыт мифологиялық дүниетаным қойнауынан шыққанымен, оның өзіндік ерекшеліктері бар.

Архетиптік уақыт жазусыз мәдениеттен алғашқы жазу-сызу мәдениетінің қалыптасуымен байланысты болған. Оның табиғи кванттары жадылық бітімнен код-текстерге көбірек негізделген. «Пұттар мен киелі жерлер ғана арқау болар ауызша текстің, — дейді Ю. Лотман, — белгілі бір орын мен белгілі бір уақытқа бағышталуы (киелі пұттың қызметі мәдениет аясы тұрғысынан салттық жағынан да, календарлық жағынан да соның ғана уақыты болатын, әрі жергілікті аңыздардың мәйетіне айналатын белгілі бір уақытта ғана «жанданады») жазба және жазусыз мәдениеттердің жергілікті ландшафта мүлдем әр қилы күй кешулерінен байқалады. Жазба мәдениет Құдай немесе Табиғат жасаған дүниені тек ретінде қарастыруға, әрі ондағы мәліметті оқуға тырысушылыққа бейім». (Мәдениеттер типологиясы. Әлем, 251-бет).

Уақыттың жазбаша кодтар арқылы көрсетілуі ақпараттық берілістің кеңістігін және ұзақтығын арттырады. Осы тұрғыдан алғанда объективті мазмұны бар таным жазу арқылы ғана дами алады. Текстер табиғаттың мәнді белгілерін ырымдардан қабыл-

дамайды. Олар көбінесе жаратушының айтқан сөздерінің таңбалары ретінде беріледі.

Осы тұрғыдан қазақ халқының Қазан төңкерісіне дейін жазбаша мәдениеті болған жоқ, олар түгелдей дерлік сауатсыз еді деген тоталитарлық жүйедегі кең тараған пікірдің логикамен де, тарихи деректермен де қисыны жоқ.

Тарихшы Ә. Хасеновтың пікірінше, көне түрік жазуы скиф-сақ дәуірі мәдениетімен үндесіп, астасып жатты. Бұған қарағанда ғұндардың қаһарлы әміршісі Баудүн шаньюдің Қытай императорына қыр көрсете жазған хаттары, Аттиланың Римге жіберген елшілерінің қолына ұстатқан грамоталары, қаңлы патшаларының заңы, жарлықтары көне түрік алфавитімен жазылмады ма деген болжам туады. Қазақтардың арғы ататектерінің түрік тілдес болғандығының және өзіндік әріптік жазуының бар екендігінің тағы бір айғағы 1982 жылы моңғол археологтары тапқан — Хунну жазуы. Алтыннан шекіп жасалған деңгейде (медальон) көне руниканың 9 әрпінен тұратын 4 сөз жазылған: 1. Ой-Сеңгір. 2. Елші ыты. Аудармасы: 1. Ой-Сеңгір. 2. Елшінің найзасы. Тарихшы Қ. Сартқожаұлының топшылауы бойынша, «1. Хуннулар дыбыс белгілейтін алфавиттік жазу қолданған. 2. Бұл жазу Хуннулардан бері ұрпақтан-ұрпаққа үзілмей жалғасып, X ғасырға дейін қолданылады. 3. Моңғолия мен Тува, Қазақстан мен Қырғызстан жерінен ұшырасатын жүздеген руникалық айғақты бұдан былай тек VIII—IX ғасырдағы түркілерге ғана тән деп емес, енді Хунну, Тоба, Вэй, Сяньби, Жуанжуан қағанатына да қатысты мұра деп қарастыруға болады. 4. Хуннулар байырғы түркі (баба түркі) тілінде сөйлеген және мемлекеттік тілі түркі тілі болған». (Хунну жазуы — Әлем, 455-бет). Жалпы алғанда түрік халықтарының тілі мен жазуы туралы ирандық мәдени ықпал ілімі («культуртрегер») әлі күнге дейін кең тарап келгендіктен бұл мәселенің маңыздылығына және арнайы зерттеулердің қажеттігіне назар аударамыз. Осы жазумен қатар түріктің білімді қауымы ескі соғды жазуын да қолдана білген. «Жібек жолы» бойында орналасқан қалаларда соғдылықтар сауда-саттық ісіне тығыз араласып, түрік тайпаларымен ежелден мәдени байланыс жасаған. Шығыс Түркістанда IX ғасырдан бастап көне ұйғыр жазуы пайда болды. Бұл ежелгі ұйғыр әрпімен жазылған туындылар тілінің өзіндік кейбір ерекшеліктері бола тұрып, мұның өзі руналық ескерткіштер тілінің тікелей жалғасы, мұрагері еді.

Сонымен, қазақ мәдениетінің архетиптік уақытында осы мәдениеттің болмыстық тұрақтылығына үлкен әсер еткен жазу

қалыптасты. Кейін түрік жазуын араб алфавиті ауыстырғанымен, бұл мәдени қазына өз құндылығын жоғалтқан жоқ.

Ортағасырлық түрік мәдениетінің қазақ мәдениеті үшін архетип болып табылатындығын анық байқаймыз. Қазақтың ата тегінің даму үстіндегі уақыт ұғымы болмыспен тікелей қатысты құбылыстан, сезімдік нақтылықтан, эволюция барысында фенологиялық және циклдік сападағы кезеңдерге, «тірі хронологияға» және одан әрі ұзақ жыл санау жүйесіне өткеніне қарамастан өз бойларында нақты болмысқа тән қасиетін сақтап қалды. Санасыз инстинктердің немесе саналы импульстердің, бұлардың екеуі де бірден пайда болады, серпінді формалары түрінде қалады. Мұның өзі оны тарих барасында айтарлықтай өзгертін архетип немесе оның көрінісі ретінде бағалауға негіз болады. Уақытты бұлай түсіну арқасында ол бейнелі және эмоциялы сипатқа ие болады, бұл оның сезімдік нақтылыққа жақын екендігін білдіреді (М. Орынбеков).

Әртүрлі халықтардың көне мәдениеттен алғашқы өркениеттерге өтуі мәдениеттің дамуындағы заңды құбылыс. Егер көне мәдениет генотиптік сипатта болса, онда өркениет уақыты — табиғат аясынан әлеуметтік-тарихи заңдылықтар аумағына жылжиды. Салт-дәстүр, ырымдар мен «табиғи түсініктер» талаптарынан гөрі, өркениеттілік уақытында қоғам бір орталыққа бағындырылған мемлекеттік заңдар жүйесімен, монотеистік діннің әдептілік талаптарымен және оның қасиетті «текстерімен», ғасырлар бойы қалыптасқан дүниетанымның философиялық және ғылыми талпыныстарымен, табиғатты игерудегі техникалық жетістіктерімен ж.т.б. айқындалады. Бұл мағынада алғанда, өркениеттілік — уақыт межесі және бүкілпланеталық мәдениеттің қалыптасуындағы қажетті саты.

Қыпшақ тайпаларынан шыққан атақты жырау, күйші және философ Қорқыттың өмірі мен шығармашылығына байланысты мәселелер сөз етіледі. Ол туралы Ватикан архивінде мынадай дерек сақталған: «Расул пайғамбар (Мұхаммед пайғамбар) заманына жақын кезде (VIII ғасырда) Баят (Сырдария) бойында Қорқыт атты бір ер болыпты. Оғыз ішінде барлық уәләйатты өзіне қаратып, неше түрлі ғажайып сөздер сөйлеуші еді. Қорқыт оғыз қауымының мүшкіл халі туралы сөйлер еді. Әрине, басына іс түскендердің бәрі оның алдына келіп кеңес сұрап, ол нені бұйырса, соны қабыл етер еді». (Қазақтың көне тарихы, 344-бет). Осы кітап жайында Ә. Марғұланның, Ә. Диваевтің, Х. Көрұғлының, Ә. Қоңыратбаевтің т.б. еңбектерінде бірталай қызық де-

ректер келтірілген. «Қорқыт ата кітабы» атақты «Шаһнамаға» ұқсас және сол кездегі түрік мәдениетінің энциклопедиясы деуге болады.

Қазақ аңыздары бойынша, Қорқыт ата өзінің желмаясына мініп алып, халыққа мәңгілік бақыт әкелетін жерұйықты іздеген. Ол философиялық өте маңызды мәселе өлім мен өмірдің мағынасы туралы, шектеулікті жеңіп шығудың жолдары туралы талай тамаша пікірлер айтады. Енді Қорқыттың философиялық ғақлия сөздеріне жүгінейік:

«Қорқыт ата сөйлейді: Ажал уақыты жетпейінше, ешкім де өлмес. Өлген адам тірілмес, шыққан жан кері келмес. Ер жігітке қара таудай мал бітсе, жияр, көбейтер, талап етер, бірақ несібесінен артығын жемес. Гүрілдей шұбыра сулар тасыса теңіз толмас. Тәкаппарлықты тәңірі сүймес. Көңілі пасық ерде дәулет болмас. Жат баланы қанша сақтасаң да ұл болмас. Ол ішіп-жер, киер де кетер, бірақ, көрдім демес. Қар қаншама қалың жауғанмен — жазға бармас. Гүлденіп өскен бәйшешек — күзге бармас. Тозған мақта бөз болмас, ежелгі жау ел (дос) болмас. Ат қиналмай жол шалмас. Қайыспас қара балтасыз жау алынбас. Маңғырған мал жиғанмен, адам жомарт атанбас. Анадан өнеге көрмеген қыз жаман, атадан тағылым алмаған ұл жаман. Ондай бала ел басын құрап, үйінен дәм беруге жарамайды. Ананың көңілі балада болар. Жақсы ана үшін бала — екі көздің сынары. Ұлың өсіп жетілсе, ол отбасының мерейі, бас-көзі. Атадан қалған малы болмаса, баланың күні қаран.

Ақылсыз балаға ата дәулетінен қайран жоқ. Уа, хан ием, сізді тәңірім сондай ісінің сәті түспегендерден сақтасын». (Қорқыт ата кітабы. Алматы, 8—9-бет). Мәңгі өмір іздеген Қорқыт үнділік Будда сияқты, қайда барса да көр қазып жатқандарға жолығады, көктем-жаздағы жас желек күзде сарғайғаны тәрізді, өмірде де «өлмейтін нәрсе жоқ» екендігі туралы қорытындыға келеді. Енді ол мәңгілік өмірді қобыз сарынынан іздейді. Ең ақырында қобыз күйімен көз жұмып, артындағы ұрпақтарға өлмес күйлерін қалдырды.

Қорқыт жайында қазақ халқының жадында талай аңыз — мифтер бар. Олардың бірі «Қазақ мәдениетінің ғарышы» атты кітапта суреттеледі. Авторлар Қорқыт бейнесін шым-шытырақайдан пайда болған үйлесімділікпен байланыстырады және терминологиялық талдау арқылы ізгілік пен жамандықтың мәңгілік күресі деп (құт және қор) түсіндіреді.

Қорқыт туралы бір аңыз бойынша, оны анасы үш жыл құрсағында көтеріпті. Қорқыт туылар алдында әлемді қара түнек

басып, сұрапыл қара дауыл соғыпты. Аталмыш кітапта былай дейді:

Қорқыт туар кезінде
Қара аспанды су алған,
Қара жерді күл алған.
Ол туарда ел қорқып,
Туған соң әбден қуанған.

Қысқаша айтқанда, «Қорқыт ата кітабы» түрік халықтарының алтын қорынан өзіне тиісті орнын алып отыр.

3.4. Мұсылман Ренессансы және түрік халықтарының мәдениеті

Шығыс Ренессансының талай елдерді қамтыған және 500 жылдан артық өркендеген типі мұсылмандық мәдени өрлеу дәуірі екендігі белгілі. Оның әл-Кинди, әл-Фараби, ибн-Сина, Фирдауси, Ж. Баласағұн, Қожа Ахмет Йассауи, Омар Хайям сияқты өкілдерінің рухани мұрасын меңгермей, қазір мәдениетті адам деп есептелу қиын. Бұл жерде осы ұлы құбылыстың мұсылмандықпен қатысы қанша деген сұрақ заңды туады. Оның негізі де бар.

Арабтар Орта Азия жерін 712 жылдан бастап жаулап алды. Осының нәтижесінде бүкіл афро-еуразиялық даланы біріктірген ортақ мәдениет қалыптасуына мүмкіндік туды. Бұл жағынан алғанда ислам діні осы елдердегі мәдениеттерді араластырып қорытып жаңа үлгі шығаруға себепкер болды. Арабтар жаулап алған көптеген елдерде (әсіресе, Иран, Үндістан, Египет, Сирия) бұрынғы эллинистік өркениеттің рухы жоғалмап еді.

Бұрыннан Орта Азиямен тығыз байланысты Қазақстан жеріне де ислам өз әсерін тигізді. Еліміздегі көптеген түрік тайпаларының мемлекеттік бірлестіктері ислам дінін бірден қабылдамаған. Қарахандар мемлекетінде мұсылман дінін алғашқы қабылдаған қаған Сатук, ал оның баласы Мұса 955 жылы исламды Қарахандар мемлекетінің ресми діні деп жариялады. X ғасырда оғыздар мен қыпшақтардың да бірталай бөлігі мұсылмандыққа өтті. Жалпы алғанда, исламды қабылдау Қазақстан жеріндегі тайпалардың сол кездегі озық мәдениеттерге қосылуына мүмкіндік берді.

Осы кезден басталған мәдени өркендеуге мұсылманның рухани өміріндегі екі бағыттың бір-бірімен тайталасы Қазақстан жерінде де өзінің терең әсерін қалдырды. Бірінші бағыт Платон, Аристотель сияқты грек философтарына сүйенген Шығыс перипатетикасымен байланысты. Оның негізін салушы — дүниежүзілік мәдениет пен білімнің Аристотельден кейінгі екінші ұстазы, ежелгі Отырар қаласында туған Әбунасыр Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Тархан ибн әл-Фараби ат-Түркі. Әл-Фарабидің рухани мұрасы қазақстандық және басқа ғалымдар тарапынан ойдағыдай зерттелген. Ал әл-Фарабидің өзі зерттеу жүргізбеген ғылым мен мәдениет саласы жоқ, Б. Ғафуровтың есебі бойынша, ол 200-ден астам трактат жазған. Әл-Фараби өзінің трактаттарын сол замандағы рухани-ғылыми құрал саналған араб тілінде жазғанымен, өз отанының ғасырлар бойы қалыптасқан мәдениетінен әрқашан нәр алып отырған. Әл-Фарабидің ұлылығы оның өз отанының мәдени көңіл-қалпына ирандық, үнділік және антикалық мәдениеттерді ұштастыра білуі.

Әл-Фарабидің мәдениет туралы пікірлері негізінен араб мәдениетінің мына 4 тармағына байланысты: 1. Хақиқат (бір Алланың ақиқаттығын дәлелдеу). 2. Шарифат (мұсылмандық тұрмыс-салт заңдары). 3. Тарихат (Аллаға қызмет өткен әулиелер өмірі). 4. Маарифат (білімділік, парасаттылық идеялары).

Мыңжылдар тарихы бар Иран өркениетін бұл елді жаулап алған арабтар, осы мәдениеттегі өте терең парсылық әдебиетті меңгеру жолын әдеп деп түсінді. Әдепке жататын шығармалар өзінің қарапайымдылығымен, түсініктілігімен, ой ұшқырлығымен адамды баурап алады. Әдепті адам ілімін әл-Фараби өзіне тән гуманистік тұрғыдан қарастырады және осындай адамдағы бірінші қасиет деп оның парасаттылығын көрсетеді. Оның шығармаларында кездесетін адамды «хайуани ақли» (ақылды жан) деп анықтау кейінгі еуропалық ағартушылықтағы Homo sapiens-ке сабақтас. Ақылды жанмен қатар әл-Фараби еңбектерінде адамды «Хайуани мадани» (мәдениетті жан) деп анықтаудың да терең сыры бар.

Осындай тұлғалық деңгейге ең алдымен ел басшысы көтерілуі керек. Ол өзінің аңдағыш қасиеті арқасында дана, философ, кеменгер, парасат иесі болып шығады, ал оның қиялдау қабілетіне қасиет дарыған адам пайғамбар, сәуегей және өмірдегі оқиғаларды түсінгіш, білгір болып көрінеді, — міне, осының бәрі оның тәңірілікті танып білетін болмысының шарапаты. Мәдениетті адам тәрбиелеу мәселелерін әл-Фараби өзінің «Қайы-

рымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы», «Бақыт жолын сілтеу», «Ақылдың мәні туралы», «Даньшпандықтың інжу-маржаны», «Бақытқа жету жайында» ж.т.б. трактаттарында жан-жақты талдаған. Оның жиі қолданатын ұғымы — «қала». Қаланы әл-Фараби жай ғана қоныс, тұрғын жер деп түсінбей, оны адамдардың мәдени топтары, мемлекет мағынасында қолданады. Бұрын айтып кеткеніміздей, тіліміздегі мәдениет ұғымының арабшасы «маданият», мадина, яғни қала сөздерімен түбірлес. Ізгілер қаласының тұрғындары, ұлы ұстаздың ойынша, өздерінің инабаттылығымен, әділеттілігімен, білімділігімен, өнер сүйгіштігімен көзге түседі. Әл-Фарабидің адамзат мәдениетіне қосқан үлесін, оның төмендегі өлең жолдарынан жақсы байқаймыз.

Бауырым, сен теріс жолға түскен жандарға ерме,
Олардан аулақ жүр, қашанда әділдік жағында бол.
Бұл дүние — біз мәңгі тұратын мекен-жай емес,
Әлемде ешкім өлімді жеңе алмайды.
Адамдар әлде құмға түскен із бе екен?
Біз соншалықты дәрменсіз болғанымыз ба?
Бір рет самал соқса-ақ, бәріміз
Мына өмірден ұшты-күйлі жоғалып кетеміз бе?
Адамға бір сәттік қысқа ғұмыр берілген.
(Н. Келімбетов. *Ежелгі дәуір әдебиеті. А., 1999, 124-бет*).

Жалпы алғанда, әл-Фараби — Шығыс мәдениетінің алып тұлғасы ол дүниежүзілік өркениетте өзінің қадірлі орнын алады. Оның рухани мұрасы өзінің ұлы ізбасарлары ибн-Синаға, Бируниге, Жүсіп Баласағұнға және т.б. суалмайтын қайнар болды.

Шығыс Ренессансы туралы сөз еткенде оның тағы бір бастауы сопылық бағыт (суфизм) жөнінде айтпай кетуге болмайды. Қазақстан жеріндегі ұлы ғұламалар Жүсіп Баласағұн, Сүлеймен Бақырғани, әсіресе, Қожа Ахмет Иассауи шығармашылығында сопылық сарын үлкен орын алған. Онан соң Ренессанс идеясын тек Платон мен Аристотельдің шығыстық ізбасарлары қолдады деу де сыңаржақтылық.

Сопылық бағыт ислам әлемінде о баста ресми дінге қарсы оппозициялық қозғалыс ретінде туады. «Суфь» термині арабтың «жүн шекпен» деген сөзіне орайластырып алынған. Сопылар — киім талғамайтын, бар ойы руханилық төңірегіндегі тақуа адамдар. Сопылық бағыттың тарауының бір себебі, әуелде ой бостандығын шектемеген араб халифаттарында X ғасырдан бас-

тап фанатиктер күшейе береді, олар Құранға қарсы деп әр түрлі ағым өкілдерін қуғынға ұшыратады. Әсіресе, иран, түрік және үнділердің көне мәдениетінен қалған мұралар Алла сөзіне жат деп жарияланады. Осы қуғын салдарынан Иран, Араб жерлерінен көптеген сопылар (өздерін дәруіштер деп атаған) Түркістан жеріне қарай ағылады. Орта Азияда 300—400 мың дәруіш пайда болды. Сопылар құдайды парасатпен емес, жүреппен түсіну керек деп жариялайды. Осы бағыттың көрнекті өкілі, кейін мұсылман пірлерінің біріне айналған — Қожа Ахмет Иассауи. Оның ең үлкен жетістігі ғасырлар бойы қалыптасқан бай түрік мәдениетін мұсылман өркениетімен шебер байланыстыруында жатыр.

Қожа Ахмет Иассауи жазған негізгі шығарма — «Диуани хикмет» («Ақыл кітабы»). Қожа Ахметтің өмірде жасаған бір ерлігі оның 63 жасқа келгеннен кейін, «пайғамбар жасына жеттім, одан әрі өмір сүру, жарық дүниені көру күнә» деп бар байлығын мүсәпірлерге таратып, өз еркімен жер астындағы үңгірде тіршілік етуімен байланысты. Оның пәк өміріне риза болған атақты Ақсақ Темір ғажайып Қожа Ахмет Иассауи ғимаратын салдырды. Иассауи туралы Ыбырай Алтынсаринның берген бағасын келтірейік: «Муштафид Ғұламалар арасындағы ұлықтары төртеу: имам Ағзам, имам Мәлік, имам Шафиг, имам Ахмед Ханбал Яссауи. Бұл төртеуі шарифат мәнісін толық тексеріп, халыққа түсіндіріп берді». (Мұсылманшылдықтың белгісі. Алматы, 1991, 22-бет).

Шығыс перипатетиктері — ақыл-ойды жоғары қойып, трактаттар жазса, сопылық бағыт мәдениеттің поэзиялық өдісімен өз ойларын насихаттаған. Есімдері әлемге белгілі Омар Хайям, Сағди, Хафиз, Низами, Руми тәрізді ақындар сопылықтың гуманистік идеяларын пайдаланып, ғажайып дастандар жазғаны белгілі. Олардың қатарында өзінің тиесілі орнын алатын, түрік тілдес халықтардың ортақ өкілі Иассауиға тоталитарлық жүйе кезінде мистик ақын деген айдар тағылып, халық мәдениетінен шеттетуге әрекеттер жасалды. Шын мәнісінде, суфийлік ағымды керітартпа мистикалық ілім деу қате.

Философиялық суфийлік ағымның негізін салушыларға әл-Ғазали мен ибн-Араби жатады. Олардың ілімі бойынша, мәдениеттілік дегеніміз жан-жақты жетілген, толыққанды адамды үлгі-өнеге етіп қабылдау. Сопылық бағыттағы тағы бір гуманистік идея — ғарыш пен адамның тұтастығы. Кемеңгер, жетілген адамдар тұратын ғарыш мүмкін әлемнің ең жақсысы болып есептеледі. Осы тамаша ғарыш адам арқылы өз шегіне жетеді. Өйткені, адам — ғарыштың нұсқасы. Ежелгі гректердегі

микродүние мен макродүниенің арасындағы үйлесімділік идеясы араб-парсы-түрік Ренессансында да осындай өз көрінісін табады.

Құдай мен адамның арасындағы алшақтықты жоюға ұмтылған сопы-шайырлардағы негізгі күш — махаббат. «Диуани хикметте» Қожа Ахмет дүниенің тірегі деп Адам мен Махаббатты алады. Әл-Фараби өзі іздеген «Қайырымдылар қаласын» махаббат пен сүйіспеншілік үстемдік еткен, ақылды ел басы, әділетті заңдары, бақытты тұрғындары бар «Гүлстаннан» табады. Гүлстанға жетудің жолын халықтағы ізгі қасиеттер мен адамгершілікті дәріптеп, жамандықтан арылудан көреді:

Ей ғафыл жан, зікірің тыйылмасын,
Опасы жоқ дүние кұр жыйылмасын,
Жарандардың жан жылуы суынбасын,
Жолын тапқан мұратына жетер, достар.
Уа дариға, арманмен өмірім өтті,
Нәпсім мені әбден-ақ бұзып кетті,
Жаным құсы шарлап жүр зәулім көкті,
Дидар көрем деген құл тыным таппас,
Жүрсе, түрса зікір сап аузын жаппас,
Ондай құлдың тәні де қансып жатпас,
Жаратқан Ием нұрын мол құяр, достар.

(Хикметтер, 75-бет)

Қазақстан жеріндегі Ренессанс көріністерінің бірі — Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі». Осыдан IX ғасыр бұрын жазылған (1069—1070 ж.) бұл дастанда түрік мәдениетінің негізгі нышандары айқындалып, бақытты өмір сүру мұраттары тұжырымдалады. Жүсіп Баласағұн Хас-Хаджибтің бұл еңбегін шын мәнісінде ортағасырлық түрік мәдениетінің энциклопедиясы деп қарастыруға болады.

Жүсіп Баласағұн Шығыс Ренессансының кемелденген кезінде өмір сүрген және әл-Фараби бастаған Шығыс перипатетикасынан, әрі сопылық поэзиядан нәр алған. Сондықтан оны белгілі бір мәдениет ағымына үзілді-кесілді қоса салу дұрыс емес. Ол өзіндік бір дәстүр бастаған ұлы тұлғалардың қатарына жатады. Тарихи-мәдени ағын талай арнадан қуат алады.

«Құтадғу білік» («Құтты білік») — 6520 бәйіттен тұратын философиялық-тәлімдік шығарма. Дастанның аты Жүсіп Баласағұнның өмір тірегі құт, яғни парасатты, нұрлы өмір деген басты принципіне сүйенген. Жүсіп Баласағұнның түп-тамырла-

рын тек Ренессанс идеяларынан ғана емес, ең алдымен тағдыры ұқсас түрік халықтарының мәдени мұралары төңірегінен іздеу керек. Яғни, «Құтты білік», кейбіреулердің айтатынындай, араб-парсы әдебиетінің көшірмесі емес. Дастанда X—XI ғасырлардағы Жетісу жерінде тұрған тайпалардың салт-санасы, әдет-ғұрыптары, наным-сенімдері көп жырланған.

«Құтты білік» кейіпкерлерінің есімдері де бұрынғы төңірілік дін нанымдарына қатысты. Басты бейне Күнтуды — әділ ел басшысының рәмізі. Бұл бейне «Күлтегін» («Түркі қағанаты туралы сөз») жазуларынан басталып, әл-Фараби мен Қожа Ахмет Иассауи армандаған түрік мәдениетіндегі үлгі, мұрат тұлғаның бастысы. Келесі кейіпкер әділ патшаның уәзірі, ақыл-парасаттылықтың иесі, елге бақ-дәулет, яғни құт әкелетін Айтолды бейнесі арқылы ашылған. Күн мен Ай қашаннан Кіндік Азия халықтарының пір тұтқан күш-қуаттары еді. Уәзірдің ақылды ұлы Ұғділміш — осы мәдениетке тән білімділік пен парасаттылықтың көрінісі. Әдеп пен тәртіп, байсалдылық Ұғділміш бейнесінде философиялық тәсілмен суреттелген.

Төртінші бейне — дәруіш Одғұрміш. Бұл жерде бірнеше терең ой айтылған. Ұғыну (Ұғдүлміш) пен Жүрекоттың (Одғұрміш) сұхбаттасуы бүкіл араб-парсы-түріктегі мәдени өрлеу дәуірін толғандырған нағыз дүниетанымдық ізденіс еді.

Ақыл мен сезімталдықтың, парасат пен түсінушіліктің, ақиқат пен махаббаттың арасындағы үйлесімділік тек Еуропа ғалымдарын ғана емес, сонымен бірге Шығыс ғұламаларын да көп толғандырған. Дәруіш Одғұрміш өзін Жерұйыққа — хан сарайына қаншама шақырғанмен өзінің қасиетті әлемі — бас бостандығынан айырылғысы келмейді. Күнтуды үшінші рет шақырғанда ғана, сопы дәруіш сұхбаттасу мақсатымен хан сарайына келеді. Бұл жерде үлкен мәдени сыр жатыр және осыны түсіне білген Жүсіп Баласағұн адамзаттың өркениетті болашағына терең болжам айтқан. Хан сұрақтарына дұрыс жауап бере білген Одғұрміш пендешілік ләззаттардың желегіне ермей, ескі дорбасын қайтадан асынып, тау-тасты аралап кетеді. Бұл мистика да, аскеттік те емес. Қайта рухани тәкаппарлықтың жеңісі. Күнделікті пендешілік өмір тауға тас көтеріп, беталды әуре болатын Сизифтің әрекеті сияқты. Бақытқа жету жолы байлық жинау емес, басқаны алдау емес екендігін бұдан талай ғасырлар бұрын ата-бабаларымыз білген.

Дәруіш-сопылар ерлігіне таң қала отырып, Жүсіп Баласағұн, алайда, бақытқа жетудің негізгі құралы деп парасаттылыққа тоқталады:

Ақыл — шырақ, қара түнді ашатын,
Білім — жарық, нұрын саған шашатын...
Ақыл болса, асыл болар — болса ер,
Білім болса, бектік қылар — қылса ер.
Ақыл кімде болса — болар асыл ол,
Білім кімде болса — бек һәм басың ол.
Ақылымен кісі асыл атанар,
Бекке ел ісі білімімен жасалар.
Талай ізгі іс атқарылды ақылмен...

Сөйтіп, Жүсіп Баласағұн қазақ және басқа туысқан түрік халықтарының рухани өрлеуіне үлкен үлес қосқан ғұламалардың бірі. Оның мұрасы — алтын қазына.

Түрік тайпалары Шығыс Ренессансының жай ғана шеткі аймағы емес екенінің бір куәсі — Махмұд Қашқаридың (XI ғ.) «Диуани лұғат ат-түрк» («Түркі сөздерінің жинағы») атты туындысы. Бұл сөздікті тек тілтанулық құрал демей, сонымен бірге ортағасырлық түрік мәдениетінің озық өркениетке қосқан бір үлесі деп қарастырған жөн. Мұсылман әлемін баурап алған мәдениетке өзін әлемге таныту қажеттігі туды. Оны Махмұд өзінің теңдесі жоқ шығармасында ойдағыдай жүзеге асырады. Махмұд Қашқаридың негізгі зерттеген мәселесі — түрік тайпаларының мәдениеті. Осы мақсатпен ол бүкіл түрік тайпалары мекендеген кеңістікті аралап шықты. «Мен түріктер, түрікмендер, оғыздар, шігілдер, яғмалар, қырғыздардың шаһарларын, қыстақ пен жайлауларын көп жылдар кезіп (аралап) шықтым, лұғаттарын жинадым, түрлі сөз қасиеттерін үйреніп, анықтадым. Мен бұл істерді тіл білмегенім үшін емес, қайта бұл тілдердегі әрбір кішігірім айырмашылықтарды да анықтау үшін істедім. Әйтпесе мен тілде олардың ең білгір адамдарынан, ең үлкен мамандарынан, көрегендерінен, тайпаларынан шыққан, соғыс істерінде мықты найзагерлерінен едім. Оларға ден қойғаным сондай, түріктер, түрікмендер, оғыздар, шігілдер, яғмалар және қырғыз тайпаларының тілдері түгелдей көңіліме қонып, жатталып қалды. Солардың бәрін мұқият бір негізде жүйеге салдым». (Жаз бен қыстың айтысы. Алматы, 1985, 9-бет).

Лұғатта тек Қарахандар мемлекетінің мәдени өмірі ғана емес, сонымен бірге ежелгі дәуірден келе жатқан түрік мәдениетіндегі миф-аңыздар, тұрмыс-салт ерекшеліктері, түріктердің Көк тәңірісі мен Күнге табынуы, табиғат құбылыстары тамаша суреттелген. Махмұд Қашқариды халық эпосын жазбаша түрік мәдениетінде алғашқы зерттеген ғұлама деп бағалауға болады.

3.5. ✓ Дәстүр жалғастығы және заман талабы

Алдыңғы бапта қазіргі кезде де өз ықпалын сақтаған және әлемдік процестерге терең әсер тигізген исламдық өркениеттің белгілі бір «ренессанстық» уақытын Қазақстанға байланысты қарастырып өттік. Шарықтап өрлеген бұл өркениеттің түркістандық тармағының шамамен XIII ғасырдан бастап күйзеліске ұшырағаны тарихтан белгілі. Этникалық тұтастанудың немесе жаугершіліктің нәтижесінде қалыптасқан Кіндік Азиялық империялар ұзақ уақыт мәдени өрісте өзінің қалпын сақтай алмады.

Әртүрлі түріктік алғашқы дала империялары мен мемлекеттері, араб халифаты, Шыңғысхан империясы, Алтын Орда мен Ақсақ Темір мемлекеттері уақыт сынағынан өтпеді. Олардың құрамындағы халықтардың рухы күшпен енгізілген бірлік белдеуін үзіп тастады. Бұл процесті әртүрлі бағалауға болады. Қалыптасып келе жатқан этностар (қазақтар, өзбектер, түрікпендер ж.т.б.) тұрғысынан көшпелік империялардың ыдырауын қолайлы құбылыс деп те тануға негіз бар...

Бірақ бұл ыдырау уақыты номадаларды қоршап тұрған отырқышы империялардың есін жинап, қарсы шабуылға көшуіне мүмкіндік берді. Ол Еуразияда жаңа геосаяси жағдайды тудырды. Қазақ мәдениетінің дәстүрлік уақыты оның ұлт болып қалыптасуымен және өзіндік төл мәдениеттің пісіп-жетілуімен байланысты. Бұл кездегі мәдениет туралы түсініктер архетиптік уақыттың негізгі еркшеліктерін жаңа мәдени хронотопқа байланысты жалғастырды. Осыған қатысты тағы бір пікір әдебиетте жиі келтіріледі: бұрынғы архетиптік түрік мәдениетінің басты құндылықтарын бойына толық сақтаған түріктік этностарға қазақтар, қырғыздар, ноғайлар, қарақалпақтар, қашқайлар, башқұрттар ж.т.б. жатады. Өйткені олар XX ғасырға дейін бұрынғы көшпелілік өмір салтын жалғастырған. Бұл тұрғыдан алғанда, қазақ халқының мәдениет туралы дәстүрлі түсініктерінің негіздері өзгерістерге көбірек ұшыраған басқа халықтар үшін архетиптік қызметі бар. Сонымен, Орталық Азияның және жапсарлас жатқан аймақтардың номадалары X—XIII ғасырларда өркениеттілік уақыт өрісіне тартылғанымен, кейін ыдырау және этностық қалыптасу кезінде уақыттың дәстүрлі түсініктерін

қайтадан жандандырды. Яғни, дәстүрлік уақыт халықтық дүниетанымда фольклорлық уақыт арқылы бейнеленді.

Қазақтың мәдениет туралы дәстүрлік түсініктерінде көне негіздермен қоса мұсылмандық қағидалар қатарлана келеді. Дәстүрлі дүниетанымда қиял-ғажайып кейіпкерлерді, алғашқы тотемдік бейнелерді ислам өркениетіне жалпы тән Ғайып Ерен Қырық Шілтен, Жеті кәміл пірлер, Арыстанбаб, Қыдыр, мұсылмандырылған Түкті Баба Шашты Азиз тәрізді қуатты әулиелер ауыстырған. Бұл мәселені А. Байтұрсынов өзінің «Қобыланды жырындағы әйел бейнесі» атты мақаласында жақсы көрсеткен. Қалмақтармен күрескен қазақтардың салт-дәстүрлері әлі де ескі сенім-нанымдардан исламға өту дәуірін бейнелейді. Мысалы, Қобыландының әйелі Құртқа бойына мұсылмандық әдет-ғұрып жүйесін жинақтаса, оның шешесі Көктен кемпір мифологиялық жан.

Исламдық өркениеттің қазақ еліне тигізген әсерінің күшеюі нәтижесінде уақыттың хиджралық өлшемі де (Мұхамедтің Меккеден Мәдинеге қоныс аударуынан, 622 ж.) қазақтың дәстүрлік мәдениетінде кең қолданыла бастады. Бұл есептеу жүйесі, әсіресе, еуразиялық Далада қалыптасқан жазба шежірелерде жиі қолданылған.

Жалпы алғанда, шежірешілдік қазақтың және оның ата-тектерінің мәдениетінің маңызды көрінісі. Эпостық уақыт дәстүрлік уақыттың, маңызды болса да, бір бөлігі ғана. Шежірелер көшпелілердің бәрі сауатсыз еді деген штамптың жалғандығын дәлелдейді.

Шежірелер бір жағынан алғанда Ислам Ренессансымен тұтасып жатса, келесі қырымен ол далалық ауызша тарихнаманың (ДАТ) арнасымен қатысты. Оның ықпалымен Кіндік Азияда тарихи-шежірелік мектеп қалыптасты. Концептуалды уақыт болашақ туралы әртүрлі болжамдар жасауды өзіндік мақсат деп есептейді. Уақыттың сәттік тар шеңберінен шығып, болашаққа қарай ой жүгіртіп, оны сараптау қазақтың дәстүрлі төл мәдениетінде де кең орын алған талпыныс. Бұл туралы С. Қасқабасов былай деп жазады: «...халық жақсы өмірді армандап, «алтын дәурен», «қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған заман», не болмаса елді қиыншылықтан құтқаратын бір қайраткер туралы утопиялы әңгіме, аңыз шығарады. Ол әңгіме, аңыздардың басты кейіпкерлері — өмірде болған. Бара-бара мұндай аңыздар әпсана-хикаятқа айналады. Осыдан барып мессияндық рөл атқаратын адам, елге ырыс-дәулет беретін қоныс жайында әпсана-хикаят қалыптасады. Мұндай әпсана-хикаяттың тарихи аңыз-

дан айырмашылығы оның тек көркемдік дәрежесінде емес. Оның басты ерекшелігі сол — тарихи аңызда өткен тарихтан гөрі қиялдан, арманнан туған оқиғалар мен кейіпкерлер дәріптеледі, мұнда заман, адам, жер-су, мекен халықтың қалауы бойынша суреттеледі, олар осындай болса екен деген тұрғыда көрсетіледі». (Қазақтың халық прозасы. Алматы, 1984, 175-бет).

Осындай аты аңызға айналған тұлғалардың бірі, XV-ғасырдағы алғашқы қазақ хандары Жәнібек пен Керейдің ақылшысы болған ақын және философ Асан қайғы атанып кеткен — Хасен Сәбитұлы. Шоқан Уәлиханов оны «көшпелі ноғай, қазақ ұлысының философы» деп айтады. Қорқыт ата сияқты Асан қайғы үлгі тұтарлық Гүлстанды — идеалды қоғамдық құрылысты арман етті. Бұл қазақ мәдениетінің жаңа ғана қалыптаса бастаған кезі еді. Ол қазақ хандарына тым ерте қуанбандар, табысқа масаттанып кетпеңдер деп ескерту жасады. Ол халықтың болашағын ойлап, Еуропадағы Томас Мордың «Утопия» аралына, Томаззо Кампанелланың «Күн қаласына» ұқсас «Жерұйықты» іздейді. Жерұйық — қой үстіне боз торғай жұмыртқалайтын, ру-тайпа таласы жоқ, жұт пен қайғы-қасіреттен аулақ, шөбі шүйгін, суы сүт, топырағы май, тасы алтын, ағашы жеміс-жидекке толы құтты қоныс. Сол жерді табу үшін ол желмаяға мініп, төңіректің төрт бұрышын шарлап кетеді. Алайда таба алмайды, қайғыланып, өмірден өтеді. М. Әуезов халықтың нағыз ертегісі болып, тек сол қалыпта ғана ой-жадында сақталған адамның бірі — «Асан қайғы» дейді. Әрине, Асан қайғы пессимистік тұлға емес. Оның шығармашылығынан туатын негізгі қағида: «Жерұйыққа», бақытқа жететін жолдың оңай еместігі; оған қажымас қайратты, дәйекті, ел қамын ойлаған жетеді. Асан қайғы уақыт пен кеңістіктің салыстырмалығы, олардың ішкі ырғақтары және тіршілік тылсымдары туралы терең де әсерлі бейнелер келтірген.

Дәстүрлік уақытты талдағанда Асан қайғының заман мен болашақ, жақсылық пен жамандық, мұрат пен шындық, мәңгілік пен ғаріптік туралы айтқан пікірлерінің амбиваленттік (ішкі қайшылық) сипатында болатындығын еске сақтаған жөн. Жалпы алғанда, уақыт ұғымының өзі екіұшты.

Ол әрі бар, әрі жоқ. Әрі жасампаздықты, әрі өткіншілікті бейнелейді. Асан қайғы уақыт ағынына байсалды сеніммен қарайды. Оның қайғысы тіршілікті қастерлеуден туған. Асан қайғы кеңістіктен таба алмаған жер жаннаты «жерұйықты» үйлесімдік деп (гармония) пайымдайды. Бұл тек Хаос пен Реттіліктің (мифологиялық сана), Табиғат пен Адамның

(архетиптік дүниетаным) арасындағы үйлесімдік емес. Ол — адамның өзінің өзімен үйлесімдігі. Бұл жағдайда заман мен адам теңесе алады.

Әрине, бұл идея қазақтың төл мәдениеті қалыптасып келе жатқан уақытта қажеттіліктен ықтималдыққа жақын еді. Кейін Қазақ хандығының жау қыспағынан әлсіреп, Ресейдің отары бола бастаған кезде заман бейнесі «Жерұйық» кейпінен «Зарзаманға» айналады.

«Зарзаман» түсінігі қазақтың төл мәдениетінде қалыптасқан уақыт туралы әсерлі бейнелердің бірі болды. Бұл бейненің өзіндік ерекшелектерінің типологиялық мазмұны терең болғандықтан, оған арнайы тоқталып өтелік.

Халық ауыз әдебиетіндегі «Зарзаман» мәдени ағымының өкілдері бұрынғы төл мәдениет үлгілерін дәріптеді. Отаршылық әрекеттің күшейе беруі халықты дініне айыру қаупін туғызды. «Сыртқы өмірдің, — дейді М. Әуезов, — осы сияқты себептерінен қазақтың ойына уайым араласқан, көңілі жабығып, сөзінен, өлеңінен, әнінен, бұрынғы билік, еркелік, еркіндіктің бәрі де арыла бастап, оның орнын арман, зар-шер, қайғы басқан». (Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі. Әлем, 201-бет). «Зарзаман» идеясы — қазақ мәдениетінің өзінің болашағы туралы қам жеуінің уақыттық таңбалық белгісі. Тікелей болмыс пайымдаушы адамды қанағаттандыра алмайды, батырлық ғасырлардың ұзаққа созылуы мүмкін емес еді: оның белгілі бір тұрақты межеге жете алмауы, бір ата жаудың (мысалы, жоңғардың) орнына, одан да қатерлі күштердің төніп келуі (Қытай мен Ресей) дәстүрлі уақыттың мәңгі еместігі жөнінде ой желістерін туғызды. Жерұйық пен Жиделі Байсынды Ақырзаман алмастырды. Мұны тек діни эсхатология деп қарастырмау керек. «Зарзаман» бейнесін күйзеліске түсе бастаған мәдениет міндетті түрде туғызады. Сондықтан нақтылы болмыстағы табыстарға масаттана бермей, тарихтың алдағы қисындарын көре білу қажет. Мұны жауларымен батыл арпалысқан қазақ хандарының ақылшы-сәуегейлері Асан қайғы мен Бұқар жырау да көре білген.

«Зарзаман» бейнесі дүниежүзілік мәдениеттегі уақыттық бағдардағы оптимизм немесе пессимизмнің басымдылығы туралы ілімдермен сабақтас. Ф. Вольтердің атақты «Кандидінде» осы мәселе көркем әсірелеу және философиялық топшылау тұрғысынан терең талқыланды. Егер еуропалық мәдени Ағартушылық бағытының өкілдері білім мен ғылымға сүйенген адамның құдіреттілігін дәріптесе, онда кейін қалыптасқан Романтизм

өкілдері оған шек қойып, өрлемелі уақыт барысы дегенге күмән келтіреді.

Біз бұл жерде «Зарзаман» ақындары осы Романтизмнің бір тармағы деп отырғанымыз жоқ. Еуропалық мәдениетке тән типологияны басқа аймақтарда сын көзбен қолданған жөн. Қазақтың дәстүрлі мәдениетіне уақытты оптимистік, не пессимистік тұрғыдан түсінудің қайсысы сәйкес келеді деген сұрақ туады. Жалпы алғанда, мәдениеттанушылар Батысқа белсенділік, мақсаткерлік, рационалды болжау көбірек тән болса, онда Шығыс енжарлықтың, мұң-зардың, мистиканың аймағы деген пікірді жиі айтады. Әрине, бұл пікірдің жанды жақтары да бар. Әсіресе музыкалық өнердің стиліне байланысты (мысалы, грек гимндерін, Рим марштарын, еуропалық сауықтық (карнавалдық) мәдениетті қобыз сарындарымен, парсы рубайларымен, үндінің діни текстеріндегі ырғақтармен салыстырыңыз). Алайда, бұл тым дерексіздендірілген жалпылама тенденция болып табылады.

Шығыстың өзі көпқұрылымды (мозаикалы). Бұл аймақтағы исламдық, үнділік, конфуцийлік тармақтардың оптимизм және пессимизм туралы түсініктері де әртүрлі. Мысалы, зороастризм бойынша, адам саналы түрде бір нәрсеге — жауыздықты жеңуге ұмтылуы керек, ал ол үшін игі мақсатқа сәйкес өмір сүруге тиіс. «Шындық — ең жақсы игілік» деген принцип — ұлы принцип.

Болашақты зороастризмдегідей Әділеттік бастамасы — Ахура-Мазда жеңген күндей бейнелеу үшін табиғи және тарихи жағдай қолайлы болуы қажет. Бірақ «Зарзаман» ақындары өмір сүрген уақыт басқаша еді. Олардың зары кертартпа феодализм жаңғырығы да емес, қоғамды артқа тарту да емес, еуропалықтарға деген жеккөрушілік те емес еді. Бұл дәстүрлі мәдениет түйыққа тіреліп; одан шығатын жол іздейін десе, қол-аяғы кісенделіп, бодандыққа түсе бастаған елдің тағдыры мен болашағы туралы толғаулары еді. Осы ағымның басты өкілі Шортанбайға сөз берейік:

Заман қайтып оңалсын?
Адам қайтып қуансын?
Жандарал болды ұлығың,
Майыр қалды сыйлығың
Айырылмастай дерт болды.
Нашарға қылған зорлығың,
Кінәзді көрдің жырыңдай,
Тілмашты көрдің биіндеі,

Дуалды көрдің үйіндей,
Абакты түр көріндей.
Байлар ұрлық қылады,
Көзіне малы көрінбей.
Билер пара жейді екен
Сақтап қойған сүріндей.
Заманның түрі бұзылды
Текеметтің түріндей.

(Зар заман — Әлем, 307-бет)

Зарзаман ақындары халық тағдырының этномәдени кеңістіктің тұтастығымен тығыз байланысты екендігін жақсы түсінді. Зарзаман ақындарының уақыт тығырығын дұрыс түсінгені және оған әділ баға бергені тарихи маңызды іске жатады. Дәстүрлі мәдениеттің басты құндылықтарын қызғыштай қорғау сол кездегі уақыт талабына сәйкес еді. Олардың заманға берген бағасы уақыт сынынан өтіп, кейінгі тығырықта да өз актуалдығын жоғалтқан жоқ.

Алайда, «Зарзаман» өкілдері рухани мәдениеті тарылып, суала бастаған арнадан әлемдік өркениеттің шексіз мұхитына апаратын ағын бағдарын көрсете алмады. Бұл бұрынғы әдетке айналған маркстік сынды қайта жаңғырту емес. Уақыт философиясының маңызды қағидасы оның кері жүрмейтіндігін дәлелдейді. Екіншіден, уақыт әлем мен тіршілік ырғақтарынан тыс шексіз ұзақтық та емес. Яғни, ол адам үшін жатсыздандырылған болмыс бітімі де емес. Оны уақыт керуені, мәдениеттер көші деген бейнелік таңбамен түсінген дұрыс. Керуен басын адам бұра алады; яғни, адам уақытқа тек тәуелді пенде емес. Ол — тарихи-мәдени процестің (уақыт ағынының) субъектісі (иесі).

Сергелдеңге түскен мәдени көштің басын өткен белестерге бұру, мұраттар мен құндылықтарды ескіден іздеу антиутопияның бір түрі болып табылады. Техникалық жетістіктер мен батыстық өркениеттің Қазақстан жеріне жете бастаған кейбір құндылықтарына тосқауыл қою арқылы дәстүрлік мәдениет өзін өзі сақтай алмайтын заман туды. Бұл заман талабына дәл және сәйкес жауап беру керек. Еуразиялық және афразиялық далалардың тұрғындары көне заманда табиғаттың қатал сыны қуаңшылыққа өздерінің бұрынғы шаруашылық-мәдени типін өзгертіп, көшпелілерге айналған болатын. Жаңа Заманда одан да қатал сынды сол көшпелілердің ұрпақтары бастарынан өткізді. Бірақ талапты қойып отырған табиғи күштер емес, тарих пен заман еді. Ал заман қысымы табиғаттың дүлей күштерінен де адуынды болды. Мәселе тікелей қойылды: не өзінің мәдени-

шаруашылық типін өзертiп, кеңiстiктiң төрiнен мығым орын алу, не америкалық үндiстердiң тағдырын қайталау. Бұл тарихи сыннан орны толмайтын құрбандары болғанымен, қазақ мәдениетi абыройлы шыға бiлдi.

3.6. ⁱ Өзгерiстер уақыты және отарлық мәдениет

Қазақстанның Ресей құрамына енуi туралы мынадай жалпы бiр схема (кесте) көп жылдар бойы «ақиқаттың бiрден-бiр көрiнiсi» деп есептелiнiп келдi:

- 1) Қазақстан Ресейге қосылмаса, жоңғар шапқыншылығынан халық ретiнде құрып кететiн едi (алайда, XVIII ғасырдың ортасында Абылай хан мемлекетi жоңғарларды түпкiлiктi жеңген).
- 2) Қазақ халқы Ресей арқылы Еуропаның озық мәдениетiмен танысты (бұл Америкадағы үндiстердiң «танысуына» тым ұқсас).
- 3) Ресейге қосылу нәтижесiнде Қазақстанда феодализм шайқалып, озық капиталистiк өндiрiс тәсiлi ене бастады (бай мәдени мұрасы бар үндi елiнiң ағылшын отарына айналғандағы «жетiстiктерi» сияқты).
- 4) Қазақ еңбекшiлерi Ресей пролетариаты мен шаруаларының революциялық күресiне араласты (бұл маркстiк догманы талқыламай-ақ қойса болады).

Отарлау саясаты мәдениетке еш жерде де қолайлы болған емес. Орыс отарлауы қалалық және егiншiлiк мәдениеттi шеткi өңiрлерде енгiзу мақсатында жүргiзiлген жоқ. Қайта олардағы барды жоқ қылып, мүлдем жойып жiберудi көздедi. Сөзiмiз дәлелдi болуы үшiн дерек келтiрелiк. Петербургте 1866—1888 жылдары ай сайын шығып тұрған ғылыми-саяси журналы «Дело» өзiнiң 1869 жылғы 3-санында былай деп жазыпты: «Ресей үшiн қазақтар көшпелi ел қалпында астығымыз бен қолөнер бұйымдарымызға кiрiптар болып қалғаны тиiмдi. Олар терi және басқа шикiзаттарды өндiрушi ретiнде қажет. Сондықтан да оларды жартылай жабайы күйiнде ұстау керек». Келесi бiр нақ осындай журнал «Отечественные записки» (бұл да Петербургте, 1829—1884 жылдары шығып тұрған): «Қазақтар Ресей мемлекетiне көшпелi күйiнде ғана пайдалы, оларды отырықшы ету орыстар

үшін қауіпті» (Отечественные записки. Санкт-Петербург, 1866, с. 5) — деп кесіп-пішіп айтады. Бұл жай айтыла салған сөз емес еді, сол кездегі өкіметтің саясатын жариялау болатын.

Еуроазия даласын жаулап алған славяндық мәдениет осы даланың байырғы тұрғындарын нокталап қоюға тырысты. Ресей империясы өз қарауындағы халықтарды ақ патшаға берілгендік идеясында тәрбиелеу мақсатымен әр түрлі миссионерлік тәсілдерді шебер қолдана білді. Осындай ілімдердің бірі Ресейдің басқа халықтар алдындағы тарихи-мәдени миссиясы деген бүркеніш уағыз. Ағылшындардың бай мәдени мұрасы бар үнділерді шырмағаны сияқты, орыстар Орталық Азия мен Қазақстанды отарлау және ассимиляциялау полигоны бейнесінде қарастырды. Тіпті қазіргі күнге дейін осы миссионерлердің таратқан төмендегідей қағидалары қоғамдық санада терең тамыр жайған. Солардың бірі қазақтардың таза мұсылман еместігі туралы ұғым.

Араб алфавитін ығыстыру мақсатымен миссионерлер кириллицаны енгізуге шақырды. Бұл орыстандыру саясатының негізгі құралы еді және олардың түбінде қазақтарды христиан дінін қабылдауға әкелмек ойлары болды. Жас бала өз сауатын туған тілінде ашқанымен, орыс алфавиті арқылы мәдени ассимиляцияға ұшырайтын. Осының салдарынан бұрынғы шығыстық мәдени бағдар батыс мәдениетіне ауды.

Қазақстан мәдениетіне үлкен үлес қосқан қазақтың алғашқы ғалымдарының бірі Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов орыстың әскери мектебінің түлегі еді. Алайда Шоқанды қазақ даласында орыстандыру саясатын жүргізуші деп бағалау үстірт пікір. Арғы атасы Абылайды пір тұтқан Шоқан өз халқының мәдениетін жоғары деңгейге көтеруге тырысты. Бұған негізгі құрал оның ағартушылық әрекеті болды.

Қазақ ағартушылығына Еуропадағы ағылшын, неміс, француздардағы сияқты жалпы ортақ белгілер тән. Ең бастысы — білім мен ғылымды адамдарды бақытқа жеткізетін күш деп ұғыну. Алайда қазақ ағартушылығының өзіндік ерекшеліктері де жеткілікті. Мұның өзі Шығыс Ренессансына, тәуелсіз Қазақ хандығына және Ресей империясы құрамындағы бодан халық тағдырына қатысты.

Ағартушылық мәдениеттегі негізгі тетік — адам. Шоқан сыртқы әлемге «дала адамын» түсіндіргісі келді. Осы мақсатпен ол қазақ және қырғыз халықтарының миф-аңыздарын, салт-дәстүрін, діні мен тілін зерттейді. Шоқан жазған «Үлкен қырғыз-қайсақ ордасының ескі аңыз әңгімелері», «Қазақтардағы

шамандықтың іздері», «Қашқария туралы жазбалар», «Сахарадағы мұсылмандық туралы» және т.б. ғылыми еңбектерде қазақ және басқа түрік халықтарының мәдениетіне энциклопедиялық талдау берілген.

Шоқанды тек қазақ ағартушысы деп шектеу жеткіліксіз. Ол шын мәнісінде нағыз ренессанстық тұлға. Не бары 30 жыл ғана өмір сүрген ол өзін дарынды тарихшы, тіл маманы, географ, мәдениеттанушы ретінде Еуропа мен Азияға таныстырып кетті.

Шоқан туралы айтқанда, алдымен көзге түсетін мәселе — мәдениеттанулық дихотомия: Батыс пен Шығыстың арақатынасы. Патшалық Ресейде білім алған империя офицері ретінде ол, әрине, Черняев экспедициясына қатысты, басын қатерге тігіп, Қашқарияға жасырын барды. Ф.М. Достоевский, С.Р. Дуров, Н.Г. Чернышевский сияқты орыстың озық ойлы ғұламаларымен достасып, алдыңғы қатарлы Еуропа мәдениетінен нәр алды. Шоқанның бар арманы өз халқының төл мәдениетін, тарихын, тілін жоғары деңгейге көтеріп, жалпы адамзаттық мәдениетке тең етіп қосу болды. Осының негізгі құралы деп кейбір зерттеушілер Ресей мәдениетін қазақ сахарасында таратуды айтады. Омбыда оқып жүрген кезінен бастап-ақ Шоқан екі түрлі Ресей бар екендігін сезді: бірі — озық ойлы, адамзатты ардақтаушылар, екіншісі — отаршылар, тонағыштар, итаршылар. Шоқан патша әкімшілігінің Қазақстан туралы саясатына әр уақытта күдікпен қараған. Мысалы, әуелде «жақсы әскербасы және әділ» болар деп ойлаған М.Г. Черняевті Шоқан өз халқының мүддесіне қолданғысы келіп, оның жорығына қатысты. Алайда, орыс әскерінің жантүршігерлік қылмыстарын байқаған Ш. Уәлиханов патша қызметін тастап, еліне қайтып кетеді. М.Ф. Достоевскийге жазған бір хатында Шоқан, отандастарыма пайда тигізу үшін тіпті сұлтан болғым да келді дейді. Алайда, өмір шындығы оның бұл ойының қиял екендігін көрсетті. Даладағы зорлық-зомбылықты жалғыз білімді әкім жеңе алмас еді.

Шоқан араласқан тағы бір мәдениеттанулық мәселе мұсылмандық туралы болды. Қазақтарды жылдам христианға айналдыра алмайтынына көзі жеткен патша әкімдері исламның өздеріне қажетті жақтарын нығайту мақсатымен далаға көптеген татар және Бұхар молдаларын жіберді. Шоқан осы саясатқа қарсы шығып, орыс-қазақ мектептерін көбірек ашуды талап етті. Бірақ бұдан Ш. Уәлиханов атеист болды және исламға қарсы күресті деген пікір тұмау керек. Шоқан бұрыннан қазақтар арасында кең таралған төңірілік дін және шамандықтың (басқылықтың) маңызын көре білді, исламға қарсы шығудан бас тарт-

ты; ол: «біз исламды қудалауды ұсынбаймыз, мұндай қадамдар қарама-қарсы нәтиже беруі мүмкін. Бірақ біз үкіметтің қандай да болсын білімге қарсы дінге қамқорлық жасамауын, және далада ұрып-соғу мен қорқытуға негізделген теологиялық заңдарды күштеп енгізбеуін сұраймыз және талап етеміз» (Таңдамалы, 200-бет), — деп жазды. Яғни, Шоқан мұсылмандықтағы мәдени-тұтастық функцияларды көре білді. Ұлы мәдениеттердің тоғысуында дүниежүзілік діндер интеграциялық қызмет атқарады. Қысқаша айтқанда, Шоканның қазақ мәдениетіне қосқан үлесінің негізінде Батыстың да (орыстың да), Шығыстың да тигізген әсері емес, өз халқының төл мәдениеті жатыр. Шоканның өзіне жүгінейік: «Далалық орданың тұрғыны — қазақ өзінің моральдық қасиеті, ақыл-ой қабілеті жөнінен отырықшы татар немесе түркі шаруаларына қарағанда әлдеқайда жоғары тұр... Осынау дала көшпелілерінің ақынжанды болып келетіні, ойқиялының жүйрік болып бітетіні мұнсыз-қамсыз көшпелі тіршіліктің арқасы болу керек немесе ұдайы ашық аспан астында, шет-шегі жоқ шүйгін дала құшағында ғұмыр кешкен соң табиғат шіркінді Тәңірі тұтқандықтан да болар. Түрік атаулы халықтар арасында өзінің ақындық қабілет-дарыны жөнінен қазақтар бірінші орында болса керек».

Қазақ мәдениетінің кемелденуіне үлкен үлес қосқан тұлға — Ыбырай Алтынсарин. Ыбырай халық ағарту ісінің практикалық және дидактикалық мәселелерін шешуге тікелей ат салысты, алғашқы педагогикалық оқулық «Қазақ хрестоматиясын» және қазақ балаларына орыс тілін үйретуге арналған оқу құралдарын жазды. Сонымен бірге Ыбырай қазақтың әдеби тілінің негізін салушылардың бірі және халықтың ауыз әдебиетін, әдеп-ғұрпын зерттеуші ретінде белгілі; ол жазған қазақтардың құдалық және үйлену рәсімдері туралы, адамдарды жерлеу және еске алу салттары жөніндегі еңбектері жоғары бағаланып, 1874 жылы Ы. Алтынсарин Ресей географиялық қоғамының Орынбор бөлімшесінің мүшесі болып қабылданды. Ыбырай өз қызметі мен шығармашылығында нағыз ағартушы бейнесінде көрінеді.

Ыбырай өзінің ағыртушылық қызметінде миссионерлік орыстандыру саясатын қолдаған жоқ. Ол өз халқын білімге, мәдениеттілікке шақырғанда өркениетті елдер қатарына көтерілуді армандады. Ыбырайдың миссионер еместігінің куәсі — оның атақты «Кел балалар, оқылық!» атты өлеңі. Тоталитарлық жүйе кезінде алынып тасталған бірінші жол мынадай еді:

Бір құдайға сыйынып,
Кел балалар, оқылық!
Оқығанды көңілге,
Ықыласпен тоқылық.

Ыбырай 1884 жылы Қазан қаласында өзінің атақты «Ислам Шариаты» атты кітабын шығарды. Қарапайым халыққа түсінікті тілмен жазылған бұл еңбегінде ол мұсылмандықтың негізгі қағидаларын қазақ мәдениетіне шебер қоса білді. Шығыс Ренессансында қалыптасқан дін мен білімнің арасындағы үйлесімділік идеясын (әл-Фараби, ибн-Сина т.б.) Ыбырай өз заманына байланысты дамыта білді. Қай дінде болсын, адамдар бір-бірін сыйлау керек делінеді, ал мәдениетсіздіктің негізгі себептеріне нандық, жалқаулық және мақтаншақтық жатқызылады.

«Ендігі жерде мынадай ақылды бұлжытпай ұстаңыз, — дейді Ыбырай Н.А. Мазохинге жазған хатында, — бұл менің айтып отырған ақылым емес, атақты философ-педагог Коменскийдің ақылы. Ол кісі: «Қолындағы барын қанағат ете білетін адам, шын бақытты адам және біз өзіміздің адал еңбегімізбен тіршілік етіп отырмыз дей алатын адам шын бақытты адам», — деген екен; ал тағы бір араб философы бақыттылық пен байлық неде — дегенде — «ынсаптылықта», — деп жауап берген екен; міне осы ақылды алыңыз».

Шын мәнісінде, Шоқан мен Ыбырайдың қызметі мен шығармашылығы кейін XX ғасырдағы Қазақстан жеріндегі большевизмге емес, керісінше ұлт-азаттық қозғалысына демеу болды.

Қазіргі қазақтың рухани мәдениетінің негізін салушы — ұлы философ-ақын Абай Құнанбаев. Қазақ мәдениетінің ғасырлар бойы қалыптасуында осы процеске сыншыл көзбен қарап, оны ақыл және жүрек таразысынан өткізетін тұлға тым қажет еді. Абай, міне осындай тұлға болды. Абай өз шығармашылығында қазақ елінің белгілі тарихи тұйыққа тіреліп (бодандыққа түсіп), одан қалай шығуды білмей, болашағы туралы күдіктенген жағдайын суреттеді. Осындай шым-шытыранда ғұлама ақын таза уайым мен зарлау дәстүрінен арылып, халық өмірінің кемкетігіне ашық көзбен қарап, оны емдеудің жолдарын көрсете білді.

Абай туралы көптеген еңбектерде бір-біріне қарама-қарсы пікірлер айтылып жүр. Әсіресе, тоталитарлық жүйе кезінде Абай қазақ арасында орыс мәдениетін насихаттаушы болды, ол жер ауып келген Ресей ғұламаларының ықпалымен дәстүрлі көшпелі мәдениет құндылықтарынан бас тартты деген пікірлер жиі ай-

тылды. Тағы бір көп тараған пікір Абайды дала феодализмімен қабаттастырып қою мен оған «діни философ», «пантеист», «ағартушы» сияқты айдарларды тағумен байланысты.

Ортағасырлық озық мәдениетінен, қалалары мен төл жазуынан айырылған халықтың бар сенімі фольклор еді. Көшпелі мәдениетке қолайлы форма — ауыз әдебиеті, ел басқарудың ұтымды түрі — билер соты. Алайда 19 ғасырдың екінші жартысынан бастап Қазақстанды Ресей өзінің тікелей отарына айналдырып, жаңа әкімшілік тәртібін енгізді. Қысқаша айтқанда, көшпелілік мәдениет орыс империясының әсерінен біртіндеп шайқала бастады. Қалалар салынып, фабрика мен зауыттарда қазақ жұмысшылары көбейе берді. Ресей экспансиясы қазақ сахарасындағы көне Шығыс мәдениетін ығыстыруды өзінің негізгі мақсаттарының бірі деп санады.

«Абай, — дейді Ғ. Есімов, — тұтас ел болудан қалған, отаршылық жағдайда күн кешкен қоғамда туған, оның ойшыл болып қалыптасуы 19 ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқының басынан кешкен ауыр тұрмысына сәйкес келеді. Абайды тек ақын қылмай, ойшыл гуманист дәрежесіне де көтерген осы өтпелі қоғам қайшылығы». (Хакім Абай. Алматы, 1994, 31—32-бет). Қазақ халқының ауыз әдебиетінен нәр алған Абай жаңа ұлттық жазба мәдениетке көшуге негіз салды.

Батыс (Ресей) мен Шығыстың (Ислам) өркениеттерінің арасындағы Қазақстан болашаққа қарай жол іздеуге мәжбүр болды. Далалық мәдениет осы екі ағынның ортасында өзіндік ерекшеліктерін сақтауға ұмтылды. Абай орыстық білім мен техниканы насихаттағанымен, христиан дінінен қазақты аулақ болуға шақырады. Ислам — халықтық мәдениеттің тірегі, оның рухани қазығы.

Алланың өзі де рас, сөзі де рас,

Рас сөз еш уақытта жалған болмас.

Абай исламды қазақ халқына тұрақты жаңа өркениетті, жоғары имандылықты қалыптастыру құралы ретінде уағыздады. 28-сөзінде ол былай дейді: «Құдайтағала әрбір ақылы бар кісіге иман парыз деген, әрбір иманы бар кісіге ғибадат парыз деген екен... Жә, біз енді ақылды еркіне жібермесек, құдайтағаланың ақылы бар кісіге иман парыз дегені қайда қалады? «Мені таныған ақылменен таныр» дегені қайда қалады? Дініміздің бір жасырын тұрған жалғаны жоқ болса, ақылды, оны ойлама дегенімізге пенде бола ма? Ақыл тоқтамаған соң діннің өзі неден болады?» Жоғарыда келтірілгеннен Абай діншіл, ескіні жақтаушы тәрізді пікірлер тумауы тиісті. Оның мұраты — парасат

және мәдениетке қолдаушы болатын ислам. Абайды ағартушы діни ғұлама деп бағалаған дұрыс. Алла жаратушы болғанымен, дүниенің тұтқасы, белдігі — адам.

Сопылық бағытпен жақсы таныс Абай Алла мен Адамды қосатын күш ретінде махаббатты ұсынады:

Дененің барша қуаты,
Өнерге салар бар күшін.
Жүректің ақыл суаты,
Махаббат қылса тәңірі үшін...
Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол алланы жаннан тәтті.

Абайдың өз шығармашылығында қойып отырған үлкен мәселенің бірі — мәдени сабақтастық. Көшпелі өмір салтынан отырықшылыққа ауыса бастауына, Батыс мәдениетінің қазақ еліне таралуына қатысты дәстүрлік мәдениет пен өзгерістердің арақатынасын анықтау қажет еді. Ренессанстық парсы — араб өркениетін жоғары бағалаған Абай, ескі мұраны қайтадан жандандыруға шақырды. Абай нәр алған қайнарлардың бірі — классикалық Шығыс поэзиясы мен суфизм.

Фзули, Шәмси, Сәйхали,
Навои, Сағди, Фирдауси,
Хожа Хафиз — бу һәммеси
Мәдет бер я шағири, фәрияд.

Бұрынғы мұра туралы сөз болғанда, оны тек араб-парсы мәдениетімен шектемеу керек. Түрік елінен шыққан Әбунасыр әл-Фараби, Махмуд Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Иассауи, Мұхамед Хайдар Дулати т.б. шығармашылығымен Абай жақсы таныс болған. Ол — этностық мәдениеттің насихатшысы.

Ұлы ойшыл ақын сонымен бірге ежелгі мұра мен бұқаралық мәдениеттегі теріс жақтарды да анық көре білген. Ол ислам дінін өз мақсаттарына бұрмалаған кейбір діни өкілдерді әділ сынға алады.

Дәстүрлі мәдениет туралы Абай өзінің 39-сөзінде былай дейді: «Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған. Бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен. Ендігі жұрт ата-бабаларымыздың мінді ісін бір-бірлеп тастап келеміз, әлгі екі ғана тәуірді біржола жоғалтып алдық. Осы күндегілер өзге мінезге осы өрмелеп ілгері бара жатқанына қарай сол аталарымыздың екі ғана мінезін жоғалтпай тұрсақ, біз де ел қатарына кірер едік». Бұл жерде екі мінез деп Абай елдік намысты, бірлікті, өзара дау-жанжалдан аулақ болуды айтады.

Зарзаман ақындарынан Абайдың бір айырмашылығы, ол әлі құрыған уайым мен мұнның орнына қазақ мәдениетінің кер-тартпа жақтары мен кемшіліктерін түсінетін көзашықтық пен оларды емдеу жолдарын көрсетеді. Мәдениетті елдер қатарына қосылу үшін, дейді Абай, ең алдымен қазақ халқы төмендегідей кеселді қылықтардан құтылу керек: «Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек: Әуелі — надандық, екінші — еріншектік, үшінші — залымдық деп білесің. Надандық — білім-ғылымның жоқтығы, дүниеден еш нәрсені оларсыз біліп болмайды. Білімсіздік хайуандық болады. Еріншектік — күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік — бәрі осыдан шығады. Залымдық — Адам баласына дұшпан болса, адамнан бөлінеді, бір жыртқыш хайуан есебіне қосылады».

Осындай теріс қылықтарды атап айтқан Абай өз халқының бойындағы кемшіліктерді де көрсетеді. Бұл жерде ол «біз ең жақсы халықпыз» сияқты құр далбасалықтың орнына көршілес ұлттардың жақсы жақтарын қабылдауға шақырады: «Сонда мен ойлаушы едім: ей, құдай-ай, бізден басқа халықтың бәрі антұрған екен, ең тәуір халық біз екенбіз деп... Енді қарап тұрсам, сарттың екпеген егіні жоқ, шығармаған жемісі жоқ, саудагерінің жүрмеген жері, қылмаған шеберлігі жоқ. Өзіменен өзі әуре болып, біріменен бірі ешбір шаһари жауласпайды. Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың «ахиреттігін», тірісінің киімін сол жеткізіп тұрды... Ноғайға қарасам, солдаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе, дін күтуге де шыдайды. Еңбек қылып мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда. Оның малдыларына күзғын тамағымыз үшін біріміз жалшы, біріміз қош алушымыз... Орысқа айтар сөз де жоқ, біз құлы, күні құрлы да жоқпыз». Абай бұл сөздерін қазақ халқын жамандау үшін айтпаған. Ол осы тарихи тұманнан шығу жолын іздейді. Абай қазақтың жасына білім жарығына ұмтыл дейді, көрісіне малыңды дұрыстап бақ дейді, атқа мінген жақсыларына елді іріткіге салмай, адал еңбек қыл, парызыңды атқар дейді.

Абайдың қазақ мәдениетіне қосқан тағы бір үлесі Ақыл мен Жүректің арақатынасын заман талабына сәйкес шешуінде жатыр. Бұл мәселе ежелден Шығыс өркениетінде жан-жақты тал-қыланған. Әл-Фараби мен суфизм фөлсафасында белгіленген екі бағыт кейін де талай ғұламаларды толғандырды. Абайдың пікірі бойынша, ақылды жетілдіру үшін Солтүстіктен Логосты, Білімді қабылдау қажет. 25-сөзінде ол орыс тілі, оның мәдениеті

арқылы Еуропа өркениетін меңгеру қажет дейді. Алайда бұдан Абай Ресей империясының саясатын қолдады деген пікір тұмау керек, ол отаршылық әкімшіліктің итаршыларын қатты сынға алады:

Мәз болады болысың,
Арқаға ұлық қакқанға.
Шелтірейтіп орысын
Шенді шекпен жапқанға.

Ұлттық мәдениеттің қорғаушысы деп Абай Руханилықты, Имандылықты, Сезімді ұсынады. Ақыл, Ерік және Жүрек таласы соңғысының пайдасына шешіледі.

3.7. Қазақтың XX ғасырдағы мәдениеті

Абайдан басталған қазақ мәдениетіндегі тың сарын XX ғасырдың бас кезінде ары қарай жалғасты. Қазақ мәдениеті XX ғасырды әрі үмітпен, әрі түңілумен қарсы алды. Дүниежүзілік техникалық және демократиялық прогресс Азия орталығына да жете бастады. Ұлттық идея темір тордағы халықты толғандырып, оны азаттық үшін күресуге ұмтылдырды. Әрине, ұлт-азаттық күреске бүкіл Ресей империясын қамтыған революциялық және реформалық қозғалыстар да әсерін тигізді. Алайда Қазақстандағы толқулар тек орыс революционерлерінің ықпалымен болды деу жаңсақ пікір. Бірде-бір ресейлік саяси ұйым мен белгілі қайраткерлер империяны таратып, басқа ұлттарға азаттық әперу туралы мәселе көтермеді. Социал-демократтардың өздері Шығыс халықтарының оянуына панисламизм, пантюркизм айдарын тағып, күдіктене қарады. Мәселе, сонымен бірге Ресейдің халықтары әр түрлі өркениеттерге жататындығында. Батыс христиандарына жақын эстондар мен араб-парсы әлеміне түбірлес өзбек, қазақтардың арасында ортақ мәдени негіз тым аз еді.

Өзіне туысқан халықтардағы сияқты Қазақстандағы мәдени қайтадан жаңғыру орыс экспансиясына қарсы шығудан басталды. XX ғасырдың басында қазақтан шыққан алғашқы саяси қайраткерлердің бірі Міржақып Дулатов қазақ халқының манифесі — «Оян, қазақ!» өлеңін жариялады. Ол тұңғыш рет

халықты ашық күреске шақырған ұран тастады: «Қазақстаннан болған социал-демократтарға бір ауыз сөз айтамын: Еуропаның пролетариясы үшін қанды жас төгуіңіз пайдалы, бірақ өз халқыңыз қазаққа артық назар салыңыз, орыстың қара халқының күнелтуі ауыр, сонда да алды ашық. Қазақ халқы алты миллиондық бір ұлы тайпа болып тұрып, басқа халыққа қарағанда жәрдемсіз азып-тозып кетер». (Оян, қазақ! 10-бет). Міржақып саяси мәселелермен қоса өз шығармасында қазақ мәдениетін тұйықтан шығаратын жолдар іздейді. Ең алдымен мәдени тоқыраудың себебін М. Дулатов бодандықтан көреді.

Екі ғасырдың арасында қазақ мәдениетінде пайда болған бір құбылыс кейін өріс алған маргиналдықтың көбеюі. Бұл жерде әңгіме ұлттық мәдениеттен алыстап, үстемдік етіп отырған жат өркениетке қызмет еткендер туралы болып тұр. Болыстар мен тілмаштар, әкімшіліктің маңайындағы неше түрлі пысықтар көптеген жағдайларда «мәңгүрттік» қасиеттерге ие болып, ұлттық мәдениеттен қол үзе бастады. Тағы да «Оян, қазақ!»-қа жүгінейік:

Төбелес, жанжал, керіс әңгіме
Құмар-ақ болып кетті біздің халық.
Тұрады төрелері кекірейіп,
Переводчик онан жаман шекірейіп...
Сатылды ғазиз ұждан аз ақшаға,
Фәләмәті надандықтың емес пе бұл?
Волост, билік, ауылнайлық, выборнайлық
Қимайтұғын соншама падишаһлық па? (27—29-бет).

Екі ғасыр арасында қазақтың ұлттық санасының оянуына үлкен әсер еткен тұлғаның бірі — Әлихан Бөкейханов. Ол қазақ хандарының тікелей ұрпағы, ұлт-азаттық қозғалыстың жетекшісі, қазақтың алғашқы саяси партиясының басшысы, қазақтың бірінші ұлттық үкіметі — Алашорданың көсемі еді. Әлихан Бөкейханов сан қырлы қоғамдық қызметтерімен бірге қазақтың рухани мәдениетін алғашқы зерттеушілердің қатарында танымал. Ол Абайдың шығармашылығы туралы тұңғыш мақаланы жариялады, қазақ эпосы мен фольклоры жөнінде әлі күнге дейін ғалымдарды өзінің ой тереңдігімен таң қалдыратын еңбектер жазды. Солардың ішіндегі құндысы — 1899 жылы «Түркістан ведомостыларында» жарияланған «Қырғыздың «Қобыланды» аңызындағы әйел» атты еңбегі еді. Әлиханның бұл жерде көтеріп отырған мәселесі бұрынғы қазақтың рухани мәдениетінің бай мұраларына байланысты. Аталған аңызда мұсылмандық дін мен ежелгі тәңірілік түсініктердің қарым-қатынасы, көшпелілер мәдениетіне тән ана мен әйелді қастер-

леу, ел намысын пендешіліктен жоғары қою т.б. мәселелері талқыланады.

Шексіз сахара қазақ мәдениетін көптеген жылдар бойы сырты жаулардан қорғаштап, өзіндік ерекшеліктерін сақтауға себебін тигізді. Дүлей далада тек жүз бен руға бөлінген тұтас қауым ғана өмір сүре алатын еді. Қысқаша айтқанда, Әлихан мен Міржақып, Ахмет Байтұрсынов пен Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов пен Сұлтанмахмұт Торайғыров секілді алаштың арыстары өз күресінде халқының ғасырлық мұрасынан қашанда күш-қуат алып отырды.

Қазақтың рухани мәдениеті мен менталитетінде өшпес із қалдырған алып тұлғаның бірі — Шәкәрім Құдайбердіұлы. Оның шығармашылығының негізгі тақырыбы мораль философиясы мен мәдениет ілімін қамтиды. Шәкәрім Абайдың немере інісі және ұлы ақынның мұрасына сүйенген. Ол арнайы оқу орнында оқымаса да, араб, парсы, орыс, шағатай тілдерін өз бетімен үйреніп, сол тілдердегі шығармалардан дала ойшылы тұрғысынан ой қорытқан.

Абай сияқты Шәкәрім де қазақ елін қалай өркениетті, мәдениетті елдер қатарына қосамын деп талпынады. Оның ойынша, бұл азаматтық өтеудің басты шарты туған елдің бүкіл тарихи мәдени құндылықтарын жоғалтпай, оларды заман талабына сәйкес қолдану. Шәкәрімнің рухани ізденісінде ежелгі сақ-түрік заманынан қалыптасқан ғарыштық дүниетаным ерекше орын алады. Тәңірі, Нұр, Күн, Табиғат — ол үшін қасиетті, киелі ұғымдар.

Қазақ мәдениетінде бұрыннан келе жатқан идея — жанның мәңгілігі. Әл-Фараби мен Қожа Ахмет Иассауи, Абай мен Мағжан жалпы Шығыс ғұламалары бойынша, адамның дүниедегі тіршілік ету мағынасы жанның мәңгілігімен айқындалады. Әйтпесе өмір мазмұны жануарлық күн көруден алыс кетпек емес. Әлем мен адамға бағыт беретін жол көрсетуші, мәңгілік пен шексіздіктің кепілі — Нұр. Оған адамның жай ақылы жетпейді, оны аңғару, түсіну, жан дүниенімен қабылдау қажет. Өтпелі өмірден мәңгілікке (фәниден бақиға) көшу, басқа сөзбен айтқанда, бұл дүниеден кету дегеніміз адам жанының Нұрға қосылуы. «Жан, — дейді Шәкәрім, — менің айтқанымдай баста бар болса, тұрған денесі орын болуға жарамаған соң, денеден шыққанда біржола жоғалып кетпейді. Құр ғана өзгертін болса, бұрыннан бар жанның жоғалуына түк дәлел жоқ. Олай болса бір түрге түсіп барлықтың ішінде бар болып жүреді». (Үш анық — Әлем, 39-бет). Осы негізгі шығармасын Шәкәрім ұзақ

дайындықтан соң жазған және ол Жаңа замандағы қазақ кәсіпқой философиясының алғашқы туындысы болып табылады. Бұл шығармада айтылған ойлардың сыры мен астарлы қатпарлары мол. Батыстағы материализм және идеализм тәрізді екі анықпен Шәкәрім шектелмей, өз жолы — үшінші анықты ұсынады:

Еңбекпенен, өрнекпенен
Өнер ойға тоқылса,
Жайнар көңіл, қайнар өмір
Ар ілімі оқылса.

Яғни, басты мәселе — ар ілімі, моральдың төңірегінде. Кәдімгі этиканы Шәкәрімнің «ар ілімі» деп атауында да үлкен мән бар. Себебі оның негізгі категориясы, мәдениеттіліктің тірегі — ұждан. Бұл категорияны түсіну үшін Шәкәрімнен үзінді келтірейік: «Өрине, жаның өлген соң тазарып, жоғарылайтынына нанған кісі қуанышта болып, жоғалуына нанған кісі өкініште болып біржола жоғалмады-ау деп өлсе керек. Және ұждан, совесть жанның тілегі екеніне нанған кісі қиянат қылғанына қатты кейіп, жақсылық қылғанына жете қуанса керек. Олай болса нанбай, ұждан, совесть құр ғана көрініс үшін адамдыққа лайық деген кісіге жақсылық, қиянаттың көп айырмасы жоқ болса керек.

Ізін білдірмеудің айлсын тапса болғаны, себебі өлген соңғы жан өміріне нана алмай ұждан, совесть, жан екі өмірге бірдей керек таяныш екеніне нана алмаған кісінің жүрегін ешбір ғылым, өнер, ешбір жол, заң тазарта алмайды. Егер бір адам жанның өлген соңғы өмірі мен ұждан соның азығы екеніне әбден нанса, оның жүрегін еш нәрсе қарайта алмайды. Адам атаулыны бір бауырдай қылып, екі өмірді де жақсылықпен өмір сүргізетін жалғыз жол осы мұсылман жолы сияқты. Кейбір діншілдерді қорлыққа түсіріп жүрген шатақ дін, жалқаулық, әйтпесе жаратушыда білім бар, өлген соң да бір түрлі жан тіршілігі бар. Жан екі өмірде де азығы — ұждан, совесть деумен еш нәрседен кемдік көрмейді. Тіпті бұл жоғарылаудың ең зор жардамы үш анық дегенім осы». (Үш анық — Әлем, 44—45-бет).

Шәкәрімнің ұжданы біз жоғарыда айтқан, ежелгі гректегі «каллокагатия», И. Канттың «кесімді императив» ұғымдарымен астас. Ұждан дегеніміз — ынсап, әділет, мейірім.

Тарих аумағынан қарағанда тым қысқа уақыт аралығында (70 жыл — бір адамның ғұмыры) қазақтың ұлттық мәдениеті Кеңес өкіметі кезінде сан қырлы құбылыстарды өз басынан өткізді. 1916 жылдан басталған күрес келесі жылы мақсаттарына жеткендей болды. Өздерін «демократтар» санаған Уақытша

үкімет өкілдері сөз жүзінде езілген халықтарға азаттық береміз деді. Қазақ ғұламасы Ә. Бөкейханов революция жасала сала «Жаңарған Ресейдің ерікті азаматтары — қазақтарға» деген өз үндеуін жариялады. Жалпы алғанда, қазақтың ұлттық мәдениетін XX ғасыр талаптарына сәйкес қайта құруда «Алаш» партиясының рөлі ерекше болды.

Революцияның бастапқы кезіндегі маңызды мәселенің бірі ұлттық-мәдени автономияға қатысты еді. Ресей революциялық қозғалысының кадеттік, социалистік және коммунистік бағыттарының көсемдері бұл идеяға қарсы шықты. В.И. Ленин болсын, Ф. Керенский болсын территориялық федерацияны желеу етіп, бірорталыққа бағынған Ресейдің империялық мәнін сақтап қалуға тырысты. Большевиктер оған қоса өздерінің атышулы «Барлық елдердің пролетарлары, бірігіңдер!» ұранын басышылыққа алып, ұлттық мүддені шетке шығарып тастады.

1917 жылғы маусым айындағы басылымында «Қазақ» газеті осы мәселені тікелей қойды. Автономияның қазақтарға ауадай қажет екендігін айтып, оның үш негізі бар екендігіне оқырман назары аударылды (территория, мәдениет және ұлттық ерекшеліктер). 1917 жылдың 21—26 шілдесінде Орынбор қаласында Бірінші бүкіл-қазақтық құрылтай өтті. Оның шешімдері бойынша «Алаш» партиясының бағдарламасы жарияланды. Бағдарламаның кейбір бөліктерінен үзінді келтірейік:

- 1. Россия демократиялық Федеративтік Республика болуы керек, оның құрамындағы әрбір мемлекет тәуелсіз әрекет етеді.
- 2. Қазақтар тұратын аймақтардан құралған автономия Россия Федеративтік Республикасының құрамды бөлігі болып табылады...
- 3. Россия Республикасында тең праволылық, тұлға, сөз, баспа, ұжымдар еріктілігі болады.
- 4. Дін мемлекеттен бөлінеді. Барлық діндер тең праволы... қазақтардың өзіндік муфтийлігі болуы керек...
- 5. Билік пен сот әр халықтың ерекшеліктеріне сәйкес құрылуы қажетті, би мен сот жергілікті халықтың тілін білуі міндетті...
- 6. Білім алу — барлығының ортақ игілігі. Бүкіл оқу орындарында білім алу — тегін. Қазақтардың өз тіліндегі орта және жоғары оқу орындары, университеттері де болуы керек.

Бұл бағдарлама 5—12 желтоқсанда өткен Бүкілқазақтық екінші съезде құпталынып, осы құрылтайда ұйымдастырылған Алашорда үкіметінің негізгі заңына айналды. Сонымен 1917 жылдың аяғына таман Қазақстан прогресс жолында талай жетістіктерге жетті және ұлттық төл мәдениетті дамытуға

мүмкіндік алды. Қазақ рухани мәдениетінің сол тұстағы деңгейінде «Алаш» қайраткерлері алдыңғы қатарда тұрды. Кейін тоталитарлық жүйе оларға әдейі «контрреволюцияшыл-ұлтшылдар» деп жала жапқан.

Алайда большевиктер орнатқан тоталитарлық жүйе қазақ халқының (Ресейдің басқа халықтарының да) азаттық алу, мәдени өркендеу мүмкіндіктерін құлдыратып жіберді. XX ғасырдағы ең сұмдық қылмыстардың бірі Кеңес Одағында жасалды. Тоталитарлық жүйе өз халқына қырғын салып (геноцид), оның этномәдени тұтастануына орасан зиян келтірді. Адамзаттың бүкіл тарихында ешбір саяси өзгеріс нақ осындай сүргінге әкелген жоқ. XX ғасырдағы екі социалистік эксперимент (фашистік ұлттық-социализм және коммунизм) 100 миллионнан астам адамды қырды. Этнобірігу және мәдени эволюцияны бекерге шығаратын большевиктік идеология мен практика бұрынғы Ресей империясы топырағындағы халықтардың ғасырлар бойы жинақталған мәдени құндылықтарын талан-таражға салды. Бұл, әсіресе, қазақ тағдырынан анық көрінеді.

Ұлттық-мәдени тұтастануға кеселін тигізген төмендегідей большевиктік тәжірибелерді атап өтейік:

1. **Демографиялық геноцид.** Белгілі демограф Мақаш Тәтімовтың есептеуі бойынша, тоталитарлық жүйе кезінде қазақтар шетелдерге біржолата көшіп кеткендерін қоса санағанда 4,5 миллион адамынан айрылған, яғни бүкіл халқының үштен екісін жоғалтқан. «Проценттік қатынаста, — дейді М. Тәтімов, — Қазақстан қасіреті Батыс Армения қасіретінен, Еуропадағы фашизмнің еврейлерді жоюынан, Камбоджадағы зұлматтан да асып түсті». (Демографиялық кескін — Қазақ, 66—67-бет).

2. **Этномәдени экспанция.** Патшалық Ресей империясы бастаған миграциялық саясатты Кеңес өкіметі де дәйекті жүргізді. Геноцид нәтижесінде қаңырап бос қалған кең дала келімсектермен толтырылды. XIX ғасырдың ортасында өз жерінде 92%-ін құраған жергілікті ұлт өкілдері 1959 жылғы санақ бойынша 29%-ке дейін төмендеді. Мұның өзі 1916 жылғы қырғынның, азамат соғысының, Ф. Голощекин жүргізген «Кіші Октябрь» саясатының, 30-жылдардағы аштықтың, тың және тыңайған жерлерді игеруге сырттан жүз мыңдаған бөгделердің келуінің салдары екені белгілі. Этномәдени экспанция: «феодализмнен социализмге бірден секіру» үшін аймақты индустрияландыру қажет, ал бұрынғы көшпелілер техникаға жетік емес, сондықтан орталық аудандардан кәсібилерді шақыру керек дегенді желеу еткен. Мигранттардың көптеп көшіп келуі қазақ-

тардың дәстүрлі мәдениетін шайқалтып, оның өрісін тарылтты. Әрине, этномәдени экспанцияның жағымды жақтары да болды (білімділік деңгейінің көтерілуі, экономикалық даму, мәдени диалог т.б.). Алайда таразының екі басы тең емес еді.

Қазақ кеңес мәдениеті туралы әңгіме еткенде оның тарихи ерекшеліктері мен өзіндік белгілеріне тоқталып өткен жөн. Егер бұрынғы қазақ мәдениетін дәстүрлік өркениет деп бағаласақ, онда тоталитарлық жүйеде ұлттық негіздерді жойып жіберуге бағытталған большевиктік шараларды ескеру керек. «Тағдыры ортақ жаңа қауым», «тарихта бұрын болмаған адамдардың жоғары бірлестігі — кеңес халқы», сондай-ақ, «мазмұны пролетарлық және түрі ұлттық социалистік мәдениет» ұрандарын басшылыққа алған идеологтар мен саясатшылар рухани мәдениеттің тамырына балта шапты. Ерте заманның өзінде атақты Аристотель мазмұн мен форманың бірлігін дәлелдесе, революционер марксистер мәдениеттегі ұлттық мазмұнды бекерге шығарды.

Шын мәнінде, ең алдымен, мәдени туындының мазмұны ұлттық болып табылады. Өйткені мәдени қайраткерлер өз шығармашылығында нақтылы ұлттық көкейкесті мәселелерді көтереді; қандай абстрактылы шығарма болғанымен, оның тамыры этностық фольклордан, халықтық педагогика, этика, дүниетанымнан нәр алады. Жоғарыдағы «социалистік» мазмұнды көмкерген ұлттық форманы Сталин тек тілге әкеп тіреген. Олай болса, өз ұлтының тарих-талғамын орыс тілінде жазған Ш. Айтматов пен О. Сүлейменовты қалайша ұлттық мәдениеттен алас-таймыз.

Әдеби тілден басқа әр этностың өзіндік рәміздері, таңбалары, музыка, театр, көркемөнер тілі бар.

Әр этностың төлтума мәдениетіне үлкен нұқсан келтірген большевиктік «тәжірибелердің» бірі — ұлтаралық некелесуді дәріптеу. Әрине, табиғи-тарихи жағдайларда бұл — прогрессивті процесс, дүниежүзілік мәдени сұхбаттасу ағынының бір бұлағы. Әр түрлі этностардың, тіпті нәсілдердің араласуы нәтижесінде қазіргі әлемде көрнекті рөл атқаратын американдар, бразилиялықтар, мексикандар, үнділер сияқты халықтар қалыптасты. Этнобиологиялық және этноинтеграциялық тұтастануды оқшаулану деп түсінудің ауылы ақиқаттан алыс.

Алайда Кеңес Одағында бұл процесс өктемділікпен жүргізіліп, империядағы басқа халықтарды орыстандыру саясатында өтті. Саяси-идеологиялық ұрандардың желеуімен 200-ден астам этностар араластырылып жіберілді. «Нәтижесінде жүзге тарта

төлтума мәдениет мәңгілік жоқ болып, жұмыр жердің мәдени-рухани болмысы солғын тартты. Осынау жойқын да жойдасыз қасіреттің орнында мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан төлтума мәдениетін әбден таптап, химералық күйге жеткен 300 миллион тобыр қалды; басқа ұлтпен некелескен 60 миллион дүбара қалды; 60 мың тірі жетім балалар қалды (тіркеуге алынғаны ғана); абақтының тұрақты тұрғындарының саны 20 миллионға жетті». (Тарақты А. Ауызша тарихнама — Қазақ, 36-бет). Шын мәнінде, Кеңес Одағы маргиналдар қоғамына айналды.

Әр ұлттың мәдени архетиптерін шайқалту Кеңес Одағында мемлекеттік саясат дәрежесінде нысаналы түрде жүргізілді. Мысалы, 1951 жылы Орталық мұсылман халықтарының «Деде Қорқыт», «Алпамыс», «Манас». «Ер Сайын», «Шора Батыр», «Қобыланды» сияқты эпостарын діншіл және ақсүйектік деп жариялап, оларға тыйым салды. Халықтық мәдениетті қудалаудың сорақы бір көрінісі — домбыраны феодализмге апарып тіркеу.

Тоталитарлық жүйенің мәдениет саласында жүргізген саясаты тек кеңестік ұлттарды «тазалаумен» шектелген жоқ. «Жаңа коммунистік мәдениетті қалыптастыру» дегенді басшылыққа алған партократия дүниежүзілік озық мәдениет үлгілеріне тосқауыл жасады. Белгілі «темір пердемен» қоршалып қойылған КСРО-да таза пролетарлық мәдениет дәріптелді; бүкіл Батыс — буржуазиялық, ал Шығыс — ескішіл феодалдық деп жарияланды. Мұның бір дәлелі — Отан соғысынан кейін сталинизмнің жүргізген шаралары. «Космополиттік мәдениет», «империализм ықпалдарына түскен» ғылымдар қатарына кибернетика, генетика, тілтану т.б. қойылды.

Қорытып айтқанда, большевиктік «мәдени революция» Жер шарының 1/6 бөлігінде «кеңестік адам» атты, бұрын-соңды болмаған, адамдардың айрықша түрін қалыптастыруға бағытталды. Бұл туралы Шыңғыс Айтматов шеберлікпен суреттеген мәңгүрт бейнесін еске алайық. Тарихи дәстүрден мүлдем айырылған, тіпті өз анасын өлтіруге дайын мәңгүрттер қаптап кетті. Жас жеткіншектерге үлгі ретінде ұсынылған Павлик Морозов өз әкесін сатқан адам.

Әрине, ширек ғасырға созылған бүкіл осы кезеңді тек қара бояумен суреттеуден аулақпыз. Қазақстанда кеңес өкіметі жылдарында мәдени салада едәуір жетістіктер де болды. Партия саясатын түсіну үшін елге «көзі ашық», сауатты азаматтар керек еді. Ресей сияқты бұрын негізінен сауатсыз империяда халыққа білім беру жүйесі бірталай табыстарға жетті. Әрбір одақтық рес-

публика өз Ғылым Академияларына, мемлекеттік университеттеріне, институттарына ие болды. Жоғары басқару жүйелері негізінен орыстарға сүйенгенімен «жергілікті ұлт өкілдеріне» мұқтаж еді. Оларды даярлау Ресейдің орталық аудандарында жүргізілді. Мұның нәтижесінде көптеген ұлт өкілдерінің еуропалық мәдениет және білімге қолдары жетті.

Баспасөз, газет-журналдар шығару, радио хабарларын тарату, теледидар, кезінде «от арба», «сиқырлы машина» деп жүретін ауыл тұрғындарына жете бастады. Қазақстанның мәдени өмірінде ұлттық опера, балет, драма, симфониялар пайда болып, ауқымы кеңі түсті. Қазақ бұлбұлы Күләш Байсейітова, шебер биші Шара, кәсіпқой сахна жұлдыздары Серке Қожамқұлов, Қалибек Қуанышбаев, Шәкен Айманов т.б. өз өнерлерімен халық дәстүрін жаңа заманға лайықты жалғастыра білді.

XIX ғасырдың ортасынан кейін қалыптаса бастаған жазба әдебиеті де кеңес Өкіметі жылдарында біршама табыстарға жетті. Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Бейімбет Майлин, Мұқағали Мақатаев сияқты көптеген ақын-жазушылар, социалистік реализм мен тап күресі идеологиясының шеңберінен шығып, өз шығармаларында халықтың көңіл-күйін, арман-тілегін, тыныс-тіршілігін шебер суреттей білді.

Осы жылдары қазақ халқының мәдени тарихын зерттеп-білуге бағытталған біршама әрекеттер жасалды. Бұл ретте қазақ эпосының негізінде көрермендерге ұсынылған «Қыз Жібек», «Айман — Шолпан», «Қозы Көрпеш — Баян сұлу», «Ер Тарғын», «Қалқаман — Мамыр» сияқты опера, көркем фильм, балеттерді атап өтуге болады.

Тарихи ескерткіштерді қорғау, сақтау, Қазақстан тарихын көрсету мақсаттарында республикада көптеген мұражайлар ұйымдастырылды. 80-жылдарда республикада 47 мұражай, оның ішінде 29 өлкетану, 5 тарихи-мемориалдық, 4 әдеби-мемориалдық, 4 өнертану, 1 этнографиялық музей жұмыс істеді.

Алайда тоталитарлық жүйе Қазақстан халықтарының мәдени толысуына ынталы емес еді. Мұны, әсіресе, мәдениеттің өзегі тіл мен дінге байланысты жүргізілген саясаттан көруге болады. «Феодализм мен алғашқы қауымдық құрылыс қалдықтарымен күресуді» желеу еткен Орталық 20-жылдардан бастап мешіт пен медресе мүлкін тәркілеп, діни өкілдерді қуғынға ұшыратты. Ондаған түрік халықтары алдымен латын, кейін славян алфавитіне көшірілді. 1927—1928 жылдары билер соты жойылып, дәстүрлік заңдар жарамсыз деп жарияланды. Мәдениеттің таза партиялылығын жоғарыдан бақылаушы ұйымдар қатты

қадағалап отырды. Баслит (цензура) мен Басрепертком баспасөз бен театрларда социализм идеяларына сәйкес келмейтін шығармаларға тыйым салды.

1991 жылдан бастап Қазақстан — тәуелсіз мемлекет. Ата заң бойынша, ол қазақ халқының өзін-өзі билейтін елі және басқа этникалық топтарға тең құқықтықты қамтамасыз етеді. Екі ғасырдан артық қилы заман бұғалығын басынан өткізген ел енді ғана өзіне тән мәдениет пен өркениетті қалыптастыруға мүмкіндік алды.

3.8. ✓ Қазақстан жеріндегі дәстүрлі шаруашылық-мәдени типтер

Қазақ мәдениетін қарастырғанда туатын маңызды мәселе шаруашылық-мәдени типтердің (ШМТ) өзіндік ерекшеліктерін анықтаумен байланысты. Шаруашылық-мәдени тип ұғымы соңғы кезге дейін этнографиялық және тарихи зерттеулерде көбірек қолданылып келді. Шаруашылық-мәдени типтердің нақтылы мысалдары: арктикалық аңшылар, тропиктегі аңшылар мен терімшілер, өзен аңғарларындағы егіншілер, оазистік дихандар, еуроазиялық көшпелілер ж.т.б. Өзінің мағынасы жағынан ШМТ ұғымы мәдениеттанудағы хронотоп ұғымына жақын. Алайда хронотоп негізінен көркем әдебиеттен алынып, рухани мәдениеттің кеңістіктік және уақыттық бітімдерін білдірсе, шаруашылық-мәдени тип материалдық мәдениеттің көрінісін айқындайды. Әрине, ШМТ-тің руханилықпен байланысы жоқ деп сыңаржақты айтылған пікір дұрыс емес. Онда салт-дәстүрлер, сенім-нышандар, фольклор, дүниетаным шаруашылық әдістерімен тығыз байланысты әрекет етеді.

Шаруашылық-мәдени тип ұғымының тым абстрактылы алынған түрі ретінде қоғамдық-экономикалық формацияны да көрсетуге болады. Бірақ бұл ұғым тым дерексіздендірілген және әмбебаптық сипаты жеткіліксіз. Мысалы, еуроазиялық номадаларды осы бес формацияның ешқайсысына тіркеп қоюдың негізі жоқ. Оларды «азиялық өндіріс тәсілінің» өкілдері деудің де реті аз. Бұл жерде Азия құрылығындағы әртүрлі шаруашылық типтерінің арасындағы айырмашылық жоғалып кетеді. «Дала феодализмі» сияқты атаудың ойдан құрастырылғаны тікелей көрініп тұр.

Батыстық мәдениеттануда «мәдени ареал(аймақ) ұғымы да жиі қолданылады. Бұл ұғымның шаруашылық-мәдени тип ұғымымен жақындығы бар. Бірақ мәдени аймақ негізінен белгілі бір этномәдениеттің жағрафиялық детерминанттық факторларына басты назар аударады. Біртұтас мәдени ареалда әртүрлі ШМТ-дің болуы мүмкін.

Тікелей мағынасын алғанда, шаруашылық-мәдени тип ұғымы әлеуметтік-экономикалық дамудың бір деңгейінде тұрған топтастықтардың үксас табиғи ортадағы тарихи қалыптасқан біртектес шаруашылық пен мәдениет жүйесін бейнелейді. ШМТ этномәдениет өрісімен шектелмейді. Мысалы, афроазиялық көшпелілерге семиттік, берберлік, туарегтік, ирандық, түріктік этностардың мәдениеттері жатады. Ал еуразиялық номадалар (ШМТ) түріктерден, моңғолдардан, угорлардан ж.т.б. (этномәдениеттерден) тұрады. Яғни, арасын мындаған шақырымдар және дүниетанымдық жүйелер бөліп жатқан ареалда материалдық мәдениеттің үксас үлгілері пайда болуы мүмкін.

Шаруашылық-мәдени типтер уақыт пен кеңістіктің әрекет ету және даму заңдылықтарына тәуелді. Бұл процесті шаруашылық-мәдени конвергенция (тұтастану, жүйелену) деп атауға болады. Шаруашылық-мәдени типтің құрылымы неғұрлым күрделі болса, онда оның климат пен ландшафтан тәуелділігі соғұрлым аз болады. Мысалы, малшылар мен егіншілер ертедегі терімшілер мен аңшыларға қарағанда, кеңістікте еркінірек әрекет еткен. Тағы бір ескере кететін жайт: уақыт ағынына байланысты ШМТ-тердің окшаулық аймағы азайып, олардағы қарым-қатынастық белгілер көбейе түседі.

Жалпы алғанда, Шығыстағы аграрлық өркениеттерді өндіріс тәсілдері бойынша номадалық және ирригациялық құрылыстарды пайдаланатын суармалы егіншілік мәдени ареалдарына бөлуге негіз бар. Ал олардың аралық аймақтарын маргиналдық ареал деп қарастыруға болады.

XX ғасырдың басына дейін көшпелілік өмір салты қазақ халқында негізгі этноқұрастырушы белгі ретінде түсінілген. Яғни, «көшпелі» — «көшпелі емес» оппозициясы өте жақын түрік халықтарын бір-бірінен айырып тұрған және маргиналдық аймақтарда этностардың алмасуына себепкер болған. Мысалы, Тәшкент облысындағы құрамалар осындай этноөзгерістерді бастарынан өткізген. Бұл процестің өзі Орталық Азиядағы екі ШМТ-дің бір-біріне ауыса алатындығын көрсетеді.

Тарихи деректерге сүйене отырып, еуроазиялық далада екі түрлі шаруашылық-мәдени типтер қалыптасты деген қорытын-

дыға келуге болады. Оларға қуаң дала көшпелілері және оазистер дихандары мен қала тұрғындарын, тұтас көшпелілік мәдени ареалдағы отырықшылық ошақтарының баламасы ретінде қолданып отырмыз. Бұл негізгі екі ШМТ-дің тарихи даму барысындағы арақатынасынсыз қазіргі қазақ мәдениетінің менталитетін түсіну қиынға соғады. Біркелкілік пен бірыңғайлықтан қоршаған табиғи және әлеуметтік ортаның көпдеңгейлігі мәдениет үшін қолайлы. Егер оқшауланған қуаң дала шеңберімен шектелсек, онда түрік халықтарының тарихтағы ұлы жетістіктерін түсіндіре алмас едік. Шаруашылық-мәдени типтің жиынтық, қосынды ұғым емес екендігін, оның жүйе түрінде әрекет ететіндігін аңғару қойылған мәселе үшін маңызды. Жүйе деп философияда өзара байланысты құрылымдық элементтердің тұтастығын айтады. Сондықтан ғылыми зерттеудің келесі сатысы құрылымдық типологияны анықтаумен қатысты.

Осы тұрғыдан алғанда Кіндік Азияның көшпелілік шаруашылық-мәдени типінің құрылымдық бітімдерін айқындау маңызды мәдениеттанулық мәселе болып табылады. Қазақта көшіп-қонудың тарихта белгілі «Көлденең бағыттағы», «Тіке бағыттағы» екі түрі болған. Олар ең алдымен жылжымалы шаруашылықтағы малдың құрамымен, көшпелі қауым өмір сүрген табиғи-климаттық жағдайларға байланысты болған.

Шаруашылық-мәдени типті динамикалық қимыл-қозғалысты, үнемі өзгерістер үстінде қарастыру керек. Яғни бұл типология тарихи типологияға жатады, шаруашылық-мәдени типтер уақыт ағынына тәуелді. Қоғамды «елдік» принцип бойынша ұйымдастыру жоғары деңгейде болған алғашқы түріктік мемлекеттерде оазистік ШМТ-тің үлесі қомақты еді. Кейін бұл өркениеттің ыдырау кезінен бастап, осы принцип күйзеліске ұшырайды, онымен бірге отырықшы мәдениеттің де өрісі кеміді.

Көшпелілік шаруашылық-мәдени тип Қазақстан жеріндегі климаттық және ландшафтық ерекшеліктерді ұтымды пайдалана білген. Оны маусымдық жайылымдардың алмасуы деп атауға болады және ол Қазақстан территориясында номадалық типтің XX ғасырдың басына дейін басым болғандығын дәлелдейді. Жауын-шашынны молырақ және мал азығы жеткілікті Солтүстік Қазақстанның орманды-далаларын, таулы альпілік шалғындарды, өзен-көл аңғарларын халық жайлау ретінде пайдаланған. Қыста қары аз, тебінге қолайлы оңтүстіктегі және орталықтағы аймақтар қыстау үшін таңдалып алынған. Көктеу мен күздеу мал қыстайтын жерлерге тікелей жалғасып жатқан.

Қалыптасқан дәстүр бойынша маусымдық жайылымдардың рулар арасында бөліске түскенімен, мал қыстайтын жерлерден басқасын елдің бәрі бірдей пайдаланған. Бұл көшпелілік ШМТ-тің тұтастығын және ынтымақтастығын арттырған. Осы жөнінде М. Әуезовтың «Абай жолы» трилогиясында шебер суреттелген көріністер көп.

1897 жылғы халық санағының деректері бойынша қазіргі Қазақстан территориясында қазақтардың тек 1,14% қалаларда тұрған. XX ғасырдың басында отырықшылардың жалпы саны 100-мың адамға ғана жеткен (қазақтардың сол кездегі жалпы саны шамамен 6 миллиондай адам).

Аталған санақ қазақтардың 77% негізінен номадалар болғанын, ал 18% — диқаншылықпен айналысқанын көрсетті. Маргиналдану аймақтарында егіншілердің үлес салмағы жоғары болған. Мысалы, Тәшкент уезінде қазақтардың 88% диқаншылықпен айналысқан.

Негізгі шаруашылық-мәдени тип халық менталитетінде нық орын алған. Хал-жағдайды сұрау «Мал-жан, аман ба?» дегеннен басталады. Бекерден-бекер «Шаруа көшсе — байыды» деп айтпаған. Яғни, көшпелілер мәдениеті көшпелілердің өзі үшін мұрат, үлгі болып есептелген. «Себебі, — дейді Ш. Ыбыраев, — көпшілік жаппай жақтырмайтын қоғам мыңдаған жылдар бойы өмір сүре алмайды, әйтеуір бір тарихи бұрылыста елдің бәрі одан үркіп шығатыны анық (әрине, күні кешегі жаппай қырғынмен зорлап отырықшы ету басқа мәселе)». (Эпос әлемі, 32-бет).

Көшпелілік менталитетте шаруашылық тәсілін алмастыруға теріс баға берілген. Мысалы, «жатақ» деп өмірде табысқа жете алмаған аутсайдерді айтқан. Көшпелілік мәдени типтің күйзелісі қоғамда пауперлену тудырып, бұрынғы «ынтымақтастыққа негізделген адамдық тәртіпті» (Ф. Хайек) шайқалтқан. Табиғи биоценоздың тұтастығының бұзылуы адамдық қауымдасуға да кері әсерін тигізеді.

Алайда шаруашылық-мәдени типтердің күрделене түсуіне байланысты адамдық топтастық табиғи ортадан тәуелсіз бола бастайды. Еңбек бөлінісінің тереңдеуі, мамандандырылу және өндіргіш күштердің өнімділігінің артуы материалды мәдениетті Жер бетіндегі геологиялық күштермен пара-пар, антропоценоздық жасампаз факторға айналдырды. Осының нәтижесінде дәстүрлі қоғам индустриалдық қоғамға көшеді.

Бұл тұрғыдан алғанда көшпелі мәдени-шаруашылық тип мәңгі бола алмас еді. Сондықтан оған кері қарай шақыру тарихты кері бұрғанмен бірдей.

Енді шаруашылық-мәдени типтің құрылымдық және функционалдық бөліктеріне назар аударайық. Материалдық мәдениетті әртүрлі негізде жүйелеуге болады. Бірақ бір нәрсе айқын. Шаруашылық-мәдени типтің таксономикалық дербес бөліктеріне шаруашылық ұжымдары, тұрғын үй типтері, тұрмыстық қажетті өтеу бітімдері, құрал-жабдықтар, бос уақытты өткізу дәстүрі, әдет-ғұрыптар ж.т.б. жататыны анық.

Мәдениетті материалдық және рухани деп бөлудің шартты екендігін ескерте кеткен жөн. Кез келген рухани құбылыс пен оның заттандырылған түрі — адамдық тұтас әрекеттің екі жағы. Қоршаған ортаға адамның сәулесі түсіп тұр, ал оның сезімдері мен ақыл-ойы әлемнен нәр алады. Осы тұтас мәдениет әлемін түсіну мақсатында ғылыми дәстүр бойынша әрқайсысы жеке талданады. Қазақ халқының материалдық мәдениеті осы аймақты мекендеген ертедегі көшпелі тайпалар мәдениеті мен орта ғасырларда өркендеген отырықшы және қалалық мәдениеттің дәстүрлерін жалғастырды. Ғылыми зерттеулер мен археологиялық қазбалар XV ғасырдан кейін Қазақстан жерінде қалалар құлдырап кетті деген пікірді өзгертуге мүмкіндік берді. Жергілікті құрылыс мәдениетінің жоғары дәрежеде болғанына XV—XVIII ғасырлардағы Яссы (Түркістан), Сауран, Отырар, Сығанақ, Сайрам төрізді қалалар, Орталық Қазақстандағы Домбаул, Алашахан, Жошыхан ғибадатханалары, Оңтүстік Қазақстан және Маңғыстаудағы сәулет ескерткіштері куә.

Осы сәулет үлгілерін салуда халықтық мәдениеттің озық және тапқыр шеберлері жарасымдылықтың, үйлесімдік пен тұтастықтың шешімдерін таба білген. Ислам діні тірі жанды суретке түсіруге тыйым салғаны белгілі. Сонда да қыш құмыра әшекейлеріндегі түбі сонау сақтардың «аң» стилінен басталған қазақтың ою-өрнектері тіршілік иелерінің нобайын бейнелеген.

Мысалы, Жошыхан ескерткіші тек өнер туындысы ғана емес, ол дәуір тынысын, дүние тылсымын жеткізіп тұрған ғимарат. Белгілі сәулетші Т. Бәсенов: «Өзін талдап түсінуге қуат болатын қазақ сәулет өнерінің ою-өрнек қазынасы жинақталған өзінше бір музей» (Памятники архитектуры в районе Сам. Алматы, 1947, с. 39), — деп жазады. Бұл жерде айта кететін тағы бір жай бар. Кейбір мәдениет зерттеушілері Қазақстан жеріндегі ғимараттар Орта Азия сәулет көшірмесі дегенге саятын пікір айтады. Егер біз ғимараттарға көрік беретін күмбезді назар аударсақ, байқайтын нәрсеміз, күмбездік шатыр жабын мен шаңырақтың құрылымдық бірлігі. Шығыстанушы А.Н. Бернштам күмбезді дарбазалы сәулеткерліктен кейін бүкіл Орта Азия сәулет

өнерінің өзегі болған үш нәрсені — құрылыстың күмбезді қаңқасын, портал мен ойма қыштардан құрастырылатын декордты ерекше бөліп қарап, мұндағы күмбез идеясы мен оны тұтас жүзеге асыру көшпелі-малшы қауым мекендеген солтүстіктен алмасқан деп есептеген.

Алайда қазақ хандығының қалалық мәдениетінің одан әрі өркендеуіне сыртқы жағдай онша қолайлы болмады. Жоңғар шапқыншылығы, Орта Азия хандықтарының толассыз шабуылы, ең бастысы — батысынан және шығысынан шыққан екі империяның — Ресей мен Қытайдың жаугершілік саясаты салдарынан қазақ халқы отырықшылықтан гөрі жылжымалы киіз үйге қайтадан көбірек көңіл бөлді.

Киіз үй тек баспана емес. Ол халықтың өмірлік салт-дәстүрінің таңбасы қызметін атқарады. Шексіз даланы көк теңізге теңейтін пікірдің жаны бар: көкжиекте, көк аспанның астындағы шексіздікте ақшағала дөңгелек киіз үйлер аралдар тәрізді, олардың арасын дала кемелері — түйелер мен ұшқыр қайық — аттар қосып тұр. Қатал үскірік аяздан, шілденің аптап ыстығынан қорғайтын, тез жинап, тұрғыза қоятын баспанаға киіз үй өте сай келеді. Дөңгеленген сыртқы пішіні қатты желге орнықты болса, туырлықтар жауыннан кейін тез кебеді. Шаңырақ — Шеңбер тәрізді шабағынан және күлдіреуіштен тұрады. Оның төбесін түндіктің жартылай ашық тұруы, бір жағынан, тұрмыс қажеттерінен туса (жарық түсетін терезе, түтін шығатын мұржа, таза ауа), екінші жағынан, шаңырақ шексіз аспанның белгісі, мәңгілікке апаратын жол іспеттес. Егер киіз үйге жоғарыдан төмен қарасақ, онда шаңырақ күнге, ал уық-керегелері оның сәулелеріне ұқсас. Халық санасындағы фәни өмірден нұр жауып тұрған аспанға ұмтылу идеясы киіз үй құрылысынан өз көрінісін табады.

Тұрғын үй адамның өмір салтымен, оның дүниетанымымен, әлемдегі алатын орнымен тікелей қатысты. Мысалы, орманды мекен ететіндер ағаштардың арасынан аспанды төртбұрышты бітімінде көреді, олардың үйлері де төрт қабырғалы, Кавказдың биік тауларындағы үй көшпелі шаруашылық типінде де әрекет етеді. Жазық дала тек көкжиекпен шеңбер тәрізді шектелген. Сондықтан көшпелілердің тұрағы да дөңгелек. Орталық Азиядағы күмбездік архитектураның бір бастауы — көшпелілердің киіз үйі. Бұл тағы да оазистік және көшпелі шаруашылық-мәдени типтердің түрік өркениетіндегі синхрондығын көрсетеді.

Натуралдық шаруашылық жағдайында қазақ халқы қолөнер

шеберлерін жоғары бағалаған. «Ағаштан түйін түйген», «Он сау-сағынан өнер тамған» сияқты шебер ұсталар, тоқымашылар т.б. іскер адамдар халықтың материалдық мәдениетінің тамаша үлгілерін жасаған. Халық өнері әсіресе киіз үй жиһаздары мен ұлттық киімнен айқын көрініс тапты. Қазақ жерінде XIX ғасырда айдауда болған поляк Бронислав Залесский былай суреттейді: «Бұл бір ғажайып көрініс: олар көш кезінде, мерекедегідей жасана киінеді, ең әдемі киімдерді, әсіресе байлардың алтын зер төгіп тіккен шапандарын осы кезде көруге болады. Ауыл ақсақалы көш бастаса, ер-тоқымына қызыл шұғамен тысталған көпшік немесе кілемше жапқан атқа мінген зайыбы оның соңынан ереді... Атты, атқа салт мініп жүруді жақсы көретін бұл халық ең алдымен көлігінің әбзеліне көбірек көңіл бөледі. Ер-тұрман олар үшін барлықтың, байлықтың белгісіндей болып безендірілуге тиіс. Ердің алдыңғы қасын көбіне күміс қаптатып өрнектейді, тіпті қолы жеткендерінің асыл тас орнататындары да болады. Жүген, өмілдірік, кұйысқан — бәрі де шебер өріліп, Шығыс үлгісіндегі өрнектермен безендіріледі». (Қазақ даласының тіршілік тынысы — Әлем).

Киім киюдің де өзіндік рәсімі болған. Мысалы, жасөспірім қыздар аң терісінен жасалған, төбесіне үкі тағылған бөрік кесе, жаңа түскен келін әуелі сәукелемен жүрсе, кейін басына желек салады. Отыздан асқаннан соң әйелдер кестеленген кимешекпен жүреді. Өшекей тастарды қолданудың да өзіндік рәмізі бар. Халық інжу — көзді шел басудан, көз сүйелінен; құлпырма тас — көз тиюден, маржан — азғындыққа түсуден, дүр тасы — жемсау ісігінен сақтайды деп есептеген, әйелдің қолындағы жүзікті ас адалдығының кепілі деп білген.

Жоғарыда келтірілген деректерден көшпелілік шаруашылық-мәдени типінің адамзаттың материалды және рухани қорына қосқан үлесінің қомақты екендігіне көзіміз жетеді. Кейде «варвар-көшпелілер» жер бетінде киратудан басқа мұра болып қалатын құндылықтарды қалдырмады деген пікірді еурорталықтық мәдениеттанушылар жиі айтады. Оған дәлелді жауабымен тойтарыс берген ғұлама Л. Гумилев ойын былай түйіндейді: «Осынау ерекше сахара мәдениеті көне дәстүр мен тереңге меңзейтін тамырлардан нәр алғанымен, бізге отырықшы елдердің мәдениетіне қарағанда құптарлық дәрежеде белгілі емес. Мұның мәнісі түркілердің, басқа да көшпелі тайпалардың көршілеріне қарағанда дарындылығының төмендігінде емес, олардың заттық мәдениетінің қалдығы — киіздің, терінің, ағаш пен былғарының нашар сақталатындығында болып отыр...»

Көшпелілерді кейбір зерттеушілер сияқты ертедегі феодализм өкілдері деп айдар таққанша, олардың кәсіптік ерекшеліктерін атап өткен жөн. Ғылыми әдебиетте көшпелілік өмір салтының мынадай типтік белгілері айқындалған: 1) мал бағу — шаруашылықтың басым түрі; 2) жыл бойы малды табиғи ұстауға негізделген шаруашылықтың экстенсивтік тәсілі; 3) жер жағдайына қарай маусымдық көшіп-қону; 4) қазіргі капиталистік ранчолардан өзгеше шаруашылықтың натуралдық әдістерінің басымдығы.

Қазақ мәдениетінің негізгі архетипті — көшпеліліктегі тағы бір маңызды мәселе ондағы әлеуметтік құрылымға, қоғамдық ұжымдасу ерекшеліктеріне қатынасты. Мұндағы алдымен көзге түсетін нәрсе — қауымдық тұтастық. Егер еуропалық нарықтық қоғамда зат иелену мен азаматтық қатынастар шешуші қызмет атқарса, көшпелілерде туысқандық, рулық байланыстар ең құнды болып есептелінеді. «Ата қоныс» ұғымы көшпелілер үшін қасиетті, ол өз жерінің тұтастығының кепілі және көршілес жатқан мекендерге де қол сұғуға болмайтындығын мойындау. Қауымдық қатынас мекендер егемендігінен туады. Ата қоныстың әр жағрафиялық белгілері халық санасында киелі жерлер деп есептелінеді, яғни қоршаған орта киелі таулардан, өзендер, көлдерден, аңғарлар мен төбелерден, аруақтар жатқан молалардан т.б. тұрады. Олардың қасиеттілігі аңыз-әпсаналарда, жырлар мен көсемсөздерде болашақ ұрпақтарға мұра ретінде қалдырылған.

Өрине, көшпелілік мәдениетті бүкіл адамзат үшін ең жоғары үлгі деп көтермелеудің қажеті жоқ. Номадалық өмір салты қалалық мәдениеттің қалыптасуына, оған байланысты жазу-сызудың, оқу орталықтарының, кол-өнердің, техниканың дамуына жағдай туғызбады. «Мен кімін, неге өмір сүремін, қалай өмір сүремін, ажалды қалай қарсы алу керек?» — тәрізді сұрақтар қауымдық қоғам мүшелерін тым көп ойландырмайды. Бәрі алдын ала шешіліп қойылған, аталардың белгілеп кеткен жолынан таймаса болды. Салт-дәстүр уақытқа бағынбады, ол мәңгілікпен теңесті. Бұрын жасалғаннан айырылу өліммен бірдей. Ал егер табиғи апаттар, әлеуметтік қақтығыстар, жаугершілік келсе, онда көп жағдайда көшпелілердің өзгерген ортаға бейімделуі қиын болды. Ескі құндылықтар жүйесі жоғалып кетіп, қауымдық адамдар жаңа игіліктерді өздеріне пір тұта алмады. Талай атағы жер жарған көшпелілер империялары тарих жолынан шығып қалып жүрді. Бұл жерде ғұндар мен моңғолдардың,

ортаны әрекеттену біріктіріп тұр, ал тарихи әрекеттің шынайы тұлғасы «халық бұқарасы» болып табылады сияқты «ғылыми қағидаларына» сәйкес келмеуі мүмкін.

Мәдениеттану үшін әрекетті дерексіздендірілген жасаушы, ал халық деп сансыз топты алу көп нәрсе бермейді. Мұны айтып тұрғанымыздың себебі бар. Өйткені әлі күнге дейін мәдениет, сана, рух, әлеуметтік тұтастық қоршаған ортаға, қауымдық болмыстың тіршілік тынысына байланысты дамып отырды деген пікірлер кездеседі. Бұлай болған жағдайда мәдени тұлға енжар, сылбыр, көнбіс, тарихи қуыршаққа айналып кетеді. Біз бұл жерде мәдени тұлға деп тарихи-мәдени процестің субъектісін және оның ұжымдасу бітімдерін алып отырмыз. Генетикалық-туыстық бірлік арқылы да, қарым-қатынастық байланыстардың негізінде де, жалпы типологиялық ұқсастықтардың нәтижесінде де пайда болған ұйымдасушылық типтері әрбір этномәдениеттің өзіндік болмысының төлтума белгілеріне жатады. Оларды айқындау үшін формациялық тәсілдің беретіні аз. Бұрынғыдағы «көшпелі феодализм» (академик Б.Я. Владимирцев) немесе «патриархалдық феодализм» (П. Румянцев) ұғымдарының қазақ мәдениетінің әлеуметтік типтеріне онша жанаспайтындығы туралы соңғы кезде жеткілікті айтылды.

Егер шаруашылық-мәдени тип адамдардың қоршаған табиғи ортаны меңгеруінің тәсілі болса, онда әлеуметтік-генетикалық типтер жеке тұлғаның басқа әлеуметтік жүйелермен тұрақты және үйлесімді қарым-қатынаста болуының құралы іспеттес. Бұл туралы А. Тарақты өз ойын былай жеткізеді: «Ұлы дала, қуаң табиғат, көшпелі өмір салт, маңдайға жазылған соң, сол жазмышқа көндігудің бірден-бір кепілі — адамдар бірін-бірі жатсынбай, біріне-бірі арқа сүйеп қана өмір сүруі қажет. Бұл қажеттілікті терең сезінген көшпелілер «адамның күні — адаммен» деген принципті тіршіліктеріне тірек еткен. Сондықтан да әрбір көшпелі қазақ туыстық-қандастық жүйені тарата білуді өмір-сүрудің нормасы, моральдық-этикалық критерий деп білген. Мұндай дәстүрдің бұлжымай сақталуына жеті аталық үрдіс ұйытқы болып отырған. Бұл орайда, жеті аталық үрдіске ұлттың этнобиологиялық және этномәдени тұтастығын қамтамасыз ететін ғажайып тетік (механизм) ретінде ден қоюға тура келеді». (Ауызша тарихнама — Әлем, 37-бет).

Сонымен, көшпелілік ШМТ-тің қазақстандық мәдени ареалында қауымдық тұтастанудың ерекше бір типі — жеті аталық үрдіс қалыптасқан. Мұндай қоғамды қалай атауға болады және әлемде оның қандай тектес баламалары бар?

Туыстық негізде қалыптасқан рулық-тайпалық адамдардың әлеуметтік бірлестіктері бүкіладамзаттың басынан өткізген ұжымдасу типіне жатады. Бұл туралы этнографиялық әдебиетте жеткілікті жазылған. Сондықтан бұл мәселенің кейбір жақтарына ғана тоқталып өтейік.

Қауымдық тұтастық жеке тұлғалардың келісімге келіп, өз құқықтарын ұжымдық бірлікке беруінен (қоғамдық келісім ілімі) тумайды. Қоғам неғұрлым қарапайым болған сайын, оның жеке тұлғалары да бір-біріне ұқсасанады. Керісінше, әлеуметтік жіктелу төмен деңгейде болғанда, адамдық қауымдасу бітімдерінің арасында, тіпті, бір құрылықта үлкен алшақтық байқалады. Яғни, мәдени өрлеудің нәтижесінде бір-бірімен тығыз қатынастарда болатын этностар жақындасуда болғанымен, оларды құрастыратын тұлғаларда автономдық, жекелік белгілер айқындала түседі. Мысалы, қазіргі Еуропаның халықтары түрі жағынан бір-біріне ұқсас болса, Азияда үлкен алшақтық бар. Ұжымдасудың типологиялық негізін еңбектің қоғамдық жолмен бөлінуі құрастырады. Жеке тұлғаның дербестілік қалыптаспаған, қауымдық тұтастық басым әлеуметтік бірлестігін — сегментарлық қоғам деп атайды («у ішсең — руыңмен»). Сегментарлық қоғамның негізін рулық-тайпалық қауымдастық құрастырған. Адамзат дамуының осы кезеңі әскери демократияға ұқсас болды.

Генетикалық-тектік негізде құрылған көшпелілердің рулық қоғамның, оның таксономикалық басты белгісін ауыл ұғымынсыз түсіндіруге болмайды. Ауыл деп көшпелі түрік этностарының ғасырлар бойы өмір сүріп келе жатқан тектік әлеуметтік типке негізделген қоғамдық ұйымды айтады. Этникалық, экономикалық және рухани бірліктің ең басты көрінісі ауыл болды. Қазақ халқында «Ауыл түбі — бірлік, қауым түбі — тірлік» деген мәтел бар. Әдетте, ауылда 5—6 үйден 10—15 шаңыраққа дейін түтін көтерді, ауылдастар бірге көшіп, бірге қонды. Дәстүрлі қазақ ауылы бір атадан тараған ұрпақтардан тұрады (аздаған кірме-қоңсыларды қоспағанда). Ауыл ішінде некелік қатынастарға тыйым салынған. Жеті аталық үрдіс дегеніміз экзогамиялық некенің ең қатты сақталатын типіне жатады. Фольклордағы ғашықтар Еңлік пен Кебек, Қалқаман мен Мамыр (аралары үш-бес аталық) осы дәстүрді бұзғаны үшін өлім жазасына кесілген. Әрине, қазіргі заман тұрғысынан, не «кузендік» некелер жиі кездесетін отырықшы мәдениет менталитеті бойынша мұны қатыгездік деп бағалауға болады. Алайда көшпелілік өмір салтында қатал экзогамияның жанды жақтары

да жеткілікті. Осындай неке аралары мыңдаған шақырым руларды бір-біріне туысқан етті. «Құда — мың жылдық» деген ұғым осыдан пайда болған. Осының нәтижесінде этностық тұтастану нығайып, бүкіл ұлттың адамдары бір-біріне бір әулет сияқты өзара қандас туыс-қан болып шығады («Қарға тамырлы қазақ»). Экзогамиялық некенің адамның генетикалық сұрыпталуында онды фактор екендігі ғылымға белгілі.

Жеті аталық әлеуметтік тип генеалогиялық дүниетанымды қалыптастыруға себебін тигізді. Арғы негізі ілкі атадан (первопредок) басталатын туысқандық қатынастар тармақтары бүкіл халықтың тұтастануының көрінісі болды. Бұл генеалогиялық «ағаш» тек қазақ халқының туыстығын емес, сонымен бірге бауырлас түрік халықтарын да қамтыды («алты алаш»). Туысқандық қатынастарды білдіретін кестелер де көп жарияланған.

Көшпелілердің мәдениетіндегі әлеуметтік-генетикалық ұжымдар, рушылдықтың қазіргі кездегі маңызы, трайболизм, патриархалдық үлкен отбасы ж.т.б. жөнінде әртүрлі көзқарастар бар.

Қазақстан егемен ел болғаннан кейін бұрын тыйым салынған мәселе — рулық қатынастардың құндылық әлемі тарихшылар мен әлеуметтанушылар тұрғысынан жан-жақты зерттеулердің басты объектісіне айналды. Бұл заңды процесс. Жоғарыда айтылып кеткендей, жеті ата үрдісі қазақ мәдениетіндегі шежірешілдік дәстүрмен тікелей байланысты. Қазіргі кезде ертедегі түрік-моңғол халықтарынан бастап, жеке тайпалар мен рулардың, субэтностық топтардың (төрелердің, қожалардың, төлегіттің т.б.) шежірелері жарияланған. Бұл бастаманың әрине тәрбиелік және рухани маңызы зор. «Жеті атасын білмейтін ұл жетесіз» дейді халық мәтелі.

Жеті ата үрдісін қалпына келтіру, әрине, рулық-тайпалық жікшілдік пен трайболизмге әкелмейді. Бірақ Л. Гумилевтің сөзін қайталасақ, рулық тартыс көшпелі түрік халықтарының тарихи қарғысы болған. Олардың тарихи дамудағы жемісті кезеңдері рулық-тайпалық ыдыраушылықты жеңіп, елдің бірлестікке жете алған уақыттарымен байланысты (VI—VII ғасырларды түрік қағанаттары, Алтын Орда мемлекеті, Ақсақ Темір империясы, осман түріктерінің мемлекеті, Қазақ хандығы ж.т.б.).

Кейін елдік тұтастық принципінің әлсіреуі жікшілдікке әкеліп, XIX ғасырдың аяғында бір ғана тәуелсіз түріктік мемлекеттің (оның өзінің де жағдайы төмен еді) тарихи аренада қалуына әсер етті.

Көшпелі ауылдық қауымға негізделген қазақтардың төлту-ма әлеуметтік типінің құрылымдық элементтеріне (субъектілері) де отандық әдебиетте тек соңғы жылдары дұрыс баға беріліп жүр. Бұрынғы маркстік қоғамтанудағы «феодал», «ауыл пролетарий», «қанау», «теңсіздік» ж.т.б. ұғымдары қазіргі кезде аз қолданылады. Ал «бай», «кедей», «хан», «би», «төре» сияқты ұғымдардың мазмұны мүлдем өзгерген. Туыстық қатынастарға негізделген шағын ауылда тап күресі болды деген, әрине, жаңсақтық. Тектік негізде ұйымдасқан ауылдық әлеуметтік қатынастарды идеализациялаудан да аулақпыз. Бұл қоғам қоршаған ортаның бірқалыптылығына тым тәуелді еді. Табиғи апаттар (даладағы қуаңшылық циклдері, жұт, әртүрлі індеттердің өрістеуі ж.т.), әлеуметтік және саяси катаклизмдер (сыртқы жаугершілік, елдік бірліктің әлсіреуі, ел басқарушыларының халық мүддесінен жеке бастарының қамын жоғары қоюы, билік үшін тартыс, рухтың төмендеуі т.б.) адамдық топтасудың бұл типін күрт өзгерген ортада дәрменсіз қылды. Қатты қиысқан жүйенің морт сынатыны белгілі. Бірнеше мысалдар келтіре кетейік. Исламдық Ренессанс кезеңінде қалыптасқан түріктік мемлекеттер ыдырай бастаған уақытта олар бір-бірімен ата жауларындай аяусыз арпалысты. Осының нәтижесінде Қазақстанның оазистік және қалалық мәдени-шаруашылық типінің құлдырап кеткені белгілі (бәрін моңғолдарға жаба беру тым үстірт және Ресей отаршыларының қолдаған пікірі).

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қалыптасқан күрделі жаңа жағдай қазақтың ауылдық әлеуметтік типін күйзеліске ұшыратқаны белгілі. Ол батыстық (Ресейлік) экспанцияға шыдай алмады. Осының нәтижесінде ұлы Абай суреттеп берген тозу, қақтығыс, азғындық, әдепсіздік көріністері ауылдық-тектік қоғамды жайлап кетті.

1856—1868 жылдары жүргізілген әкімшілік реформаның нәтижесінде Қазақстан жеріндегі ауылдық-тектік ұжымдар болыстық жүйемен алмастырылды. Бұл ғасырлар бойы қалыптасқан қоғамның өзіндік реттеу механизмдерін жойып, сырттан танылған жүйеге көшуіне әкеп соқты.

Көшпелілердің әлеуметтік типінің ауылдық-тектік бітімі Ресейдің әкімшілік шараларының және нарықтың ене бастауынан отаршылық шаруашылық типінің мал өнімдерінің шикізаттық ұжымдарына айнала бастады. Бұл бұрыннан қалыптасқан басқару жүйесін мүлдем өзгертіп жібереді.

Қазіргі әдебиетте төрт билік туралы (атқарушы, заң шығарушы, соттық және қоғамдық пікір) жиі айтылып жүр. Биліктің

осындай бөлінісі дәстүрлі қазақ қоғамында да орын алған. Құрылтай мен би кеңесін заң шығарушы билік; хан, сұлтандар, ру басшыларының елді басқаруын — атқарушы билік, билер мен қазылардың сотын — соттық билік, ал ерікті тұлғалар — ақындар, жыраулар, ғұламалардың беделін қоғамдық пікірдің билігі деп қарастыруға болады.

Қазіргі кезде әлемдік өркениетте мұрат ретінде ұсынылып отырған «азаматтық қоғам», «демократия», «теңқұқықтылық» идеяларын тек Батыста ғана жүзеге асты деген пікірлерді кесімді ақиқат деп тым әсірелеудің жөні жоқ сияқты. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде тағы бір әлеуметтік құндылық — сөз бостандығына үлкен мән берілген. «Бас кесу бар, тіл кесу жоқ» деген принцип Қасым ханның қасқа жолының басты қағидаларының бірі болып есептелген. Халықтың ар-ұяты мен намысының аманаттары, ақын-жыраулардың пікірі айбынды хан-сұлтандардан, діндар қожа-молдалардан, шалқыған байлардан жоғары құндылық болып танылған.

Қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік типін түсіну үшін ондағы заң жүйесіне тоқталып өтейік. Қоғамдық өмірде, әрине, бұрыннан қалыптасқан салт-дәстүрлер, ислам дінінің шариғат жүйесі мен кәдімгі құқықтық ережелері үлкен рөл атқарған. Алайда, Қазақ хандығы «жарғы» деп аталған арнаулы шығарылған заңдар арқылы басқарылып отырылған. «Жарғы» сөзі әділдік деген ұғымды білдіреді. «Түпкі мәні жарудан, нәрсені салмағын бір жағына аудармай, дәл, әділ айырудан шыққан. Дауды әділ, тура шешкен билерді халық бұқарасы ардақтап «қара қылды қак жарған» деп мадақтаған... Өзінің мазмұны бойынша бұл заңның түбегейлі идеясы ежелгі әскери демократия арнасына барып тіреледі». Қазақ мемлекетінде «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», Тәуке ханның «Жеті жарғысы» деп аталатын заңдар жүйесі болған. «Жеті жарғы» тек құқықтық нормалар жинағы емес. Онда әр түрлі діни, тәлімдік, әдептілік, қарым-қатынастық мәселелер, яғни қоғамның барлық мәдени-әлеуметтік өмірі қарастырылған. «Жеті жарғыны» жан-жақты зерттеген ғалым — А. Левшин. Оның «Описание киргиз-кайсацких орд и степей» кітабынан кейбір үзінділер келтірейік:

- Қанға қан, жанға жан;
- Ердің құны екі жылқы, әйелдің құны жүз жылқы;
- Әйелді балағаттаған кешірім сұрау керек, әйтпесе құн төлейді;
- Әке өлсе, мүлкі мұра, аға өлсе жеңге мұра;

— Семсер астында серт жүрмейді, иілген басты қылыш кеспейді;

— Алдыңа келсе, атаңның құнын кеш;

— Кім христиан дінін қабылдаса, оның мүлкі туысқандарына өтеді;

— Әкесін, не шешесін жәбірлеген малға теріс мінгізіліп, мойнына қара киіз байланып, ауылды айналдыра жүргізілер.

Бір тұжырымның реті келіп тұр. Көшпелі халықтардың саяси-әлеуметтік басқару типін — варварлық сатыға, құқықтық жүйесін — қарапайым әдетке, бай-төрелерін — феодал-шон-жарларға, би-қазыларын — үстем тап өкілдеріне жатқызудың негізі жоқ. Халық жадында Еділ батыр (Аттила), Шыңғыс хан, Ақсақ Темір, Бабыр, Керей, Жәнібек, Қасым, Тәуке, Абылай хандар сияқты елбасыларының, Төле би, Қаз дауысты Қазыбек би, Әйтеке би тәрізді әділ шешендердің есімдері терең ұялаған. Қазақ халқының саяси және құқықтық мәдениетінің көпғасырлық дәстүрлік жалғастығы бар.

Жалпы алғанда, қазақтың дәстүрлі отбасылық типін батыстан келген үлгі-модельдермен бейнелеудің көмескі жақтары жеткілікті. Оның басқа этномәдениеттерде сирек кездесетін төмендегідей төлтума ерекшеліктерін атап өтейік:

- 1. Жеті аталық үрдіс және инцесске (қан алмасушылыққа) тыйым салу.
- 2. Некенің этникалық гомогендігінің сақталуына назар аудару. Ұлтаралық неке сирек кездескен.
- 3. Левират (әмеңгерлік) пен сорираттың (балдыз алу), кросскузендік (бөелер) некенің дәстүрлі мәдениетте орын алуы.
- 4. Полигамия. Бұл мәселе түсіндірмені қажет етеді. Көп әйел алу дәстүрі ата-тектік әлеуметтік типте мұсылмандық полигамиядан басқа негіздерге сүйенген. Ол адамдық ынтымақтастықтың кеңейтілген тәртібінің көшпелілік салт-дәстүр жүйесіндегі сұрыпталу процесіне қатысты еді. Бұл типте жетім бала және жалқы отбасының кездеспейтінін зерттеушілер атайды. «Аға өлсе, жеңге мұра» принципі қауымдық тұтастықты нығайтқан. Тағы бір ескере кететін жайт: полигамия қазақтың дәстүрлі қоғамында басым некелік тип емес еді. 1897 жылғы санақтың нәтижелері бойынша некедегі 1000 еркектің тек 71-нің бірнеше әйелдері болған.
- 5. Отбасының тұрақтылығын қалың мал және жасау арқылы нығайту. Бұл жас отаудың аяғына жылдам тұруына себебін тигізген. Ислам діні және ата-бабалық дәстүр некенің

қажеттілігін дәріптеген. Күрделі әдет-ғұрып, ата-ананың баулуы отбасылық қатынастарда жеңілтек көзқарастарға жол бермеген.

Қоғамның мәдени деңгейі әйелдердің қоғамдағы орны мен оларға деген көзқарастар бойынша анықталады деген жалпы қағида бар. Бұл мәселені тек жыныстық қатынастар мәдениетімен шектеу сыңаржақтылық. Көптеген зерттеушілер ата-тектік мәдени типтегі әйелдердің құқының шектелуімен қатар, Орта Азияның басқа отырықшы халықтарымен салыстырғанда, қоғамдық өмірде қазақ әйелдерінің салыстырмалы дербестілігін және еркіндігін атап өтеді.

Түрік мәдениетінің көне заманнан үзілмеген бір мұрасы — ананы, әйелді, қыз баланы қадірлеу, Ұмайды құдай деп құрметтеу осының белгісі. Қазақ мәдениетін зерттеуші Бейбіт Сапаралы осы мәселеге өзінің бір эссесін арнаған: «Осы ой желісіне тағы бір айтпасқа болмайтын жай, әйгілі суретші ғалым М.В. Баст Волга саласындағы Калиновск қорымындағы қорғанның археологиялық дерегіне сүйене отырып, б.з.б. II—I ғасырларда өмір сүрген сарматтың билеуші-абыз әйелі суретінің реконструкциясын жасап шығарған еді. Суретке қарап отырып бұдан екі мың жыл бұрын өмір сүрген Әйел-Ананың бет әлпетін шамамен болса да көз алдыңызға келтіргендей боласыз. Жан тебіренеді. Бей-жай қалдырмайды. Талдырмаш тұла бойынан тұнған еркіндігін, нәзіктігін, қадір-қасиетін көріп таң-тамаша қаласыз. Сонымен қатар бойында бас көтермей бұғып жатқан өр мінез де, тендессіз қаһар-қатулығы да байқалып тұр. Томирестей (Тұмардай — Б.С.) тепсініп, Геродот келтірген аңызда дәріптелгендей, парсы әскерлерін аяусыз талқандаған массагет патшасы: «Сен қанға құмартып едің, енді шөлің қансын!» — деп әйгілі Кир патшасының басын торсық толтырылған қанға салдырғандай, бетпе-бет келген жауына табанда тойтарыс берердей кейіп танытады». (Адалбақан. Алматы, 229—230-бет).

Ислам әсерінің күшеюі нәтижесінде шарият баптары қазақ әйелінің еріктілігін кемітті. Сонда да көшпелілер арасында пәренже кию, бөлек тамақ ішу, гарем сипаттас құбылыстар болған жоқ.

Әрине, біз қазақ мәдениетіндегі ата-тектік қауымдасу типін ең озық үлгі ретінде ұсынғалы отырғанымыз жоқ. Оның заманы өлшеулі болды. Қазіргі кезде уақыт талаптарына сәйкес Қазақстанда принципалды өзгеше әлеуметтік типтер қалыптасып келе жатыр.

3.10. Қазақ мәдениетіндегі діни жүйелер мен типтер

Қоғамның маңызды бір саласы дінді қамтымай мәдениет толымсыз болар еді. Егер біз мәдениетті адамның дүниедегі болмыс тәсілі деп қарастырсақ, онда дін осы болмысқа мағыналық және тұрақтылық беретін күшке жатады. Шынында да, адамды қаншама құдіретті деп көтерсек те, оның болмысы қайшылықтарға толы: өмір және өлім, пендешілік және руханилық, өзімшілдік және альтруизм, ләззат және парыз, қиратушылық және жасампаздық ж.т.б. Біздің ойымызша, діннің басты қызметі адамдық қарым-қатынастарды белгілі бір тәртіпке келтіріп, оның құдіреттілігі мен қасиеттілігіне адамдарды иландыру, сендіру. Бұл жағынан алғанда дін мәдениеттіліктің бастама қайнарларына және оны қорғаушы күшке жатады. Тынымсыз соқыр сезімдер мен тылсымдық эгоизмге тоқтау қою керек болды. Бұл шектеу жеке адам үшін аса құдіретті (қолдайтын не жазалайтын) Жаратушының алдында бас июге мәжбүр етті. Ал оның қаһарынан қорқу немесе қолдауынан дәмелену қауымда белгілі бір реттілік бойынша атқарылатын дәстүрлі, сакральды, рәміздік әдеп-ғұрып жүйесін қалыптастырды. Бұл сипатта діннің ритуалдық қызметінің маңызы зор.

Алайда, дін тек салт-дәстүр, әдеп-ғұрып шеңберімен шектелмейді. Ол, жоғарыда айтып кеткеніміздей, рухани мәдениеттіліктің баламасы, дүниетанымның бір бітімі, дүниедегі бағдар мен жол көрсетуші. Кез келген дін нақтылы бір наным-сенім жүйесінен тұрады. Дінді тек құдайға ғана сенушілік деп шектеуге болмайды. Құдай ұғымы жоқ діндердің де болуы мүмкін (буддалық, конфуцийлік, даостық, шамандық). Мәдениеттану тұрғысынан, тіпті, кейбір әсіре дәріптелген және оған адамдардың көпшілігі иланған әлеуметтік жүйелер мен авторитарлық тәртіптердің де дінге ұқсастық белгілерін байқаймыз (мысалы, социализм, бонопартизм, сталинизм, әр елдердегі кішігірім «құдайлар» ж.т.б.). Танымға адам қандай құмар болса, сенім де адамзаттық мәдениеттің түбегейлі қасиетіне жатады.

Бұл мәселенің типологиялық жақтарын зерттеусіз қазақтың төлтума мәдениетін түсіну күрделі. Оған көз жеткізу үшін қазіргі ғылыми және бұқаралық әдебиеттегі анықтамалар мен пікірлерге назар аударсақ жеткілікті. Ең жиі кездесетін қозғарас және оны білдіретін сөз тіркестері: «қазақтар исламды формалды түрде

кейін қабылдаған, ол ұлттық мәдениетке теріс әсерін тигізген» (миссионерлік көзқарас), «қазақтардың дәстүрлі мәдениетінде исламнан гөрі шаманизмнің, зороастризмнің, тәңірілік діннің ықпалы басым, сондықтан соңғыларды қайтадан жандандыру қажет» (архаистік пікір), «оңтүстіктегі қазақтарда мұсылмандық менталитет басым болса, басқа аймақтарда ислам онша тарамаған, олардың кейбіреулері, тіпті, буддалық, христиандық-несториандық, мәжусилік сенімде болғандардың ұрпақтары» (ажыратушылық көзқарас), «қазақтар ислам дінін Орта Азия және Еділ бойы халықтарының ықпалымен қабылдаған» (сыртқы әсер ілімі), «қазақтардың діні көне мифологиялық және салттық (ритуалдық) деңгейден шықпаған» (мифтік-салттық көзқарас).

Қазақ мәдениетінің кеңістік пен уақытты меңгеру бітімдеріне, оның автохтондығы мен гомогендігіне, сұхбаттық ареалына, архетиптері мен хронотоптарына, шаруашылық-мәдени және әлеуметтік типтеріне сүйене отырып, төмендегідей дүниетанымдық діни типтерді атап өтуге болады: а) генотиптік діндер жүйесі; ә) сырттан қабылданған, «кірме» діни жүйелер; б) ислам. Олардың үлес-салмағы тарихи жағдайлар мен уақыт кезеңдерінде әртүрлі болды. Мына бір кестеге назар аударайық:

Кеңістік аясы	Уақыт	ШМТ	Әлеуметтік тип	Негізгі діни жүйелер
Еуразиялық Дала	Мифологиялық кезең	Көшпелілік	Рулық-тайпалық қоғам	Генотиптік діни жүйелер
Еуразиялық Дала мен таулы-қыратты аймақ	Архетиптік кезең	Көшпелілік және оазистік диханшылық	Генотиптік қоғам және номадал империялар	Генотиптік, зороастризм, буддизм, шығыс христиандары
Еуразиялық және афроазиялық арал	Өркениетті кезең	Көшпелілік және оазистік диханшылық	Елдік және генотиптік қоғам	Ислам және генотиптік діндер
Кіндік Азия	Дәстүрлік уақыт	Көшпелілік және оазистік диханшылық	Ұлттық және ата-тектік	Генотиптік діндер және ислам
Қазақстан	Инновациялық уақыт	Өтпелі тип	Отарлық ауыл	Ислам

Жоғарыдағы кестеге көңіл бөлсек генотеистік нанымдардың көне тарихта басым болғандығын байқаймыз. Генотиптік діни жүйе деп рулық-тайпалық қауымға тән арғы ата-текті қастерлеп, оларды жаратушы және қоғамдық өмірдің барлық салаларындағы шешуші күш ретінде қабылдайтын сенімдер мен нанымдардың бірлігін айтады. Генотиптік сенімнің орталық бейнесі — аруақ. Әлі күнге дейін қазақтар аруақ пен құдайды қатар атайды: «Иә аруақ, иә құдай, қолдай көр, пәле-жалаңнан сақта!» Ш. Уәлихановтың пікірі бойынша, қазақтар өмірдің қиын сәттерінде өздерінің ата-бабаларының есімдерін еске алады. Кез келген табыс аруақтың қолдауымен болады деп есептейді.

Аруақты құдай тұту көшпелілердің ата-тектік әлеуметтік типімен тікелей байланысты. Әрбір рудың өзінің ұраны болған. Ұран ретінде, әдетте, өзінің аты халық жадында ерлігімен және елдігімен көзге түскен тұлғалардың есімі алынады. Мысалы, қалмақтармен соғыста қазақтар Алланың атынан гөрі Абылайды, Қабанбайды, Малайсарыны т.б. ұрандап, қақтығысқа қызу араласып кеткен.

Ата-бабаларды пір тұту дәстүрі көне діни сенімдермен тығыз байланысты болды. Айталық, көшпелілер басқа да халықтар тәрізді жанның мәңгілігі және өлмейтіндігі туралы анимистік көзқарасты қолдаған. Түрік тайпалары өлген адаммен бірге молаға оның қаруын, жеке заттарын және тұлпарын бірге көмген. Ө. Төлеубаевтың пікірі бойынша, «ас» беру салты алдымен өлген адамға арналған, кейін бұл дәстүрлік салт еске алу кейпіне енген. «Әкесіне ат мінгізіп жіберді, аруағын — сыйлады» тіркесі осыдан қалған. Ал әкесінің аруағын сыйлай білмегенді келемеждеп: «Әкесіне сиыр мінгізді» деген.

Қазақтардың исламға дейінгі діни жүйесінде анимизмнің генотеизммен тұтасуының басқа да мысалдары әдебиетте көптеп келтіріледі. Халық түсінігінде жанның үш түрі болған: ет-жан, шыбын-жан, рухи-жан. Адам пәни дүниеден кеткеннен кейін, оның ет-жаны төменгі дүниеге ауысқан. Шыбын-жан көк жалын түрінде қайтыс болған адамды тастап, ұшып кеткен. Ал рухи-жан аруақтарға ауысқан. Аруақ дегеніміз осы рухтың бітімдік қалпы.

Көне тотемдік нанымдар да түрік халықтарында генотиптік сипатта болған. Тотем-көкбөрі жөнінде жоғарыда тоқталып өткен болатынбыз. Тотемдік мағынаға қасқырдан басқа бұғы, қабалан, арыстан, бүркіт сияқты көшпелілер үшін ерлік пен жігерліктің таңбалары болып табылатын жануарлар да ие болған. Қазақтардың түсінігі бойынша, аруақтар тотемдер

бейнесінде де көрінуі мүмкін. Мысалы, Абылайхан өзінің аруағы ретінде қызыл түлкіні пір тұтқан. Сыпатай батырдың аруағы болып жолбарыс есептелген.

Ата-тектік қолдаушылар үй жануарларын да қамтыған. Өрбір түліктің жеке пірі бар: жылқынікі — Қамбар ата, қойдыкі — Шопан ата, сиырдікі — Зеңгі баба, ешкінікі — Шекшек ата, түйенікі — Ойсыл қара.

Кейбір әдебиетте зороастризмнің ізін іздеген ғалымдар отқа май құю рәсімін парсылық діннің әсері деп дәлелдейді. Алайда бұл рәсімнің түбі тереңде жатыр. Ол да ата-текке табынудың бір түріне жатады. Қалыңдық отқа май құйғанда «От-ана, Май-ана, жарылқа!» деген және сосын үш рет аруақтардың, ата-енелерінің құрметіне басын иген. Ескі текстерде «Май-ана» деп жемістілік пен аналықтың құдайы Ұмайды айтқан. Орхон-Енисей жазбаларында Ұмай Көк Тәңірі мен Жер Судан қолдау тапқан бүкіл тіршіліктің қамқоршысы, тұқым таратудың пірі бейнесінде суреттелген. «Ежелгі түріктер, — дейді М. Орынбеков, — Ұмайды өте сұлу және қайырымды, күліп-ойнайтын, күміс шашымен аспанды жарқыратқан, күн сәулесімен кемпір қосақ шомылған, қолында балаларды қорғайтын алтын садағы бар жас келіншек әйтпесе қыз ретінде таныған».

Генотеистік діни жүйенің іздерін қазақтың дәстүрлік мәдениетінен де анық байқауға болады. Құда түсу рәсіміндегі ант ішу (түпкі мағынасы қан ішу), құйрық-бауыр жеу, «өлі-тірісін» атқару (тікелей аруақтарға мезгеп тұр), жерлеу дәстүріндігі «жетісін», «қырқын», «жылын» атап өту, «тұл» жасау ж.т.б. ата-тектік сенім-нанымдарға негізделген. Аруақтың қолдау немесе қолдамауы ұрпақтың оған қарым-қатынасына тәуелді болды. Аруақтарды жиі еске алу, олардың құрметіне тасаттық жасау (исламда тек діни мейрамдар кезінде құрбандық шалынса, көшпелілер өмірдің елеулі оқиғаларына байланысты тасаттық істеген) адамдарға қолайлы жағдай туғызады деп есептелген. Керісінше, ата-тектік дәстүрді бұзғанды «аруақ ұрсын!» деп қарғаған.

Генотиптік діни жүйені ескінің қалдығы ретінде бағалау дұрыс емес. Мысалы, қазіргі әлемдегі озық мәдениеті бар жапондар буддизммен қатар генотиптік синтоизм дінін сақтап келеді.

Ислам қалыптасқанға дейін қазақтың рухани мәдениетінде маңызды рөл атқарған діни жүйелерге тәңірілік дін мен шаманизм жатады. Соңғы жылдары бұл діни жүйе туралы көптеген еңбектер жарияланды, диссертациялар қорғалды. Біздің ойымызша тәңірілік дін еуроазиялық көшпелі шаруашылық-мәде-

ни типтің қажеттіктеріне нағыз икемді діни жүйе болып табылады. Оның өрістеген кезі түрік және моңғол тайпаларының елдік принцип бойынша тұтасып, далалық империяларды құрған уақытына сәйкес келеді. Бұл туралы Л. Гумилевтің «Қиял патшылығын іздеу» атты трактатында сынды пікірлер келтірілген. Тәңірілік дінде генотиптік дүниетаным терең орын алғанымен, ол монотеистік діни жүйе деңгейіне көтеріле алған. Кейде шаман тәңірілік діннің абызы деген қағида келтіріледі. Бұл пікірмен қосылу қиын. Себебі, Көк Тәңірі бақсы сияқты рухтарды (аруақтарды) пайдаланбайды, дұғалап, сиқырламайды, ол тек аспан еркін ғана хабарлайды. Бұл жерде исламнан да өзгешілік көрініп тұр. Көк Тәңірі адамдардан белсенділікті талап етеді (Шыңғыс ханға ұнаған қағида). Тәңірілік дінде демонологиядан гөрі космология мен этика тереңірек ұялаған. Марко Поло былай деп хабарлайды: Әрбір адамның үйінде үй қабырғасының жоғарғы жағынан тақтайша қағылып, онда Жоғары мәртебелі Аспан құдайын білдіретін есім жазылып қойылған. Оған жарамсақтана жалбарынып, қошамет көрсете табынады, қолдарын аспанға көтеріп, сол құдайы өздеріне жақсы ақыл мен мықты денсаулық беруі үшін жүгіне тәпсім етеді және одан басқа еш нәрсе де сұрамайды».

Кейін араб-парсы-түрік өркениетінің қалыптасуына байланысты Көк Тәңірі Алланың синониміне айналып кеткен. Ал генотиптік түсініктер исламмен қатар дамыған. Оның себебі генотеизмнің қазақтың дәстүрлі мәдениетінен (басқа да туысқан мәдениеттерден) қолдау табуына қатысты. Тәңірілік діннің типтік маңызы алғашқы көшпелі империялардың мәдени тұтастануы үшін себепкер болуымен байланысты (бірінші синтез). Кейін әлемдік дәрежеге көтерілген суперөркениетте екінші тұтастануға ұйытқы болған дүниежүзілік дін — ислам өмірге келді. Бұл мәселеге көшуден бұрын, қазақ мәдениетіне үлкен ықпал тигізген діни тип — шаманизмге назар аударайық.

Шаманизм (бақсылық) қазақ мәдениетіне үлкен әсерін тигізген діни-мәдени жүйе болып табылады. Кейбір зерттеушілер бақсылық дінге жатпайды, себебі онда құдай туралы түсінік жоқ, ол адам мен табиғаттың арасындағы үйлесімдікке сүйене отырып магиялық әрекет жасау дейді. Бақсы үшін табиғаттан тыс күштердің болуы міндетті емес деген пікір де айтылады. Алайда, мәселенің мән-жайы басқада.

Шамандық дінді еуропалықтардың экзотикалыққа әуестігінен тыс мәдени континуумның көлемінен зерттеген алғашқы ғалымдар Ш. Уәлиханов пен Д. Банзаров болды. Олардың пікірі бо-

йынша, рулық діндердің дүниежүзілік діндермен ұқсастығы өте шамалы. Шаманизм ырымшылдық пен сенім-нанымның адамның виртуалдық (тылсымдық) дүниесіне әсер етудің ерекше бір дәстүрі болып табылады. Әдетте бақсы салттық рәсімдердегі абыз, адамның рухын шақырып емдейтін балгер, рухты ерекше бір деңгейге жеткізетін күйші-қобызшы, аруақтармен тіл табыса алатын медиум бейнелерінде әрекет етеді. Шаманизм — натурфилософиялық негіздегі әсерлене желігушілік практикасы. Рухтың қорғаушылығы арқасында бақсы бал ашады, емдей де алады, яғни басқа рухтарды қуып, аруақтың рухын тынышталатын орнына дейін шығарып сала алады.

Ол — рухани мәдениеттің мистикалық тәжірибесінің типтік көрінісі. Әлемдік мәдениеттің Батыс және Шығыс болып екіге бөлінетіндігі белгілі. Біздің ойымызша, шамандық дүниетаным — дзэн-буддизм тәрізді нағыз шығыстық көрініс. Л. Гумилевтің зерттеулерінде шаманизмнің Қиыр Шығыстағы манчжурлық тайпалар қидандардан тарағаны көрсетіледі. Орта ғасырлардың бір кезеңінде қидандар Орталық Азияда үстемдік етіп тұрған. Тіпті, әңгіменің мәнісі мұнда да емес. Әлемді Шығыс пен Батысқа бөлу — тарихи дәстүр. Шығыс адамы мен Батыс адамы өзінің әлемге объективті қатынасына қарай бір-бірінен принципиалды өзгеше екендігін байқаймыз.

Қазақ мәдениетіне тікелей қатысты шығыстық дүниетанымдық типтерге шаманизм мен суфизм жатады. Бақсылық сенім — наным жүйесі осы Шығыс мәдениетінің типтік ерекшеліктерін бойына толыққанды дарытқаны жөнінде бірнеше дәлелдемелер келтірейік. Рерихтердің пікірі бойынша, барлық рухани ілімдер Азиядан келген. Себебі батыстық адам рухани дәстүрден технологияны жоғары қойған. Шығыс адамы өзіндегі барлық дерлік даму және жетілу энергиясын ішкі дүниесіне, оның анық және анық емес (виртуалды) қабаттарына, адамның ішіндегі дүниеге, ...«қалғып жатқан потенциалдарды» ашуға, актуалдандыруға және жетілдіруге жұмсайды (А. Хамидов).

Бақсының зікір салуы (дұрысы «кам» — ескі түрік тілінде жәдігерлік мағынасын білдірді) адамның тылсымдық дүниесін оятуға бағытталған. Бұл — ішкі шексіз болмыс пен рухани бірігудің тәсілін іздеу. Бұл тәсілді бақсының ойыны деп те қарастыруға болады. Бақсы ойын кезінде дүниені жаратушы рөлін атқарады, ол адамды айналады (ғарышты тұлғалық деңгейде қайталайды), мистикалық тұтастану арқылы жақсылық пен жамандықты айырады, зиянды қасиеттерді көшіреді, аластайды, қамап қояды. Бақсылық ойын кезінде заттық бітімнің өзі

ерекше бір күйге енеді. Көптеген куәгерлер бақсылардың парасихологиялық қабілетін атап өтеді. Мысалы, кейбір бақсылар ауру адамның қарнының ішінен зиянды сарысуды шығара білген. Олар хирургиялық және гипноздық емдеу әдістерін жете меңгерген. Бақсы экстаз кезінде қып-қызыл жанған көмірдің үстінен жалаңаяқ жүре алған. Осыған ұқсас құбылыстарды үнділік йога жүйесінен, Филиппин емшілерінен де байқауға болады. Тағы бір ескере кететін жайт: бақсылық медитация — ойын музыкасының әсерін шебер қолданған. «Шаман дінінде күй тартуы күйдің осы діннің негізгі қағидасына — ажалды тежеп тұру мүддесіне бағындырылғандығын көрсетеді (А. Мұхамбетова).

Қазақтың діни жүйелерін бірінен соң бірі келетін типтер деп қарастыру дұрыс емес. Зерттеу мақсатына байланысты, біз оларды абстрактылау тәсілімен бөліп алдық. Нақтылы тарихи кезеңдерде, әдетте, діни жүйелер бір-бірімен қабаттаса, тұтаса келеді. Тек рухани мәдениеттің бітіміне қатысты олардың біреуі басым (доминантты) болады. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде төмендегідей діни және мәдени тұлғалардың қабаттаса әрекет ететіндігін байқауға болады; 1) молда, 2) бақсы, 3) зікірші, 4) сәуегей, 5) пір, 6) абыз, 7) үшкіруші, 8) ұшықтаушы, 9) тамыршы, 10) жауырыншы, 11) емші, 13) сопы, 14) диуана, 15) дәруіш, 16) балгер, 17) құмалақшы ж.т.б.

Тылсымдық-мистикалық тұлғалардың көп түрлілігін қазақ демонологиясындағы әр текті адамға зиянды бейнелер толықтырады. Қазақ мәдениетінің тарихын және мұраларын зерттеушілер олардың мынадай түрлерін атап етеді: 1) шайтан, 2) пері, 3) жын, 4) жезтырнақ (кесапат әйел), 5) сөрел (оның күйеуі), 6) жалмауыз, 7) албасты (троглодит, йетти, жабайы адам), 8) обыр (некрофил), 9) монтаны (құбылмалы жын), 10) шимұрын (күлдіріп өлтіруші), 11) марту (толғатқан әйелдің жауы), 12) қырсық, 13) ыбылыс (ислам демонологиясынан) ж.т.б.

Жоғарыда келтірілген мәдени типтерден діни синкретизм анық көрінеді. Мұның бір дәлелі — тасаттық беру тәсілі. «Құрбан» және «тасаттық» терминдері араб тілінен ауысқан. Алайда бұл рәсімнің нақтылы мазмұнында ата-тектік сенім-нағымдар терең орын алған. Құран бойынша Ибраһым пайғамбар Алла жолына адамның орнына көк қошқарды құрбан шалған. Яғни, тасаттық салты қауымдық кек алудың (талионның) қиратушы әсерін әлсіретуге бағытталған. Өйткені «қанға-қан, жанға-жан» принципті қауымды оқшауландырып, оның қарым-қатынастық мүмкіндігін азайтады. Яғни бұл салттық рәсімге

айналып кетеді. Қанды кек мәдени алмастырушылыққа ұшырап, салт-дәстүрлі жоралғы болды. Құрбандық шалу салты жоғары ұйымдасу рәсімі бойынша қатысушыларды белгілі бір рәміз төңірегінде біріктіру мақсаты үшін атқарылды. Яғни, ол таңбалық (символикалық) сипаттағы қоғамдық әрекет еді, оның түбегейлі мағынасын білуші және жүзеге асырушы бақсы болды. Бақсылық жүйенің исламмен қарым-қатынасы біркелкі болмады. Пұтқа табынушылыққа қарсы күрес нәтижесінде қалыптасқан ислам генотеистік сенім-нанымдарға күдіктене қарады және мүмкіндігінше айыптады.

Алайда, халықты өз дүниетанымына иландыру үшін исламға сол халықтың рухани өзегі мен ділін де қабылдауы керек еді. Бұл процесс екіжақты болды. Тәңірі мен киелі аруақтар мұсылмандық мазмұнға ие бола бастады (Көк Тәңірі Аллаға, аруақтар пірлерге, машайықтарға, құдайдың көмекшілеріне, ескі демондар (албасты, жезтырнақ, обыр т.б.) ислам түсінігіндегі жыншайтандарға айналды. Бұл — өте бір күрделі және жан-жақты мәдени құбылыс. Өтпелі мәдени кейіпкерлердің (генотеистік және исламдық қасиеттері аралас) рухани мәдениетте басым типтік күш ретінде бейнеленгенінің талай деректерін діни текстерден және фольклордан келтіруге болады. Тіпті бақсылықтың өзі қазақ мәдениетінің кеңістігінде исламның элементі болып кетті. Бақсының зікір салуы сопылық әрекеттен алынған; салтық рәсімді атқарудан бұрын бақсы дәретін алатын болған, өз сөзін бақсы Аллаға, Мұхаммед пен оның халифтеріне құлшылық етуден бастаған. Қолына асатаяғын ұстаған, басына аққудың мамығымен көмкерілген үшкір қалпақ киген диуана халық санасында бақсымен ұқсас есептелген. Қазақ мәдениетінде төлтума ата-тектік діндерден мұсылмандық діни типке ауысу көптеген ғасырларды қамтиды және бірін-бірі терістеу қалпында емес, керісінше бір-біріне байланыста, тұтастану бітімінде өтті.

Қазіргі кезде 1,5 миллиардтай қолдаушылары бар ислам туралы және оның Қазақстан топырағында қалыптасуы туралы аз жазылған жоқ. Сонда да исламдық өркениеттің біздің еліміздегі ерекшеліктерінің кейбір типологиялық мәселелеріне тоқталып өтейік.

Батыстық және империялық мәдениеттануда исламдық өркениет жөнінде неше түрлі мифтер мен бұрмалаулар жеткілікті. Қысқаша оларды былай топтауға болады:

- 1. Егер христиандық және буддалық жүйелер адамдық сүйеспеншілікке сүйенсе, онда ислам «Қасиетті соғысқа» (джихад) шақырады, ол батыстық өркениетке қауіп төндіріп тұр.

- 2. Исламда фундаменталистік ағым басым, ол фанатиктердің діні.
- 3. Ислам ғылым мен техниканың жетістіктерін, демократия мен азаматтық қоғам идеяларын, күш көрсетпеу принципі мен толерантты гуманистік этиканы, адамның құқы мен еріктілігін өз бойына дарыта алмайды.
- 4. Қазақ және басқа да түрік халықтары үшін ислам сырттан келген дін, олар мұсылмандықты күшпен мойындаған. Сондықтан не ескі дәстүрлі діни типтерді келтіру керек, не «азаматтық қоғам» дегеннің желеуімен дінсіздендірілген рухани жүйеге көшу қажет.
- 5. Ислам қазақтардың дәстүрлі мәдениетін тежеп тастады (бейнелеу өнерін, әйелдердің қоғамдағы рөлін, отбасылық қатынастарды ж.т.б.).

Әрине, жоғарыда келтірілген пікірлердің негізінде исламды шынайы білмеушіліктен гөрі, белгілі бір мүдделер тұрғысынан жалғандау (фальсификация) көбірек орын алған. Жаңа Заманның бас кезіндегі технологиялық өзгерістерді (индустриалдық қоғам, нарық, өнеркәсіптік революциялар) дұрыс пайдалана білген Батыс әлемдегі шешуші күшке айналды және бүкіл дүниежүзілік үстемдік орнатуға ұмтылды. Вестернизация (батыстандыру) шынайы қарсылықты тек шығыстық діндер тарапынан кездестірді. Әсіресе, ислам діні христиандық экспанцияның зардабын Қытай мен Жапонияға қарағанда көбірек шекті. Крест жорықтары, империялық-отаршылық соғыстардың, христиан миссионерлері мен «бизнесмендерінің» әрекеттерінің нәтижесінде әлемде тек осман түріктерінен, Иран және Ауғанстаннан басқа XIX ғасырдың аяғында тәуелсіз мұсылман мемлекеттері қалмады. Бірақ бір мәдени-тарихи айғаққа назар аударайық: осынша қысымға қарамай мұсылмандығынан айырылған этномәдени жүйені тарихтан кездестіре алмайсыз. Тіпті, ең пәрменді миссионерлік мәдени экспанцияны жүргізген Ресей империясы да бірде-бір қалыптасқан исламдық этномәдени жүйені құрта алмады. Сібірдің байырғы этностарының христиан дінін қабылдауы көне дәстүрлік діндерді ауыстырумен қатысты еді.

Керісінше, орта ғасырлардағы мұсылмандық империяларда христиан халықтарын зорлықпен мұсылмандыққа айналдыру саясаты батыстағыдай әдейі және қатыгездікпен жүргізілмеген. Себебі ислам дінінің негізгі қағидасы бойынша адам Алланы өз еркімен қабылдауы қажет.

Мәселені тікелей қойсақ, исламда фундаментализм мен партикуляризм (оқшаулану) бар ма деген сұрақ туады. Әрине, жоқ дей салу жеңіл шешім. Фундаментализм дәстүрлі мәдениет күйзеліске ұшырап, жаңа тарихи жағдайларға икемделе алмаған маргиналды қоғамның жемісі. Оның көрінісін, мысалы, Иран, Ауғанстан, Алжир сияқты елдерден байқауға болады және бұл құбылыс батыстық экспанцияға қарсы тұрудан туады. Яғни, фундаментализм дегеніміз мәдени дамуды көне бітімдер шеңберінен шығармау талпынысы. Исламдық партикуляризм да батыстық әсіре бейнеленген мифке жатады. Мұсылман діні бойынша, барлық адамдар олардың шыққан тегіне, ұлтына, сеніміне қарамай құдайдың махаббатпен жаратылған пенделері болып табылады. Тіпті кітапқа сенушілердің (иудейлер мен христиандар) өздері мұсылмандардың жауы емес. Әл-Фараби айтқандай, олар — «адасқандар қаласының» тұрғындары.

Басқа дүниежүзілік және ұлттық діндер олардың негізін салған адамдардың, не қауымның атымен аталған (христиандық — Иисус Христос, буддалық — Гаутама Шакья-Муни Будда, зороастризм — Заратуштра, конфуцийлік — Конфуций). Ислам олай емес. Ол барлық халықтарға арналған.

3.11. Қазақ мәдениетінің көркем шығармашылық типологиясы

Өнер ұғымы мәдениеттануда сөздің тар және кең мағынасында қолданылады. Терминнің тар мағынасында «өнер» деп көркем шығармашылық процесін және оның әртүрлі бітімдерін айтады. Оның қазақ мәдениетіндегі алғашқы жүйелерін көрсеткен — Жүсіпбек Аймауытов: «Атам заманда табылған өнер, білімнің бәрі сөз арқылы бұл күнге, жетіп піскен астай даяр болып, жемісін бүкіл адам баласы пайдаланып отыр». Оқымыстылар өнерді беске бөледі:

- 1. Сөз (словесность).
- 2. Суретшілік (живопись).
- 3. Мүсіншілік (скульптура). Балшық, тас, мрамор әм басқа нәрселерден адамның, басқа хайуандардың пішінін жасау.
- 4. Үй ішілік (архитектура, үй, сарай, көпір салу сияқты өнер).
- 5. Ән-күй (музыка), т.б.

Бес түрлі өнердің ең артығы — сөз. Сөздің артықшылығы — өзге төртеуін сөзбен суреттеп айтуға болады. Басқа өнерлер қанша көмелетке жетсе де, сөзді суреттей алмайды. Қазақтың «Өнер алды — қызыл тіл» дегені терең ақыл-тәжірибемен айтылған сөз. (Қар. «Абай», 1918, 3, 8—9-бет). Қазақ мәдениетінің көркем өнерін зерттеу дәстүрі осы жолмен ары қарай дамығанын ғылыми әдебиеттен байқаймыз.

Алайда, «өнер» ұғымын кең мағынада кез келген адамның шығармашылық әрекетінің баламасы ретінде де қолдануға болады. Бұл мағына «шеберлік», «жасампаздық», «іскерлік» және жалпы «мәдениеттілік» ұғымдарымен сабақтас. Осы сипатта өнер адамның басқа тірі жандардан түбегейлі айырмашылығын білдіретін қасиетке жатады. Өнерлі адам деп тұлғалық қасиеттерді бойына толыққанды және үйлесімді жинақтаған кісіні айтады. Тек кейін еңбектің қоғамдық бөлінуі нәтижесінде сөздің тар мағынасындағы кәсіпқой «өнер қайраткерлері» пайда болды.

Әрине «Өнер алды — қызыл тіл» деген мақалмен келісуге болады. Сонда да көркем шығармашылықтың бастауы сөз емес деген пікір қазіргі мәдениеттануда ұсынылып отыр. Шынында да, адамзат дыбыстары ажыратылған сөйлеу қабілетіне ие болғанға дейін де жаза білген. Көне адамның тасқа салған суреттері (петроглифтер) шығармашылықтың алғашқы үлгілері болып табылады. Қазіргі кезде осыдан 4—5 миллион жылдар бұрын салынған петроглифтер табылып отыр. Өлі сөйлей білмейтін бір жастағы бөбек те қабырғаны сызғылауды ұнатады. Кейін тілді меңгергеннен кейін де ол суретшілік қабілетін ұмытпайды.

Егер қазақ мәдениетінің терең қойнауларына көз жіберсек, таңбалар айғақтарының молдығына көзіміз жетеді. Э. Кассирердің адам таңбалық (символикалық) жануар деген анықтамасының жаны бар. Өйткені, оның мәдениет әлемі — таңбалар дүниесі.

Қазақтың арғы ата-тектерінің бірі — сақ мәдениетінің негізгі арқауы «аң стилі» екендігі ғылымда дәлелденген қағида... Оның пайда болу себептері ғасырлар тарихының құпиясы, алайда олардың тотем-магиялық бастаулардан шығатыны анық. Бұл стиль тек әшекейлі заттармен шектеліп қалмай, негізінен әр адамның әлеуметтік орнының рәмізі түрінде қоғамдық иерархиялық сатыға тығыз байланысты болды. Сондықтан басқа мәдени ортада олар түсінік таппай, өздерінің таңбалық және мағыналық ақпарат белгілерінен айырылып қалып отыр. Мысалы, Есік қорға-

нынан табылған «алтын адамға» байланысты ескерткіштерде хайуанаттық және өсімдіктік бейнелер қабаттаса жүреді. Жалпы алғанда сақ өнеріндегі «аң» стиліне тіршілікті динамикалық түрде бейнелеу тән. Арыстан секірейін деп тұр, бұғының қозғалысынан серпіліс сезіледі, ат шабысы әлемдік гармонияға ұқсас. Зооморфтық (адамды және құдайды аң кейіпінде суреттеу) скиф-сақ өнері табиғат пен мәдениетінің етене байланысының куәсі. Сақтардың «аң» стилі кейін қазақ мәдениетінде өзінің өшпес ізін қалдырды. Ислам діні тірі жанды бейнелеуге тыйым салған соң, қазақтағы атақты «тұйық оюы» деп аталатын белгі-айғақ осы стильмен үндес болды. Дәстүрлі ұғымымызда тұйық оюы бақыттың, достықтың, мәңгіліктің, шексіздіктің айғағы. Сондықтан да тұйық ою ел қорғаған батырлардың иығы мен қалқанына, аузы дуалы билердің жауырын тұсына салынатын болған. Қазақ шеберлері тұйық оюын «Тас бақа» деп те атайды.

К. Леви-Стросстың пікірінше, сақ-скиф өнері табиғат пен мәдениетті бөліп қарамайды. Ал классикалық Эллада, Оңтүстік Америка мен Австралияның байырғы тұрғындарының дүниетанымы дәл осы табиғат пен мәдениетті екі бөлек алып қарауға негізделген. Демек, «аң стилі» эстетикасын айқындаудағы түбірлі фактор — олардың мәдени-типологиялық әмбебаптың қайсыбір әлемдік сипат алған заңдылықтарынан да бас тартуында жатыр.

Осы шеберлік өнерінің типтері орта ғасырларда Қазақстан жеріндегі қалалық мәдениеттің сәулет, кескіндеме, суретшілік өнеріне арқау болған. Қ. Байпақовтың зерттеулері бойынша, Қазақстан жеріндегі орта ғасырлық қалаларда қолөнер жоғары деңгейде болған. Сәулет өнерінің Қазақстан жерінде жоғары эстетикалық талаптарға сәйкес келетіндігі жөнінде Ғұзыхан Ақпанбек Жошы хан, Домбауыл, Алаша хан мазарларын зерттей отырып, былай дейді: «Құрылыстың сырт тұлғасының әсемдік ерекшелігін тек мінсіз қатынастар ғана емес, қалау әдісі де ерекшелей түседі. Ол — мазардың жоғары қарай тартыла қалануы. Мұның өзі табиғи перспективалық қысқару әсерін күшейте келіп, жақыннан қарағанда құрылыстың еңсесін биіктете түседі. Жұлдызды призма, цилиндр пішінді күмбез табаны және күмбездің өзі бір кезде көгілдір жасыл бояумен сырланғандығын елестетсек, аспанмен біртұтас әсер беріп, ғимарат асқақтай көрінеді. Мінсіз қатынастық өлшемдерді таба білген, геометриялық пішіндерді сәтті үйлесіммен жинақтаған қалаушы шеберлердің қалдырған осынша көрікті сәулет өнерінің туындысы олардың шеберлігіне, ең бастысы шынайы өнеріне тәнті етеді».

Құранда тікелей сурет салуға қарсы пікір айтылмаған. Мәселе ислам дінінің пұтқа табынушылыққа қарсы қатаң күрес жағдайында қалыптасқанына байланысты. Пұттарды бейнелеп, оларға табынуды шектеу үшін жалпы тірі жанның суретіне тыйым салынған. Яғни, адамды пұтқа айналдырмай, шындық тұрғысынан бейнелеу мұсылмандықпен үйлесімді. Керісінше, қаншама данышпан болса да, тірі тұлғаны әсіре көтермелеу — кәпіршілік. Адам құдай бола алмайды.

Қазіргі кезде біздің республикамызда талантты суретшілер, мүсіншілер, сәулеткерлер аз емес. Олардың нәр алатын бір қайнары — көне архетиптік көркем мәдениет. Мысалы, суретші Т. Сыдыхановтың «Таңбалы кескіндеме» атты көрмесін алайық. Т. Сыдыханов көне таңбаларды қолдану арқылы қазақтардың тұрмысының әртүрлілігін, әрқилылығын көрсетеді. Суретші түрлі рулар мен тайпалардың ел таңбасы іспеттес таңбаларына зер салды. Ол осы таңбалар арқылы дүниені пластикалық түрде бейнелеуге ұмтылды. Кезінде мәдениет тарихын зерттеушілер — Рашид-ад-дин мен М. Тынышпаев та таңбалардың кестелік жүйелерін көшпелілердің салт-дәстүрін, рәміз-рәсімдерін, өзіндік санасын түсіндірудегі басты құралдың бірі деп есептеген.

Таңбалық шығармашылықтың басты түріне тіл жатады. Тіл — мәдени болмыстың бітімі. Ол тек дыбыс пен таңбаның бірлігі емес, ең маңыздысы — мәдени сабақтастықтың құралы. Өз бітіміне және мәдени ақпараттарды беру тәсіліне қатысты мәдениеттің үш типі айқындалады: жазусыз, жазбалы, экрандық. Бұл үш типтегі таңбалар арқылы қалыптасқан ақпараттық жүйені текст-код деп атайды. Ауызша мәдениетте де текст-код бар, ол салт-дәстүр рәсімдері мен таңбалары, фольклордың заттандырылған бітімдері арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріледі. Әрине, бұл типтер таза күйінде сирек кездеседі. Әрбір этномәдени жүйеде ауызша және жазбаша мәдени кодтардың арасалмағы нақтылы тарихи жағдайларға қатысты. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде фольклор басым болған, бірақ бұдан келіп ол жазбаша мәдениеттің ықпалын қабылдаған жоқ деген пікір тумауы тиіс.

Салт-дәстүрлік мәдениетте «таза» әдебиет жоқ. Сөз жай ғана өнердің түрі емес, ол адамды әрі тудырады, әрі өлтіреді, әрі емдейді, әрі ауыртады. Жазусыз мәдениетте сөз тылсымдық, мистикалық, магиялық және құдайылық қызмет атқарады. «Жылқы кісініскенше, адам сөйлескенше», «Таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді», «Тау мен тасты жел бұзар, адамзатты сөз бұзар» дейді қазақтың халық мақалдары.

Қазақ халқының көркем шығармашылығының архетипі де, дәстүрлік басты типі де — фольклор, ауыз әдебиеті. Сөз өнерін жете білген Абай қазақ фольклорын «толғауы тоқсан тоты құсқа», «білгенге маржан інжу-маржанға» теңейді. Фольклор — халық даналығы деген ұғымды білдіретін неміс сөзі. Фольклор жазу-сызу дамымаған кездегі бір ұрпақтың екіншісіне қалдырған мұра-өсиеті, тіршілік бағдарлары, құпия-сыры, тылсымдық жұмбақтары. Яғни, фольклорсыз ұрпақ сабақтастығы мүмкін емес.

Бұл мақсатқа сәйкес келетін әдеби жанр — поэзия. Тіпті, көне адамдардың бәрі өлеңмен сөйледі деген де пікір бар. Поэзия мен фольклор бір типтес. Белгілі бір ырғақпен (ритм) айтылған сөз есте қалады. Кейін жазу пайда болғаннан соң адамның жадылық (мнемикалық) қабілеті әлсірейді. Сондықтан болар, сағаттап жаңылмай дастандарды айтатындар қазір сирек кездеседі. Манасшыларға экзотикалық көзқараспен қарау да бар. Бұл қазіргі заман тұрғысынан экзотикаға жатады, ал көшпелілер үшін құдіретті сөз өмірлік қажеттілік болған.

Поэтиканың философиялық мәнісін, оның типтік белгілерін қарым-қатынас, айтушы мен тыңдаушының арасындағы тылсымдық бірлік, көңіл көтеру, импровизация, жалпы алғанда — сұхбаттасу мәдениеті деп анықтауға болады. Жыр, толғау, айтыс кезінде тыңдаушы көпшілік ерекше бір рухани дүниеге енеді, пендешілік күйбең өмір тауқыметтерінен тазарады (катарсис), жаңғырады, шынайы адамдық кейіпке көшеді, көңілдері көншиді.

Мәдениеттануда ресми және сауықшылдық мәдениет деген бар. Жануарлар тек табиғи қажетін өтеу үшін өмір сүрсе, адам дүниені әсемдік заңдары бойынша да өзгертеді. Адам дем алуы, ойнап-күлуі, зерікпей уақытты өткізуі және бұл арқылы өмірдің терең тұңғыына бойлауы, оның көркемдік сырына енуі қажетті. Гомо сапиенсті (ақылды адам) жиі Гомо луденс (ойын адамы) ауыстырып тұрады. Антикалық өркениетте Аполлондық және Дионисийлік мәдени типтер айырылды. Егер біріншісі салқын қанды, пайымдаушы, мақсаткер тұлғаны бейнелесе, екіншісі — шексіз қуаныш пен сезімдік байлыққа бағытталған.

Бұл типтік белгілер қазақтың көркем мәдениетіне де тән. Г.Н. Потанин қазақтың ақ жарқын мінезін, сауықшылдығын, білім құмарлығын француздарға, ал жаңалыққа, даналыққа және өмірге құштарлығын ежелгі афиндіктерге-гректерге ұқсатады. «Қазақтар — пысық, пісіп-қатқан, өмірге құштар халық; олар ойын-сауыққа құмар, киімде ашық бояулыны, тұрмыста той-

мерекені сүйеді. Өлгенді еске алу бұл халықта ойын-сауығымен, ат жарысымен, ән-күймен, ақындар айтысымен ұзаққа созылатын үлкен сауық-салтанатқа айналады. Серілік өнер мен сән-салтанат қуу, бөлкім, қазақтарды кейбір жағдайда даңққұмарлыққа баулитын сияқты. Бұл жағынан олар француздарға ұқсайды. Афиндіктер секілді қазақтар жаңалық-хабарға әуес. Осы әуестік жас буында білім құмарлыққа ауысуда» (Қар. Ел аузынан. Алматы, 1985, 5-бет), — деп жазады ол.

Ресми мәдениет пен халықтық мәдениеттің арақатынасы бұқаралық мүдде мен ел басқарушы жүйенің мүддесінің үйлесімдігімен қатысты. Тоталитарлық жүйеде «музейлік мәдениет» деген пайда болды. Ол жасанды құндылықтарды мұрат етіп ұсынып, халықтың ғасырлар бойы жинақтаған рухани қазынасынан алшақтап кетті. Ресми мәдениетте ұлттық қасиеттен гөрі конъюнктуралық, корпоративтік, саясаткерлік мақсаттар жоғары қойылады. Сұхбаттасу бұл жағдайда жалған, қоңыз дүниелік сипатта өтеді. Ал фольклор жалғандықты көтере алмайды. Өйткені, оның өсіп-өркендеуіне қажетті жағдай — еркіндік, ешкімнен қысылмай, қымсынбай еркін сөйлеуге бостандық, сөз бостандығы. «Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы» деген Абай.

Ауыз әдебиетінің тағы бір типтік ерекшелігі — оның табиғатпен үйлесімдігі. «Бірінші ақын — табиғат» деген сөз өте орынды айтылған. Антикалық мәдениеттегі «мимиезис» (еліктеу) ұғымы қазақтың шығармашылық өнеріне, соның ішінде ауыз әдебиетіне тән бейне. Табиғат — сұлулықтың қайнар көзі, қайталанбас керемет әсем көріністер галереясы, ізгілікке тәрбиелеу мектебі екендігін халық жақсы түсінген.

Адамның мінез-тұрпатын, ажар-көркін; арыстандай, асқар шыңдай, құз-жартастай, емендей, қарағайдай, ақ қайыңдай, сүмбіл талдай, кер маралдай, бәйге кердей, қаршығадай, қырғидай, тұңғиық терең, ала құйын, тарпаң, үркек, т.б. және т.с. деп; жеті қарақшы, үркек (жұлдыз атаулары), дарқан дала, ерке самал, ақырған аяз, тулаған толқын, сыбырласқан жапырақтар, тентек су т.б. және т.с.с. деп сипаттаулар соны көрсетеді. Ал лексиканың еліктеу сөздер деп аталатын бір саласы, атынан да көрініп тұрғандай, түгелдей табиғатта барды дыбыстық, қимылдық қайталаудан, еліктеуден тұрады.

Тағы да бір салыстырудың реті келіп түр (кейде салыстыру ақсамай-ақ қояды). Атышулы ертедегі грек мәдениетіндегі «каллокагатия» (ізгі әсемдік) ұғымын алайық. Әдемілік пен сұлулықтың арнасы ізгіліктен тыс бола алмайды. Сұлулықтың ең керемет көрінісі — адам, оның сұлулығы. Адам анадан сырт

бейнесі, пішіні сымбатты, сұлу болып туылуы мүмкін, бірақ ішкі сұлулыққа тек әдебімен жетеді. «Адам әдебімен көрікті» дейді халық мақалы. Қазақтың ауыз және жазба әдебиетінде «тән сұлулығы» және «жан сұлулығы» деген түсініктер бар. Халық түсінігі бойынша рухани сұлулық жоғары тұрады: «Көркін алма, мінезін ал», «Сөзі райлының — жүзі шырайлы», «Сұлу — сұлу емес сүйген сұлу», «Адамның жылтыраған сыртына емес, сұлу ішіне қызық».

Ф. Бэкон «поэзия — ғылымның ұйтқысы» деген. Бұл жерде мәселе поэзия мен ғылымды бір-біріне қарсы қоюда емес. Ғалым мен ақын бір нәрсе туралы айтады, тек ғалым өз ойын теориялық ұғымдар арқылы топшыласа, ақын типтік бейнелерді қолданады. Кез келген көне жыр бір уақытта әрі мейрам-сауық, әрі діни рәсім, әрі қауымдық ойын, әрі сиқырлау, сәуегейлік, өнер сайысы, әрі жас ұрпақты тәрбиелеу болып табылады.

Көшпелілік мәдениеттегі ақын-жыраулар тұтас тұлғалар болған. Олар сол қоғамның тек жыршысы емес, сонымен қоса абызы, бақсысы, шешені, ақылшысы, философы, биі, саяси қайраткері ретінде әрекет еткен. Жалпы алғанда фольклордың философиялық мәдениеттанулық мәселелері бізде жеткіліксіз зерттелген. Бұл түсінікті де. Себебі қазақ философиясы енді ғана қалыптасып келе жатыр.

Енді қазақтың көркем шығармашылық мәдениетінің фольклор арнасының типологиялық жүйелеріне қысқаша тоқталайық. Бұл мәселемен негізінен әдебиеттанушылар айналысып, қомақты тұжырымдар айтқан. Тоталитарлық жүйе уақытында да гуманитар ғылымдарының арасында әдебиеттану озық тұрды. Бұл бір жағынан қазақтың рухани мәдениетіндегі ауыз әдебиетінің рөліне де байланысты.

Т. Қоңыратбаев қазақтың ауыз әдебиет үлгілерін төмендегідей жіктейді: «Қазақ фольклорының жанрларын біз негізінен ертегі, аңыз, эпос деп бір бөлсек, салт жырлары (лирикалық жанр) деп тағы да жіктейміз. Лирикаға үйлену салтына байланысты беташар, жар-жар, сыңсыма, қоштасу, тойбастарлар жатса, діни әдет-ғұрыптарға байланысты бәдік, жарапазан, жаназалау жырлары да осы салаға келіп құйылады. Бұлардың әрқайсысының туған заманы, халық музыкасы мен поэзиясынан алатын орны мен үлесі бар. Салт жырларында ән мен өлең басым болса, бақсылар дәстүрінде күй мен сарын, жыраулық поэзияда күй мен поэзия үстемдік еткен. Алғашқыларының құралы домбыра болса, бақсылар көбіне қобыз аспабын үрдіс еткен. Бұл дәстүрлердің басты айырмасы олардың мақамында: бірі кең ауқымды, әуелеп

орындалатын асқақ сезімді әнге негізделсе, екіншісі бақсы сарынына, жыр, терме, толғау үлгісіндегі эпикалық мақамға құрылған. Ертеде мұндай жырлар бір ғана қобыз аспабымен айтылатын болған». (Көне мәдениет жазбалары, 259—260-бет).

Қазақ ауыз әдебиетінің пайда болған дәуіріне қарай типологиясын жасағандардың бірі — Ә. Марғұлан. Ол былай бөледі:

- 1. Ең көне замандағы эпостық жырлар. Бұған «Ер Төстік», «Ақ Кебек», «Құламерген», «Шора мерген» сияқты жыр-аңыздар жатады;
- 2. Оғыз-қыпшақ заманында пайда болған эпостар (XI—XII ғ.). «Қорқыт», «Алпамыс», «Қазанбек», «Домбауыл», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», т.б. жырлардың сюжеттері;
- 3. Тарихи дәуірлердегі эпос (XIII—XV ғ.). Бұл кезеңнің өзі іштей екі салаға бөлінген: қазақ даласында Жошы ұлысының құрылуы, оның ішкі қақтығыстарын («Қобыланды», «Ер Тарғын») және осы ұлыстың ыдырау кезін бейнелейтін эпостар («Қамбар», «Қазтуған» т.б.). Кейде бұлар Ноғайлы дәуірінің жырлары деп те аталады;
- 4. Жоңғар феодалдарының қазақ даласына шапқыншылығын және оған қарсы күресті сипаттайтын жырлар («Қабанбай», «Бөгенбай», «Олжабай», т.б.);
- 5. Феодалдық қайшылықтарға қарсы күреске байланысты туған эпос.

Түрік халықтарының фольклорының дүниежүзілік әдеби-мәдени мұраның бір тармағы екендігін және оның терең мағыналығын салыстыру-типологиялық әдіс арқылы батыстық зерттеушілерге паш еткен — Ш. Уәлиханов. Ол грек мифтеріндегі Циклоптың түрік аңыздарындағы Төбекөзбен, «Манастың» «Иллиадамен», қазақтың батырлық жырларының Геракл туралы аңыздармен ұқсас екендігін аңғарған. XX ғасырда мифтердің құрылымдық сәйкестігін зерттеу арқылы структурализм өкілдері дүниежүзілік мәдениеттегі архетиптік сабақтастық туралы қорытындыға келді.

Көшпелілік фольклордың көршілес аймақтарға тигізген әсерін, қазақ халқының фольклорлық мәдениетін объективті және жанашыр көзбен зерттеген ғалымдардың қатарында Г.Н. Потанин құрметті орын алады. Ол өзінің «Орта ғасырлық Еуропа эпосындағы шығыс мотивтері» деген еңбегінде былай деп жазады: «Кітаптың басты идеясы — Батыс Еуропаның эпосына да таратылатын, орта ғасырлық батыстық және шығыс-ордалық эпостың бірлігі идеясы... Эпикалық материалдармен алмасу жүріп жатқан дәуірді өте ертеде болды деп және оны

ортаазиялық ордалардың кейінгі қоныс аударуымен байланыстырмай-ақ қоюға болады; бұл алмасу, кейін пайда болған, ол Орталық Еуропа мен Орта Азиялық далаларда мәдени айырмашылықтар болмаған ерте кезде жүрген. Ауысып алу біржақты болмаған, ол шығыстан батысқа және батыстан шығысқа қарай өзара болған». Қазақтың ауыз әдебиетін зерттеуде типологиялық-генетикалық тәсілдің де беретіні көп. Бұл, әсіресе, рухани мәдениетті өркениеттік тұтастық жағынан алған кезде анық байқалады. Кейбір зерттеушілер қазақ халқы қалыптасқанға дейінгі әдеби шығармашылық этнос аймағынан алшақ, оның тілі мен рухы түсініксіз, сондықтан қазақ мәдениетінің мүлкі бола алмайды деген пікір айтады. Не болмаса, керісінше, түбірі ортақ мұраларға жеке ен салушылық та кездеседі. Б. Кенжебаевтің пікірі бойынша, «Қай халықтың әдебиеті, жазба әдебиет нұсқалары сол халықтың бүгінгі тілінде болуы шарт емес. Кейбір халықтардың ондай әдебиетінің басқа тілде, сол халыққа осы күнде түсініксіз тілде болуы, бірақ сол халық жерінде, сол халық өкілдері тарапынан жасалған, сол халықтың бір кездегі өмірін көрсететін әдебиет нұсқалары болуы ықтимал».

Түрік халықтарының ортақ мұрасына көне мифологиялық-салттық жырлар, шамандық культ поэзиясы, оғыз-қыпшақ фольклоры мен жазба әдебиеті, Алтын Орда және басқа да түріктік мемлекеттер әдебиеті жатады. Бұл мәдени туындылар ескі нұсқасын сақтап, әрбір жаңа дәуірде өзгеше бітімге еніп отырған. Мысалы, белгілі «Қобыланды» жырын алайық, С. Сейфуллиннің пікірі бойынша, жырдың арқауы XIII ғасырдағы қыпшақ-қияттардың қызылбас Ғазан ханға қарсы жорығы жөнінде болған.

Келесі бір зерттеулер (әсіресе, қазіргі көркем әдебиетте) бұл батырлық эпос қазақ хандығы құрылар кезді — 1460 жылдарды қамтиды дейді. Алайда бұл оқиғаны ізін сала баяндаған Мұхаммед Дулатидің деректерінде Қобыландының аты кездеспейді. Орхон-Енисей жазбаларында VI—VII ғасырларда түріктердің Қобылан деген қолбасының Қытай мен Иранға қарсы жорығы туралы деректер бар. Ә. Хасенов осы айғақтардың негізінде мынадай бір қорытындыға келеді: «Бұл айтылғандардан шығатын түйін Қобыланды, Қобылан, Қабылан атанған адам төңірегінде алғаш аңыз әңгіме тараған. Кейін келе қыпшақ тайпасы күшейіп, көбейгенде сол адамның атын тайпаның бірлігі, тәуелсіздігі жолындағы күрестің туына айналдыру мақсатында жыршылар өз дәуірінің, өз тұсының наным-сенім,

көзқарастарын қосып, оны көлемді жыр-дастанға айналдырған. Сөйте келе, заманалардың өтуімен Қобыланды мұсылман, одан қазақ батыры әлпетіне көшкен».

Қазақтың көркем шығармашылық мәдениетінің тағы бір типологиялық ерекшелігі оның тек Батыс пен Шығыстың арасында болуы ғана емес (бұл туралы соңғы кезде еуроазиялық менталитет деп көп айтылып жүр), сонымен бірге әңгіме еуроазиялық дала мәдениетінің араб-парсылық әлемге терең руханият дүниесімен үйлесімді қосыла білуі туралы болып отыр. Бұл қазақ мәдениетінің Орта Азия халықтарымен тығыз тағдырлық және мәдени тұтастығынан туатын топшылау. Жоғарыда айтып кеткендей, қазақ мәдениетінде екі шаруашылық-мәдени типке (номадалық және оазистік-диханшылық) сәйкес ауыз әдебиеті мен жазбаша әдебиет бір-біріне нәр беріп отырған. Мәселе бұл жерде олардың қайсысының басым екендігі жөнінде болып отырған жоқ.

Қазақтың көркем өнерінің басты бір саласына ән-күй (музыка) жатады. Оның маңызды ерекшелігі сөз өнерімен синкретті тұтаса келуінде. Ән мен жырды бір-бірінен бөліп алу жай нәрсе емес, олар — халық өнерінің қосқанатты туындысы. Қазақ «Құлақтан кіріп бойды алар, әсем ән мен тәтті күйді» ұнатқан.

Қазақтың музыкалық өнерінің типологиясының бір үлгісін Т. Қоңыратбаев келтіреді: 1) сарын; 2) мақам; 3) саз; 4) күй.

Жоғарыда келтірілген типологиядан музыка типінің шаруашылық-мәдени және дүниетанымдық діни жүйелерімен тығыз байланыста болғанын аңғарамыз. Дүниежүзілік басқа өркениеттермен салыстырғанда көшпелілердің музыкалық өнері бимен, сахналық көріністермен (мысалы, үнді музыкасы) көп байланыста болмаған. Ол сөз өнерінің типтерімен (миф, эпос, аңыз, жыр, қисса) тығыз бірлікте болған. Айталық, «домбыра сөйлейді», «қобыз жеткізеді», «сыбызғы білдіреді» деген сөз тіркестері қазақ мәдениетінде кездейсоқ кездеспейді.

Күй орындау арқылы ханға қаралы хабарды жеткізген ағақты «Ақсақ құлан» аңызы осының куәсі.

Қазақтың музыкалық өнерінің тағы бір типтік ерекшелігі оның табиғатпен тұтастығында жатыр. Күйдің өзі — әлемнің бір ырғағы мен қалпы, о дүниенің дем-тынысы іспеттес. Күйде адам өмір сүрудің мақсатын айқындайды, әлемді жеңеді, мәңгілікке жетеді (Қорқыт ата); күй арқылы адамның көңіл-күйі әлемдік ырғақтармен түсіндіріледі (Абылайханның «Қара жорғасы»); күйде дүниенің сұлулығы мен мінсіздігі суреттеледі (Тәттімбеттің «Сар жайлауы»).

Қос ішек философиясының (Ә. Мұхамбетова) қазақтың көркемөнерлік шығармашылығын, тіпті, жалпы мәдениетін түсіну үшін берері мол. Бұл туралы арнаулы зерттеулер керек. Қарастырып отырған мәселелерді кестелік жүйемен топтастырып көрейік:

Көркемөнер типі	Сұрбаттасу аймағы	ШМТ	Дини тип	Өркениеттік қатынас аймағы
«Ан» стилі Мифологиялық сөз өнері Полихромдық стиль Фольклор Бақсылық Музыка Жазбаша өдебиет Сөулет өнері	Еуроазиялық дала Еуроазия Қытай Үнді Иран Ислам өркениеті Орталық Азия Иран	Көшпелілік Көшпелілік және оазистік диханшылық Көшпелілік және оазистік диханшылық	Генотеизм Генотеизм Шаманизм Зороастризм Ислам Шаманизм	Протоалтайлық Прототүріктік және түріктік Түріктік Арабстан
Шығыс музыкасы Фольклор Эпос Сөзгерлік Қол өнер	Қазақстан Орта Азия	Көшпелілік және оазистік диханшылық	Ислам Генотеизм Шаманизм	Қазақстан Орта Азия Қытай
Жазбаша өдебиет Күй	Ресей КСРО	Өтпелі тип	Ислам	Ислам Православие

3.12. Қазіргі қазақ мәдениетінің типтері

Қазіргі қазақ мәдениетіндегі негізгі мәдени-әлеуметтік типтерге көшейік. Мәселенің бұрын зерттелмегенін аңғару қиын емес. Мәдени-әлеуметтік тип ғылымда қалыптасқан қағидаларды талдаудың нәтижесінен гөрі, өмір идеяларын жалпылаудың тәжірибесіне жақын.

Арханкалық тип. Мәдени идентификация (теңестіру) адамының, белгілі бір нақтылы мәдени ортада өзін-өзі сезіну деңгейіне

байланысты. Адам туғанынан құндылықтар жүйесін, әдетте, сол күйінде дайын қабылдайды (отбасылық, топтық, этностық, мемлекеттік, өркениеттік т.б.). Еркін таңдау қабілеті тек шығармашылық типтегі адамдарға тән. Бұл ретте, әсіресе этникалық сананың тұрақтылығын, рәміздері (мифтері, аңыздары, мұраттары, қасиетті символдары, салттары т.б.) мен дүниетанымының өткен кезден сусындап тұратынын ескерген жөн. Этномәдени сана «біз және біз емес» деген ажыратушылық оппозицияға негізделген. Бұл сана адамды өткен тарихқа басты назар аударып, этностың түп-тамырларын құрметтеуге шақырады. Бұл — жағымды әрі қажетті талап. Өзін сыйламаған, басқаны да сыйлай алмайды.

Алайда, этномәдени ментальдықтың әсіре бейнеленген типтері бар. Олардың бірі — архаизм. Архаизм — мәдениеттің өтіп кеткен сатыларын қайтадан қалпына келтіруге бағытталған талпыныс. Бұл типке зерттеушілер кейде «дәстүршілдік», «ортодокстық», «фундаменталистік», «партикулярлық» сияқты белгілерді де қосады. Шынында да, мәдени жүйе өзін өзі сақтап қалғысы келеді, тұрақты бастауларынан алыс болмауды қалайды. Екінші жағынан алғанда, адамның шығармашылдығы, жасампаздығы, жаңашылдығы белгілі. Осы екі тенденция бір-бірімен тайталаста болады. Архаистік бағдар туралы бірнеше деректер келтірейік.

Бұл мәселені А. Тойнби жан-жақты қарастырған. Оның пікірі бойынша, архаистік мәдени бағдар мінез-құлық бітімдерінде, өнерде, тілде, дінде, экономика мен саясатта байқалады. Мысалы, Алмания тарихындағы тевтонизм, таза қанды арийлік идеялары мен фашистік-корпоративтік мемлекет құру тәжірибесі, Израильдегі өлі тіл ивритті тірілту әрекеті, Үндістандағы санскритті қалпына келтіру талпыныстары, Рим императоры Августың христиандықты көне тайпалық діндермен алмастыруға тырысуы осы архаизмнің көріністері болып табылады.

Фундаменталистік дүниетаным тіршіліктің негізгі принциптеріне сәйкес келмейді. Дж. Холденнің эволюциялық ілімі бойынша табиғи сұрыптаудың нәтижесінде ішкі өзгерістерге бейімделмеген жүйе дегенарцияға ұшырайды. Ал кибернетик Росс Эшби жабық және кесімді ұйымдастырылған жүйелерде энтропия артып, коллапстық қалып туады дейді. Мұның мәдениетке не қатысы бар деушілердің де табылуы мүмкін. Алайда мәдениет бүкіл әлемдік заңдылықтардан тыс болатын «мәңгі двигатель» емес.

Архаистік мәдени тип заман өзгеріп, қалыптасқан өмір сал-

ты шайқалған өтпелі кезеңдерде ерекше байқалады. Ескі құндылықтар жүйесін қирату әр кезде уақыт сынынан өткен үйлесімді құндылықтарға жеткізе бермейді. Бұрынғыдан бас тарту кейде болашаққа емес, оның да алдында болған мәдени бітімдерді жаңғыртуға бағытталуы мүмкін.

Қазіргі Қазақстан Республикасын алып қарайық. Отаршылық және тоталитарлық мәдени құндылықтардың жалғандығы айқындалды және төл мәдениетті жаңғырту ниетіндегі заңды әрі түсінікті ұмтылыс қалыптаса бастады. Бірақ азаматтық қоғамның орнына жеті аталық үрдіске, рулық-тайпалық басқару жүйесіне, исламның орнына тәңіршілік пен шаманизмге қайтып келу, дүниежүзілік тарихты шежірешілдікпен ауыстыру ж.т.б. осы архаизмнің көріністеріне жатады. Тағы бір мысал келтірейік. Әрине «жеті атасын білмейтін ұл жетесіз». Бірақ қазіргі ақпараттық әлемде, экрандық мәдениетте, өркениеттердің тоғысу заманында бұл мәселе тәрбиелік-жадылық мағынаға ие болып, басқа өркениеттілік құндылықтарға орнын береді.

Қазіргі кезде өркениетті елдерде мәдени тұтастанудың төмендегідей жүйесі қалыптасқан: адам — отбасы — мәдени шағын топ — этномәдениет — үлкен өркениет — адамзат. Бұл жерде формалдық логикадағы ұғымның мазмұны мен көлемінің кері қатынасы заңды әрекет етеді. Яғни, ең мағыналы мәдени тұлға адам болып табылады. Ұғымдардың көлемі кеңейе берген сайын комплиментарлықтың (басқаға деген жылылық) деңгейі де азайта түседі. Енді архаистік нұсқаны келтірейік: қауым мүшесі — ата баласы — ру — тайпа — жүз — ұлт. Ары қарай байланыстың ықтималдық дәрежесі төмен. Бұл жүйенің басқа адамдарды ассимиляциялау қабілеттілігі де жеткіліксіз. Түрік халықтарының тарихынан инкорпорациялық (қосып алу, сіңдіру) деңгейі жоғары болған этностардың санының тез өскенін байқаймыз (түріктер, азербайжандар, өзбектер ж.т.б.). Бұл да ескеретін жайт. Әсіресе дәстүршілдіктің көріністеріне қазақтың және әр жүздің ханын сайлау, шарият пен қазылық салтты қалпына келтіру, батыстық киім үлгілеріне тежеу сияқты пікірлерді ұсыну жатады.

Мәңгірттік тип. Бұл типке ұлттық салт-дәстүрден жүрдай, оның рәміздік рәсімдік мағынасын білмейтін, күнделікті өмірде ұлттық мәдени жүйенің құндылықтарын қолданбайтын адамдар жатады. Бұл туралы Ш. Айтматовтың шығармашылығында әсерлі жазылған. Мәңгірт дегеніміз рухани тамырларынан айрылған адам.

Мәдениеттанулық әдебиетте ұлттық мәдениеттен тыс қал-

ған типтік бейнені «евнух» (өтек) деп те айтады. Осман империясындағы әскердегі янычар, уәзір болған христиан, гаремдегі өтек өзінің мәдени қауымын жоғалтқан «евнухтың» классикалық түріне жатады.

Мәңгүрттік тип — дәстүршілдің қарама-қарсы бейнесі. Бірақ архаист өмірлік позицияны өз қалауымен қабылдаса, мәңгүрттік — сыртқы күштеудің нәтижесі. Мәдени жадыдан адам зорлық-зомбылықтың әсерінен айырылады. Әдетте бұл отаршыл экспанцияның ассимиляциялау саясатынан туады.

Мысалы, Ресей империясының мәңгүрттендіру саясатының кейбір әрекеттерін еске алайық:

- 1. Халықтың өзін өзі басқару жүйесін отарлық әкімшілікпен алмастыру.
- 2. Салт-дәстүр мен руханилықтың тамырына балта шабу.
- 3. Миссионерлік әрекет, төлтума жазбаша мәдениетті шектеу, алфавитті алмастыру, орыстандыру, орыс мектептерін ашу.
- 4. «Бұратана» халықтардың тілін жоғары мәдени аймақтардан аластап, күнделікті-тұрмыстық деңгеймен шектеу. Метрополиялық менталитет пен мәдениетті күшпен енгізу.

Осыдан келіп «мәңгүртсің» деп біреуді айыптау әділетсіздікке жатады. Мәселе осы жағдайдан қалай құтылудың жолдарын айқындауда болып отыр. Оның басты жолы — ұлттық мәдениетті қайтадан игеру.

Алайда, мәңгүрттіктің елестері аз емес. Мысалы, этномәдени нигилизмді (кемсітушілікті) алайық. Еуропатектік өдебиетті айтпағанның өзінде, біздің республикалық басылымдардағы кездесетін мынадай пайымдаулардың төркініне көз салайық:

- қазақ тілі көшпелілік үрдістен қалған реликт;
- көшпелілер шынайы мәдениетке жете алмаған, «мәдениет» деген сөз арабша «қала» мағынасын білдіреді, сондықтан оны тек отырықшылардың үлесі деп жариялау;
- «Психологиялық зерттеулер» республикада екі тип бар екендігін көрсетеді: біріншіден, психодиагностикаға икемді «еуропаорталықтандырылған» тип, екіншісі — этноорталықтық мінез-құлыққа және дінге бағдарланған «ортодоксты-азиялық» тип.

— Түрік халықтарының мәдени мұрасының түбінде арийлік архетип жатыр, олардың мәдени жетістіктері ирандық «баулудың» нәтижесінде қалыптасқан. Кейбір зерттеушілердің түпкі атамызда ақ нәсілдік тип басым болған, сондықтан олар арийлер деп жариялауы да кездеседі. Бір тілдік топтың өртүрлі нәсілдерден құралу мүмкіндігін ескерген жөн.

Мәңгүрттік менталитеттің өкілдерінің типтік белгілерін

күнделікті өмірден де аңғаруға болады. Жоғарыда келтіргеніміздей мәңгүрттік типке тарихи жадыдан алыс болу жатады. Тарихи жады мен руханилықтың маңызды бір тармағы — әрбір ұлттың адамгершілік туралы түсініктері мен әдеп жүйесі. Батыстық мәдени ауысушылықтың белгілі бір жақтары қазақтың ұлттық тәлім-тәрбие жүйесіне принципіалды сәйкес келмейді. Кейбір басылымдар ақша үшін құныға тарататын жезөкшелік, нашақорлық, маскүнемдік, рәкет, отбасылық құндылықтарды сыйламау, ж.т.б. осы сияқты құбылыстар мәңгүрттікке апаратын тура жолға жатады. Әрине, тек Батысты кінәлай беруге де болмайды. Көп жағдайда батыстық өркениет ізгілікке жатпайтын теріс қылықтарды тежеп, мәдениетті нарықтық гуманистік әдеп, жүйесімен үйлесімді қоса білген. Бұл жерде әңгіме транзиттік (өтпелі) қоғамдағы мәдени қайшылықтар туралы болып отыр. Сосын ұлттық тілді жақсы меңгеру әр уақытта мәңгүрттік менталитеттен құтқара алмайды.

Кейде мәңгүрттік мәдени типпен (оны мәдениет деп айту шартты нәрсе) маргиналдықты тұтас қарастыру кездеседі. Оның үстіне маргиналдар қатарына ана тілін білмейтіндерді де қосады. Сонымен, **маргиналдык мәдени тип** дегеніміз не?

Бұл ұғымды американ әлеуметтанушысы Р. Парк енгізген және латын тілінен — «шетте болушы» деп аударылады. Р. Парк маргиналдар деп мінез-құлқында тынымсыздық, агрессиялық, өзімшілдік, сенімсіздік, депрессиялық белгілері бар американ мулаттарын атаған. Мәдениеттану мен әлеуметтануда бұл ұғым рухани өзіндік санасы тұрақсыздандырылған, «өліара» мәдениеттің өкілдерін бейнелеу мақсатында қолданылады.

Әдетте маргиналдык ұғымымен қалыпты мәдени сәйкестікке оппозициялық қатынастағы адамдарды сипаттайды. Қысқаша айтқанда, маргиналдар — не қоғамнан өздері аулақ кеткендер, не қоғамның өзі оларды шеттеткендер.

Ескі құндылықтар жүйесі дағдарысқа ұшырап, бұрынғы нысаналар мен мұраттар көмескіленгенде маргиналдардың саны артады. Мысалы, ауыл-селодан қалаға қоныс аударғандарды алып қарайық. Кеңес Одағы кезінде бұл процесс қанша дегенмен мемлекет бақылауында болды. Транзиттік қоғамда нарықтық қатынастардың енуіне байланысты ауылдық жердің көптеген тұрғындары көдуілгі үйреншікті мәдени ортаны тастап, қалаларға келді. Ал қалалық мәдениет пен өмір салтына олар онша икемделе алмай, маргиналдардың санын көбейтті.

Француз ғалымы А. Фарждың пікірі бойынша, маргиналдардың алдында екі жол тұр:

— барлық дәстүрлі қарым-қатынастарды бұзып, өзінше жаңа бір субмәдениетті қалыптастыру;

— біртіндеп заңдылық аймағынан шеттелу.

Әрбір өзін-өзі өркениетті деп есептейтін қоғам тас джунглилердегі адасып жүргендердің санын көбейтпеуге ұмтылуы қажет. Бұл жерде мәдени адаптациялық жүйелердің қызметінің маңызы зор. Өйткені басқа мәдени ортаға жаңадан келгендер өздерінің ғасырлар бойы қалыптасқан басқа мәдениеттермен қарым-қатынасқа түсу тетіктерінен айырылып қалады. Мәдени адаптацияны аккультурациялық процестермен теңестіру дұрыс емес. Резервациялар мен фильтрациялық ұжымдарда, күшпен орнатылған басым мәдениеттің тар шеңберінде адамдық абырой мен намыс аяққа тапталып, рухани, азғындау өріс жаяды.

Қазіргі кезде өркениетті елдерде бұрынғы жоғары мәдениетке күшпен еңгізу (аккультурация) бағдарламасының орнына «мәдениеттер сұхбаты» идеясы ұсынылып отыр. Бір ескере кететін жайт: мәдениеттанушылар «жоғары және төменгі» деген бөлуден мәдениеттердің тең қалыпты принципін қолдауға көшті.

Еуразиялық мәдени тип. Бұл типті негіздеуден бұрын, қазіргі кезде өтімді бір теория — С. Хантингтонның «Өркениеттер жанжалы» ілімінің бір қырын қарастырып өтейік. Бұл ілім бойынша әртүрлі суперөркениеттердің шекаралық аймағы тұрақсыздық пен жанжалдардың (конфликтердің) ықтимал ошақтары болып табылады. Ал Қазақстан өзінің геомәдени кеңістігі бойынша конфуцийлік және православиелік өркениеттердің ортасында орналасқан. Алайда ТМД-ның кейбір мемлекеттерімен салыстырғанда, Қазақстанда қоғамдық-саяси тұрақтылық пен келісушіліктің мығым екендігі белгілі.

Мұны көптеген факторлармен түсіндіруге болады. Олардың арасында мәдени фактордың да алатын орны ерекше. Біздің пікірімізше, қазіргі Қазақстан Республикасының ішкі жағдайын анықтайтын маңызды және аумақты мәдени топқа еуразиялық менталитет өкілдері жатады.

Қазақстандағы Ресей ықпалы тек республикадағы үлкен славяндық топтың барлығымен (соңғы деректер бойынша республика халқының санының — 40—42%) ғана емес, қазақ халқының ұзақ жылдар бойы Ресейдің қол астында болуына қатысты. Отаршылдықтың қазақ мәдениетіне тигізген теріс әсерлері жөнінде осыған дейін жеткілікті айттық. Алайда, бірнеше ғасырлар бойы бірге өмір сүрудің нәтижесінде қазақ халқының мәдени

құрылымында біраз өзгерістер болды. Бұл процесс ең алдымен тілді қамтыды және орыстілді қазақтар (ұйғырлар, өзбектер, татарлар т.б.) мәселесін тудырды. Белгілі елтанушы ғалым М. Тәтімовтың деректеріне сүйенсек, 1992 жылы қазақтардың 25%, яғни төрттен бірі өз ана тілінде үй-ішінде сөйлесуден қалған. Жеке қалаларда бұл процент тым жоғары: Алматыда — 85%, Қостанайда — 75%, Қарағандыда — 80%; салыстыру үшін басқа тенденцияны да алайық: орыс тілді қазақтар халықтың Қызылорда облысында — 3,5%, Атырауда — 4%, Жамбылда — 6,5%, Семейде — 12,5% құрастырады. Осы деректерді келтіре отырып, М. Тәтімов өз ойын былай түйіндейді:

«Тұжырымдап айтар болсақ, қазақтар арасында шешуші демографиялық фактор — тілдік ортаның тікелей ықпалымен өз ана тілін жоғалту енді ғана тоқталып, өз ана тіліне оралу үрдісі жаңа ғана күш ала бастады. Демографиялық ахуалымыздың жақсаруы оған тегеурінді ықпал көрсеткенімен, бұл үрдісті тағы да жылдамдату үшін өмірдің әр саласында (мысалы, бала тууды өсіруден бастап, оларды үйде тәрбиелеуден, мектепте оқытудан, еңбекке баулудан еліміздің мемлекеттік тілін әр салада ресми түрде қолдануға дейін) оған пәрменді жәрдем көрсету қажет. Былайша айтқанда белсенді тіл саясатын демографиялық шешуші, өзімізге тиімді өзгерістермен ұштастырғанда ғана ол жемісті болмақ, яғни екінші сөзбен айтқанда, ананың тілін атаның күшімен (демографиямызбен) құлпырта аламыз». (Қазақ әлемі, 91-бет).

Өрине, демографиялық және тілдік факторлардың этномәдениетке тигізетін әсері мол. Алайда, тілден айырылдың деп бұл үлкен топты ұлттық мәдениет аймағынан шығарып тастаған да дұрыс емес. Мысалы, шотландтар мен ирландтар ағылшын тілінде сөйлегенімен ұлттық менталитетінен айырылған жоқ. Осы сияқты республикадағы орыстілді қазақтардың және басқа да мұсылман халықтарының бірталайы ұлттық салт-дәстүр мен діни — мәдениет өрісінен алыстап кеткен жоқ. Және мәселе сан-мөлшер мен үлес туралы болып отырған жоқ.

Қазақ халқының XX ғасырдың басындағы мәдени жүйесінде үш бөліктің бар екендігіне көз жеткізуге болады. Оларға төлту-ма дәстүрлі мәдениет, отаршыл мәдениет және батыстық әсер жатады. Еуразиялық мәдени тип дәстүрлі мәдениетті батыстық өркениет жетістіктерімен ұштастыра білген. Арнаулы зерттеулер қазақтардың мәдени диалогқа икемді екендігін көрсетеді. Бұл туралы Абай да жеткілікті айтқан. Тек «дәстүрлі адам» прогрестің антиподы, ал «модернделген тұлғаны» антиподтың

антиподы деп қарастырған жасандылық. Осы мәселе төңірегінде Елбасының мына бір орынды ойын келтірейік: «Біз өзіміздің мәдени тамырларымыздан едәуір ажырап қалдық. Оның есесіне өзге өркениеттер әсеріне көбірек ұшырадық. Бұл жақсы ма, жаман ба — өз алдына мәселе». (Ғасырлар тоғысында. Алматы, 1996, 264-бет).

Әлемдік тарихтан да бірнеше осыған ұқсас жағдайларды келтіруге болады. Бодандық халға түскен еврейлердің алдында екі жол тұрды: бірі беріспейтін зилоттық тактиканы (А. Тойн-би, Тарихты игеру) жүзеге асыру, антикалық Рим мәдениетін түгелдей бекерге шығару. Екіншісі жауды оның құралымен ұру, оның әрбір жүрісін алдын ала аңғарып, қарсы құралды дайындап қоюмен байланысты. Бұл тактика еврей мәдениетіне стратегиялық жеңіс әкелді. Оған қазіргі еврей мәдениеті куә.

Осыған ұқсас құбылыстарды Ресей, Жапония мен Қытайдың батыстық мәдени экспанциясына қалай жауап бергенінен де байқай аламыз. Батыспен кездесердің алдында бұл үш ел технологиялық жағынан одан көп төмен еді. Бірінші Петрдің реформаларынан кейін Ресейдің батысеуропалық мәдениетке жақындағаны белгілі. Бұл істегі І Петрдің қарсыластарын — «ескі сенімдегілер» мен славянофильдерді зилоттық архаизмнің Ресейдегі көріністері деп бағалауға болады.

Жапония мен Қытай батыстық қысымға сәл өзгеше жауап берді. Өздерінің материалдық мәдениет деңгейін батыстық озық үлгілерді қабылдау арқылы көтергеннен соң, Жапония мен Қытай еуропалық рухани экспанцияның алдына тосқауыл қойды. Бұл, әсіресе, Қытайға қарағанда Жапонияда дәйекті жүргізілді және осының нәтижесінде ол әлемдегі озық бір мәдениеттің иесіне айналды. Көріп отырғанымыздай, еуропалық экспанцияға әр түрлі жауап беруге болады. Қаншама орны толмайтын құрбандықтарына қарамай, қазақ халқы тарихтың бұл сынынан абыроймен шықты деп есептеуге болады. Бұл жерде қазақ мәдениетіндегі еуроазиялық субтиптің рөлін кеміту дұрыс емес.

Еуразиялық мәдени тип, Гегельдің тілімен айтқанда, «айырылған санаға» жатады, ол Батыс пен Шығыстың арасында ауытқып жүреді. Бұл дәстүрдің ескі үлгісін Ұлы Жібек жолы мәдениетінен де көруге болады. Бірақ еуразиялық мәдениетті тек Батыс пен Шығыстың ортасындағы буферлік аймақ ретінде қарастыру да сыңаржақтылықтың бір түрі. Өйткені, бұл жерде біз адамзат тарихындағы екі суперөркениеттің жай қарым-қатынасын емес, олардың тұтастану үлгісінің (моделінің) қалыпта-

суының куәсі болып отырмыз. Азияның кіндігінде адамзат мәдениеті үшін маңызды оқиға жүзеге асты.

Орта ғасырларда эллинистік, арабтық, парсылық, түріктік мәдениеттердің тоғысуынан бір Ренессанстың өріс алуын байқасақ, ХХІ ғасырда Орталық Азияда жаңа өрлеудің басталатыны күмәнсіз. Тек бұл үшін халықтың қажымас қайраты, елдің бірлігі, дәстүр мен заман тұтастығы қажет.

Еуразиялық мәдени типтің менталитетін айқындау үшін шығыстық, батыстық және қазақи дүниетанымдар мен дүниелік қатынастардың ерекшеліктерін кестелік тәсілмен келтіріп көрейік.

Шығыстық тип	Батыстық тип	Қазақи тип
Микрокосм Виртуалдық Интроеубъект Біртұтас дүние	Макрокосм Рационалдық Субъект-объект Өзгермелік дүние	Жарық Дүние Адамгершілік Субъект-субъект Адамдандыры- латын дүние
Психология Мистика Тұйық қоғам	Технология Ғылым Ашық қоғам	Экология Этика Сұхбаттастық қоғам
Өзін тану Дін Тағдыр Идеализм Поэзия Егіншілік	Табиғатты тану Философия Белсенділік Материализм Проза Урбанистік	Адам болу Дәстүр Қарым-қатынас Синкретизм Эпос Қауымдық

Әрине, бұл типтік белгілерді сол күйінде тікелей эмприкадан іздеу қателік болар. Идеалды тип белгілі бір нәрселік саланың эмпириялық көрінісін жалпылау жолында емес, ал осы саладағы мәндіні ой тұрғысынан мұрат дәрежесіне көтеру арқылы қалыптастырылады. Тағы бір ескеретін нәрсе: бұл кестені еуразиялық мәдени типтің болашақ потенциалын көрсету мақсатында келтірдік. Ал мүмкіндіктің шындыққа айналуы диалектикалық процесс.

Қазақстан жағдайында еуроазиялық-қазақи мәдени тип пен орыстілді мәдениет өкілдерінің арасында көптеген ұқсастық бар. Әрине, соңғылардың менталитеті әр уақытта православиелік дінге және Ресейдің қамқоршылығына бағытталған. Алайда Кеңес Одағына қаншама әділ теріс баға бергенімен, бір нәрсені

мойындау керек. Халықтар достығы тек жалған ұран емес, қарапайым адамдардың ментальдық қасиетіне айналды. Сол себепті Қазақстанның халқының көпшілігі 1991 жылдың наурызында Кеңес Одағын сақтап қалуды жақтап дауыс берді. Бұдан олар Қазақстанның тәуелсіздігіне қарсы деген тұжырым тумауы керек. Қысқаша айтқанда, өздерін Қазақстан Республикасының азаматтары деп сезінетін еуропатектестер еуразиялық менталитетке ие болып, республиканың өркеніетті елдер қатарына қосылу жолында жемісті қызмет атқара алады.

Сонымен, еуразиялық мәдени типтің кейбір мәселелеріне тоқталып өттік. Еуразиялық мәдени тип өз мүмкіндіктерін жүзеге асыру үшін қазақтың дәстүрлі мәдениетімен тұтасуы қажет. Керісінше болса, онда еуразиялық қазақ мәдениетінің маргиналдық белгілері басым болып, рухани қайнарлары таусылып қалады. Маргиналдық пен шығармашылық бір-біріне қолайлы емес.

Енді жаңа жағдайлардағы қазақтың төлтума мәдени типінің кейбір тенденцияларына, даму бағыттарына қысқаша тоқталып өтейік. Қазақтың төлтума мәдени типінің жүйелік құрылымдық және функционалдық ерекшеліктері мен олардың әлемдік тарихпен үндестігін алдыңғы тарауларда қарап өттік. Қазақстанның тәуелсіздік алғанына 8—9 жылдай ғана болды. Бұл аз уақыттың ішінде, әрине, жаңа мәдениет қалыптасты деу асығыстық болар.

Сонда да қазіргі дүниежүзілік мәдениетте ХХІ ғасыр қарсаңында кейбір адамдық әмбебаптық болмыстың (мәдениеттің) басты бағыттары айқындала бастағандықтан, оларды қазақ мәдениетінің мүмкіндіктері, парадигмалары және бағдарламаларымен салыстыра қарастырайық.

ХХ ғасыр адамзат тарихында өзінің ұлылығы мен әлеуметтік дағдарыстары, ғылым мен техниканың керемет жетістіктері мен сұрапыл соғыстары, жарқын болашаққа нақтылы қадам басуымен және термоядролық әзәзіл қаупімен ерекше орын алады. Ғасырдың алғашқы жартысында адамзат басынан өткізген екі дүниежүзілік соғыс заманақыр жақын деген үрей туғызса, оның аяғына таман планетамызда парасаттылық пен ізгілік күшейе бастады. ХХ ғасырдың ең негізгі сабағы «біздің бәріміз бір ғарыш кемесінің — Жер деген планетаның жолаушылары» екенімізді түсіну, мұны айтқан ұлы гуманист — Антуан де Сент-Экзюпери.

ХХІ ғасырдың қарсаңына мәдениеттердің ұлы тоғысуы, сұхбаттасуы және тұтастануы басты тенденцияға айналды. Біз, шынында да, біртектес адамдық мәдениеттің аймағына ене баста-

дық. Нәсілдік, отаршылдық, саяси-идеологиялық жікшілдіктен «бүкіладамдық үйге» көшу басталды. Бұл мәселе қазақ мәдениеті үшін де өте актуалды болып табылады. Ішкі жікшілдіктен (рулық-тайпалық, шала қазақтық, номенклатуралық ж.т.б.) арылу, әлемдегі өркениетті елдермен жақындасу, халықаралық қатынастардың тұлғасына айналу қазақ мәдениетіне жоғары талаптарды қояды. Тәуелсіз Қазақстанда бұл мәдениет шешуші қызмет атқарады әрі басқа этникалық топтардың және субмәдениеттердің дамуына және бір-бірімен келісімді болуына жауапты. Қазақ ұлтының жаңа мемлекеттік деңгейі және оның мақсаттары туралы Президент былай дейді: «Ұлт мемлекетсіз өмір сүре алмайды, құрып кетеді. Өз кезегінде ұлттың жойылуы, оның мемлекетінің өмір сүруін мәнсіз етеді. Мәселенің қатаң диалектикасы осындай. Сондықтан, қай ұлтқа жататынына қарамастан барлығы үшін мүмкіндіктер теңдігі мен барлығының заң алдында тең принципін жүзеге асырушы біздің мемлекетте тұрғылықты ұлт — қазақтардың мүддесі жекелеген жағдайда бірқатар мемлекеттерде орын алып отырғанындай ерекше бөліп айтылатыны да әбден орынды». (Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы. — «Егемен Қазақстан», 1992, 16 мамыр). ХХІ ғасырға бет бұрған көшке берекесі кеткен мәдениет қосыла алмайды.

Қазақ мәдениетін тағдыр қысымынан сақтап қалған күдіретті күштің бірі ана тілі екендігі белгілі. Қазақ болашағы оның тілінің тұрмыстық-отбасылық деңгейден халықаралық қарым-қатынас, өнер мен ғылымның жоғары бітімдерінің құралы дәрежесіне көтеріле алуымен қатысты екендігі жөнінде де аз жазылып жүрген жоқ. Бұл сипатта тілдік Ренессанс қажет және оның бағдары барлық еуропалық терминдерді шығыс сөздерімен ауыстыруда да емес. Мысалы, моральды «ақылақпен», класты «сыныппенен», философияны «пәлсапамен» алмастырғандағы ұтыстар шамалы болар. Әрине, тілдің қолдану тәжірибесінде соңғы кезде енген ұтымды терминдер де жеткілікті. Тіл мәдениетін көтерудің маңызды бір мәселесі — кириллицаны латын алфавитімен ауыстыру. Бұл туысқан халықтардағы және әлемдегі тенденциямен үндес.

ХХ ғасырдың тағы бір сабағы тоталитарлық жүйелердің дәрменсіздік көрсетіп, «демократия», «азаматтық қоғам», «құқықтық мемлекет», «адамның бостандығы» ұғымдары мен принциптеріне негізделген өркениеттердің жаңа мыңжылдыққа қарай нық қадам басуында. Мұны кейде батыстық либерализмнің жеңісі деп те бағалайды (Френсис Фукуяма «Та-

рихтың ақыры»). Осындай топшылаудан жасандылық пен сынаржақтылық көрініп тұр. Әлемнің мозаикалық құрылымы, этностардың, мәдениеттердің, дәстүрлердің, құндылықтардың сан алуандылығы батыстық модель-үлгі жеңіп шықты деген тұжырымның негізсіздігін көрсетеді.

Жоғарыда аталған әлеуметтік-мәдени құндылықтарды біз сол «таза» күйінде емес, ұлттық менталитет пен мәдени дәстүрлерге үйлестіре қабылдауымыз керек.

XX ғасырдың аяғында әлемдік мәдениетте қалыптасқан тағы бір ахуал озық технологияны гуманистік этикамен үйлесімді қосу талпынысы. Біздің заманымыздың ұлы ойшылдары А. Швейцер, М. Ганди, Л. Толстой, Тейяр де Шарден, Э. Фромм т.б. адамгершілікті негізгі құндылық деп жариялап, Шәкәрім «ар ілімі» деп атаған этиканы ғылымдардың ішінде бірінші орынға қойды. Бұл туралы әлемде көп айтылып-жазылып жүрумен шектелмей, нақтылы істер де жүзеге асуда. Мысалы, бұрын әр түрлі елдердің экономикалық даму деңгейіне, тауар өндіруге байланысты салыстырулар етек жайса, соңғы жылдары БҰҰ мемлекеттерді адамдық даму индексі бойынша сараптайды.

Республикада адамгершілік мәдениетін дамыту бағытында аз істер істеліп жатқан жоқ. Бұл туралы есеп те берейік деп тұрғанымыз жоқ. Бұл ретте жас қауымды халықтың дәстүрлік адамгершілік нормаларына, принциптеріне, ережелеріне үйлесімді тәрбиелеумен қатар, қазіргі заман талаптарына сәйкес өркениетті елдерде басты назар аударылатын этикет (өдептілік) ережелерін де білуге және күнделікті өмірде орындауға құмар-ту қажет.

Адамгершілік мәдениетін қалыптастырғанда әдептің құқықпен жақын екендігін, қоғамда тәртіп пен заңдылықты реттейтіндігін естен шығармаған жөн. Келеңсіз көрініс рушылдыққа қайтып келсек, оның коррупция, таныстық, енжарлық, өктемдікпен байланысты екендігін байқауға болады.

Қазақстандағы бұрынғы қоғамнан қалған адамгершілікке жатпайтын әлеуметтік типтерге «пысықтар» мен «шолақ белсенділер» жатады.

Қазақ мәдениетін қарастыруды «нарықтық адам типі» төңірегіндегі мәселелермен аяқтайық. Ғасырлар бойы адамзат рухани мәдениет өзімшілдік пен пайдакүнемділікке қарсы құбылыс дегенге сеніп келді. Бұл, әсіресе, көне қоғамдағы биологиялық тылсым күштер мен пендешілікті тежеу мақсатындағы мәдениеттіліктің баламасы ретінде ұсынылды. Адамгершілік пен руханилықты сақтап қалатын құрал ретіндегі, мұрат беру

принциптерін ғұламалар мен саясатшылар қарама-қарсы тұрғыдан түсіндіріп келді. Ең көп тараған қағиданы былай тұжырымдауға болады:

Әділеттілік пен теңдік бір нәрсе. Қоғамдағы қайшылықтарды шешу үшін бірорталыққа негізделген құндылықтарды тепе-тең үйлестіру жүйесін құру қажет. Оның тетігін ұстап тұратын адам немесе әлеуметтік топ «ортақ мүдде» дегенді басшылыққа алуы керек. Сонда ғана үйлесімді қоғамдық құрылым қалыптасады.

Осы принципті жүзеге асыру мақсатында талай төңкерістер, соғыстар, қантөгістер, «тап күресі» болғандығы, талай трактаттар мен ғылыми еңбектердің жазылғандығы, өзін әділетті деп жариялаған патшалардың, диктаторлардың, көсемдердің болғаны тарихтан белгілі.

Алайда, XX ғасырдың аяғына таман адамды бағалау мен оның әрекетінің жемісін тұтынудың нарықтан басқа әділетті тетігін адамзат әлі ойлап тапқан жоқ деген қорытындыға келдік. Нарықтың негізгі принципі — жеке адамның өзі үшін белсенді әрекетін қоғамдық байлықты арттыруға бағыттау. «Егер мен өзім үшін болмасам, кім онда мен үшін», — дейді нарық адамы. Нарықтың төрешісі — ұсыныс пен сұраныстың арасалмағы.

Нарықтық адам өзін тауар, ал өзінің құндылығын айырбас өлшемі деп бағалайды. Тұлғалар базарында табысқа жету үшін адам өтімді, модаға сәйкес, құны жоғары болуы керек. «Қанша — бағалансам, соншама — бақыттымын», — дейді нарық адамы. Нарықтың тағы бір негізі — меншік. Ал меншіксіз адам әлеуметтік жағдайларға тым тәуелді екен. Көріп отырғанымыздай, нарықты дінге айналдырып, оған табынуға болмайды. Ол — қажеттілік. Қажеттілікті меңгеру үшін, оны танып-біліп, адам ырқына пайдаланған жөн. Нарықтық адамның жағымды құндылықтарына белсенділік, жауапкерлік, іскерлік, жасампаздық, нақтылық, мақсаткерлік ж.т.б. жатады. Оның теріс жақтарында қатыгездік, өзімшілдік, тік мінезділік, әсіре рационалдық, есепшілдік, тұрақсыздық, дәйексіздік, принципсіздік, құрал таңдамау, дәстүр сыйламау сияқты қылықтарды көреміз.

Нарықтың теріс жақтарын жақсы түсінген өркениетті елдер кәсіпкерлікті тек технологиялық әрекетпен шектемей, оны әдеп жүйесімен толықтырады. Сондықтан «бизнес этикасы» қазіргі жоғары дамыған елдердегі алдыңғы қатардағы пәндерге жатады. Бұл сипатта, өркениетті нарық деген ұғым қалыптасқан.

Нарық рухани мәдениетке әзірше онша қолайлы болмай тұр. Өркениетті елдерде мәдениет әр уақытта қоғам мен мемлекет

тарапынан көмекке сүйенеді. Мәдениетке қаржы мынадай көздерден түседі: 1) мемлекет бюджеті; 2) халыққа көрсетілетін ақылы қызметтер; 3) ұжымдар мен жеке азаматтардың жәрдемдері. Міне, осы іс бізде жетіспейді. Қаржы тапшылығына қарамай мемлекет пен азаматтық қоғам мәдениетке қарай бет бұрыс жасауы өте қажет. Бұған қосымша мынадай шаралар ұсынамыз: а) халықтың, оның әр түрлі әлеуметтік және демографиялық нақтылы әрі шынайы мәдени талап мұқтаждарын зерттеу және анықтау керек. Мұны тек ғылыми-зерттеу Мәдениет институты (министрлігі емес) жүзеге асыра алады; ә) мәдениет саласы қызметкерлерінің материалдық және рухани ахуалын түбегейлі жақсарту; б) балалар мен жасөспірімдердің мәдени қалыптасуын арзанқолды бұқаралық мәдениеттің зиянды үлгілерінен арашалап, оларды дүниежүзілік өркениеттің, соның ішінде ғасырлар бойы қалыптасқан өзіміздің төл ұлттық мәдениетіміздің асыл қазынасымен таныстыра отырып өнерге баулу.

3.13. Қазіргі қоғам мәдениетінің басты құндылықтары

Азаматтық қоғам

Қандай да болмасын қоғамдық мәні бар идеяларды қабылдау қашанда сұхбатты, яғни сұхбаттасушы жақтардың түрлі көзқарастарын және маңызды тепе-теңдігін білдіреді. Ешкім ешкімге өз түсінігін мойындатуды да, ешкім ешкімді дәлме-дәл қайталауды да мақсат етпейді.

Идеялар белгілі қоғамның, әлеуметтік дамудың талаптарына сәйкес келетіндіктен қабыл алынады. Сондай идеялардың қатарына азаматтық қоғам идеясы жатады. Азаматтық қоғам туралы әр түрлі көзқарастар, әр түрлі бағдарлар бар.

Қазірде азаматтық қоғамның жалпыға бірдей ортақ анықтамасы жоқ. Дегенмен әлемдік әлеуметтік-философиялық ғылымда бұл феноменді зерттеудің екі түрлі бабы бар.

Біріншісі азаматтық қоғамды әлеуметтік әмбебап категория ретінде қарастырады. Бұл ұғымға олар мемлекетке, өкімет құрылымдарына қарама-қарсы қойылған қоғамдық қарым-қатынастардың бүкіл жиынтығын сыйғызады. Екіншілері азаматтық қоғам ұғымының мағынасына шынайы батыстық феноменді жатқызады да, оны буржуазиялық (нарықтық-демократиялық) қарым-қатынастардың қалыптасуымен байланыстырады.

Азаматтық қоғам деп адамның жеке тұлғасының және бейресми, мемлекеттік емес қоғамдық ұйымдардың дамуына қолайлы жағдай туғызатын әлеуметтік тәртіп түрін айтады. Аталған мемлекеттік емес ұйымдардың іс-әрекеті арқылы ғана жеке адам социумның, әлеуметтің даму жолына әсерін тигізе алады. Сондықтан да азаматтық қоғамды коммуникацияның, қарым-қатынастың өзіндік ерекше формасы деп қарастырса да болғандай, себебі азаматтық қоғам арқылы мемлекет пен азамат арасындағы сұхбат жүзеге асады. Азаматтық қоғам өкімет, билік құрылымдарынан тысқары жатқан әлеуметтік байланысты танытады.

Азаматтық қоғам аса дамыған экономикалық, мәдени, саяси, құқықтық қарым-қатынастар болуын талап етеді. Егер біз мемлекетті билік институты, бақылау және жазалау көзі ретінде қарастыратын болсақ, онда азаматтық қоғамды оған қарама-қарсы құрылым ретінде абсолютті еркіндік — анархия деп түсіну дұрыс емес. Шындығында әлеуметтік біртұтастықты қалыптастыратын осы екі бөлік бірін-бірі толықтыра отырып өмір сүреді. Мемлекетсіз азаматтық қоғам жоқ. Онсыз ретсіздік, тәртіпсіздік, хаос, ұйымдаспағандық, ыдырау ғана мүмкін. Және де, керісінше, дамымаған азаматтық қоғамсыз демократиялық, құқықтық мемлекет те жоқ, тек зорлық-зомбылық, басыбайлық, тирания ғана бар.

Азаматтық қоғамның пайда болуын іс-әрекеттің субъектісі ретіндегі азаматтың пайда болуымен байланыстыратын көзқарастар да жоқ емес. Азамат белгілі құқықтар мен міндеттерге ие болған іс-әрекет субъектісі. Азаматтық қоғамды осы тұрғыдан түсіндірудің бастамасы антикалық полис феноменімен байланысты. Өзінің бастауын тану — адамзат болмысының маңызды құбылысы болып табылады. Бәрімізге белгілі, әрбір ұрпақ тарихты өзіне жаңаша ашады.

Антика мәдениетіне байланысты жоғарыда айтқанымыздың туралығын дәлелдей аламыз. Ол үшін Ренессанс (Қайта өрлеу) дәуірін еске алсақ жеткілікті. Грек-римдік көне антикалық

мәдениеттің жетістіктеріне арқа сүйеген Ренессанс мәдениеті бүкіл Еуропаның болашағына тірек болған ұлы мәдени кезеңдердің біріне айналды.

Антикалық дәуірдің адамзат мәдениетіне берген мұрасы ұшан-теңіз. Біріншіден, антикалық өркениет заңдылық пен мемлекеттіліктің толық жүйесін қалыптастырды. Екіншіден, адамның жеке басының еркіндігі қоғамның дамуы мен өзгеруінің қажетті алғышарты екендігіне көз жеткізді. Адамның жеке басының ерік-бостандығын антикалық қоғам тікелей полиспен байланысты қарастырады.

Полис (гректің «polis» — қала) — антикалық әлемдегі қоғамның өзіндік әлеуметтік-экономикалық және саяси ұйымдастырылуының формасы. Полисті мағыналық тұрғыдан қала — мемлекет, яғни өзі бір қала бола тұра жеке мемлекет болу мүмкіншілігі бар ерекше феномен ретінде де қарастыруға болады.

Бастапқыда полис деп ауылшаруашылық бірлестігін айтатын болса, кейінірек қалаға жалғасып жатқан территорияларды бірге қоса қаланың өзін де айтатын болған. Қала маңындағы жерлердің бәрі сол қаланың ерікті азаматтарының иелігі болып табылады да, жер иеленуші азаматтар қолөнершілермен, құлдармен қатар сол қаланың тұрғындарын қалыптастырды.

Полис — қолөнердің ауыл шаруашылығынан бөлініп, сауда-тауар қарым-қатынастарының қарқынды даму барысында пайда болған азаматтардың кіші-гірім бірлестігі. Экономикалық даму сипатына қарай полистер: аграрлы (мысалы, Спарта), аграрлы-қолөнерлі (Афины) және сауда-қолөнерлі (Коринф) болып бөлінеді.

Көнегрек қаласының өзіндік заңдары, мемлекет органдары және толық егемендігі болды. Әрбір қала басқа қалалармен терезесі тепе-тең, бірдей жағдайда өмір сүрді.

Полистің біртуарлығы және оның тарихи мәні полистің адамзаттың жалпы тарихы барысында қол жеткізген азаматтық қоғам үлгісі болып табылатындығында, яғни полистің бойынан азаматтық қоғамға тән материалдық және рухани құндылықтардың бар жиынтығын кездестіретіндігімізде.

Ендеше, көнегрек полисі феноменін толық қарастыруымызға себеп болып отырған нәрсе сол полистің азаматтық қоғам үшін бай эксперименталды негіз болғандығы. Сондықтан да «полис» ұғымын семантикалық тұрғыдан «азаматтық қоғам» деуге де болады.

Аристотельдің аты әйгілі «Политика» шығармасы полисті

еркін және тең құқықты азаматтардың араласуы деп түсіндірудің теоретикалық негізін қалаған шығарма. Аристотельдің анықтауы бойынша адам табиғатынан «саяси жануар» және сондықтан да ол өзін шынайы түрде саяси қарым-қатынаста ғана жүзеге асыра алады. Адамзаттың алғашқы ұстазының айтуы бойынша кез келген адам (мысалы, құлдар) және кез келген халықтар (мысалы, варварлар) саяси даму деңгейіне жете қойған жоқ. Саяси даму деңгейі адами дамудың бірден бір шыңы ретінде қарастырылады. Полистен тысқары өмір сүретін адам бірден заң мен құқықтан тысқары деп танылды да, екінші сортты, жарамсыз адам қатарына итеріліп тасталды. Мүмкін сондықтан болар Сократ дананың полистен қуылудан гөрі, яғни ерікті азаматтылық игіліктерінен шеттетілуден гөрі өлімді өзіне дұрыс деп тандап алу себебі.

Антикалық әлемнің азаматтық қауымдастығының саяси өмірі әрбір азаматтың полистің маңызды-маңызды мәселелерімен тікелей айналысуын талап етті, яғни өзін-өзі басқарумен айналысты. Қала-мемлекет өкімет органдарының сайланбалы құрылымын қалыптастырған болатын.

Антикалық полисте азамат, азаматтық қоғам идеалдары толығымен жүзеге асты деуге болады. Азамат идеясы өз бойына төмендегідей қасиеттерді сыйдырады: өзін азаматтық қоғам мүшесі ретінде сезіну және содан туындап жатқан құқықтар мен міндеттерді түйсіну; азаматтық борышты ұғыну, өзін әлеуметтік біртұтастыққа қатысты деп білу; азамат үшін оның бойындағы азаматтық игіліктерді қауымдастарының толық мойындауы; азаматтық игіліктерді тұлғаның ең жоғары өмірлік мәні бар құндылықтар деп тануы.

Платон мен Аристотельдің ізденістерінен кейін азаматтық қоғам мәселесі философиялық мәтіндерден екі мың жылға жуық уақыт шамасында көрінбей кетеді. Тек қана Реформация дәуірінен бастап тұлғаның еркі мен құқықтары туралы, азамат туралы сұрақ қайтадан әлеуметтік-философиялық трактаттардан орын ала бастайды. Ол тұлғаны қайта танып, адамды діни біртұтастық ырқынан босату (эмансипациялау) негізінде мүмкін бола бастады. Жаңа заман ойшылдары жеке тұлға идеясын ашып, сонымен қатар жеке адам мен қоғам, азаматтық қоғам мен мемлекет арасындағы мәңгілік антиномияны көрсете білді. Расында да XVIII ғасырға дейін азаматтық қоғам мемлекетке қарсы қойылмақ тұрмақ сол мемлекеттің өзінің аясында ғана қарастырылып келген болатын.

XVII ғасырдың екінші жартысынан бастап капиталистік жүйенің

танымал атрибуттері: жекеменшік, нарықтық экономика, демократия, құқықтық мемлекет қалыптасты. Өз ретінде бұл факторлардың бәрі де адам социумының өзіндік бір бөлшегі ретіндегі азаматтық қоғам туралы жаңа идеяның дамуына игі ықпал етті.

Азаматтық қоғамның концептуализациялануы үшін мемлекет пен оған қарсы қойылған индивидтердің өзін өзі құрастыруының ерекшеліктерін пайымдау қажеттілігі туды. Бұл мәселелер көбінде табиғи құқық мектебінің дәстүрі арқылы — Гуго Гроций, Томас Гоббс, Джон Локк, Жан-Жак Руссо еңбектері арқылы нақтыланған болатын. Нәтижесінде қарастырып отырған концептіміз, ұғымымыз («азаматтық қоғам») тарихи даму барысында байытылды.

Азаматтық қоғамды сараптаудың бұл дәстүрі бойынша қоғам адамзаттың табиғи күй кешкен уақытында да кездеседі деп табылады. Мемлекет деп қоғамның табиғи, азаматтық күйге дейінгі жағдайынан қоғамдық келісім-шарт жасасу нәтижесінде пайда болған құрылымды айтады. Осы айтылған арнада өз концепцияларын жасағандар қатарына Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббс, Дж. Локкты жатқызуға болады.

Қоғамдық келісім-шарт теориясы кез-келген қоғамның пайда болуын тілге тиек етпейді, нақты алғанда, құқықтық мемлекет ретінде саяси тұрғыдан құрылымдық түр өзгешелікке ие болған азаматтық қоғамды анықтаудың мазмұны парадигмасын көлденең тартады. Қоғамдық келісім-шарт мемлекетпен салыстырғанда алғашқырақ, ертерек пайда болатын дүние, өйткені ол билеушілер мен бағыныштылар арасында емес, тепе-тең, ерікті азаматтар арасында жасалады. Мұнда қоғамдық келісім-шарттың негізі ретінде тек жеке тұлғаның табиғи құқықтары ғана ескеріледі. Осы мәселе төңірегінде маңызды еңбектер жариялағандар Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо еді.

Одан кейінгі кезеңде батыстық қоғамтануда азаматтық қоғам мәселесіне ден қойған шама XX ғасырдың 70-ші — 80-ші жылдары. Оған себепкершілік еткен әлемдік тарихтағы күрт өзгерістердің орын алуы болды. Шығысеуропалық елдерде, КСРО-да тоталитарлық жүйенің күйреуі азаматтық қоғам мәселесін өзекті етті. Ол түсінікті де, өйткені азаматтық қоғам либералды демократия аймағын кеңейтудің құралы болып табылады.

Азаматтық қоғам құқықтық мемлекетпен тығыз байланысты, өйткені азаматтық қоғамның мемлекетке қояр бірден бір талабы да сол — мемлекеттің әрбір жеке тұлғасының заң арқылы қорғалуы, әлеуметтік шындықтың, әділеттіліктің қамтамасыз етілуін құқықтық тәсілдермен даярлау.

Азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет бірінің бірі болуын мүмкін ететін құрылымдар, себебі олардың екеуі де жеке меншікке және еркін нарыққа негізделген айрықша экономика типіне тиесілі. Олардың анықтауыш қасиеттерінің негізгісі ол екеуінің де — азаматтық қоғамның да, құқықтық мемлекеттің де зайырлылық, заңдылық принциптеріне сүйенетіндігінде.

Азаматтық қоғамның негізгі белгілеріне, айрықша сипаттамаларына мыналарды жатқызуға болады:

- 1. Азаматтық қоғам ірі кәсіпорындары қарқынды дамыған, ғылыми-техникалық негізі және әлеуметтік инфраструктурасы қалыптасқан индустриалды қоғам.
- 2. Азаматтық қоғамның экономикалық сүйемелі ретінде жеке меншік пен басы бос, тәуелсіз субъектілердің еркін іскерлік шығармашылығын алуға болады.
- 3. Азаматтық қоғам өзінің саяси көрсеткіштері бойынша демократиялық жүйе болып табылады. Онда билікті бөлісу, көппартиялық, құқық приматы қалыптасуы тиіс.
- 4. Азаматтық қоғамның рухани-идеологиялық негізінде идеялар мен көзқарастардың плюрализмі, төзімділік (толеранттық), рационалдылық және гуманизм жатыр.
- 5. Күрделі жіктелінген және стратификацияланған азаматтық қоғамның әлеуметтік базасын орташа тап құрайды.

Азаматтық қоғам жан-жақты кең сұхбаттылық әлемі. Онда «азамат» ұғымы басқамен (өкіметпен, басқа тұлғалармен) «бірлесе-гіршілік-ету», «қатынасты болу» ұғымдары арқылы дәйектеледі, яғни азаматтың әртүрлі қоғамдық ұйымдар мен институттар жүйесінде араласуы арқылы көрінеді. Азаматтық қоғам институттарының бірлестігін анықтау үшін қоғамдық ұйымдар мен мемлекеттік органдар арасындағы айырмашылықты ажырата білу керек. Ресми-билікті мемлекеттік органдармен салыстырғанда қоғамдық ұйымдар «ерікті белсенділіктің» бірлестігі болып табылады әрі онда жергілікті, аймақтық деңгейдегі бейсаяси байланыстар маңызды рөлге ие болды. Мысалы, пәтер жалдаушылар, тұтынушылар, мүгедектер (инвалидтер), зейнеткерлер (пенсионерлер) ұйымы; әлеуметтік — экономикалық және сауықтық бірлестіктер...; азаматтық инициативалар.

Азаматтық ынта-ықылас (инициатива) әрбір жеке азаматтың қоғам мерейі үшін саналы және белсенді түрде жүргізетін арнайы іс-әрекеті. Азаматтық ынта-ықылас (инициатива) қоғамдық өмірге серпінділік енгізетін мемлекет пен жұртшылық арасын байланыстырушы әрі таразы басын тепе-теңдестіруші ең көне ұйымдарды қамтиды. Азаматтық ынта-ықылас (инициа-

тива) арқылы қоғамның демократиялық мүмкіншілігі (потенциясы) ерікті ұйымдар құру деңгейінде көрінеді. Оларға: мейірімділік ұйымдары, қайырымдылық қорлары; кәсіподақ ұйымдары, жастар, әйелдер, экологиялық қозғалыстар, саяси партиялар, клубтар; діни топтар; іскерлік ассоциациялары; кооперативтер және т.б. жатады.

Азаматтық қоғам ұйымы коммерциялық емес, өкіметтік емес ұйымдардың секторы ашылуына байланысты жаңа мағынаға ие болды. Аталған бейкоммерциялық, бейөкіметтік құрылымдар қоғамдық игілік үшін қызмет ететін ұйымдар болып табылады.

Ерікті бірлестіктер — бейкоммерциялық (БКҰ), бейөкіметтік (БӨҰ) ұйымдардың негізгі элементі, өйткені олар алдына азаматтың жеке басының пайдасын, оның қаражат-кірісін ұлғайтуды мақсат етіп қоймайды. Бейкоммерциялық ұйымдарды (БКҰ) келесі топтарға бөліп қарастыруға болады: 1) Адамдардың ортақ мәселесіне немесе ортақ қайғысына байланысты өзара көмек БКҰ; 2) БКҰ-ның мүшелерінің өздерінің жеке бастарының мүддесімен тікелей байланысы жоқ мәселелерді шешуге бағышталған БКҰ — әлеуметтік бағыттағы БКҰ, мейірімділік, қайырымдылық БКҰ-ы, экологиялық бағыттағы осындай ұйымдарға мүше болу арқасында азаматтар мемлекет ісіне де, өзінің ұйымдарының ісіне де белсенді ат салыса алады. Тарихтан үйренген бір жай — не өкімет, не құқықтың өзі заңның орындалуының нақты кепілдігі бола алмайды. Ол үшін заңдар қоғамдық пікірде орнығып, өзін қоғамдық көзқараста заңды деп таныта білуі (легитимациялануы) қажет. Азаматтық қатынасушылық жеке индивидтердің құндылықтық қалауының көрсеткіші әрі олардың азаматтық мәдени деңгейін аңғартушы да. Азаматтық қоғам іштей біріккен, өзін-өзі ұйымдастырушы, мемлекетке қатысты автономды, дара, бөлек біртұтастық ретінде қоғамдағы демократиялық өзгерістердің қабілетін, мүмкіншілігін, іске жарамдылығын айқындайды. Ал ол үшін қоғам жоғарғы мәдени-өркениеттілік, интеллектуалды және материалды даму деңгейінде тұруы қажет, яғни азаматтық қоғам бола білуі керек. Іс жүзінде тіршілік ететін қабілетті азаматтық қоғамда адамдар өздерінің болашағы, өз мемлекетінің болашағы үшін жауапкершілікті өз мойнына алуға тіптен де жүрексінебейді. Азаматтық қоғамдағы азаматтардың қарым-қатынасы негізінде шынайы мейірімділік, өзара түсінушілік пен бейбіт келісім, төзімділік жатыр. Азаматтық институттарды ешкім жоғарыдан жарлық түсіріп құрмайды, оларды азаматтар өзара тиімді келісім арқылы жасайды.

Өкімет органдары, мемлекет пен азаматтық қоғам арақатынасы қарама-қайшылықтар күресі мен бірлестілігін еске салатындай. Осы тұрғыдан мемлекет азаматтық қоғамның қалыптасқан биліктің қалыптасу барысындағы тұлға еркіне қатынасты антитезасы деуге де болады.

Жоғарыда келтірілген азаматтық қоғамның әлеуметтік-философиялық негіздері, оның классикалық бейнесінің сараптамасы бізге азаматтық қоғамды дұрыс түсіну үшін қажет шарттар. Басқа идеялық дәстүрден жеткен ілімнің ықпалы осы «қазіргі жерде қазіргі уақытта» шешілуі тиісті мәселелерге жарық түсірері рас. Сол сияқты батыстық демократияның маңызды қасиеті және мақтанышы — азаматтық қоғам идеясы да Азия, Латын Америкасы, Африка, Шығыс Еуропа елдері үшін сұхбат аймағы бола бастады.

Азаматтық қоғам адамның жеке басының еркі мен әлеуметтік заңға үйлестіліктің дәл келуімен тартымды идея болып көрінеді. Онда адамдар арасындағы үйлесімді қарым-қатынас орнату жолы жеке индивид жауапкершілігіне жүктеледі. Азаматтық қоғам тыныштық пен жалпыұлттық келісімді көздейді. Бұл мақсаттар күрделі көп этникалық құрамы бар Қазақстан Республикасының өмірлік мәні бар мүдделерін көздейді.

Бүгінгі таңдағы Қазақстан үшін, басқа да постсоветтік мемлекеттердегі сияқты, әлеуметтік-экономикалық дамудың қарама-қайшылықты тенденциялары басым. Экономиканы либерализациялау мен саяси өкімет институттарын демократизациялауға бет бұрған, тоталитарлық тәртіп шеңберінен ығысқан жаңа мемлекеттер үшін әлеуметтік инфраструктура бірден тепең, ойластырылған күйде өздігінен дами қоятын түрі жоқ. Біздің мәдени өлемімізде сырттан келген, көбінде Батыстан жеткен институттар — парламенттік демократия, көппартиялық жүйе, құқықтық мемлекет бірден қоныс тауып кетуі қиын. Саяси-мәдени тұрғыдан батыстық құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның дайын модельдерін орынды-орынсыз көшіре салу мақсат емес, оны ұлттық мемлекеттілік дәстүрлерімен сәйкестендіре отырып, қазақ ұлтының діліне негіздей келе шығармашылықпен қабыл алған орынды.

Қазақстанда азаматтық қоғам құру мәселесі биліктің либералды демократиялық институттары мен нарықтық экономика құрылымын қалыптастырумен шектелмейді. Мәселенің негізі ұлттық азаматтық этосын даярлауда жатыр. Азаматтық этосты батыстың біртектестірілген құндылықтырын көшіріп қойып емес, дәстүрлі дүниетанымның, ұлттық мәдениеттің негізінде

байыпты да байсалды түрде қалыптастыру қажет. Осы орайда орынды түрде мынандай сұрақ туады: қазіргі болып жатқан өзгерістер модернизация ма әлде вестернизация ма? Біздің батыстың технологиялық, экономикалық даму шеңіне жуықтамайтын әлеуметтік күйімізде құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның батыстық моделін дәлме-дәл көшіруге талпыну жөнді ме, жөнсіз бе? Ендеше, мүмкін біз әлемге уақыт талабына лайықты жауап бере алып, сөйтіп қоғам дамуының мүлдем басқа жолын көрсететін болармыз? Бұл тұста жауаптан гөрі сұрақ көп... Уақыт өз Талабын қойды, ендігі іс — біздің берер жауабымыздың қаншалықты жетістік әкелері Қазақстан Республикасының ерікті азаматтарының ұятына, өзіндік жауапкершілігіне байланысты деп ойлаймыз.

Демократия

XX ғасырдағы өркениеттілік ізденістердің бір сабағына мәдениет пен демократияның ішкі қисындылығы туралы идея жатады. Кейбір қазіргі либерализмнің өкілдерінің демократия өзіне өзі мақсат емес, ол адамдық ынтымақтастық пен бірге өмір сүрудің тиімді түрлерін нығайтуға бағытталған утилитарлық құрал болып табылады, кейде «тарихта мәдениет пен руханилықтың өрлеу дәуірі демократиялық емес, керісінше авторитарлық басқару кезеңдеріне сәйкес келеді»¹ десе де, шынтуайтқа келгенде, демократия мен мәдениет іштей байланысты болады. Мәдениет адамның болмыстық тәсілі болса, осы болмыстың мәнді сипаттамасына бостандық жатады. Демократия — осы бостандықтың жүзеге асу тәсілі. Демократияға деген ұмтылыс тек батыстық мәдениеттің феноменіне жатпайды, ол әмбебапты құбылыс және бүкіл адамзаттың еріктілік пен өзін өзі басқаруына апаратын сара жолға жатады.

Демократияның мәнісін А. Линкольн мынадай бір әсерлі формада түсіндіріп өтті: «Демократия дегеніміз халық үшін халықтың өзі іске асыратын халық басқаруы». Демократия, басқа жағынан алғанда, полиархия түрінде қарастырылады, яғни ол саяси процестерге азаматтардың толыққанды араласуына мүмкіндік беретін, қоғамның неғұрлым көп бөлігіне азаматтық құқықтарды барынша мол беретін билік жүйесі ретінде анықталады.

¹ Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Москва, 1992, с. 45.

Демократиялық саяси үлгіні орнатуға бағытталған саяси белсенділік, өзінің өту жағдайлары (экономикалық, саяси, әлеуметтік, рухани) бойынша да, қойылған мақсаттарының ауқымдылығы жағынан да саяси қатынастың күрделі түріне жатады. Демократиялық қоғамға бағытталған қозғалыс барысында кейбір елдер бірден тоталитарлық дағдылардан арыла алмай «рационалды авторитаризм» сатысынан да өтуі мүмкін, бұл демократиялық режим қалыптасуының күрделілігін көрсетеді.

Қазақстан сияқты көп құрылымды мемлекетте полиархияны орнықтықтыру күрделі болғанымен, өз шешімін таба алады. Осындай қоғамда қалыптасып келе жатқан демократия мынадай негізгі алғышарттарын назардан шығармауы тиіс:

- мемлекеттік басқарудағы «үлкен коалициялар»;
- өзара вето салу мүмкіндігі;
- саяси топтардың мемлекет билігіндегі үлесін сақтау;
- жергілікті құрылымдардың автономиясы.

Өз мәнісі бойынша осындай демократияны «либералдық демократияның» баламасы ретінде қарастыруға болады. Ортега-и-Гассет мынадай түйін айтады: «Бірге өмір сүруге барынша икемділік танытатын, әлеуметтік пен қоғамдылықты сақтайтын саяси формаға либералдық демократия жатады. Ол басқа адамдардың пікірмен есептесуге негізделген және «тікелей емес әрекеттің» түпкі үлгісі болып табылады»¹.

Сонымен, қазақстандық қоғамда «бірлескен-әлеуметтік демократияны» («полиархияны», «либералдық демократияны») орнатуға ұмтылу, мемлекеттіліктің «этнократиялық үлгісінен» бас тарту, өркениеттілік пен гуманизмге қадам жасаудың кепілі болып табылады. Ол бұрынғыдан келе жатқан тоталитарлық қалдықтардан әлі толық арылмағанымен және неше түрлі күрделі соқпақтардан өтетіндігімен, өзінің түпкі бағытында саяси процестердің өркениетті жолымен дамуына негіз бола алады және қазіргі заман талаптарына сай саяси мәдениетті қалыптастыра алады.

Этнократия деп әлеуметтік негізде емес, керісінше, этникалық бастауларға иек артатын және «олигархиялық коллективизмнің» (Д. Бернхэм) бір түрі болып табылатын билік жүйесін айтады. Ол саяси процестердің субъектісі ретінде әрекет ететін азаматтардың санын азайтуға бағытталған және бас-төбелгі түрінде азаматтардың ұлттық және тілдік ерекшеліктерін қабылдайды.

¹ Ортега-и-Гассет. Восстание масс//Вопросы философии. Москва, 1989, № 3.

Этнократиялық саяси модельді орнатуға ұмтылу, оны пантүріктік, панисламдық, ұлттық-демократиялық, немесе этатистік-қауымдық идеялармен толықтыру, қоғамдағы бүкіл әлеуметтік-саяси қатынастар жүйесін ары қарай ұлтшылдандыру мен этатизацияға ұшырау, этностарды саясаттандыруға алып келеді. Осыдан пайда болатын сегментарлық қайшылықтар мен сепаратистік қозғалыстар әлеуметтік тұрақтылыққа нұқсан келтіріп, этникалық негізде пайда болатын шағын немесе аумақты этникалық қақтығыстарға әкелуі мүмкін. Билікті архаика мен тоталитаризмнің дәстүрлі тәсілдерімен қалыптастыру Қазақстандағы демократия дамуын тежеп жіберуі де ғажап емес.

Кландық-рулық, этатистік-қауымдық доминанттарды қазақтың билеуші элитасы өзін-өзі теңестірудегі басты белгі ретінде алса, онда билік бытыраңқылығы мен трайбализм қауіпті туады. Кейбір саясаттанушылардың сараптауы бойынша, Қазақстандағы саяси оппозиция да белгілі бір аймақтың, жүздің, рудың партикулярлық мүдделерін білдіре бастады. Сондықтан, қазіргі Қазақстандағы билеуші топ өзінің либералдық-демократиялық бағдарларды ұстайтындығын жария еткендіктен және ұлтты осы заман талаптарына сай құндылықтарға бастайтындығын бірнеше рет айтқандықтан мемлекеттік құрылыс демократиялық принциптер негізінде жүргізілуі тиіс. Бұрынғы этникалық саяси элитаның ұрпақтан ұрпаққа рулық принциптен тыс тұратын «ақсүйектер» тобы — сұлтандар, төрелер және қауымдық-рулық басқарушы — билер болып бөлінгені белгілі. Қазіргі заманда бұл бөліністі қалпына келтіру архаикалық сананың қатпарларына жатады және болашақ үшін кертартпалық мазмұны бар.

«Демократиялық мемлекет» моделі тек саяси билік пен азаматтық қоғам арасындағы кері байланыстардың жүйесін талап етпейді (осындай жүйе билік пен демостың бір-бірінен әлеуметтік жатсынған жағдайындағы құрылымда да әрекет етуі мүмкін), ол сонымен бірге саяси билік институттарының әрекет етуінде барлық әлеуметтік топтар мүдделерінің ескерілуін де қажет етеді және олардың билік ұжымдарының өкілеттілігін қорғап отырады. Осындай өкілеттілік халықтың сайлаған адамдарының міндетті түрде теориялық арнаулы дайындалған сарапшылар немесе мамандар болғанымен шектелмей, билік құрылымдарын қалыптастыруды демократиялық жолмен өткізу арқылы жүзеге асады. Азаматтар мүдделерін білдіру және қорғау құқығы, депутаттарда арнаулы білімдер жүйесінің барлығымен ғана немесе олардың әкімшілдік-бюрократиялық элита жаса-

ған формалды талаптарға сәйкес келетіндігімен емес, репрезентативті демократияның саяси-ұйымдастыру принциптерімен негізделуі қажет.

Қоғамды қалыптастырудың демократиялық принциптерін нығайту жоғары деңгейдегі саяси мәдениеттілікті талап етеді. Қазіргі өркениетті әлемнің саяси мәдениеті тұлғаорталықтық сипатта болады. Оның мәнісі ашық қоғамның жоғары құндылықтарына сай келетін, барлық нормативтік салаларда (күнделікті өмірде, рухани және материалды әрекетте) жеке өмір мен бостандыққа бағытталған адам құқықтарын қорғаумен байланысты.

Постиндустриалдық қоғамда ерекше консенсус (келісім) қалыптасқан: көп тұлғалық жағдайда әрбір жеке тұлға өз мүдделерін білмеуші пердесін жамылып алып, рационалды түрде басқалармен үйлесімді шешімге келеді, яғни әділдік принципі жүзеге асады: әрбір адам басқалармен салыстыруға келетін ең жалпы түбегейлі еркіндіктерге бірдей құқылы болып шығады және осы арқылы табиғи құқықтың И. Кант айтып кеткен әмбебапты еркіндік принципі жүзеге асады: «Өркімнің еркіндігімен және жалпы заңмен сәйкес бір адамның жігер еркіндігі кез келген тұлғада көрініс таба білуі қажет» яғни, жеке тұлғаның еріктілігі жалпы бостандықтың негізі болып табылады. Осындай модель азаматтық қоғамның либералды-демократиялық принциптеріне сәйкес келеді.

Алайда, әлеуметтік келісімнің ұлттық дәстүрлі тұптамырларын ескермей демократияның батыстық формаларын абсолютке айналдыру, ең жақсы дегенде, қатып-семіп қалған, абстрактылы догмалар мен схемаларға әкеледі. Бұл жерде формалды логиканың ұғым көлемі мен мазмұнының кері қатынасы туралы заңдылығын ойға түсіруге болады. Біз тым жиі, тым жалпылама, абстрактылы, тікелей өзін алғанда әртүрлі құбылыстарды тым тар білдіретін ұғымдар (демократия, халық, мәдениет, мемлекет ж.т.б.) арқылы ойлаймыз. Жалпы, дұрыс ұғымдар өмір нақтылығымен толықтырылып отырылуы қажет.

Қазақ өркениеті және оның әлеуметтік-ділдік рефлексиясы партиялық-саяси плюрализм негіздерінде қалыптасқан емес және оның құндылықтарының институционализациясы парламенттік түрлер арқылы жүрген жоқ. Бірақ бұдан келіп қазақтың дәстүрлі саяси мәдениетінде тұлғааралық қатынастарды әлеуметтік-мәдени реттеу және билік бөлінісі болған жоқ деген пікір тудырмаған жөн. Тарих қазақтың көшпелі мәдениетінде билік бөлінісінің де (құрылтай — халық өкілдерінің

мәжілісі, хан-сұлтандық атқарушы және әскери билік, билердің соттық басқаруы және ақсақалдар мен ақындар жүзеге асыратын қоғамдық пікірдің билігі), толеранттылық, плюрализм, адам мен қауымның бағалылығы, еркіндікті сүю сияқты мәдени-әлеуметтілік құндылықтарының да бар болғанның куәсі.

Ұлттық ерекшеліктерді ескеру демократия үлгілерін таңдауда, әрине, үлкен мәнге ие болады. Алайда, әлемдік тәжірибе көрсеткендей, тек ұлттық ерекшеліктерден шыға алмау демократияның орнықты және пәрменді дамуына ыңғайлы бола алмайды. Кейбір саясаттанушылар тоталитаризмнан демократияға өту уақытында ақылға сыйымды авторитаризм кезеңі қажет дегенді айтады (А. Мигранян және И. Клямкин). Осымен демократиялық өзгертулердің дәйексіздігі ақталады; ізгілік жартылай болмайтындығы сияқты, қысқартылған демократияны жақтау, көбінесе, спекулятивтік сипатта болады.

Демократия мәдениеттілігінің әмбебапты құндылықтары 1995 жылғы әлем мәдениеті туралы ЮНЕСКО-ның жинақталған баяндамасында былай делінген: «Демократиялық мәдениеттілікті қолдауға бағытталған шараларды күшейте түсу қажет және ол мынадай әрекеттермен толықтырылады: азаматтық қоғамды мобилизациялау, саяси партиялардың еркін қалыптасуына жағдай туғызу, сайлауға көмек беру, тәуелсіз ақпарат құралдарының дамуына үлкен көңіл бөлу, адам құқықтарын сақтау арқылы бейбітшіл саяси мәдениетті қалыптастыру және оның жүзеге асуын тұрақты бақылап отыру, үкіметтегі мемлекеттік басқару секторларының және демократиялық құрылымдарының әрекеттеріндегі ашықтықты, есептілікті және сапалықты жақсарту, оған қоса заңдылық жүйесін жетілдіру. Парламенттің, соттың және сайланылған ұжымдардың басқарушы құрылымдарын жетілдіргенде орталықсыздандыру мен жергілікті басқару органдарына ерекше назар аудару қажет және осы процеске азаматтық қоғамның ұйымдарын қатыстыру маңызды»¹.

Демократияның әмбебапты үлгісі жоқ, бірақ қазіргі әлемдегі кез келген адам шынайы демократиялық құндылықтарды интуитивті түрде ажырата алады. Әлем мәдениетінің мақсаты осы құндылықтарды нығайту және тереңдету міндеттерімен байланысты.

¹ На пути к культуре мира. Свободный доклад, содержащий проект Декларации и программу действий в области культуры мира. Париж, 1998, с. 34.

Нарық

Демократиялық қоғам тарихи жағынан нарықтық қатынастардың енуімен жалпылама сипатқа ие бола бастады. Мәдениеттің, демократияның, нарықтың арақатынастарын қарастырайық.

Мәдениет пен нарықтың арақатынасы туралы әртүрлі, кейде бір-біріне қарама-қарсы көзқарастар бар. Алайда бір нәрсені анық айта аламыз: адамзат әлі күнге дейін адамдық әрекетті ынталандыру мен қоғамдық байлықты бөлудің нарықтан жетілген тәсілін ойлап тапқан жоқ.

Нарықтық шаруашылыққа негізделген үлгілердің бір артықшылдығын қоғамдағы экономикалық әрекеттерді, бір жағынан, тұтынушылардың сұраныстарына сәйкес бағыттап, екінші жағынан, тауар дефицитін барған сайын өрістететін бәсекелестік пен еңбек өнімділігін арттыру арқылы жүзеге тиімді және рационалды шаруашылық процестері нәтижесінде қысқарту деп пайымдауға болады. «Әлеуметтік нарық экономикасы» атты кітабында Х. Ламперт нарықтың төмендегідей приоритеттерін атап өтеді:

— еркін баға жүйесі ең төмен шығындарға негізделген және осы арқылы өндіріс құралдарын тиімді түрде қолданатын осыған дейін белгілі өндірістік қатынастардың арасындағы нағыз ұтымдысы болып табылады;

— өз шешімін қабылдауда автономды және ерікті болып табылатын кәсіпкерлер шығынды аз жұмсайтын өндіріс тәсілдерін қолданып, өзгермелі сұраныс жағдайында жылдам әрекет ете алады және өз әрекеттерінің тиімділігін қашан да естен шығармайды, керісінше, мемлекеттік экономикалық басқаруды жүзеге асыратын құрылымдар көптеген жағдайда динамикасыз, бюрократиялық машиналардың тетігіне айналып, дұрыс әрі тиімді шешімдер қабылдай алмайды және олар өндірістің жағдайымен кәсіпкерлерге қарағанда формалды түрде ғана таныс болып келеді;

— әкімшілік экономикасының үлгісіне қарағанда нарықтық шаруашылық моделі жеке белсенділік пен іскерліктің толыққанды, шығармашыл және еркін жүзеге асуына көбірек мүмкіндік береді;

— сосын, нарықтық шаруашылықта өндірушілер шектелген, қатал, міндетті жалпышаруашылық жоспарларымен тоқталынбайды, шаруашылық субъектілері өндіріс құралдарын өз мақсаттарында еркін қолданады және осы себептен нарықтық жүйеге және ондағы өзгерістерге жылдам бейімделе алады¹.

¹ Ламперт Х. Социальная рыночная экономика. Москва, Дело, 1993, с. 33, 34.

Нарық — бұл демократиялық құрал, онда әрбір тұтынушының дауыс құқығы бар. Мемлекеттік артықшылықтар, жеңілдіктер, коррупция және тыйымдармен шектелмеген нарық жүйесінде байлыққа жетудің бірден бір жолы бар. Ол — тұтынушылардың талап-мұқтаждарын дер кезінде аңғарып, оларды өтеу мақсатында тынбай еңбек ету.

Мәдениет нарықтық қоғамда оның әрекеттік принциптерінен тыс тұра алмайды, тіпті мәдениеттің өзі тауарға айналып кетуі мүмкін. Құндылықтың нарықтық ұғымы, айырбас құндылығының тұтынушы құндылықтан жоғары болуы, құндылықтың осыған ұқсас адамға қатысты, айталық адамның өзін өзі бағалауына байланысты ұғымының пайда болуына әкеліп соқты. Өзін өзі тауар, ал өзіндік құндылық айырбасқа қатысты есептейтін мінез-құлық бағдарын нарықтық адам бағдары деп сараптайды. Соңғы жылдары «тұлғалық базар» деп аталатын әлеуметтік құбылыс қалыптасқан. Ондағы бағалау жүйесі мен принциптері тауар базарымен бірдей: біріншісінде сатылуға тұлғалар ұсынылады, екіншісінде — тауарлар, табыс негізінен, адам өзін-өзі базарда сата білгеніне байланысты; қаншама оның сыртқы түрі жарасымды, қаншама ол тартымды? Белсенді? Керек адамдармен байланысқа түсе ала ма? Отбасылық жағдайы қалай? Қолынан не келеді, қаражаты қалай? Адам өзінің беделі мен құндылығынан гөрі, өтімді тауар болғанды көбірек қалайды. Элиталық тауар сияқты, адам модалы болуы керек, ал осылай болу үшін, тұлғалар бәсекесі қажет. Осы тұстан жарнама, бұқаралық ақпарат құралдары, неше түрлі «имидж» қалыптастырушылар іске кірісіп кетеді.

Нарықтың бағасын ойлайтын адам өзін әрі сатушы, әрі тұтынушы ретінде қарастырады және оның көңіл-күйі тұлғаның өзінен гөрі, оған бағынбайтын сыртқы жағдайларға көбірек тәуелді болып шығады. Егер ол табыстан табысқа жетсе, онда құнды, ал сәтсіздіктерге жиі ұшыраса — құндылығынан айырылған. Ол өзінің ішкі мәнді күштерімен тұтас әрі үйлесімді емес, себебі ол үшін өзін өзі жүзеге асырудан гөрі, нарық базарында табысты сатылғаны мәнді.

Осында ділдік тип қазіргі мәдениет жүйесіне де үлкен ықпалын тигізеді. Мәдениет бұл жағдайда шығармашылық пен жасампаздықтан, нарық мүдделеріне сай мол ақпарат жинақтауға көбірек бағытталады. Мәдени қайраткерлер өз туындыларының құндылығына қарағанда, олардың нарықтағы бағасына көп көңіл бөледі, басқаны ойлауға оның мұршасы да жоқ.

Нарықтық бағдарды мәдени жасампаздықтан бөліп қарасты-

ру салыстырмалы түрде жүргізіледі. Нарықтық бағдарға сынның абсолюттік мораль тұрғысынан берілетіндігін есте тұту керек. Нарықтық бағдар шынайы адамдық құндылықтарға әкелуі үшін, нарықтық қатынастар субъектілері белгілі бір қылық ережелерін сақтауға міндетті. Тек гуманистік, этикалық ережелерді бұлжытпай орындау нарықты қазіргі әлем мәдениетімен үйлесімді қоса біледі. Адамдық ынтымақтастықтың спонтандық тәртібі қалыптасқан жерде өз әрекеттерін жалпы мәдениеттілікке бағыттаған әлеуметтік топтардың нарықтық табыстары адамзаттық жоғары әдеп жүйесін нығайтады. Бұл процесс тура бағытты болып келмейді және адамдық топтар өз әрекеттерінде тек ылғи рационалды есепшілікті басшылыққа ала бермей, көп жағдайларда жіберілген қателіктерінен сабақ алу арқылы коррекцияларға (түзетулерге) барып отырады және бұл түзетулер бәсекелік қалпында өтеді. Түбінде ынтымақтастық деңгейі жоғары топтар тарихта ұтып отырады. Ф. Хайектің жазғанындай, «іс-әрекеттер ережелерінің эволюциясы ылғи даңғыл жолмен жүріп отырмады, өйткені қалыптасып қалған дәстүрлі көзқарастар эгоизмді қорғаштап, өзінікін дұрыс және әділетті деп есептеп келеді»¹. Егер өркениет мәдениеттің арнаулы емес өзгерістерінің нәтижесінде біртіндеп қалыптасты десек, онда өркениетте моральды критерийлердің болмауы нарықты оның коррупциялық және криминалдық түріне айналдырады деген пайымдаудың көп негізі бар.

Әрине, бүкіл тұлғалар нарығы мен өмірді қастерлеуге негізделген жоғары ізгілік этикасының арасында белгілі бір алшақтық бар. Алайда мынадай сұрақ туады: қандай моральға нарықтық бағдар сәйкес келмейді? Әрине, жоғары адамгершілік құндылықтары бүкіл моральдың мазмұнын тауыспайды. Мұрат — нормадан басқа күнделікті мақсаттарға сай нормаларда жеткілікті. Сонымен, нарықтық бағдар қандай моральды күнделікті өмірде негізге алады? Оны жеке мүдделерді үйлесімді ететін әлеуметтік әріптестік әдебі деп атауға болады және оның басты құндылықтарына әділеттілік (жеке басының жетістіктері бойынша), теңдік (құқық), тұлға дербестілігі және адам абыройлығы жатады.

Тұлғаорталықтық көзқарас маңызды болғанымен қоғам байлықтың бір қолда жинақталып, басқалардың кедейленуін және пауперлендіруін қолдамауы керек. Әлеуметтік топтардың арасындағы алшақтықтың тереңдеуіне әртүрлі әлеуметтік әрекеттер қарсы бағытталуы тиіс. Қазіргі кезде мемлекеттің әлеуметтік-

¹ Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Москва, 1992, с. 39.

экономикалық және мәдени реттеу функциялары артып келеді. Осыдан келіп қоғамдағы әділетсіздік пен теңсіздіктің жалғыз кінәлісі деп нарықты айта беруге жөн жоқ. С. Темірбековтың атап өткеніндей, дәстүрлі тарихи дамудың жемісі ретіндегі ұлттық мәдениеттің басты құндылықтарын таза нарықтық бағамен өлшеуге келмейді. Сол себепті шектеусіз нарықтық қатынастар жағдайында ұлттық құндылықтардың кейбіреулері нарыққа икемделе алмай, қолданыстан шығып, мұражайлық, этнографиялық құндылықтарға айналып кетеді¹.

Нарықтық либералдану дәстүрлі құндылықтарды, нормаларды, институттарды, әлеуметтік-қызметтік стереотиптерді, өткен ұрпақтардың тәжірибесін өмірлік табыстарға жетудің стратегиясы ретінде жарамсыз және адекватты емес қылып, бұрын-соңғы болмаған қысымға алды. Осының нәтижесінде бұқаралық, азаматтық, әдептік және ұлттық өзіндік сананың деформацияға ұшыраған құрылымдары пайда болды. Оларда дәстүрлі құндылық-мағыналық иерархиялар мен басымдылықтар қиратылып не маргиналданып, қазіргі өмір ырғақтарына сай рухани-адамгершілік ұстанымдар әлі қалыптаса алмады. Осы жағдайларда дәстүрлі ұлттық құндылықтар арзандатылып және ескі раритеттер түрінде қалды, ал оларға иек артатын тұлғалар экономикалық прагматизмнің либералдық демократиялық принциптерін қабылдай алмады және өздерінің күнделікті әрекеттерінде бойкүйездік, селқостыққа немесе агрессияшыл тынымсыз девияцияға бұрыла бастады, кейбір тұлғалар ескі әлемнің құндылықтарының ауысуын бүкіл адамдық ынтымақтастық, руханилық жоғалуы деп жариялады.

Нарықтық қатынастарға тежеусіз ерік бере отырып, мемлекет те өз әрекетінде осы стихияның ықпалында кетеді. Ол болашаққа бағытталған бағдарларды күнделікті өмір талаптарына құрбан ете салады. Болашақты бағдарламау адамның өзіне теріс әсерін тигізеді. Мысалы, «адамдық капиталды» инвестицияландыру мәселесін алайық. Қазақстан сияқты ТМД елдерінде стихиялық нарық табысты кейінірек түсіретін ғылым, білім, мәдениет салаларын қаржыландыру қиындықтарын туғызды. Тікелей пайда әкелмейтін бұл салалар құлдырай бастады.

Мысалы, орта білімді қаржыландырудың пайдасын он жылдан артық күту қажет. Бірақ білімсіз халықтың болашағы солғын. Сол себепті таза прагматикалық ұстанымды шектеп, болашақты да ойлаған жөн. Мемлекеттің азаматтық қоғам сала-

¹ Темірбеков С.Т. В объятиях рынка. — Алматы, Мысль, 1998, № 7, с. 66—68.

ларынан мүлдем кетуі, стихиялық нарық жағдайында мәдениеттің, ғылымның, білімнің толық коммерциализациясына әкеледі.

ТМД елдеріндегі нарықтық экономика мен жеке меншіктік қатынастарға өтуінің кейбір тәсілдерін В. Эрн ұсынған «катастрофалық прогресс» терминімен де атауға болады. Нарықтық экономика тетіктерінің еркін қалыптасу принциптерін ұлттық игілікті бұрын болып көрмеген тойымсыз және тоқтаусыз талан-таражға салумен жиі алмастыру да ТМД елдерінің кейбір көріністеріне жатады. Осындай «тәжірибеге» талдау бере келе, белгілі бір сарапшылар мен ғалымдар классикалық либерализмнің нарықтық экономика, демократия, азаматтық қоғам және құқықтық мемлекет идеяларының ішкі қиындылығына күмән келтіре бастады: «Адам құқықтарын, демократия мен еркін нарықты бір-бірімен байланыстыру концептуалдық немесе эмпирикалық пайымдаудан гөрі құндылық пікіріне жақын... Нарыққа өту мен демократиялық биліктің арасында ішкі байланыс жоқ. Осындай байланыстың мүлдем болмауы да мүмкін»¹.

Нарықтың мәдени негіздерін сынау тек белгілі бір шекке дейін ақылға сыйымды. Одан тыс болса, ол адамзаттың артқа қалдырған кезеңдерін қайтадан қалпына келтіруді көздеуі мүмкін. Оның ішінде кертартпа үлгілерді мұратқа айналдыру қоғамға зиянын тигізбей қоймайды.

Тағы бір ескеретін жай: адамзат заман талабына сай осы мәселе бойынша жауап таба білді. Қазіргі постиндустриялық өркениет үшін мәдени шынайы гумандық бастауларын жаңғырта алды. Дамыған елдерде мәдениет өзінің тартымдылығымен, көпфункционалдылығымен, адамгершілігімен, ыңғайлығымен және оптималдылығымен көзге түседі. Бизнестің әр түрлі құрылымдары мен филантропиялық ұжымдар мен тұлғалар жоғары мәдениетті қалыптастыруға бағытталған әрекеттерге барады, фирмалар мен корпорациялар қызметкерлерінің мәдени деңгейі артып келеді, мұның өзі нарықтық субъектілердің табысын көбейтеді, мәдениетті қолдау қоғамның рухани байлығын молайтады және әлеуметтік қақтығыстардың алдын алады, іскерлік және әлеуметтік белсенділікті жоғары деңгейге көтереді, осының бәрі қуатты мәдениет индустриясын қалыптастыруға мүмкіндік береді, Қазақстан жағдайында да осындай өркениеттілік бағдарларына бетбұрыс жасау қажеттігі бар.

¹ Межуев В.М. Куда движется Россия?//Вопросы философии, 1993, № 2.

Орнықты даму

Жаңа өркениеттің басым құндылықтарының біріне «орнықты даму» концепциясы жатады. Ең алдымен, орнықты даму концепциясын адамзат тарихында алғашқы рет Рим клубының өкілдерінің тұжырымдап бергенін еске алған жөн.

Рим клубының он баяндамаларында қазіргі экологиялық жағдайды талдау негізінде Батыс өркениетінің ғылыми-техникалық экспансиясының нәтижесінен туындаған қазіргі әлемнің жүйелік дағдарысы туралы қорытынды жасалды. «Қазір, — деп жазады Ф. Сен-Мара, — біз, табиғи кеңістіктің жетіспеуінен және әлсіздігінен болашақ адамзаттың өмір сүру қауіпсіздігін пайымдау арқылы түсінілген» табиғат ғасырына — «жаңа заманға аяқ бастық»¹. Рим клубының бірінші баяндамасының авторлары бойынша, өркениеттілік дағдарыс шекті кеңістікте экспоненциалдық дамудан туындайды. Егер өткен ғасырларда ғылыми-техникалық прогресс индустриалдық қоғамды дамыту арқылы адамзат алдында тұрған қиындықтар мен мәселелерді шешуге себебін тигізсе, онда бұл күндерді прогрестің өзі адамзат үшін қауіп төндіріп тұр.

Алғашқы баяндамаларда адамзат дамуының болашағы жөнінде пессимистік сарындар басым болса («даму шектері», «нөлдік даму», «болашақтық шок»), кейін қазіргі адамзат дамуындағы бағыттарды өзгертетін кең көлемді бағдарламалар түйінделді (Д. Нэсбит және П. Эбурдин. Мегатенденциялар. 2000 жыл. Бізді 90-шы жылдары не күтеді? Москва, 1982). Осы және басқа да еңбектерде адамзаттың «бүкілғаламдық тепе-теңдік» пен «орнықты дамуға» қол жеткізе алатындығы дәлелденді.

Бұл тек қана өндірісті жаппай дамытумен шектелмейтін, адамдық дамуды алдыңғы қатарға шығаратын және жер бетінде өмір сүретін барлық адамдардың негізгі талап-мұқтаждықтары мен құндылықтары етелетін, әркім өзінің тұлғалық алами мүмкіндіктерін жүзеге асыра алатын (Д. Медоуз) өркениетгілік қалыптасып келе жатқандығын білдіреді. Осындай орнықты және тұрақты, үйлесімді дамуды жүзеге асыру үшін қажет мөлшердегі ауылшаруашылық өнімдерін өндіре алатын, жан басына шаққандағы ресурстарды қамтамасыз ететін минималдық деңгейінен аспайтын даму және демографиялық шектерді анықтау қажет.

Орнықты даму концепциясының жаңа мыңжылдықтың та-

¹ Сен-Мара Ф. Социализация природы. Москва, 1977, с. 54.

балдырығындағы қазіргі адамзат болмысының өзекті мәселесі екендігі 1992 жылы Рио-де-Жанейро қаласында өткен қоршаған орта мен орнықты даму жөніндегі халықаралық конференцияда аталып өтті. Осы жиын қабылдаған Декларациядан үзінділер келтірейік:

«Принцип 1. Адам жөнінде қамдану орнықты дамуды жүзеге асырудағы әрекеттерде орталық орын алады. Адамдардың табиғатпен үйлесімді, салауатты, жасампаз өмір сүруге құқығы бар...»

«Принцип 3. Даму құқығы бүгінгі және болашақ ұрпақтардың даму және қоршаған орта салаларындағы негізгі қажеттіктерін әділетті түрде жүзеге асыруы керек».

«Принцип 6. Дамушы елдердің, солардың арасында, бірінші кезекте, ең төмен дамыған және экологиялық жағдайы қауіптілерінің ерекшеліктері мен қажеттіліктеріне басты назар аудару керек».

«Принцип 25. Әлем, даму және қоршаған ортаны қорғау бір-біріне байланысты және бөлінбейді»¹.

Орнықты даму принциптерінің өлшеуіші ретінде адам алынады. Соңғы жылдары әлем елдерін салыстыру білімділік деңгейін, адамдардың орташа жас мөлшерін және басты қажеттіктерін өтеу сапасын қамтитын адамдық даму индексі арқылы жүргізіледі.

Адамдық көрсеткіштерді ескермейтін, тек табиғатты пайдалануға бағытталған, табиғи және әлеуметтік қоршаған ортада тұтынушылық пиғылдағы ұстаным шынайы кісілік байлықты дамыта алмайды: адамды белгілі бір жоспарлар мен стратегияларды жүзеге асыратын құрал ретінде қарастырған жөн емес, керісінше даму жоспарлары адамға қызмет ету керек. А. Печчеи атап өткеніндей, «адамда біздің барлық шешілмеген мәселелеріміздің негізі жатыр, онда барлық үміттеріміз бен ұмтылыстарымыз қордаланған, және ол біздің барлық арманымыздың түйіні»² (Адамдық сапалар. Москва, 1980, 183-184-беттер).

Осу үшін өсу адамзаттың мүдделеріне қайшы келеді — ол өмір сапасын жоғарылатудан гөрі, керісінше, төмендетіп жібереді. Экономикалық даму гуманды мақсаттарға қызмет етуі керек және осы міндетке сәйкес болса ғана өзін-өзі ақтай алады. Қоршаған ортаның тежеусіз ластануы, қалалық конгломераттардың автокөліктің көбеюінен пайда болған шу мен зиянды смог, түлғасыз бюрократтану мен руханилыққа қарсы стандарттау,

¹ Ноосфера — устойчивое развитие. Алматы, 1996, № 1, с. 22—28.

² Печчеи А. Человеческие качества. Москва, 1980, с. 183, 184.

нәпсіқұмарлыққа жарнама мен өндірісті пайдалану, жалпы ішкі өнім, ұлттық табыс және халықаралық саудадан түсетін пайда арқылы өлшенгенде экономикалық даму болғанымен, ол адамзаттың түбегейлі мүдделеріне ыңғайлы және қолайлы емес.

Орнықты даму жүйесінде барлық құрылымдар адамдық табиғаттың ізгі және гуманды негіздерімен айқындалады және мынадай адамгершілік құндылықтарын жүзеге асыруға бағытталған:

- әлем азаматтарының тең құндылығының көрінісі ретінде бүкіл дискриминация мен қорлауға қарсы тұратын теңдік;

- әрбір тұлғаның негізгі құндықтарының және олардың басқалармен еркін үйлесімділігін білдіретін бостандық;

- демократия және адамдардың экономикалық, саяси және қоғамдық өмірде толыққанды қатысуы;

- ортақ мүдде мен өзара сыйласуды білдіретін және басқаға деген туысқандық пен сүйіспеншілік сезімін аңғартатын бірегейлік;

- халықтардың өзіндік ерекшеліктерін дамытатын және әртүрлі елдердің арасындағы мәдени құндылықтар алмасуының құралы болатын мәдени әртүрлілікті сақтау;

- салауатты қоршаған ортаны сақтау¹ (Ф. Тинберген. Халықаралық тәртіпті қайта қарау. Москва, 1980).

Орнықты даму ХХ ғасырдың соңындағы жаңа бағдарларды тереңдету арқылы мүмкіндікке ие болды. Американдықтар Д. Нэбитт пен П. Эбурдин олардың арасында мыналарды атап өтеді: а) 90-шы жылдардың барысындағы экономикалық жедел даму және жаңа технологиялар; ә) әлеуметтік реттеу элементтерін ерікті нарықпен үйлесімді қосу; б) әмбебап өмір салты және мәдени ұлтжандылық; в) приваттық (жекеше) және мемлекеттік дәулеттілік тенденцияларын үйлесімді қосу; г) өнердің, көркем мәдениеттің қайта жаңғыруы; ғ) діни өркендеу; д) тұлға салтанаты.

Барлық осы бағдарлар негізінен дамыған елдерге тән, сондықтан орнықты даму концепцияларында әр елдің даму деңгейін еске алған жөн. Мәселені зерттеушілердің атап өткеніндей, Батыс пен Шығыстың, Солтүстік пен Оңтүстіктің арасындағы ұлғайып бара жатқан алшақтық әлемдік өркениеттің тұрақтылығына қауіп тудырады. Сондықтан Рио-92 декларациясында нашар дамыған елдердің жалпы кешеуілдеуін тоқтатуға үлкен көңіл бөлінді. Әлем барған сайын жалпы ғаламдық сипатқа ие

¹ Тинберген Ф. Пересмотр международного порядка. Москва, 1980.

болып отыр. Жоғарыда аталған құжатта орнықты дамудың мынадай басты алғышарттары аталып өтеді:

— адамдық — «үздіксіз дамудың түйінінде адамдар тұруы қажет»;

— экологиялық — «қоршаған ортаны қазіргі және келешек ұрпақтар үшін сақтау міндет»;

— экономикалық — «даму, тұтыну үшін мұқтаждық»;

— әлеуметтік — «кедейлік пен қайыршылықты жеңу»;

— құқықтық — «қоршаған ортаны қорғау саласында тиімді заңдар жүйесін жасау»;

— халықаралық ынтымақтастық пен әріптестік — «мемлекеттер мен халықтар арасындағы сұхбатты жаңа деңгейге көтеру»¹.

Осы сәтке «дағдарыс» анықтамасы көбірек тән болғанымен, қазақстандық қоғам үшін орнықты даму концепциясының маңызы зор. Аталған дағдарыстан шығу үшін Қазақстан орнықты даму жолына шығуы қажет. Белгілі болғандай, Қазақстан экологиялық қауіпті және төтенше елдер қатарына жатады. Осы мәселені зерттеуші В.Н. Василенконың сараптауы бойынша, «Қазақстан қоршаған ортаны қорғауға арналған ең төмен шығындарды жұмсай отырып (Еуразия елдерінің арасында), планетадағы ең жоғары техногендік биосфераға бағытталған қысымды басынан ұшыратып отыр. Белгілі экологиялық SAIC фирмасының деректері бойынша, Қазақстандағы экологиялық қаржылау жылына бір адамға 20 центті және әр шаршы шақырымға 1.21 АҚШ долларын құрастырады. Неше түрлі азық-түлік, энергетикалық және басқа да мұқтаждықтарды өтеу үшін, әлемдік базарларға шығу мақсатында Қазақстан жыл сайын бір адамға шаққанда 50 тонна табиғат затын өндіреді және технологиялық өңдеуден өткізеді. Олардың арасында қалдықтар 95 пайызын құрастырады және Қазақстан жерінде 19 миллиард тонна өнеркәсіптік қалдықтар қалған әр қазақстандыққа 1 тоннадан артық келеді. Әсіресе қауіпті жағдай елдің демографиялық жағдайында қалыптасқан — халықтың едәуір бөлігін экологиялық себептерден туындаған дерттер қамтыған және — осының салдарынан өмір сүру ұзақтығының орташа көрсеткіші төмендеп келеді. 1990—1995 жылдар арасында ол 68.6-дан 66.1-ге дейін төмендеген»² (Ноосфера — Жербесік. Алматы, 1996, № 1, 334-бет).

¹ Ноосфера — устойчивое развитие. Алматы, 1996, № 1, с. 35.

² Ноосфера — устойчивое развитие. Алматы, 1996, № 1, с. 334.

Егер жоғарыда аталған факторларға Қазақстандағы экологиялық зардап шеккен төтенше аймақтарын (Арал маңы, Семей полигоны, Байқоңыр космодромы аймағы, далалардың шөлденуі ж.т.б.) қоссақ, онда еліміздегі экологиялық жағдайдың аса қауіптілігі күмән туғызбайды. Сонымен қоса патерналистік ұстанымдағы тоталитарлық ділдің қалдықтарын да ескеру керек. Экологиялық апат себебін тек ғылыми-техникалық прогресс пен халық кедейлігінен іздемей, адамдардың санасындағы мәдени-ізгілік құлдырауды да экономикалық-экологиялық қиындықтарды тудыратынын ұмытпаған жөн. «Ноосфера — Жербесік: Орнықты даму» экологиялық альманағында осыған байланысты төмендегідей пікір айтылады: «Көптеген саясаткерлер, әлеуметтанушылар, заңгерлер мен экономистер, психологтар мен реформаларға қатысты сарапшылардың ортасында, елдің ұлттық мүдделері мен басым бағыттарына қайшы келетін мынадай стереотиптер мен мифтер кездеседі:

- Қазақстанның табиғи ресурстарының арзан және таусылмайтындығы туралы;

- биосфераның экологиялық заңдылықтарын елемесе де болады;

- саясаттағы, құқықтағы, экономикадағы және табиғатты пайдалану технологияларындағы экономикалық талаптарды орындауды кейінге қалдыруға болады;

- экологиялық заңдар жүйесі ұлттық қауіпсіздіктің стратегиялық приоритетті бөлігіне жатпайды;

- қоршаған ортаны қорғауға көп қаржы бөлу — бай және қаржылы елдердің үлесі;

- халықтың экологиялық талаптарын мемлекеттік шешім қабылдағанда, онша елемесе де болады»¹.

Орнықты даму қалпына түсу үшін Қазақстанның өзіндік тағы бір күрделі мәселесі қоғамның экономикалық, әлеуметтік және рухани салаларының өтпелі түрде болуы жатады. Егер дамыған елдер орнықты жеделдеудің 3—4 басым міндеттерін шешетін болса, онда посткеңестік мемлекеттер барлығын қайтадан бастап, түгелдей шешуі керек. Қазақстан жағдайында орнықты дамуды қалыптастыру міндеттеріне мемлекеттің өзінің тікелей қауіпсіздігі мен тұрақтылығын қолдау, оның территориялық тұтастығын сақтау, этносаралық келісімділікті нығайту, экономиканы қайта құру, демократиялық мемлекет пен азаматтық қоғамды қалыптастыру, рухани жаңғыру ж.т.б. жатады.

¹ Ноосфера — устойчивое развитие. Алматы, 1996, № 1, с. 334—335.

Орнықты дамуға көшу қоғамдық өзгерістерді, дәстүршілік пен модернизацияны рационалды түрде үйлестіруді талап етеді. Қазіргі тұтас әлемде тек этноорталықтық үлгілерді негізге ала отырып, табысқа жету мүмкін емес. Әсіресе дәстүршілдік, тек өзінің қуаттарына ғана сену, елдің ерекшелігін баса айту бір елді де көркейткен жоқ. Егер бұрынғы жаңғыртулық, модернизациялық бағдарламаларда басты назар ішкі факторларға ғана аударылса және модернизацияны білімді элитаның шығармашылығының нәтижесінде бұқара халық оны дайын күйінде қабылдайды деп түсінілсе (бұқара халық инертті болып келеді және дәстүрлі құндылықтарынан айырылғысы келмейді делінеді), онда қазіргі жағдайда жоғарыдағыға қосымша мынадай факторлар маңызды болып есептеледі: әлемдік геосаяси жағдай, адам құндылықтарының мемлекет егемендігінен кем болмауы, сыртқы экономикалық және қаржылық көмек, халықаралық базарлар мен ақпараттардың ашық болуы, гуманистік құндылық бағдарларының үстемдік етуі. Тек қана элита емес, сонымен бірге әлемдегі озық үлгілермен бұқаралық ақпарат құралдары және жеке сұхбат арқылы таныс қарапайым адамдар да өз өмір қалыптарын заманға сай өзгерткісі келеді.

Қазақстанда соңғы жылдары орнықты дамуды қамтамасыз етуге бағытталған бірнеше стратегиялық және бағдарламалық құжаттар қабылданған. Олардың арасындағы елеулілері: «Қазақстан Республикасындағы экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету концепциясы», «Экономикасы өтпелі кезеңдегі елдерде табиғатты пайдалану әрекеттерін жүйелі басқарудың басшылыққа алатын принциптері», ХХІ ғасырға арналған күн тәртібі: «Өркендеу үшін және Отанды орнықты дамыту». Бұл құжаттарда Қазақстанның жаңа мыңжылдықта демократиялық және гуманистік негіздерде, барлық халықтардың рухани, этикалық, мәдени және басқа да құндылықтарын сақтай отырып, туған табиғатпен үйлесімді болатын орнықты экономикалық және адамдық даму кеңістігіне енгісі келетіндігі жарияланды.

Орнықты даму принципі тек экономикалық және экологиялық мәселелермен шектелмейді. Орнықты даму қазіргі әлем мәдениетінің ажырамас маңызды бөлігіне айналып отыр. ЮНЕСКО-ның Париж қаласында 1998 жылы қабылданған құжатында, даму құқығы және оның жүзеге асуы әлем мәдениетін жетілдіруге бағытталған және адам құқықтарын одан қарай тереңдетуге арналған салалардың арасында ерекше орын алады деп атап өтілген.

Мәдениеттанудың өзекті терминдері

Сорос қоры қолдаған «Мәдениеттану сөздігі» кітабынан алынған (Авторлары: Т. Ғабитов, А. Құлсариева, Ә. Наурызбаева, Ә. Қодар, Б. Көбекова)

АВАНГАРДИЗМ, а в а н г а р д ш ы л д ы қ (франц. *avantgardisme* — алғы шептегілер) — қалыптасқан қағидалар мен дәстүрден, өмір бірқалыптылығынан алшақтай отырып, көркем мәдениетті жаңғыртпақ болған мәдени ағым. А. XIX ғ-дың аяғы мен XX ғ-дың 60—70 жылдарында өрістеді. Ол *модернизмнің* тым әсерленген бағыты ретінде қалыптасты. А-нің басты мәнісі—мәдени мирасқорлықтың маңызын кемітіп, «мәңгі құндылықтар» деген ұғымды қайта қарау. А-нің пайда болуына философияда постклассикалық ағымның (Шопенгауэр, Ницше, Бергсон, Хайдеггер, Сартр т.б.) ықпал етуі; психологияда — фрейдизм мен психоанализдің қалыптасуы, лингвистиканың мәдениеттанулық деңгейде көрінуі; еуропаорталықтық принциптен бас тартып, шығыстық мәдениеттерге, дінге назар аудару; теософия, антропософия жаңа эзотериялық ілімдердің жандануы үлкен әсерін тигізді. А. ұғым-терминін өнертануда алғашқы рет қолданысқа енгізген француз көркем өнер сыншысы Т. Дюре болды. А. өкілдері өнерді өмірден айырып қарап, оның әлеум. маңызын жоққа шығарды, өнердің ерекше эстет. табиғатын әсіреледі. Реализмді теріске шығарғандардың барлығы өздерін «авангардшылар» қатарындамыз деп есептеді: тарихи-мәдени маңыздылығы бойынша А-нің екі бағытын айыруға болады: ғаламдық және шағын аумақты. Соңғылары өздерінің жеке ізденістері мен тәжірибелері арқылы жалпы А-нің ықпалын күшейтті. А. өнердің әр саласында өзінше көрініс тапты: театрда реалистік декорация абстракті конструкциямен алмастырылды, қойылымның шарттылығына, еркіндігіне ерекше назар аударды (Б. Брехт, Вс. Мейрхольд, Е. Вахтангов т.б.); әдебиетте (А. Бехер, П. Элюар, М. Пруст, Ф. Кафка, Э. Ионеско т.б.) жаңа рәміздік-шарт-

тылық тәсілдер кеңінен қолданылды; бейнелеу өнерінде (П. Пикассо, М. Шагал, С. Дали, Маттисс т.б.) абстракшылдықтың, дадаизмнің, сюрриализмнің, конструктивизмнің т.б. тәсілдері алдыңғы қатарға шықты; музыкада, әсіресе, таспаға жазып алу және электронды синтезатордың пайда болуы, оны XX ғ. ырғақтарына сәйкестендірді; сәулет өнеріндегі А. стиліндегі ғимараттар адамзат қиялының нәтижесі ретінде көрініс тапты. Ғасыр басында А. бағыты қаншама әділ сынға ұшырағанымен, өзінің мәдени құндылығын жоғалтпады.

АВТОКОММУНИКАЦИЯ — өзіндік қарым-қатынас. Ю.М. Лотманның семиотикалық мәдениеттануы шеңберінде қарастырылған ұғым. Коммуникацияда қарым-қатынас Мен-Басқа арнасында жүзеге асады. А-да бұл байланыс Мен-Мен тұрғысында жүреді. Бұл процестегі ең басты ерекшелік — Меннен Менге ауысқан ақпараттың уақыт бойынша үзілмейтіндігінде (яғни, ол жадыда түйінделіп сақталмайды). Өзіне бағытталған белгілі ақпаратты хабарлау коммуникацияның тылсымдық деңгейінің жоғарылауы нәтижесінде айқындалады. Мыс., белгілі бір ақын өзінің журналда жарияланған өлеңін оқып тұр дейік. Мәтін мәдени таңбалар жүйесіне ауысқандықтан, оның мағынасы мен маңыздылығы қосымша құндылықтарға ие болады. Мен-Мен жүйесінде ақпараттың иегері сол күйінде қалады, ал хабар коммуникация процесінде жаңа мағынаға ие болады. Мен-Мен арнасындағы ақпараттың сапалы өзгеруінің нәтижесінде Меннің өзіндік санасы күрделі трансформацияларды басынан өткізеді. Ақпаратты өзіне беру процесінде адресат өзінің ішкі мәнін түбегейлі өзгертеді, өйткені тұлға мәнін ондағы қарым-қатынасқа түсуге арналған ақпараттардың түйіні мен шешім кілті деп қарастыруға болады. Ал бұл жинақтық А. процесінде өзгеріп кетеді. Автор мәтінді ғана емес, А. кезінде мәтін автордың ішкі дүниесінде терең құбылыстар туғызды. А-да ақпапаттың ұлғаюы, оның құбылуы және қайтадан тұжырымдалуы көрініс береді. Бұл жерде жаңа хабарлар емес, жаңа кодтар енгізіледі және хабар беруші мен оны қабылдаушы тұтасып кетеді. А. процесінде тұлғаның өзі қайтадан жаңғырады. Бұл адам үшін мәнді өзінің жеке болмыстық бітімін аңғарудан өзін тану мен аутопсихотерапияға дейінгі мәдени қызметтері шеңберін арттырады.

АГОН, а г о н и с т и к а (грек. *agonistikos* — күреске дайын) — ежелгі грек болмысы мен мәдениетінің маңызды элементтерінің бірі, қоғамдық құрмет пен абыройды әперетін ең жақсы жетістіктерге жетуге бағытталған жеке тұлғалардың,

топтардың, полистердің өзара жарысу принципін білдіретін ұғым. Жарысу рухын гректер күнделікті өмірге енгізуге ұмтылған, бұл принцип, әсіресе, спорт ойындарында айқын көрінген (олимпиялық, истмийлік, немейлік т.б. ойындар). Ежелгі гректер үшін тәндік сұлулық пен рухани үйлесімдік мәдениеттіліктің басты шарты ретінде танылған. А-ның кейбір белгілері еуропалық мәдениеттің түпнегіздерінде кездеседі. Олар—тұлға құқықтары мен абыройлығы «фаустық» шығарм. әрі белсенді бастама, еркін бәсекелестік. А. қасиеттерін көбірек сақтаған ғылымды, өнерді, философияны, спортты жоғары бағалау аса маңызды. Дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі. А. элементтеріне сөз өнеріндегі бәсекелестік, айтыс, еркіндікті жоғары бағалау, тұрмыстық ойын салттары, билер соты т.б. жатады.

АМБИВАЛЕНТТІЛІК (грек. *amphi* — екі жағынан, лат. *valentia* — күш) — бойында қарама-қарсы сезімдер (қуаныш-қайғы, махаббат-жеккөру т.б.) туғызатын жағдайды білдіретін психологиялық ұғым. А. адамның қоршаған ортаға қарым-қатынасының күрделілігін, екіұштылығын және құндылықтар жүйесінің қайшылығын білдіреді. А. терминін алғаш швейцарлық психолог Э. Блейлеф ұсынған. К. Юнг оны мәдениеттануда қолдана бастады. К. Юнгтің ұжымдық бейсаналық ілімінде архетиптік сананың мазмұнына екіұштылық тән, себебі тұрақты ескі сананың бейнелері жаңа мазмұн динамикасының салдарынан адамның тылсым дүниесіне ығыстырылады, бірақ ол күнделікті өмірде жоғалып кеткен, тылсым дүниеден бастау алатын А. көріністеріне әкеледі. *М. Бахтиннің* мәдениеттану теориясында А. орта ғасырлар мен *Қайта Өркендеудің* күлкі-әзіл мәдениетіне тән көркем бейнелерде байқалады. А. бұл жағдайда ортағасыр адамына тән дене мен рухтың дуализмінен туындайды және жеке тұлғаның тіршілігіндегі циклдік өзгерістерге (ескі-жаңа, туу-өлім, жас-кәрі т.б.) қатысты байқалып отырады. ұзақтың дәстүрлі мәдениетіне де А-тің көріністері тән: көшпелі тынымсыз қозғалыс және әлеуметтік тұрақтылық, мұсылманшылық және тәңіршілік, күнделікті тіршілік және сауық мәдениеті, еркіндік және қауымдастық т.б.

АНДЕГРАУНД ӨНЕРІ (ағыл. *underground* — жасырын) — ХХ ғасырдың екінші бөлігінде батысеуропалық және орыс мәдениетіндегі ресми өнерге қарсы оппозициялық қозғалыс. А. ө. ресми мәдениеттің құндылықтары мен догмаларын қабылдамайтын, авангардтық өнердің, рок-мәдениеттің, қарсы-мәдениеттің, жастар қозғалысының кейбір принциптерін бойына сіңірген өнердің дәстүрлі емес бітімдерінен құралады. А.

ө-ді мәдени өмірдің кейбір жергілікті көріністерімен де (самиздат, бейресми көрмелер, жасырын концерттер, дискотекалар, салондық мәдениеттің кейбір түрлері т.б.) байланыстарды. Тоталитарлық қоғамда А. ө. саяси-идеологиялық өктемдікпен өнер еркіндігін тұншықтыруға бағытталған мемл.-әкімшілік жүйемен және бірден-бір өнер жүйесі болып танылған соц. реализммен келіспеушіліктен туындаған. Осы қоғамда жасырын айтылатын анекдоттар да А. ө-не жақын. А. ө-нің кейбір түрлеріне қарадүрсіндік пен руханисыздық тән.

АНОМИЯ (франц. *anomie* — заң, ұйымдасудың жоқтығы) — қоғамның құндылықтар жүйесіндегі түбегейлі дағдарыстарды білдіретін ұғым. А. өзінің төмендегідей белгілерімен анықталады: 1) қалыптасқан құндылықтардың мәнін жоғалтуы салдарынан болатын ретсіздік, нормативтік-баптық вакуум; 2) әлеуметтік үйлесімдіктің жоғалуы, қоғамдағы құндылықтардың жиынтық бейнесіне айналған жеке тұлғалар беделінің жоғалуы; 3) адамдардың жоғары мұраттардан, өмірлік құштарлықтарынан айырылуы; 4) мінез-құлықтағы тұрақсыздық, өзін-өзі өлтірудің көбеюі, т.б. А. терминін ғылыми айналысқа енгізген француз ғалымы — Э. Дюркгейм (1858—1917). «Еңбектің қоғамдық бөлінуі» кітабында А. еңбек бөлінісінің бұрмалануы нәтижесінде пайда болады деп тұжырымдайды және оның себебін мамандандыру кезіндегі адамдар арасындағы ынтымақтастық пен үйлесімдіктің жоғалуынан көреді. «Өзін-өзі өлтіру» деген еңбегінде Дюркгейм эгоистік, альтуристік және А-лық суицидтердің түрлерін атап өтеді. Соңғысы дәстүрлі шектеу нормалары шайқалған кезде ырықсыз құмарлықтан туындайды делінеді. Шектелмеген тілектер орындалмаған жағдайда адамдарда шешімі жоқ тұйық дағдарыстар пайда болады. А. ұғымын қазіргі социологияда әрі қарай дамытқан американдық ғалым Р.Мертон (1910). Ол А. мәселесіне ауытқушылық әрекетпен байланысты қарастырады. Мұндай әрекет тұлғалық мақсаттарға заңды құралдармен жете алмайтын жағдайларда қалыптасады. Нақтылы мәдени жүйеде туындайтын мүдделер үстемдік етіп тұрған басқарушы және реттеуші тетіктерге қайшы келуі мүмкін. А. әсіресе, өтпелі қоғамдарда жиі кездеседі. Бұрынғы әдетке айналған бағдарлар жаңа талаптарға сәйкес құндылықтармен жылдам ауыстырыла бермейді. Мұндай қайшылықтар тұлғалар санасында ауытқушылық туғызуы мүмкін.

АПОЛОНИЙЛІК ЖӘНЕ ДИОНИЙСИЛІК МӘДЕНИЕТ — Ф. Ницшенің адамдық болмыстың екі бастауы мен мәдениетті типтерді сипаттауға байланысты енгізген ұғымдар. Бұл типтер

ойшылдың «Музыка рухынан трагедияның туындауы» атты еңбегінде тұжырымдалған. А. және Д.м. бастамалары мифол. шығарм.-тың қиялдық бейнелері емес, олар бір болмыстың екі қыры ретінде табиғаттың өзінен нәр алып, көркем өнер тұлғасының бойында тылсымдық бастау ретінде оның ырығын билейді. Бірін-бірі толықтыра отырып, А. және Д. мәдениет ежелгі грек болмысының ғарыштық тұтастығын құрастырады. А. бастау — жарық, салқынқанды пайымдаушы, сыншыл және рационалдық бітімдерде болып келсе, Д. — қызу, күнгірт, шығарм.-сезімдік, органикалық-иррационалдық түрде айқындалады. Дионисийді Аполонның басуы трагедияға әкеледі, ал трагедия, Ницше бойынша, мәдениет дамуының қозғалушы күші болып табылады. Кейінгі Еуропада рационалдық жеңісі рухани мәдениеттің құлдырауына әкеледі. Аполондық бастау, Ницше бойынша пластикалық өнердің бейнелерінде ұяланады. Аполон — үйлесімділіктің құдайы және бүкіл болмыс формаларынан әсемдікті тапқысы келеді. Бірақ бұл әсемдік кейбір жағдайларда химералар тәрізді, адамды ұйқыдағы түс көру мен елес сияқты шатастырып кетуі де мүмкін. Аполон жеке тұлғалық принципін жүзеге асырады. Сократ сөзімен айтқанда, «Өзіңді таны!» дейді. Д.Бастау музыка өнерімен түбірлес келеді. Оны түсіндіру мақсатында Ницше мас болу мен түс көруден мысалдар келтіреді. Мүлгіген тұлғалық санада бейнелер калейдоскоптағыдай қисынсыз ауыса береді. Дионис — әлемнің жүрегі, оның сағынуы мен асқақтануы. Ретсіз хаостан да ырғақ табуға болады. Д. мәдениет адамның тылсым дүниесінің шексіздігін білдіреді. Д. экстаз тоқтаусыз қайнап жатқан тіршілік ағынан ену болып табылады. А. және Д. м. адамзаттың рухани тарихындағы әсерлі әрі мазмұнды символдарға жатады.

АРТЕФАКТ (лат. *artefactum* — жасанды істелген) — табиғилықтан тыс қолдан жасалған нәрсе, мәдениеттің жемісі. А. ретінде тек денелік белгілері емес, сонымен бірге таңбалық, рәміздік мазмұны бар кез келген жасанды нәрсе қарастырыла алады. Мәдени А-ға мыналарды жатқызуға болады: адамдар жасаған заттар мен нәрселер, техника және еңбек құралдары, киім-кешек пен тұрмыстық жабдықтар, тұрғын үй, жол т.б. А. ретінде қоғамның рухани өмірінің кез келген құбылысын (ғылыми теория немесе наным-сенім, өнер және фольклор туындысы, моральдық қағидалар т.б.) алуға болады. А-ының пайда болуын және олардың негізіндегі адамдық мақсаттар мен мүдделерді талдау арқылы, заттық болмыстың символикасын айқындауға болады. А-лар әлемі — таңбалар әлемі және олар-

ды адамдық әрекет контексінде ғана түсінуге болады. Адам тұрмайтын үй қаңырап бос қалады, функционалдық мазмұны ескірген құндылықтар тек «музейлік» мағынаға ие болады. Қазіргі мәдениеттерде А. мәдениеттердің динамикасын зерттеуде бастапқы алғышарт ретінде қабылданады.

АРХЕТИП (грек. *arche* — бастау, *tipos* — бейне) — алғашқы үлгі, түпнұсқа. А. жалпыадамзаттық рәмізділіктің негізіне, шығарм. жасампаз қиялдың нәр алатын бастауына жатады. А. өнерде ерекше рөл атқарады. Мәдени А-тер — бұл ілкі мәдени түпнұсқалар, адам және оның табиғат пен қоғамдағы орны жөніндегі түсінік-рәміздер, тарихтың терең қойнауларынан үзілмей «өсіп» шығып, қазіргі мәдениеттің нормалық-құндылық кеңістігінде өз маңызы мен мағынасын жоғалтпаған және бүгінгі адамдардың әрекеттеріне жалпы жоба беретін баптық-құндылық бағдарлар. А. туралы ілімдер К. Юнгтің «аналитикалық психологиясында», Л.С. Выготскийдің «мәдени-тарихи теориясында», Дж. Кулидің «Рәміздік интеракционизмінде» және мәдениетті құндылық-рәміздік жүйе мен адамдар тіршілігінің рухани интенциясы деген түсініктерде жан-жақты дамытылды. К.Юнгтің аналитикалық психологиясында А. көмескі сананың тылсымдық құрылымдарында «ұжымдық бейсаналық» түпнұсқалар ретінде сақталды. Мәдени тұлғаның рухани-шығармашылық қазынасын қауымдық тылсымдағы А-тер құрастырады. Оларға адамның рухани өмірін априорлы (тәжірибеге дейін) қалыптастыратын және оның іс-әрекетін, мінез-құлық жүйесін жалпылама анықтайтын құндылықтар қисыны жатады. Осының негізінде адамда «мендік» сезім, этноста ортақ уақыттық-кеңістік өрісі пайда болады. Әрбір халық өз мәдениетін еркін дамытуға мүмкіндік алған кезде А-теріне жиі оралады. Мыс., Қазақстанда соңғы жылдары мәдениет пен өнердің әр саласындағы «ұлттық негіздерді жаңғырту» идеясы осымен тұстас.

АУТИСТІК ОЙЛАУ (грек. *autos* — өзім) — тұлға немесе мәдени феноменнің тұйық, терең үңілген типі, тұлғаға қатысты «шизоид» термині де қолданылады. Оны «шизофреник» түсінігімен ауыстыруға болмайды. Шизоид — туысқандарының қанында шизофреникалық гендердің болуы мүмкін, бірақ, өзі шизофрениямен ауыра алмайды, өйткені, бұл орынды оның сипаттамалық типі алып қойған, оның басты белгілері: өзіне-өзі сіңу (интроверсия) және материалды өмірмен салыстырғанда рухани өмірді басты деп есептеу. Бұл мағынада А.о. — идеализмнің синонимі. Бірақ А.о. философиялық емес, психологиялық ұғым болып табылады. Шизоид-аутист міндетті түр-

де ақын не философия профессоры емес, маңыздысы — оның санасы белгілі бір бағытта жұмыс істейді. А.о. ұғымын швейцариялық психолог және психиатр Эуген Блейлер енгізген, ал Эрнест Кречмер «Тән құрылымы және мінез-құлық» деген кітабында оны суреттеп берген. Әдетте, ол арық және ұзын тұра, салқынқанды, тарамысты болып келеді. Әр мәдениеттің, өнердің әр түрінің өзіндік адам типі бар. XX ғ-да аутист-шизоидтар жиі кездеседі. Сыртқы тұрқымен аутистік типке жататын XX ғ. мәдениетінің ұлы өкілдері: Джеймс Джойс, Густав Малер, Арнольд Шенберг, Дмитрий Шостакович, Карл Густав Юнг. XX ғ. А.о. тек жеке тұлғалар емес, сонымен бірге тұтас ағымдарға да тән. Неомифологизм және авангардшылдық өнерге аутизм тән емес, оның сипаттамалық белгісіне полифониялық мозаика жатады. Аутистер екі типті болады: авторитарлар — бұлар, әдетте, жаңа бағыттардың негізін салушылар (Н.С. Гумилев, А. Шенберг, В. Брюсов) және дефензивтілер (агрессияшыл емес, қорғанушы ұстанымдағылар); мысалы, олардың қатарынан Ф. Кафканы — қорғансыз, әйелдерден және әкесінен қауіптенетін, өзіне өзі сенімсіз, бірақ өзінше тұтас көруге болады. Классикалық аутистер қоршаған орта жағдайларына мүлдем бейтараптық танытады және осы арқылы төтенше жағдайларға тез икемделе алады. Мысалы, социалистік қоғамға іштей жат композитор С. Прокопьев компартияға арнап опералар жазды. Ол бұл ісіне нашар ауа-райына төзімділік танытқан тәрізді қарады, ал ішкі рухы таза күйінде қала берді. А. Швейцер сияқты тынымсыз шизоидтар өзінің ішкі дүниесінің үйлесімділігіне сүйеніп, жанқиярлық әрекеттерге барады. Л. Витгенштейн «Логикалық-философиялық трактатын» жазғаннан кейін философ кедей болуы керек және философ балаларға көмек беруі қажет деген өзінің аутистік адамгершілік императивіне сүйеніп, әкесінің миллиондаған мұрасынан бас тартып, алыс ауылға мектеп мұғалімі болып аттанды. А. о-дың мәнісін Гессе өзінің «Ақын» деген нақыл әңгімесінде дәл суреттеп береді. Онда қытай ақыны отанынан алыста бір ұстаздан тәлім алады. Отанын сағынған оны ұстазы үйіне қайтарады. Төбе басынан үйін көріп, оны лирикалық сезінуден кейін, ол ұстазына қайтып келеді. Өйткені, ақынның ісі — күнделікті өмірден гөрі, өз сезімдерін жырлау.

ӘЛЕМ КАРТИНАСЫ, ә л е м с у р е т і — тарихи кезеңдерді мәдени типология бойынша бейнелеу үлгілеріне қатысты ұғым. Белгілі неміс мәдениет тарихшысы Р. Гвардини «Жаңа заманның ақыры» атты кітабында Ә.к-сі жөнінде өзінің тартымды концепциясын ұсынады. Ол адамзат тарихын үш кезеңге (ан-

тикалық, орта ғасырлық және Жаңа замандық) бөледі. Антикалық адам, деді ол, әлемнің сыртына шықпайды, оны ішінен суреттейді. Әлем әркімнің орны алдын ала белгіленген тұтас-тық емес, сондықтан адам әлемде өзін еркін сезінеді. Антикалық адам үшін әлем құдайылық бастаудан құралады. Адам әлемде өмір сүргені тәрізді, әлем де адамның ішінде болады. Антикалық әлем, ғылым-білімдердің жай жинағы емес, ол әр түрлі көзқарастар мен типологиялардың жинағы. Гректер Элладаны қолдарынан келмегендіктен емес, бір-бірімен толассыз тартыста болғандықтан біріктіре алмады. Ортағасырларда Ө.к. Гвардини бойынша, мүлдем өзгеріп кетеді. Құдай әлемді жаратқанымен, одан тыс тұр. Адамдық болмыстың тірегі осы құдайға жету жолымен айқындалады. Діни философ ретінде ол ортағасырлық адамды рухани ізденгіштігі үшін жоғары бағалайды. Ортағасыр адамы әлемнің символикалық бейнесін қалыптастырды. Жаңа заман суреті, философ бойынша, XVII ғ-ға таман қалыптасады. Ғылым мәдениеттің дербес саласы ретінде діни бақылаудан босанады. Макиавелли саясаттың аморальды принципін жариялайды: мемлекеттік мақсат мораль мен азаматтық еркіндіктерден жоғары тұрады. Т. Гоббс бәрі бәріне қарсы күрестегі адамдық тіршіліктің қожасы болып табылатын мемлекеттілік идеясын негіздейді. Дж. Бруно жаңалықтары негізінде шексіз әлемдер түсінігі қалыптасады, бұл Жердің әлем орталығы болудан қалуына әкеледі. Библиялық дүниелік болмыстың ақыры туралы эсхатологиялық ілім күмәнға алынады. Осыдан келіп адам жер бетіндегі тірегінен айырылады: басқа жағынан алғанда, адам өзіне өзі шексіз еркіндік жариялайды. Адам өзін өзі абсолютты құндылық деп есептейді, әлем жаратылған дүние болудан қалып, «табиғатқа» айналады, адам өзін оның иесімін деп жариялайды. Бұл адамдық құлдырауға әкеледі. Қазіргі заманда адам әлеммен қайта тұтасуға ұмтылады және осы үшін жаңа діни мағына іздейді.

БИНАРЛЫҚ ОППОЗИЦИЯ (лат. *binarius* — қос) — XX ғасыр мәдениетінде әмбебапты қолданылған әлемді тану құралдарының бірі. Қоршаған әлем екіжақты — ең алдымен физиологиялық себептерімен айқындалады: адамның миы әр түрлі функциялар атқаратын қос жарты шарларда тұрады, адамда екі көз, екі құлақ, екі қол және аяқ бар. XX ғ. фонологиясы Б.о. барлық құрылымдық гуманитарлық зерттеулерде қолданылады (С.Н. Трубецкой). Б.о. әлем суретін сипаттағанда ұтымды танымдық құралға айналады:

өмір — өлім
оң — сол
жақын — алыс
осында — онда

бақыт — бақытсыздық
жақсы — жаман
өткен шақ — болашақ
биік — аласа

Бұл тізбектің оң жағы теріс, сол жағы дұрыс деп белгіленген. Күнделікті өмірде де «болады — болмайды», «жарайды — жарамайды», «тиым салынған — рұхсат» тәрізді Б.о.-ларды жиі қолданамыз (модальдылықтар). Б.о. тетіктерін қарастырғанда оппозицияның шеткі мүшелерін дәнекерлендіретін медиация ұғымы маңызды рөл атқарады. Фонологияда бейтараптандыру және сингармонизация тетіктері әрекет етеді (мысалы, мағ, код сөздері мак, кот деп айтылады). Егер бірдеңеге тыйым салынса, ал әлдене міндетті болса, онда оған рұхсат берілген, яғни міндетті емес, әрі тыйым салынбаған. Егер белгілі және айқындалмаған бар болса, онда ойдағы да — белгілі, алайда ашық емес. Б.о. тақпақ ырғақтарынан биологиялық және мәдени ритмдерге дейін қолданыс табады. Осыдан зерттеушілер кең мағынасында билингвизмнің маңызын атап өтті. Әлемді біз толық түсіне алмаймыз, бірақ ол оған деген көзқарастарды бинарлық толықтырулар арқылы есесі қайырылады. Ю.М. Лотманның мәдениеттану саласындағы концепциясы осыған негізделген.

ВЕСТЕРНИЗАЦИЯ (ағыл. *western* — батыстық) — Батыс мәдениеті үлгілерін қабылдау, басқа мәдениеттердің батыстандырылуы немесе батыстық донор мәдениеттен реципиент ретінде жеке құндылықтарды қабылдауы. В. деп Америка мен Африка құрлықтарындағыдай батыстық мәдени нормаларды күшпен енгізуді айтпайды. В. негізінен, мәдени қабылдаушы елдің басқарушы элиталық тобының белсенділігімен жүргізілген. Мыс., Бірінші Петр жүргізген реформаларды, Түркиядағы Кемал Ататүріктің «жас түрікшілдер» революциясын, Латын Америкасының АҚШ-тық құндылықтарды біртіндеп қабылдауын т.б. атап өтуге болады. В. тек батыс технологиясы мен өндіріс жаңалықтарын қабылдаумен шектелмей, осы өркениеттілікке тән құндылықтарды (демократия, адам құқықтарының басымдылығы, толеранттылық, ақпарат еркіндігі, азаматтық қоғам т.б.) енгізумен айқындалады. Бұл белгілері бойынша В. қамтыған елдер деп Жапония, Оңтүстік Корея, Шығыс Еуропаның кейбір мемлекеттерін атап өтуге болады. ТМД кеңістігінде В. әлі қарқын алған жоқ. Жастардың тек батыстық бұқаралық мәдениет үлгілерімен әуестенуі шынайы В-ға жеткізбейді. В. ұшырап отырған елдерде оған қарсы дәстүрі мәдениеттің оппозициялық көңіл-күйі де қалыптасады. В-ға қарсылықты, әдетте, діни топ-

тар мен маргиналдық қауым көрсетеді. Өйткені, олар В. нәтижесінде қоғамда алып отырған орындарынан айырылып қалу қаупінен қорқады.

ВИДЕО-АРТ (лат. *video* — көремін) — постмодернизмнің интерпәндік формаларының бірі. XX ғ. 60 жылдарында қалыптасты. В-а-тың мақсаты шығыстық мистика мен иррационалистік бастаулармен толықтырылып, батыстық технологиялық рационалдықтан арылу үшін сананы «үлғайту» және көруші сезімдерін интенсивтендіру. В-а-тың қолданатын нәрселері материалды заттар емес, олар теледидарлық техника, лазерлік немесе голографиялық қондырмалар арқылы жасалатын визуалдық әлде аудиовизуалдық «объект-еместер» болып табылады. В-а. өкілдерінің пікірі бойынша, осындай «объект-еместер» болмыс субстанциясын электрондық бейнемен білдіріп, төменгі сана тереңдіктерін көрсете және сездіре алады, тұлға назарын оның ішкі тылсым дүниесіне аударады. Осы арқылы объект пен субъектінің дуализімі шешіледі, индивидтің субъективтік сезім толқыныстары шегінде сыртқы заттық дүниемен тұтастануы жүзеге асып, батыстық мәдениет жоғалтқан адам бірегейлігі қалпына келтіріледі. Осылай батыс адамдары «Шығыс даналарына» айнала алады, Батыс пен Шығыс инверсиясы жүзеге асады. В-а. өкілдері сананы электрондық құралдар арқылы өзгерту нәтижесінде мәдениетті өзгерте аламыз дейді.

ВИРТУАЛДЫ ШЫНДЫҚ (лат. *virtus* — ақиқат) — компьютерлік техниканың негізінде кеңістіктік-уақыттық континиумды адам тілектеріне сай өзгертіп, жаңа әлемді, шындықты — қолдан жасалған құрылымды қалыптастыру нәтижесі. В.ш. сөздің тар мағынасында «электронды көзәйнек» киіп алғаннан кейін пайда болатын ойындық немесе техникалық қажетті жасанды шындыққа жатады. Бұл жағдайда сана компьютер құрас-тырған мүмкін әлемге енеді, онда виртуалды түрде көріне, сезіне және әрекет ете алады. Сөздің кең мағынасында В.ш. — бұл сананың кез келген өзгертілген түрлері: жүйкелік шатасу, наркотиктік немесе шараптық мас болу, гипноздық қалып, наркоз, ұзақ уақыт тар кеңістікте қалған адамдардағы психикалық өзгерістер (түрмедегілер, су асты кемелеріндегі т.б.). «Виртуалдың (ақиқат) ұғымында парадокс бар: қарапайым сана оны «қиял, иллюзорлы, ойдан шығарылған» деп есептейді. Бұл парадокс шындықты бағалаудан да туындайды. Өйткені, XX ғ. философиясында реалдықты мойындауға қатысты материалистер мен идеалистер бөлінуі бұрмаланып жіберілді. Материя мен сана оппозициясы тіл — шындық қарсы қоюымен ауыстырыл-

ды. «Қайсы бұрын болды?» деген сұрақтың орнына тіл мен шындықтың прагматикалық маңызын айқындау алдыңғы қатарға шықты. «Шындық» сөзінің өзі тілдік формаға жатады. Сол себепті жасанды иллюзорлы шындық виртуалды деп аталады, ол басқа «шындықтардан» шынайы болып табылады. Бақытты және бақытсыз адамдардың шындығы әр түрлі. Еуропалық экзистенциалист әлемді шығыстық дзэндік уағызшыдан басқаша көреді. Сондықтан кез келген шындық виртуалы болып табылады.

ГЕНДЕРЛІК ОППОЗИЦИЯ — жыныстық негізде қалыптасқан мәдени еркек-әйел бастауларын бинарлық қатынастарда қарастыру дәстүрі. Әлемде қалыптасқан бірінші мәдени ажыратушылық Г.о-дан басталады. Ксенофонт мұны былай түсіндіреді «Құдай ең басынан жыныстарды бөліп жаратты: әйелді — бала табу мен үй шаруашылығына, еркекті — сыртқы жұмыстарға». Г.о. табиғи құбылыстарға да таратылған: қытайлық инь және ян бастамалары, көптеген нанымдардағы Айды, суды, жерді әйелдік, ал Күнді, отты, жылуды еркектік бастаулар деп есептеу. Еркектік факторлар белсенді, еркін, ырықты деп саналса, әйелдіктер — енжар, қабылдаушы материяға теңелген. Үнділік ежелгі дін — тантризмде, керісінше, белсенділік әйелдік бастамаларға тән. Жаратушы уақыт құдай-анасы Кама бәрінің түпкі себебі болып табылады. Қазіргі мәдениетте Г.о. мәселесі феминистік қозғалыстарға қатысты қойылып отыр. Жаңа феминизм осыған дейін үстемдік етіп келген «патриархалдық» мәдениетті, Құдай-Логостың еркектік билігін тұтасқан адамзат билігімен және Ана-Материяның құндылықтарымен алмастыру керек дейді. Феминистік қозғалыс әйелді объект ретінде алуға қарсы шығады. Постструктуралистік және постмодерндік ұстанымда өміршең және сезімдік әйелдік Мен еркектік қатып-сеніп қалған рационалдық стереотиптерінің жалғандығын көрсетеді делінеді. Қазіргі көптеген Г.о. негізделген теорияларда әйелдер туралы Фрейдтің «кастрация комплексі» деген ілімі бекерге шығарылады. Жалпы алғанда, Г.о. қазіргі мәдени өмірдің өзекті мәселесіне айналып отыр.

ГИПЕРМӘТІН (грек. *hyper* — жоғары, ар жағында) — мәтіндер иерархиясында жүйеге айналған, сонымен қоса мәтіндердің көптігін білдіретін арнаулы құрылым. Г-нің қарапайым мысалына сөздер мен энциклопедиялар жатады: ондағы әрбір мақала осы сөздіктегі басқа мақалаларға сілтеме береді. Осындай мәтінді әр түрлі оқуға болады: Г-дік сілтемелерді ескермей, қажетіне қарай, бір мақаладан екіншісіне; сілтемелерді ескере отырып, мақалаларды басынан аяғына дейін; немесе, бір

сілтемеден келесісіне ауысып, Г-дік саяхат жасау. В. Рудневтің «Қазіргі мәдениет сөздігі», мыс., арнаулы осы үшінші тәсілмен құрастырылған. Айталық Г. мақаласын оқу үшін гипершындық, виртуалдық шындық, сананың өзгерілген түрлері сияқты мақалалармен міндетті түрде танысу қажет. Г. әдетте, тізбектік сипатта болады және ол түзу сызықты емес ой лабиринтіне ұқсас. Оған бір енгеннен кейін, қайта шығу қиындық туғызады.

Мыс., «Көк шалғынды кесуші» фильмінде кейіпкер компьютерлік виртуалды шындықтармен танысқан соң, парасаты мен денесі күшейіп, әлемдік билікке ұмтыла бастады, бірақ компьютерлік Г-ге түскеннен кейін одан шыға алмай қалды, өйткені, ол өз пандығының қақпанына түсті. Мыс., Адам белгілі бір Г-ді қабылдайды: нақтылы бір тіл ойындары, қарым-қатынас шеңбері, ойлау тәсілдері, әдетті кітаптары т.б. Енді ол осы өзін жалықтырған дүниеден кетейін десе, оны қалыптасқан Г. ережелері ұстап тұрады. Олардан шығу үшін үлкен ырық қажет. Бірақ, ол адамды ырықсыз билей алады. Г. адаммен ойын ойнағандай болады.

ГИПЕРШЫНДЫҚ — *гипермәтін* және *виртуалды шындық* ұғымдарына жақын, француз философы Жан Бодрийар ұсынған ұғым. Г-ты түсіну үшін шындықты мәтінмен қоса алу керек те, мәтінді гипермәтін ретінде қабылдау қажет, сонда Г. түсінігі шығады. Бодрийар пайымдауынша біз осы Г-та өмір сүріп тұрмыз. Бұқаралық ақпарат құралдары, толассыз ақпарат ағын. Адам санасын мүлдем билеп алған. Адам дауыл кезіндегідей кемеңнің үстінде бір шетінен екіншісіне домалай береді. Мыс., 1991 ж. Ирак пен АҚШ-тың арасындағы соғыс шындық мағынасында болған жоқ. Бұл компьютерлер дисплейімен видео-проекторлар экранына «отырғызылған» гипермәтіндік соғыс болды. Бұл ешқандай мистика емес, ол Г. метафизикасы, ояу түс. Тіпті, компьютерлік көркем әдебиет және оның, тым болмаса, бір классигі белгілі. Оның фамилиясы да — Джойс, бірақ есімі Джеймс емес — Майкл және ол «Улиссаны» емес, компьютерлік роман «Тал түсті» жазды. Бұл романды тек компьютер дисплейінде ғана дәл оқуға болады. Ол Г. түрінде құрастырылған. Клавиштерді басу арқылы оны соңынан басына дейін де, эпизодтарын ауыстырып та оқи беруге болады. Г-та уақыт пен кеңістік жасанды болып шығады: кеңістік — прагматикалық, ал уақыт болса — сериалы. Мыс., Г-та қазіргі оқиғаны суреттей келе, тарихтың терең қойнауларына кетіп қалуға болады, одан болашаққа жету үшін бір кнопқаң жеткілікті. Г. — адамдық мәдениеттің ерекше бір тілдік бітіміне жатады.

ДЕКАДАНС (франц. *dekadence* — түңілу) — XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы өмірден түңілу, келешектен үмітсіздікке бой алдыру сарындары, дара тұлғалардың жекеленуі байқалғанын білдіретін, еуропа мәдениетінде көрініс тапқан тоқырау құбылысының жалпы атауы. XX ғ-да *модернизм* ұғымымен байланыстырылған кейбір бағыттардан Д. өзінің ерекшеліктерімен өзгешеленеді. Д. аумалы-төкпелі замандағы адамның құлазыған көңіл-күйін ашып көрсетуге ұмтылу, қоғамдық талас-тартыстан алшақтап, дарашылдық, сыршылдық сезімге бой ұрады. Төңкерістік бағыттағы үрдістердің қоғамды соқыр сенім үстінде қиратуға бағыттауының көрінісін, Д. — бағыттағы суреткерлер торығу күйін кешті. Д. — бағыттағы суреткерлердің көзқарасы бойынша кез-келген таптық күрес пен қоғамдық прогресс формасының мақсаты қоғамдағы қатынасты қайшылыққа әкеледі деп таниды. Өнердің саяси және азаматтық тақырыптан оқшаулануы суреткерлердің пікірінше шығарм.-тың еркіндік жағдайымен тікелей байланысты. Д. «өнер үшін» деген қағиданы қолданғаны да тек қоғамдық күрестен бас тарту деп қана қарамай, көркем өнердің, әдебиеттің өзіндік құндылығын ескеру, шығарм. еркіндікті сақтауға ұмтылу деп таныған жөн. Д.-тың тұлға еркіндігін тануы жалпы эстетикалық құндылықтардан, сұлулықты талғам биіктігімен пара-пар тең қарастыруымен үндеседі. Д.-тың тұрақты тақырыбы — өмір мен өлім мотиві, рухани құндылықтар идеялына деген сағыныш сарыны болып табылады. Д. барлық жағынан өнер мен әдебиетті әр деңгейде суреткер шығарм.-нан көрініс тапқаны бағыты — «модерн» стилінде, символизм ағымында деп айтуға болады.

ДЕКОНСТРУКЦИЯ — француз ойшылы Ж. Деррида ұсынған ұғым, постструктурализм заманының сыни-философиялық ұстанымы. Оның өзгешелігі — егер *модернизм* кезеңінде сын дәстүрді құлату, жою, күйрету құралы болса, Д. сынаса да сын объектісін жоюға тырыспайды. Керісінше, оның бүге-шігесіне жетіп, қайта тірілтуге бейім. Әрине, тірілгенде, ол шартты түрде тірілтеді. Бірақ постструктурализмнің ең үлкен жеңісі — ойлау процесінің шарттылығын ұғыну, метафизикадан бас тарту. Егер Платоннан бері нақты дүние Идеялар әлемінің көшірмесі деп саналса, қазір бұл байланыс жоққа шығарылып, ойлау дегеніміз таңбалау әрекеті деп әйгіленеді. Демек зерттеушінің мақсаты әр ғасырдағы әр қоғамның, әр өркениеттің, әр автордың таңбалау ерекшелігін айқындау. Міне, Д. дегеніміз осындай айқындаудың құралы. Д. метафизикалық дәстүрді бірнеше бағыттан

сынайды. Біріншіден, бар болу метафизикасы ретінде сынау. Себебі *Хайдеггердің* болмыс дегеніміз бар болу деген тұжырымы батыс метафизикалық жүйелерінің темірқазығына айналған еді. «Мән, тірлік ету, субстанция, субъект, ой аттамы, сана, құдай, адам сынды негіз, бастау, орталықтың барлық атаулары бар болудың өзге түрі ретінде таңбаланған» (Деррида). Ойлап қарасаңыз, бар болу, сәйкестік, әңгіме, сана сияқты метафизиканың негіз қалаушы ұғымдары жоқ болу, өзгешілік, хат, дене іспетті қудаланған қосалқы терминдердің ізі екенін пайымдау қиынға соқпайды. Батыс философиясының метафизикалығы уақытты, тарихты қарадүрсін зерделейтінінен де байқалады. Тарих белгілі бір құрылым, белгілі бағыттағы ой жобасы ретінде ұғынылады. Уақыт концепциясына сүйенген метафизиканың тарихын қарадүрсін деуге болады, себебі метафизика түсінігінің өзі уақытқа тәуелді. Демек метафизиканы жою үшін, уақыттан тыс болу керек. Д. мақсаты терминді қайта тірілту емес, осындай әрекеттің мүмкіндігін, немесе мүмкін еместігін анықтау. Әдетте Д. объектісі ретінде метафизикалық жүйелер, философ. аискурстар көрінеді. Деррида Д. мақсатын төмендегідей түсіндіреді: «философиялық мәтінді оның формалық құрылымында зерттеу, оның мәтінді типтерінің өзгешілігін және көпнұсқалығын көрсету философиялық мәтіннің сахналық кеңістігін, оның синтаксисін ұғыну». Д. жалпы даму екі негізгі әрекетке байланысты. Бірінші әрекет — айналдыру, екінші — қайта тірілту. Айналдыру — аттап өтуге болмайтын әрекет, себебі бинарлық оппозицияның күшін жою дегеніміз тек қана оппозиция мүшелерінің орнын ауыстыру емес. Олай істегенде Д. жасалатын аймақ қозғалусыз қалады. «Мәселе әрбір сатылы тәртіптен (иерархиядан) бас тартуда емес, себебі анархия әрқашанда тірлік етуші билікті күшейтеді. Белгілі иерархияның терминін өзгерту, немесе, орнын ауыстыру қажет емес, иерархияның өзіндік құрылымын өзгерткен жөн» (Деррида). Екінші әрекет предикат пен ұғымдар иерархиясын қайта жасап, жаңаша қортындылауға байланысты. Бұл сатыда ұғымдардың қудаланған иеліктері мен мүмкіндіктері қайта жандалып, жаңа ұғымдар айналдырудың бірінші адымындағы үстемдік құрған дәстүрлі ұғымдарға енгізіледі. Сонда ғана Д. толық жүргізілді деп айтуға болады. Д. қос амалды ілім. Бірақ мәселе уақыт тізбегіндегі жалғастықта емес. Деконструкцияның екі ағымы — айналдыру мен қайта тірілту — бір уақытта жасалады. Сөйтсе де олардың арасындағы өзгешілік сақталады.

ДЕМИФОЛОГИЗАЦИЯ — гуманитарлық ғылымда ғылыми зерттеулерді мифологиялық танымнан арылту әдісі ретінде танылады. Д. қазіргі кезде тарих, философия, дінтану және мәдениеттану ғылымдарында қолданылады. Д. терминін ғылыми айналымға ХХ ғ-дың 40 ж-дары неміс философы әрі теологы Р. Бульман енгізді. Д. христиан діні, оның қасиетті кітаптардағы жазбалардағы қайшылықтарды айқындау, түсіндіру қажеттілігінен туындаған термин.

ДЕПРЕССИЯ (лат. *depressio* — көңілсіздік, жабыраңқылық) — көңіл күйдің қаяулығы, зарығып сарғаюы, әртүрлі ауруларда кездесетін күй немесе психологиялық жағдай. Д. жағдайына душар болған адам өзіне көңілі толмаған күй кешеді (өзін кем санау комплексі), келешекке деген қорқыныш, үрей билейді. Оған өзінің барлық өмірлік жоспарлары орындалмайтындай көрінеді; ойлау қабілеті әлсірейді (сана жұмысы өзгереді) және ойы өзінің кемшілігімен өзі әуреге түседі. Д. күйіне түскен адам өзінің қорқынышы, кемшілігі жайында «қайғырып» содан ләззат алады. Д. ХХ ғ-дың екінші жартысындағы әлеум. сілкіністер — төңкерістер, әлемдік соғыстар, тоталитаризм, жұмыстан айырылу қаупі, экологиялық кризис нерв жүйесіне және психикасына ауырлық түсірді. Д-ға шалдыққан адам қайғылы, көз қарасы мұңды, әр уақытта төмен қарап, бір нәрсеге тесіліп, көпке дейін бір нүктеден көзін айырмай отырады. Оның сөйлеген сөзі де баяу, естілер-естілместей ғана болады. Басқа адаммен сөйлесуге ешбір құлқы болмай, сұраққа тез жауап қайтарғысы келмейді, қайтара қалса, қысқа бір сөзбен ғана жауап қайтарады. Д. күйіне өз тұрғысынан талдап, түсіндірген З.Фрейд болды. Қайғы мен Д-ның айырмашылығы туралы пікірінде адамның осы күй-жайын ажыратып береді. Алғашқысы дені сау, психологиялық жағынан дұрыс қалыптасқан тұлғаның ең жақын сүйікті адамын жоғалту, махаббатына қолы жетпеу сияқты терең толғаныстарының нәтижесі. Ал, Д-лық күй жоғарыда аталғандай жағдайдағы адамның қайғысын жеңе алмай меланхолияға беріліп, түсіп кетуін айтады. З. Фрейд адамның Д. жағдайда «Мен махаббатымнан айырылдым. Енді маған өмір жоқ. Сондықтан өлем, сол арқылы одан өшімді аламын» деген сияқты соңғы шешімге келуі мүмкін екенін айтады. ХХ ғ-да Д-дан екі тәсілмен: біріншісі — психотерапия, екінші — медикаментоз арқылы емдейді. Психотерапиялық жолмен емдеу көбіне нәтижелі болады. Алайда бұл жолмен емдеу айлап, не жылдап жүргізуді талап етеді. Кейде ешқандай нәтиже бермеуі де мүмкін. Терапия арқылы реабилитация жасауда Д-мен ауырған адамның

әлеум. қуаты басты фактор болады. Ал, Д-ға қарсы формологиялық дәрілер салыстырмалы түрде жақында, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін ғана пайда болды. Бұл бағыттағы терапия жаныңның жабыраңқылығын басуға демеу болады. Бірақ дәрінің ықпалы Д-лық ауруға ұшыраған адамға әр түрлі күй-жайға түсіріп, кейде асқындырып кетуі мүмкін. Осы бағыттағы ем туралы орыстың авангард-суретшісі П. Пепперштейн «өзін-өзі» іштей емдеу деп атаған. Фармакологиялық емнің нәтижесін В.Руднев «Меркурий синдромы» деп атаған. Жерден сәл көтеріліп, қалықтағандай күй кешкен. Ғылыми-техникалық прогресс заманында Д. аса өзекті мәселенің бірі болып отыр.

ДЕСТРУКЦИЯ — *М. Хайдеггердің* фундаменталды онтологиясының негізгі ұғымдарының бірі. Бұл ұғымды Хайдеггер Гуссерльдің жас кезіндегі философиясына, әсіресе, оның феноменологиялық редукция тәсіліне қарсы пайдаланады. Егер бұрын Декарт, Кант философиясында сана абсолютті құбылыс ретінде дәріптелсе, Гуссерль сананың белгілі бір объектіге бағытталғанда ғана өз-өзін толтыратынын ашып, идеализмге үлкен соққы жасады. Мысалы, сіз Декартты оқымасаңыз, сізде Декарт философиясы туралы түсінік болмайды. Сол сияқты табиғаттың белгілі бір құбылысы туралы ойланбасаңыз, ол туралы да сізде түсінік қалыптаспайды. Демек, санаға тумысынан түсіну қабілеті беріледі де, оның орындалуы сананың ыждаһатына, белгілі бағытта жұмыс істеуіне байланысты. Демек, Гегельдің абсолютті рух туралы ілімі жалған. Себебі бүкіл таным жұмысы жеке саналардың қызметіне байланысты. Міне, осы тұрғыдан Гуссерль бұрынғы фило. дәстүрге алаңдаудың қажеті жоқ, бұрынғы түсініктерді жақшаға шығарып, өз қабылдау мүмкіндігіне қарай жаңаша түсінік қалыптастыр дейді. Феноменол. редукция дегеніміз осы. Себебі редукция деген сөз орнына қайту, қайтадан бастау деген мағына береді. Егер Гуссерль феноменол. редукция ұғымы арқылы әрбір философтың өзінше көзқарас қалыптастыруға ерікті екенін дәлелдесе, Хайдеггер бүкіл бұрынғы филос. дәстүрді жоққа шығарады. Себебі бұрынғы классик. философияда болмыстың атойын тыңдау, болмыспен сәйкестікте болу жоқ дейді. Демек, болмысты ұғынудың бұрынғы жолдарын жақшаға шығару керек. Егер классикалық философия бар нәрсе туралы ілімімен шектелсе, Хайдеггер бар нәрсенің өзегі уақыт дейді. Әрбір бар нәрсе тек уақыт ішінде бар, уақыты таусылғанда жоқ болады. Яғни, болмыстың мүмкіндігі уақытта. Сондықтан бұл ұғымдар бір-біріне етене жақын.

Хайдеггер ойынша Д. үш әрекеттен құралады: а) редукция, бар нәрседен болмысқа қайта оралу, б) конструкция, немесе болмыс түсінігін қалыптастыру, в) деструкция, немесе дәстүрлі түсініктерді жаңаша түсінікке сәйкестендіру. Сонымен, Д. редукциямен де, конструкциямен де шектелмейді. Д. арқылы ғана онтология өз ұғымдарының шынайылығын аша алады. Ал бұл әрекет дәстүрлі метафизикалық ұғымдарды бір уақытта пайдалану мен өшіруіне байланысты.

ДЗЕНДІК ОЙЛАУ — будда дінінің бір тармағы дзен-будданың негізінде қалыптасқан ұғым-термин. Дзен-будда классикалық үнді буддасының Қытайға, одан Жапонияға өтіп ұлттық дін мен философияның бірі ретінде қалыптасты. Д.о. — негізгі идеясы адамның өмір сүруінің, жалпы табиғатының ішкі әлемінде өтіп жатқан процесімен байланысқа түсу арқылы тану. Д.о-дың негізгі мақсаты сананы сәулелендіру, оны «сатори» деп атайды. Д.о. Аналитикалық, логикалық ойлау жүйесіне қарама-қарсы санаға инстинкті түрде ықпал ету деп анықтама беруге болады. Д.о. бағыты, оның мәселесі әр қырынан К. Юнг, Д. Судзуки т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған.

ИНТЕРМӘТІН — бір мәтіннің өзге мәтінге кіруі, мәтіндердің кірігуі. Бұл ұғымды әдеби мәтінді көп дауысты құрылым ретінде қарастырған М. Бахтиннің ықпалымен Ю. Кристева кіргізген. Ол үшін мәтін дегеніміз мәтіндер мен таңбалардың өрімі, өзге мәтіндердің өзгеріске түскен нұсқасы. И. мәтін шекарасын бұлдыратып, оны жаңаша пайымдауға жол аша түседі. И. негізгі қасиеті оның ішкі әртекстілігі, ашықтығы, көпнұсқалығы. Мәтін өзге мәтіндерден, өзге мәтіндерге қатысты шығарылады. Және тек бұрынғы мәтіндерге қатысты емес. И-дік аталатын құбылысқа кейде шығармадан кейін жазылған мәтіндерді енгізеді. Мәтіннің қайнар көздері тек мәтіннен бұрын емес, онан кейін де тірлік етеді, — дейді Р. Барт. Бұл тұрғыда кез келген мәтін өзге мәтіндер кеңістігінде жанданып, қосымша мағына тудырады. И-дік құбылыс семиотикалық жүйе ретінде бүкіл мәдениетті қамтиды. И. тұрғысынан мәтін мен оқырман, оқу мен хат арасындағы айырмашылық және қарсы тұру жоққа шығарылады.

ИНТЕРСУБЪЕКТІЛІК — таным субъектілері арасындағы арнайы қарым-қатынас, өзара араласу мен білімін өзгемен бөлісудің негізі. XX ғ-ға дейін танымның нанымдылығы таным жасаушы субъектінің әмбебап құрылымына байланысты еді. И. мәселесін алғаш рет *Гуссерль* Бесінші картезиандық медитациясында қояды. Гуссерль феномендық ойлау тәжірибесін санадан бұрынғы әлемге сүйенуден бас тартудан бастағандықтан, оған

ойлау тәжірибесінің маңыздылығын қамсыздандыру үшін жаңа негіз керек болады деп таниды. Сондықтан ол ойлауды ойлау арқылы түсіндіруді жөн көреді. Ойлану барысында әрбір субъект әлемді өзінше зейіндейді, бұл дүние — жеке тұлғаның тек өз танымына тәуелді жеке тәжірибесі. Демек, мәселенің шешімі субъектердің, немесе, Мен және Өзгенің қарым-қатынасында. Гуссерльдің тұжырымдауынша. Мен табиғи түрде өз санасында Өзгелерді қалап шығарып, мүмкіниятта бар субъектілер — интерсубъектілер қауымын құрайды. Бұл қауымдағылар әркім әлемді өз тәжірибесінен түсінеді. Міне, осыған байланысты Меннің жеке тәжірибесінің негізі ретінде әлем барлық үшін бар болып қарастырылуға мүмкіндік алады. Сонымен қатар И-те Мен өз тәжірибесінің өзгелермен салыстырғанда айырықша екенін кескіндейді. Интерсубъектілер қауымы негізінде, ұғыну мүмкіндігінің көкжиегіне және қауымның шексіз кеңістігіне ұмтылған интенционалдық қауым қалыптасады. Бірақ, білім сапасын анықтау мәселесі ашық қалады, себебі өз-өзіне шексіз үңіле беруге болады. Кейін Гуссерль жеке тұлғаның рухани тәжірибесіне сүйенген Өмірлік Әлем ұғымын енгізіп, оны И-ке негіз ретінде қарастырады.

МАРГИНАЛДЫҚ (лат. *marginalis* — шет, жиектегі, шекарадағы) — қоғамдағы әр түрлі процесстердің нәтижесінде (көші-қон, этномәдени әрекеттестіктер, қоғамдық жүйелердің модернизациялануы және басқа) пайда болатын, өзге мәдениет. М. дәстүрлер мен нанымдарды иеленуші бола тұра бөтен мәдени құндылықтар мен әлеуметтік рөлдерді меңгеруге мәжбүр аралық, шекаралық әлеуметтік топтардың мәдени құндылықтары, дәстүрлері, нанымдары, бағдарлары және тұрмыс саясатының басқа да элементтерінің конгломераты. «Маргиналды тұлға» ұғымын 1920 жылдары өздері үшін жаңа урбанистік тұрмыс қалпына бейімдеуге мәжбүр жағдайға тап болған иммигранттардың мәдени статусы мен сана-сезімін белгілеу үшін Р.Парк ұсынды. Қоғамдық, ресми мойындалған стандарттардан өзгеше нормалары мен бағдарлары оның көрінетін маргиналды субмәдениеттердің ерекше спецификасы бар, мойындалған стандарттан белгілі бір деңгейде бас тарту — басымдық танытып отырған мәдениет өкілдерінің қабылдамауын, өздеріне күштеп тартуын туғызады (мыс., этникалық азшылықтардың жағдайы). Бұл мәселе 1930 жылдары Э. Стоунквисттің зерттелулерінде қарастырылып-зерттелді. М-қа тән, тұлғаның мәдени «екіұдайлануы», оның бағдарларының «мәдениаралық» болуы мәдени тұрғыдан өз-өзіне пара-пар болу процесін күрделендіре

түседі. Бұл деперсонализацияға, сананың бөлшектенуі, мәдени потенциалдың фрагментарлығына бастауы мүмкін. Зерттеушілер сонымен қатар М-дыңтың жекелеген жағдайларында тұлғаның мәдени байй түсуі мүмкін екенін жоққа шығармайды.

МӘТІН — бұл жалпы (бір) тақырып төңірегіндегі біріккен, сабақтастық пен тұтастық төн, ақпаратты жеткізетін мазмұнды (мәнді) сөйлемдердің тізбегі. М. сөзінің этимологиясы семантикалық құрылымдардан тұрады; адамның жасаған нәрсесі, осы істелген нәрсе элементтерінің ішкі байланыстылығы, істелген нәрсенің шеберлілігі және осы аталған үш семантикалық құрылымдарға сай оны үш пән — мәтінтану, герменевтика және поэтика зерттейді. *Мәтінтану* қарастырылып отырған мәтіннің қай дәуірге немесе авторға тиесілі екендігін анықтайды. *Герменевтика* мәтінді түсіндірумен айналысады. Киелі мәтіндер герменевтикасы экзегетика деп аталады. Мәтінді қарастыру шеберлігін *поэтика* зерттейді. Ол М-нің қалай құрылғанын, оның құрылымы мен композициясын зерттейді (формальды мектеп, құрылымдық поэтика, генеративті поэтика). М-ді қазіргі семиотика (мәдениет мәтін ретінде) мен мәтін философиясындағыдай тым кең мағынада түсінуге болады. В. Рудневтің жасаған мәтін тұжырымы жеті баптан тұрады. 1) мәтіннің барлық элементтері өзара байланысты (өзара байланысқан) (құрылымдық поэтика тезисі). 2) мәтін элементтерінің арасындағы байланыс қайталанып, өзгеріп отыратын бірліктер мотивтер ретінде айқындалады. (Мотивті талдау тезисі); 3) мәтінде кездейсоқ ештеңе жоқ (психоталдау); 4) мәтіннің әрбір жекеленген және үстірт көрінісінің (мәнінің) астында мифологиялық сипаттағы терең, әмбебап заңдылықтар жатыр (К.Т. Юнгтің аналитикалық психологиясы); 5) мәтін шындықты суреттемейді, ол онымен өзара күрделі қарым-қатынасқа түседі (аналитикалық философия және тілдік актілер теориясы); 6) бір мәтіндегі ақиқат нәрсе, басқасында жалған болып шығуы мүмкін (мүмкін дүние (нәрсе) семантикасы); 7) мәтін — қатып-семіп қалған мән емес, ол автор мен оқырман және мәдени контекст арасындағы сұхбат (Бахтин поэтикасы).

МЕНТАЛИТЕТ, д і л (лат. *menta* — жан құрылымы) — әлем картинасын жасайтын және мәдени дәстүр немесе қауымдас-тықтың бірлігін нығайтатын жалпы рухани көңіл-күй, наным-иланым, рух дағдысы, ойдың біртұтас жиынтығы. М. жеке және ұжымдық сананың өзіндік ерекшелігі бар деңгейлерін сипаттайды; бұл орайда М. — өзгеше ойлау типі. М. — табиғат және әлеум. жағдайлар салдарынан туындайтын және адамның өмір әлемі туралы ұғым-танымын ашатын жалпылық. М. терминін

жанның негізгі орталық метафизикалық мәнін құндылықтар мен ақиқаттың түпдерек ретінде қарастыра отырып, американ философы Р.Эмерсан (1856) енгізді. М. қоғамның мәдениеті, рухани өмірі бейнеленгенде белгілі бір дәуірдің филос., діни, саяси, эстетикалық теорияларында көрінетін метаұғым болып табылады.

МОДЕРНИЗМ (франц. *moderne* ең жаңа, қазіргі) — XIX ғ.-дың соңы XX ғ.-дың ортасында әдебиет пен өнерде, мәдениетте қалыптасқан филос.-эстетикалық қозғалыс. М. өнерде болып символизм (П. Верлен, А. Рембо, С. Малларме, О. Уайльд, В. Соловьев, А. Блок); эмпрессионизм (Г. Тракль, Ф.Кафка, Э. Мунк, А. Шенберг) және акмеизм (А. Ахматова, А. Гумилев, О. Мандельштам) арқылы көрініс тапты. М. реализмге қарсы қойылады. Бұл ретте М. өмір болмысты бейнелеуге емес, өз шындығын көрсетуге ұмтылады. Модернистер үшін өмір шындығы ұғымы — аллюзиялар, реминисценциялар. Мұнда негізгі ұғым цитаталар, реминисценциялармен толыға, ұлғая келе интермәтінге айналатын «мәтін» болып табылады. Жеке адамның жан-дүние, сезімдерін бейнелеу идеясы екінші қатарға кетіп, алғашқыға сана шығады. М-ді норвегтік сыншы Э.Ховардсхолм шындыққа жанау талабын жоққа шығаратын және айнала шындықты өзге аспектіде қабылдайтын өнер деп анықтайды. М. ұқсастық принципіне негізделген өнер өз мүмкіндіктерін тауысқан, өлі, біздің өмірге деген қарым-қатынасындағы ешқандай жаңалық әкелмейтін өнер деп таныды. Өнердің өзегі сыртқы планнан ішке ойысты: бұл ретте суреткердің міндеті өмірмен қарым-қатынасқа өзінің жеке көркемдік әлемі аясында түсу, оқырман мен көрерменге шығарм. процеске мейлінше көбірек қатысуға мүмкіндік беретін таза субъективтік өнер жасау.

НЕОМИФОЛОГИЯЛЫҚ САНА, ж а н а м и ф о л о г и я л ы қ — XX ғ. мәдени ментальдылықтың бір бағыты. Ғасыр басындағы символизмнен басталып постмодернизммен аяқталады. Н. XIX ғ. позитивистік санаға жауап ретінде пайда болды. Н. мәні — мәдениеттегі классикалық және архаикалық мифтерді зерттеуге көп көңіл бөлуінде. Сол сияқты мифол. сюжеттер мен мотивтер көркем шығармаларда кеңінен қолданыла бастайды. Осының бір мысалы У. Фолкнердің «Улисс» романы. У. Фолкнер қосымша фон ретінде Одиссей туралы және соған ұқсас мифтерді қолданады. XIX ғ.-дың 20 жылдарынан, яғни әдебиетте модернизмнің гүлденген кезінен бастап, әрбір көркем мәтін тікелей немесе жанама түрде мифті қолдану негізінде құрылған. М. Булгаков «Мастер мен Маргарита», Т. Манның,

Г. Гессенің, У. Фолкнердің, Ф. Кафканың, Дж. Апдайктың шығармаларында мифті жиі қолданады. Ш. Айтматовтың «Боранды бекет» романында басқа да шығармаларында мифтерді қолданды. Шығарма сюжетінде миф ретінде тарихи аңыздар, тұрмыстық мифология, мәдени-тарихи шындық, өткен дәуірлердің көркем мәтіндері көрініс табады. Бұл XX ғ. көркем мәтінінің өзі мифологиялық сипат алуына әкеледі. Мыс., Г. Маркес «Жүз жылға созылған жалғыздық».

НОМАДОЛОГИЯ — қазіргі постструктурализмдегі ең жаңа бағыт. Бұл бағыттың қалыптасуы Ж.Делез бен Ф.Гваттариге байланысты. Н-ның басты ұстанымдары олар жұмысының екінші томында баяндалған. 1972 жылы шыққан бірінші том «Анти-Эдип» деп аталған еді. Екінші томды қалыптастыру барысында Делез бен Гваттари оған кіріспе ретінде «Ризома» деген жеке кітапша шығарды. Ризома постмодернистік сананың бейнесі, ол — орталығы жоқ және кеңістікте жайылған ау сияқты құрылым. Егер тереңде орныққан тамыр отырықшы мәдениетке тән болса, жер үстінде сусыған ризома көшпенділер мәдениетін бейнелейді. Себебі, көшпенділер кеңістікті бөлмей, кеңістікте бөлінеді. Н-дың бір-біріне қарсы қоятын екі ғылыми нұсқасы — компарс пен диспарс. Компарста ғылым объектісі өзгеріске түседі. Диспарс — көшпенділер ғылымының қағидасы — еш нәрсені өзгертпей, тұтас күйінде қабылдайды. Ол бір-біріне материя мен форманы емес, материал мен қуатты қарсы қояды. Көшпенді кеңістік үстінде көш түзейді, бірінші көштен екінші көшке ілгерілейді. Бірақ бұл көштер алған бағытқа тәуелді, ал отырықшылар үшін белгілі орын өзіне деген бағыт қалыптастырады. Н. көне нұсқаның орнын ойлаудың жаңа нұсқасын қорғамайды, ол ойдың өзін көшпенді қылуға ықпал жасайтын әлеуметтік құрылымды көксейді. Мұндағы мәселе саясаттың көшпендіге тән ой еркіндігіне көтеріле алуында.

ОЙЫН, ойын теориясы — дәлел-дәйегі нәтижесінде емес, процестің өзінде болатын, қимыл-әрекет түрі. О-ның мәдениет пен оның жекелеген формаларының пайда болуы және жұмыс істеуінің негізі ретіндегі теориясы XX ғ. Х. Ортега-и-Гассет, И.Хейзинга, Е. Финк, Г. Гадамер және басқа мәдениеттанушылардың әр түрлі концепцияларынан пайда болды. Голланд ғалымы И. Хейзинга ежелгіден қазіргі кезеңге дейінгі мәдени шығарм.-ты ойын деп қарастырады. Ол Канттан басталып, Шиллер т.б. жалғастырған өнер генезисін спонтанды, ешқандай да мақсаттан тәуелсіз, мүддесі жоқ қызмет ретінде О-нан тарата пайымдау дәстүріне сүйенеді. Мәдени даму барысында

қоғам пайда ұғымын меңгерген мәдениеттің еркін рухы жоғалып, ойын элементі екінші қатарға жылжиды. Ортега-и-Гассет көпшілік мәдениеті негізі — О-ға элитарлық мәдениетті қарсы қояды. Шығарм.-тың еркін рухы, қиял ұшқырлығы, сырттай бақылаушылық шын өнердің О. өлшемдеріне үндес сипаттары. Финк мәдениеттің пайда болуын О-мен байланыстырылады, себебі О. болмаса адам баласы өсімдік тектес болар еді. Адам үшін О. бәрін де қамтитындықтан О. адамды табиғаттан жоғары дәрежеге көтереді де, мәдениет феномені пайда болады. Гадамер тарих пен мәдениетті тіл стихиясындағы ерекше О. ретінде талдады: бұл ретте адам өзі қиялынан тудыратын рольден гөрі басқаша рольде болады.

ПАРАДИГМА — үлгі немесе модель. Қазіргі философиялық ғылымның негізгі ұғымдарының бірі. Т.Кун енгізген ғылыми қауымдастық қабылдаған және ғылыми дәстүрдің өмір сүруін қамтамасыз ететін сенімдер, құндылықтар және техникалық дәстүрлердің жиынтығы мағынасын білдіреді. Жалпы мойындалған П-ның қалыптасуы ғылымның жетілгенінің белгісі болып табылады. П-лардың ауысуы ғылыми төңкерістің көрінісі — бұрынғы беделдердің, үлгілердің, методологиялардың, теориялардың, дүниетанымдардың дүние-әлем бейнелерінің қирауы.

ПАССИОНАРЛЫҚ (лат. — күштарлық, сезімдік) — қимыл-әрекетті аңсаған күштарлық, жекелеген адамдарда да, топтарда да болуы мүмкін шектен тыс күш-қуатқа қабілеттілік. П. — *Гумилевтің* этногенез («Этногенез және Жер биосферасы») теориясында негізгі термин болып табылады. Ол этностың пайда болу негізінде П. яғни ағзаның биосферадан сіңірген өте мол биохимиялық қуаты жатқан табиғи процесс деп қарастырады. П.тұқым қуалайтын биологиялық сапа ретінде қарастырылады; адам психикасында бейсана деңгейінде болады. Пассионарлар өздерінің бар екендігімен қалыпты ахуал жағдайды бұзады, өйткені олар кеше алмайды. Айнала қоршаған ортаға қарсыласу қажеттігі оларды біреуге және келесі әрекет жасауға мәжбүр етеді. Бұл ретте пассионарлар өз П-мен қалың көпшілікті ұйытады (психикалық түрғыдан «жүктырасын»). Қолайлы жағдай туғанда жаңа этнос, мәдениет, өркениеттің негізіне айналатын алғашқы бірігулер осылайша пайда болады. П. көсемдер мен қаһармандарға ғана тән артықшылық емес, керісінше «пассионарлардың көпшілігі тобырдың, топтық нақ ішінде болады» — деп жазды өз еңбегінде Л. Гумилев.

ПОСТМОДЕРНИЗМ — дәл мағынасында модерннен кейінгі, қазіргі заман дегенді білдіреді. «Қазіргі заман» ұғымының нақ-

ты бір қатаң анықтамасы жоқ. П. термині 1917 ж. бастап қолданысқа енгенмен, оның кең таралуы мен терең түсінілуі 1960 ж. басталды. XX ғ. архитектурадағы стиль атауы ретінде пайда болып, ол кейін әдебиет пен өнердегі өзгерістерді, сол сияқты әлеумет.-экономикалық, технологиялық және саяси аймақтағы өзгерістерді сипаттау мақсатында қолданылды. Франц. философ, П.Ж. Лиотардың «Постмодернизм тағдыры» еңбегінің негізінде П. термин-ұғым статусына ие болды. Ол П. туралы пікір-таласты философия мен мәдениет аймағына да таратты. Ол белгілі бір парадигманың үстемдігін жоққа шығарып, орталықсыздандыру принципін орнықтырды. Философияда П. онтология мүмкіндіктерінің сарқылғандығын түсіну ретінде қалыптасады. П-тік эстетиканың принциптері лабиринт пен ризома болып табылады. П. — Батыста индустриалдық қоғамның орнына келген жаңа постиндустриалдық қоғамның серігіне айналды. Енді құнды тауар ақша да емес, билік те емес, ақпарат болып табылады. П. үшін нақты шындық жоқ, тек виртуалды шындық қана бар (П. компьютерлер, видео мен интернеттің гүлденген кезінде пайда болуы да тегін емес). Сондықтан П. мәтіндердің нақтылығы мен олардың плюрализімін бекітеді. Лабиринт принципі бойынша құрылып, Б.А.Қ. гипершындығын (Бодрийар) тудыратын «гипермәтін» ұғымы пайда болады. Ақпарат ағымы адамды виртуалды шындық жағдайына әкеледі. Адамның индивидуалды Мені ұжымдық санамен алмастырылады. Бұл көпшілік-сәуегейлік мәдениетте толерантты қатынасты анықтайды, ендігі жерде ол элитарлы мәдениетке қарама-қарсы қойылмайды. П. мәдениеттің құрағы, яғни өткен мәдениеттің әр түрлі элементтерінен құрастырылған құрақ ретінде сипаттауға болады. Бұл құрақта әлдебір дәстүрге, жанрға, стилге немесе дәуірге артықшылық берілмейді.

ПОСТСТРУКТУРАЛИЗМ — структурализмнің екінші толқыны, структурализмді сынаумен байланысты және оның алдыңғы шектеушіліктерінен арылуға бағытталған ағым. П-нің өкілде-рі — Ж. Деррида, Делез, Бодрийар, Лиотар, Ю. Кристева, М. Фуко т.б. П. басты міндеттерінің бірі — логоорталықтық метафизиканы сынау және мәдениеттегі тіл билігін және билік тілін айқындау. Деррида метафизиканы деконструкция арқылы, яғни мәтіндегі жүйеден тыс, маргиналдық элементтердің маңыздылығын көрсету арқылы жеңуге болады деп санайды. Ғылыми айналымға, осыған дейін тек тұрмыстық тілде қолданылған, сөздер мен ұғымдар енгізіледі, бірақ оларға бұрынғы мән-мағынаны толықтыратын және шектейтін жаңа мазмұн

беріледі. Мәтін интерпретациясы — бұл мәтінге тікелей қатысы жоқ нәрсені түсіну. П. үшін адамды сипаттайтын негізгі категория тілек болып табылады. Ол адамның басқамен қарым-қатынасқа түсуге деген ынтасын айқындайтын әмбебап бітім. Ол индивидуальды және ұжымдық іс-қимылдық барлық бітімін, әлеуметтік және мәдени шындық бітімдерін анықтайды. П. қоғам мен мәдениет — «билік — бағыну» қарым-қатынасының жаппай көрініс табатын орны ретінде көрініс табады. Билік өзін адамдық қарым-қатынастардың барлық деңгейінде — саяси доктринадан қарапайым қарым-қатынасқа дейінгі аралықта жүзеге асырады. Сондықтан П. биліктің іске асу тәсілдерін анықтап, оған көптілікті, бірегейлікті және ыдыранқылықты қарама-қарсы қояды өз міндеті деп таниды.

ПСИХОАНАЛИЗ — XX ғ. мәдениетіне зор әсер еткен австриялық ғалым З. Фрейд қалыптастырған психологиялық ілім. Фрейд адам психикасының үш құрылымнан: Ол, Мен, Жоғарғы Меннен тұратыны туралы идеяны ұсынды. Көмескі сана өткеннен мұраланған психиканың терең қабаты ретінде көрініс табады. Оның қойнауларында адамның жасырын жан сезімдері, құмарлықтары мен ынта-назары ұялаған. Бұл құрылым «ләззаттану принципін» басшылыққа алады. Фрейд оларды «қайнаған құмарлықтардың қазаны» деп атайды. Адамның саналы Мені — Ол мен (көмескі сана) қоршаған дүние арасындағы делдал. Бұл құрылым «шындық принципін» басшылыққа алады, оның мақсаты — адамның көмескі санасына ықпал ету. Адам Мені Оны (көмескі сананы) өзіне бағындыруға тырысады, алайда кейде өзі Оның (к.с.) ықпалында болады. Жоғарғы Мен орындалуды, мәдени тиым салуларды бейнелейді. Жоғарғы Мен ұят ретінде, немесе көмескі кінә сезімі ретінде адам Меніне үстемдік етуі мүмкін. Көмескі санада белгілі бір жағдайларда сана аймағына шығып кететін элементтер болады. Мен қабылдау мен қозғалыс органдарының жүйесін бақылайды. Жоғарғы Мен сублимация арқылы Эдип комплексін шешкеннен кейін пайда болатын ең жас құрылым. Тиым салынған либидо импульстары (жыныстық қуат) мәдени шығарм. қайнар көзі мен құпиясы. Мәдениет адамды жүйке науқасы (неврозға) ұшырататын тиым салулар жүйесі ретінде көрініс табады, ал екінші жағынан шығарм. фантазия және оның рәміздік бейнеленуі арқылы либидо энергиясының (куатын) босатуға (сыртқа шығаруға) мүмкіндік береді. Фрейд адамның психологиялық өмірі туылған соң басталады деп санайды, ал жаңа туған сәбиді ол «*tabula rasa*» (таза тақта) деп атайды. Кейде ол организмнің анықталмаған

бейімділігі туралы, тіпті адамның түс көруі мен қиялында орын алатын филогенездік сипаттағы, өзіне тән архаикалық еске түсірулер туралы айтады. Ф. психикалық процесстер динамикасында инстинкті құмарлықтар шешуші рөл атқарады деп санайды. Оларды Ф. психикалық және тәндік аймақтарды байланыстыратын күштер ретінде қарастырады. Ол жыныстық құштарлықтар мен эгоның жыныстық емес, өзін-өзі қорғау инстинктері кіретін бастапқы дуализм туралы идеяны алға тартты. Ол жыныстық инстинкт — либидоға көп көңіл бөледі. Ол жыныстық құмарлықтың бастауы балалық шақта жатқандығын байқады. Ф. адам бойындағы агрессивтілікті жеке инстинкт деп қарастырады. Оның бастауы сүйек еттерінде жатыр, ал оның мақсаты — талқандау. Кейінгі еңбектерінде Ф. екі түрлі инстинктер бар деген болжамды алға тартты: олардың бірі тіршілікті сақтауға бағытталса, басқасы тіршілікке қарсы әрекет етеді, оны неорганикалық күйге қайтаруға талаптанады. Оның түпкілікті қорытындылары «Психоанализ очерктері» еңбегіндегі баяндалған өлім инстинктінің рөліне қатысты. Мұндағы махаббат инстинкті (эрос) мен өлім инстинктінің (танатос) дихотомиясы психоанализ теориясының басты тақырыбына айналды. Ф. психоаналитикалық теориясын оның шәкірттері мен ізбасарлары: А. Адлер, В. Раих, О. Ралк, К.Г. Юнг, Ш. Френчи т.б. қабылдап, кейіннен оған түзетулер енгізді. Психоаналитикалық теорияны XX ғ. «ғылыми мифологиясы» деп атайды. Өйткені оның өкілдері мифологиялық материалдармен жұмыс істеді. Психоаналитикалық теория миф, ритуал, дін т.б. мәдениет аспектілерін мәдениеттанулық зерттеудің құрамдас бөлігіне айналды. Көптеген көркем шығарм. тұжырымдары көмескі сананың психоаналитикалық теориясына негізделді. Олар адам әрекетінің осы саласындағы түс көрудің, фантазияның, интуиция мен еркін ассоциациялардың айырықша рөлін негіздеуге талпынады.

СИМУЛАКРУМ (лат. *simulare* — жалған, өтірік, жасанды) — бұл термин түрлі мағынада қолданылады. Платон философиясында С. — көшірменің көшірмесі, бейнелегеннің бейнесі деген мағынада қолданылады. С. — ойдан шығарылған, қолдан жасалған, яғни нақты шындықтағы затқа «үш қайнаса сорпасы қосылмайтындай» бөлек нәрсе деп анықталады. Бұл С.-ның репрезентативті моделі, яғни көшірмеде көшірме жасалған зат идеясының өзінің референт ретінде болуын талап ететін модель. С.-ның екінші мағынасын, немесе репрезентативті емес моделін Ж. Бодрийар, Ж. Делез және Ж.Дерриданың

еңбектерінен кездестіреміз. Олардың түсіндіруінше, С.-ның мәні оның референтсіздігінде, яғни көшірмеден көшірме жасалып отырған зат идеясына сай болудың қажет еместігінде, өйткені С. әуелден болмыс-шындықтың құрылымында кездеседі. Олар бар нәрсе, тұрған нәрсе және оны қайта таныту, қайта көрсету мәселесін керексіз деп табады. Симуляция шындықтың өз бойында бар нәрсе болса, онда түпнұсқа туралы сөз болмаса керек деп түсіндіреді С.-ның репрезентативті емес моделін жасаушылардың бірі — Жан Бодрийар үшін симуляция дегеніміз жасанды қылық көрсету, қылымсу-тәлімсу, жалғандық емес. Олардың арасындағы өзгешелікті Ж. Бодрийар төмендегідей мысалмен түсіндіреді. Мыс., кімде-кім өзін өтірік аурумын десе, онда оның жалған, жасанды қылық көрсеткені. Ал енді кімде-кім өзін ауырмаса да аурумын деп есептесе, ауруды симуляцияласа, онда ол адамның бойынан расында да аурудың «шынайы» белгілерін табуға болады. С. объективті процесс емес. Әлгі ауруды симуляциялаған адамды объективті тұрғыдан не науқас, не сау деп қарастыра алмайсың. Репрезентация белгі мен шындық арасында эквиваленттілік принципінен басталады, бірақ ол эквиваленттілік — утопия. Дегенмен де сол утопия негізі аксиома ретінде қала береді. Ал С. болса эквиваленттілік принципінің утопиялылығынан басталады, сондықтан да ол белгіні шындықты айқын танытатын құндылық ретінде қарастырмай, оны реверсия (орын ауыстыру, алмастыру) деп түсіндіреді. Шындықтың орнына гипершындықты қою керек дейді Ж. Бодрийар, себебі шындықты тану тіпті де мүмкін емес. Диснейленд — қиял әлемі — С.-ның шынайы моделі. Диснейлендте жүрген адамға одан сыртқары жатқан территорияның бәрі (Лос-Анджелес, АҚШ) — шындық емес, гипершындық болып көрінері рас. Сонымен, біздің шындық ретінде қарастыратын шындығымыздың өзі С.

СИНКРЕТИЗМ (грек. *synkretismos* — біріктіру) — «жігі ашылмаған», «біте қайнасқан» деген сөз тіркестерінің синонимі болып табылатын бұл ұғым қандай да болмасын құбылыстың жетілмеген, дамымаған, өзара жіктеле қоймаған бастапқы күйін білдіреді. Бұл ұғым көбінде алғашқы қауымдық немесе архаикалық мәдени кезеңге байланысты көп қолданылады. Өйткені дәл сол мәдени кезеңде мәдениет салаларының жіктелінбеген, дербестелінбегендігін байқаймыз. С.-нің мәнін миф, мифологиялық сана өте жақсы анықтайды. Мифтердегі субъект-объектілік қатынастардың жоқтығы, жеке тұлғалық бастаманың көрінбеуі, адамның өзін айналасын қоршаған әлемнен бөліп-

жарып қарамауы т.б. С. көріністері болып табылады. Архаикалық мәдениеттегі ғылымдардың, өнер түрлері мен наным-сенімдердің жіктелінбеген бастапқы біртұтастық күйі — архаикалық мәдениеттің синкреттік сипатын танытады. Сондықтан да мәдениет тарихында зерттеушілер «алғашқы қауымдық С.» деген үлкен кезеңді айқындайды. Адамзат дамуының бұл сатысында қоғамдық өмір өзінің іріктелмегендігімен, біртұтастығымен, бір-бірімен етене тығыз байланыстылығымен сипатталады. Сол мәдени кезеңнің адамдарының дүниетанымындағы С. көріністерін алғашқы наным-сенім түрлерінен: фетишизм, анимизм, тотемизм т.б. айқын көруге болады. Қазірде бұл терминмен эстетика, өнертану, мәдениеттану саласында әр түрлі өнер түрлерінің элементтерінің бірлестігі айқындалады.

СТРУКТУРАЛИЗМ (лат. *structura* — құрылым, байланыс, рет) — XX ғасырдың 20 ж-нан бастап гуманитарлық білімдер (лингвистика, әдебиеттану, тарих, этнография және т.б.) саласында қалыптасып келе жатқан бағыт. Бұл бағыттың ерекшелігі оның құрылымдық тәсілді, модельдеуді, семиотика элементтерін пайдалануында жатыр. С.-ның зерттеу нысанасы — белгілер жүйесінен құрастырылған мәдениет (тіл, ғылым, өнер, мифология, салт-дәстүр, мода, жарнама және т.б.). Бұл бағыттың С. деп аталу себебі де оның мәдениеттің түрлі салаларындағы құрылымдарды тауып және суреттеу мақсатымен тікелей байланысты. С. өзінің даму барысында бірнеше эволюциялық сатылардан өтті: біріншіден, құрылымдық лингвистикада С.-нің өзіндік тәсілі пайда болды; екіншіден, философиялық С. дүниеге келді; үшіншіден, С. постструктурализм мен мәтін семиотикасына ыдырап кетті. 1920-40 жылдарда өзінің құрылымдық лингвистика аясында қалыптасуын басынан өткізген С. 50—60-шы жылдары, әсіресе Францияда шарықтап шықты. С. сол кезеңнің өктем интеллектуалдық парадигмасына айналды. *К. Леви-Стросс* француз С.-нің негізін қалаушы болып есептеледі. Өйткені ол тілдің жүйелік талқыламасын өзінің антропологиялық ізденістерінде алғашқылардың бірі болып қолданды. Леви-Стростың түсінуі бойынша, адамдардың некелік қарым-қатынас ережелері мен туысқандық байланыстары адамзат мәдениетінде жеке тұлға мен ұжым коммуникациясының белгілі бір түрін туындатады. Бұл коммуникация түріндегі байланыстырушы буын — әйел. Ол отбасы, ата, тайпа арасын жақындастырушы, дәнекер рөлін атқарады. Аталар арасындағы әйел алмасу әуелде инцесті, яғни жақын туыстар арасындағы жыныстық қатынасты болдырмау үшін жасалған шара еді. Кейінірек ол мәдени символизмге айналды.

Тілде — сөз дәнекерлеуші орталық буын болса, туысқандық қатынаста — әйел алмасу, ал экономикада — товар алмасу. Кейінірек С.-ді Ж. Лакан, М. Фуко, Р. Барт дамытты.

СУБЛИМАЦИЯ (лат. *sublimo* — көкке көтеру, биіктету, жоғары қою) — мәдениеттануға психологиядан З. Фрейд еңбектерінің ықпалының нәтижесінде енген термин. Психологияда С. деп инстинктивті энергия түрлерінің қоғам мен жеке тұлғаның қажеттіліктеріне жарамды процеске айналуы арқылы қактығысты, жанжалды болдырмайтын психологиялық қалқан механизмін айтады. Психоанализ бойынша, С.-ның түр көріністерін либидоның (жыныстық энергия, жыныстық қозудың) шығармашылық процессіне айналуынан; өткір тілділіктен; шиеленіскен жағдайды әзіл-сықақпен, ойын-күлкімен бәсеңсітуден және т.б. байқауға болады. З. Фрейд діни жөн-жоралардың, мәдени институттардың пайда болуын қалыпта-суын және дамуын С. арқылы қарастырып, талдайды. С. термин ғылыми айналымға 1900 ж. З. Фрейд енгізгенімен де, оған дейін де С. идеясының болғандығын байқауға болады. Мысалы XVIII ғ. ақын-жазушылары Г. Штиллинг пен Новалистің (Фридрих фон Харденберг), XIX ғ. философтары А. Шопенгауер мен Ф. Ницшенің шығармаларынан виталды (өмірлік) қуаттың әлеуметке жағымсыз жақтарын тиімділікке аудару туралы түсініктерді кездестіреміз. С. іске аспаған, жұмсалмаған табиғи әуестік — құмарлық қуатын мәдени салаларға — еңбекке, шығармашылыққа, өнерге және т.б. жаратуды аңғартады. Табиғи агрессия — спорт ойындарына; жыныстық құмарлық — махаббат, достық сезіміне; тәнін жалаңаштауға әуестік (экзгибиционизм) — көзге ұрарлық ашық түсті киім-кешек киюге сублимацияланады. Сөйтіп үйреншікті әуестіктер рухани жағынан энергияның қайта жаңғыруының нәтижесінде өнегелі іске айналады.

СУБМӨДЕНИЕТ (лат. *sub* — төменгі, нем. *kultur* — мәдениет)— дәлме-дәл аударымда «астыңғы мәдениет», ірі мәдени құрылым ішіндегі белгілі бір топтар, бірлестіктер мәдениеті дегенді білдіреді. С. көбінде қоғамда өктем болып тұрған мәдениет пен әлеуметтік құрылымға оң немесе теріс қатынас нәтижесінде пайда болады. Қазіргі жағдайда С. үлкен аймақтық, ұлттық мәдени құрылым негізінде пайда бола отыра сол мәдениеттегі классикалық дәстүрден тысқары тұрады. С.-тің әлеуметтік бастауын әр түрлі жас ерекшеліктеріне байланысты топтар, бейресми бірлестіктер т.б. құрайды.

ТАБУ (полинезиялық тайпалар тілінен аударғанда «тыйым салу») — алғашқы қауымдық құрылыс мәдениетімен тығыз бай-

ланысты діни негіздегі үзілді-кесілді тыйым салуды талап ететін ұғым. Терминді алғаш рет ағылшын жиһанкөзі Кук енгізген болатын. Т.-да екі ұғым — киелілік пен тыйым салынғандық, қасиеттілік пен қорқыныш тоғысады. Т. белгілі бір тұлғаларға да, белгілі бір қоғамдық ұжымдарға да қатынасты қолданылады. Т. туралы терең теориялық ізденістер аз болғандықтан оның қолданыс аясы анықтала қойған жоқ. Дегенмен де Т.-ді діни-моральдық тыйым салу түрлерінен ажырата білген дұрыс, өйткені аталған соңғылары адамзат мәдениетінде кейінірек пайда болған күрделі құрылымды ұғымдар. Т.-ланған әрекеттер мен заттар туралы Дж. Фрейзердің («Золотая ветвь») шығармасынан көптеген мысалдар табуға болады. Фрейзер дін мен сиқырды (магияны) бір-біріне қарама-қарсы қойып, Т.-ды магияның теріс пішіні ретінде түсіндіреді. Т. туралы психоталдаудан көп мәлімет жинақтауға болады. З. Фрейд өзінің «Тотем және табу» атты еңбегінде Т.-дан көсемге деген екіұшты (амбивалентті) қатынасты: бір жағынан, көсемді қастерлеп, табынуды, екінші жағынан, іштей қызғану, жек көруді, бейсаналы түрде ұнатпауды байқаймыз дейді. Әлеуметтік антропология тұрғысынан (Малиновский, Радклифф-Браун және т.б.) Т.-ды әлеуметтік бақылау мен қадағалау рөлін атқаратын құрал деп қарастырады. Т. қасиеттілік туралы түсінік қалыптасқан барлық мәдениеттерде кездеседі. Әр мәдениеттің өзіне сай заттарға, іс-әрекеттерге немесе сөздерді айтуға салынатын тыйым түрлері бар. Т.-ды бұзған адам қатты жазаланатын болғандықтан оны еш нәрсеге, еш жағдайға қарамай орындауға тырысатын болған. Қазақ мәдениетіндегі кездесетін ата-ене, қайынаға, қайын, қайын сіңілілердің атын атамау, отты, ошақты аттамау, белгілі киелі жануар түрлерін қорғау т.б. Т.-лар қазақ халқының көне тотемистік, анимистік көзқарастарынан сыр тартады. Қазақ мәдениетіндегі тыйым салу жан-жоралғылары туралы Ш. Уәлихановтың шығармаларынан көп мағлұмат алынады.

ТЕКСТОЛОГИЯ (лат. *textum* — мата, киім, байланыс, өрме, грек. *logos* — ілім) — филология, әдебиеттану, тарих және мәдениеттануға көмекші пән. Ол жазба мұраларының ең көнелерін жинақтап, басын біріктіріп, жариялаумен, әдебиет пен фольклорды зерттеумен айналысады. Т. көне мәтіндерді атрибуциялау, яғни олардың қай тарихи дәуірге тиесілі екендігін және қай авторға тиеселі екендігін анықтау ісімен қатар сол мәтіндердің мазмұнын талдап талқылайды.

ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ (ағылш. *tolerance* — төзімділік, көнбістік) — басқа ойға, көзқарасқа, наным-сенімге, іс-әрекетке, әдет-

ғұрыпқа, сезім-күйге, идеяларға төзімділік, жұмсақтық көрсете білу қасиеті. Т. — адам құқығы мен бостандығы, плюрализммен қатар негізі демократиялық принциптердің бірі болып есептеледі. Т. — қоғамның жалпы және саяси мәдениетінің деңгейінің көрсеткіші.

ФАУСТЫҚ МӘДЕНИЕТ — неміс мәдениеттанушысы О. Шпенглер енгізген ұғым. Оның «Еуропаның ақыры» («Закат Европы») атты шығармасында мәдениеттің бірінен кейін бірі келіп отыратын екі түрлі құрылымы жайында сөз болады. Оларды О. Шпенглер апполондық және фаустық деп атайды. Қазіргі заманда өзінің рухани-шығармашылық мүмкіншілігін сарп етіп, өлі өркениеттілік күйіне өтіп бара жатқан батыстық мәдениетті О. Шпенглер Ф.м. деп анықтайды. Өйткені еуропалық мәдениеттің берілген шекараны мойындамай, қол жеткізген нәтижесіне көңілі толмай, таңсық әлемді шексіз игеруді мақсат тұтқан рухы Гетенің шығармасындағы жаны тыныштық таппай безілдеген Фаусты еске салады. Сондықтан да О. Шпенглер еуропалық мәдениеттің рухани рәмізі ретінде Фауст бейнесін алып, оны Ф.м. деп айтады. Ф.м. түсіну үшін оның апполондық мәдениеттен айырмашылығын анықтау керек. Антикалық «апполондық мәдениеттен» Ф.м. өзінің шексіз шалғайға, түпсіз тұңғыққа талпынысымен, экспансивтілігімен (жаңа территорияларды жаулау ықыласымен), әлемді қайта құруға құштар шығармашылық рухымен, табиғатқа өктемдік жасауға бейімділігімен ерекшеленеді. Билік және реттілік — Ф.м.-тің мақсаты. Білім арқылы әлемнің сырын ашуға болатын болса, «білім-күш» деп, оны өктемдік ету құралы мақсатында дамыту ісі еуропалықтардың ашқан жаңалығы. Егер гректер үшін, яғни «апполондық мәдениет» үшін сабырлық мұраты бастапқы орында тұрса, Ф.м. үшін міндеттілік, борыштылық алға қойылған ұран — «Сен жасай аласың, яғни сен жасауға тиіссің де». Шексіздікке ұмтылған Ф.м.-нің христиандық құдайы да шексіз әрі мәңгі рух, оған шексіз күдірет пен шексіз даналық қасиеті тән.

ХРОНОТОП (грек. *chronos* — уақыт, *topos* — кеңістік) — мәдени кеңістік пен уақыттың бірлігін білдіретін ұғым. Бұл ұғым бастапқыда жаратылыстану ілімдерінен алынған. Ал белгілі орыс мәдениеттанушысы *М. Бахтин* Х. ұғымын көркем шығармаға қатысты қолданады: «әдеби-көркем шығармадағы хронотоп дегеніміз — уақыт пен кеңістік белгілерінің нақтылы бір бітімінің табиғи бірлікте көрінуі. Мұндай уақыт қоюланады, сығылысады, сөйтіп көркемділігімен көзге түседі; ал кеңістік болса шо-

ғырланады, тарихтың сюжеттік, уақыттық қозғалысына бағындырылады. Уақыттың белгілері кеңістік-уақытпен өлшеніп, уақыт арқылы ұғылады» (М. Бахтин. Вопросы литературы и эстетика. — М., 1975., 234 б.). Х. ұғымын тек көркем әдебиетке ғана қатысты емес, сонымен бірге жалпы мәдениетке байланысты қолданудың маңызы зор. Мәдениеттануда бұл ұғым М. Бахтиннің «Франсуа Рабле және ортағасырлар мен Ренессанстың халықтық мәдениеті» атты кітабында орынды пайдаланылған. Бұл шығармада «Х» ұғымы халықтық санадағы негізгі тылсымдық түсініктер деңгейінде алынған. Х. ұғымын кейбір мәдениеттанушылар белгілі уақытта белгілі кеңістікте орын алатын оқиғаларды (событие) айқындау үшін де пайдаланады. Аурухана, жаңа дүниеге келген нәрестелер үйі, неке қию сарайы, жерлеу бюросы, түрме және т.б. — хронотоптық бейнелер, өйткені ол жерлерде адамдар белгілі бір уақытта нақты кеңістікте кездесетін болғандықтан олар туралы уақыт-кеңістік ажырағыссыз ассоциациялар қалыптасқан. Х.-тың мәдениеттанулық пайдалану аясы кең және эвристикалық мәні зор.

Әдебиеттер тізімі

1. Абай. Шығармалары. — А., 1995.
2. Аджи М. Полюнь половецкого поля. — С-Пб., 1996.
3. Алиев Ж. Из истории взаимовлияния и развития общественной мысли и культуры народов Средней Азии и Казахстана. — А., 1992.
4. Ақатаев С. Інжу-маржан секілді: Эссе. — А., 1995.
5. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. — А., 1973.
6. Баласағұн Ж. Құтты білік. — А., 1986.
7. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Ч. 1. — Л., 1987.
8. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. — М., 1979.
9. Бейсенов Қ. Қазақ топырағында қалыптасқан ғақлиятты ой кешу үрдістері. — А., 1994.
10. Бичурин И.К. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древности. Т. 1-2. — М., 1950.
11. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. В 5 т. Т. 1. — А., 1984.
12. Гафуров Б.Г., Касымжанов А.Х. Аль-Фараби в истории культуры. — М., 1975.
13. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. — М., 1977.
14. Гумилев Л.Н. Көне түріктер. — А., 1995.
15. Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии: Эпохи и цивилизации. — М., 1993.
16. Ғабитов Т.Х., Мүтәліпов Ж., Құлсариева А.Т. Мәдениеттану. — А.: Раритет, 2001.
17. Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің типологиясы. — А., 1998.
18. Ғабитов Т.Х. Мәдениеттануға кіріспе. — А., 1996.
19. Древние цивилизации. — М., 1989.
20. Есімов Ғ. Сана болмысы. Саясат пен мәдениет туралы ойлар. — А., 1994.
21. Иассауи Қ.А. Ақыл кітабы. — А., 1996.
22. Жарықбаев Қ., Алдамұратов Ә., Ғабитов Т.Х. Әдеп негіздері. — А., 1997.
23. Казахи. Историко-этнографическое исследование. — А., 1995.
24. Касымжанов А.Х. Портреты. — Алматы, 1994.

25. Культурные контексты Казахстана: история и современность. — Алматы, 1998.
26. Культурология. Антология. Т. 1-4. — М., 1994.
27. Курманбаева Н. Культура Востока и Запада. — А., 1996.
28. Қазақ. II тарау. Менталитет. — А., 1994.
29. Қасабеков А., Алтаев Ж. Қазақ философиясы. — А., 1996.
30. Қашғари М. Дуани лұғат ат-түрк. — А., 1993.
31. Қоңыратбаев Ә. және Т. Көне мәдениет жазбалары. — А., 1991.
32. Құлсариева А.Т. ж.т.б. Мәдениеттанулық сөздік. — А., 2001.
33. Леви-Стросс К. Структурная антропология. — М., 1983.
34. Левшин А.И. Описание киргиз-казахских орд, степей. Ч.3. — Алматы, 1996.
35. Лотман Ю.М. Типология культур//В альманахе «Алем», 1993 (на каз. яз.)
36. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. — М., 1991.
37. Мид М. Культура и мир детства. — М., 1988.
38. Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. — А., 1996.
39. Нуржанов. Культурология. (Курс лекций). — А., 1994.
40. Нурланова К.Ш. Человек и мир. Казахская национальная идея. — А., 1994.
41. Нұржанов Б.Ғ. және т.б. Бейбіт мәдениеті жолында. — А., 2000.
42. Орынбеков М.С. Ежелгі қақтың дүниетанымы. — А., 1996.
43. Самосознание европейской культуры XX века. — М., 1991.
44. Сулейменов О. Аз и Я. — А., 1993.
45. Тайлор Э. Первобытная культура. — М., 1989.
46. Темирбеков С.Т. Введение в культурологию. — Ч., 1996.
47. Тойнби А. Постигение истории. — М., 1992.
48. Төлеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной общности казахов. — А., 1991.
49. Философия және мәдениеттану (Алтаев Ж., Ғабитов Т.Х. т.б.). — А., 1998.
50. Фрейд З. Тотем и табу. — М., 1992.
51. Хасанов М.Ш., Каракузова Ж. Космос казахской культуры. — Алматы, 1993.
52. Хасенов Ә. Қазақстанның мәдениеті мен өнерінің тарихы. — А., 1988. 1-3 б.
53. Хейзинга Й. Человек играющий. — М., 1992.
54. Шаһар. Мәдениет және экология журналы. — А., 1993, 1994.
55. Шәкірім. Мұсылмандық шарты. — А., 1993.
56. Швейцер А. Культура и этика. — М., 1973.
57. Этнокультурные процессы на территории Казахстана. — А., 1995.
58. Юнг К. Архетип и символ. — М., 1991.
59. Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям. — Алма-Ата, 1966.
60. Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1992.

Тестілер

1. Мәдениеттанудың теориялық негізі:

1. Философия. 2. Тарихи материализм. 3. Қоғамтану. 4. Мәдениет философиясы. 5. Тарих философиясы.

2. «Мәдениет» термині қай тілден алынған?

1. Қазақ. 2. Парсы. 3. Қытай. 4. Араб. 5. Үнді.

3. «Культура» термині қай тілден алынған?

1. Грек. 2. Латын. 3. Орыс. 4. Араб. 5. Ағылшын.

4. Еуропалық дәстүрде мәдениетке қарсы қойылған ұғым:

1. Натура. 2. Тағылық. 3. Варварлық. 4. Өркениет. 5. Надандық.

5. «Мәдениет» ұғымының құрамына енбейтін белгі:

1. Жұлдызды аспан. 2. Дін. 3. Өнер. 4. Әдеп. 5. Білім.

6. Менталитет мәдениеттің қай деңгейімен тығыз байланысты?

1. Суперөркениет. 2. Ұлттық мәдениет. 3. Субмәдениет. 4. Әлемдік мәдениет. 5. Рухани мәдениет.

7. Дәстүрлік мәдениетті жан-жақты зерттеген ғалым кім?

1. К. Маркс. 2. М. Мид. 3. А. Швейцер. 4. Э. Фромм. 5. М. Ганди.

8. Гуманистік дәстүрдегі күш көрсетпеу этикасы өкілдерінің бірі:

1. А. Швейцер. 2. Гегель. 3. Кант. 4. Л. Толстой. 5. А. Сахаров.

9. «Мәдениет және этика» еңбегінің авторы кім?

1. Л. Толстой. 2. А. Сахаров. 3. М.-Л. Кинг. 4. А. Швейцер. 5. Кант.

10. Мәдениет қандай құрылымдық бөліктерден тұрады?

1. Материалдық және рухани. 2. Дін, білім, өнер, дүниетаным. 3. Әдептілік, тәртіп, сұлулық. 4. Жазу-сызу, сәулет өнері, салт-дәстүр. 5. Қалалар, мемлекеттер, халықтар.

11. «Өркениет» ұғымының бастапқы этимологиялық мағынасы:

1. Азаматтық қоғам. 2. Ақыл-ой негізінде құрылған қоғам. 3. Мемлекеттік мүдде. 4. Қалалық. 5. Мәдениеттік.

12. «Ақпараттық қоғам» терминін кім енгізді?

1. Дж. Масуда. 2. М. Маклюэн. 3. А. Тоффлер. 4. Дж. Бенигер. 5. Д. Белл.

13. «Типология» термині қай тілден енген?

1. Грек. 2. Латын. 3. Араб. 4. Орыс. 5. Неміс.

14. Атақты испан суретшілерінің қатарында кім артық?

1. Веласкес. 2. Эль Греко. 3. Гойя. 4. Пикассо. 5. Моне.

15. Мәдениеттер типологиясының түйік шеңберлік (циклдік) теориясын ұсынған мәдениеттанушылар:

1. Н. Данилевский, Н. Бердяев. 2. О. Шпенглер, А. Тойнби, К. Ясперс. 3. Д. Вико, Гердер, Гегель. 4. Ф. Ницше, А. Шопенгауэр, К. Маркс. 5. Д. Вико, Н. Данилевский, О. Шпенглер, А. Тойнби.

16. «Белдеулік уақыт» ілімін кім дамытты?

1. К. Ясперс. 2. А. Тойнби. 3. Д. Вико. 4. Н. Бердяев. 5. О. Шпенглер.

17. Алғашқы өркениеттер К. Ясперстің пікірі бойынша қай жерлерде пайда болды?

1. Ніл, Қосөзен, Инд, Хуанхе аңғарлары. 2. Ежелгі Греция, Рим. 3. Орта және Орталық Азия. 4. Египет пен Шумерде. 5. Үнді мен Қытайда.

18. Көне Египет мәдениетіндегі басты құдайға кім жатады?

1. Осирис. 2. Митра. 3. Ра, Атон. 4. Заратуштра. 5. Дингир.

19. Жазбаша мәдениет тұңғыш рет қай өркениетте пайда болды?

1. Антикалық мәдениетте. 2. Шумер және Египетте. 3. Египет. 4. Үнді мен Қытайда. 5. Римде.

20. Шумерлік жазу қалай аталады?

1. Иероглифтік. 2. Сыналық. 3. Алфавиттік. 4. Пиктограммалық. 5. Петроглифтік.

21. «Гильгамеш туралы ән» қай өркениетке жатады?

1. Шумер. 2. Египет. 3. Үнді. 4. Қытай. 5. Скиф-сақ.

22. Иран өркениетінің басты белгілерін атап өтіңіз:

1. «Тайпалар қозғалысы», арийлердің қоныс аударуы. 2. Зороастрілік дін, арийлердің қоныс аударуы, сыналық сәулет өнері. 3. Буддалық дін, ирригациялық құрылыстар. 4. Шумер, Египет, Грек мәдениеттерінен қор жинау. 5. Көшпелілік өмір салты.

23. Ежелгі Үнді өркениетінің «архетиптеріне» не жатады?

1. Буддалық дін, егіншілік, табиғатты қастерлеу. 2. Ведалық әдебиет, буддизм, Харап өркениеті. 3. Зороастризм. 4. Төңіріштілік. 5. Иудаизм.

24. Еуропадағы ортағасырлық мәдениетте дүниетанымының қай түрі үстем болды?

1. Философия. 2. Өнер. 3. Дін. 4. Мифология. 5. Ғылым.

25. Ренессанстық мәдени өрлеу Еуропадағы қай елден басталды?

1. Англия. 2. Франция. 3. Германия. 4. Византия. 5. Италия.

26. Конфуцийлік құндылықтарға тиесілі емесін көрсет:

1. Гуманизм. 2. Ресімділік. 3. Еңбекқорлық. 4. Үлкенді сыйлау. 5. Новаторлық.

27. Экрандық мәдениет қандай әлеуметтік құбылыс негізінде пайда болды?

1. Өнеркәсіптік революция. 2. Ғылыми-техникалық прогресс. 3. Ғылыми-техникалық, ақпараттық революция және жаңа экономикалық тәртіп. 4. Әдеби-

ет, өнер және ғылымның өркендеуі. 5. Бұқаралық ақпарат құралдарының сапалық өзгерістері.

28. Қазақ мәдениеті қай өркениеттік болмысқа жатады?

1. Батыстық. 2. Шығыстық. 3. Көшпелілік. 4. Орта Азиялық. 5. Кіндік Азиялық.

29. Қазақ мәдениетінің еуроазиялық бастауы туралы пікірді кім бірінші болып айтты?

1. Ш. Уәлиханов. 2. Н. Конрад. 3. Л. Гумилев. 4. Ә. Марғұлан. 5. Г. Кляшторный.

30. Қазақ мәдениетінің «архетипіне» не жатады?

1. Көшпенділер мәдениеті. 2. Ислам діні. 3. Зороастризм. 4. Еуроазиялық дала мәдениеті, төңірлік дін және түрік өркениеті. 5. Халық ауыз әдебиеті.

31. Сақ өркениетінің өнеріндегі басты стиль қалай аталады?

1. Готика. 2. Романдық. 3. Жануарлық. 4. Барокко. 5. Арабеска.

32. Анахарсис қай мәдениеттің ғұлама қайраткері?

1. Скиф-сақ. 2. Ғұн. 3. Қазақ. 4. Түрік. 5. Үйсін.

33. Ғұндар қандай этномәдени топқа жатады?

1. Үндіеуропалық. 2. Прототүріктік. 3. Протоалтайлық. 4. Ирандық. 5. Түріктік.

34. Сопылық бағытты жан-жақты дамытқан ғұлама кім?

1. Қожа Ахмет Яссауи. 2. Әл-Фараби. 3. Ибн-Сина. 4. Әл-Газали. 5. Ибн-Рушд.

35. Әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы» атты шығармасындағы «қала» ұғымы төмендегілердің қайсысына сай келеді?

1. Мемлекеттегі шаруашылық және мәдени орталықтар. 2. Тап және әлеуметтік топтар. 3. Мәдени-әлеуметтік топтар. 4. Ірі тұрғын қоныстары. 5. Қала-мемлекет, полис.

36. «Барлық мәдениет түгелдей дерлік алғашқы құштарлықтарды тізгіндеу мен оларға тыйым салудан басталады» деген тұжырымға келген кім?

1. К. Юнг. 2. Э. Фромм. 3. Т. Адорно. 4. З. Фрейд. 5. Ж. Делез.

37. «Сублимация», «либидо» терминдерін кімнің мәдениеттанулық концепциясынан кездестіреміз?

1. Э. Фромм. 2. А. Тойнби. 3. З. Фрейд. 4. К. Юнг. 5. Б. Малиновский.

38. Қазақ совет мәдениетінің белгілі қайраткерлерін атап өтіңіз:

1. Абай, Жамбыл, М. Әуезов. 2. Шөкәрім, Міржақып. 3. Д. Нұрпейісова, Құрманғазы, Дәулеткерей. 4. Ш. Уәлиханов, Абай, Алтынсарин. 5. Жамбыл, С. Сейфуллин, М. Әуезов.

39. «Тотем және табу» еңбегінің авторы кім?

1. З. Фрейд. 2. К. Юнг. 3. К. Ясперс. 4. Э. Тайлор. 5. М. Мид.

40. Еуропалық алғашқы университеттер қай ғасырларда пайда болды?

1. V—VI ғғ. 2. XII—XIII ғғ. 3. XVI—XVII ғғ. 4. XIX—XX ғғ. 5. II—III ғғ.

41. Грек мәдениетіндегі алғашқы қауымдық қарым-қатынастардың толық ыдыраған кезеңі қайсысы?

1. Архаикалық. 2. Классикалық. 3. Гомерлік. 4. Ахейлік. 5. Элладалық.

42. Көнегрек ақындарының қайсысы трагедияның атасы болып есептеледі?
1. Софокл. 2. Эсхил. 3. Еврипид. 4. Аристофан. 5. Менандр.

43. Көнегрек тіліндегі «этос» ұғымының этимологиялық мәні нені білдіреді?
1. Дәстүр. 2. Әдет-ғұрып. 3. Рәсім. 4. Адамгершілік. 5. Мекен, ұя, үңгір.

44. Көнегрек этикасындағы гедонизмнің негізгі ұғымы:
1. Қасірет. 2. Бақыт. 3. Мейірімділік. 4. Ләззат. 5. Пайда.

45. Көнегрек этикасындағы эвдемонизмнің орталық категориясы:
1. Қасірет. 2. Бақыт. 3. Мейірімділік. 4. Ләззат. 5. Пайда.

46. Конфуций іліміндегі орталық ұғым:
1. Қасірет. 2. Бақыт. 3. Рәсім (ритуал). 4. Ләззат. 5. Пайда.

47. Эллиндік мәдени өмірдің орталығы қай қала болды?
1. Пергам. 2. Александрия. 3. Антиохия. 4. Родос аралы. 5. Сиракузы.

48. Рим мәдениетіне қай тайпаның мәдениетінің ықпалы зор болды?
1. Лягурлар. 2. Латиндер. 3. Этрускілер. 4. Сабиндер. 5. Самниттер.

49. Тұңғыш араб философы, шығыс перипатетизмнің бастаушысы:
1. әл-Кинди. 2. әл-Бируни. 3. әл-Фараби. 4. әл-Газали. 5. Ибн-Сина.

50. Макиавеллизм дегеніміз не?
1. Мораль нормаларын елемейтін саясат атауы. 2. Мақсатқа жету үшін барлық әдіс-құрал жарамды деген көзқарас. 3. Саяси орнықтылықты білдіретін ұғым. 4. Мемлекеттік мүддені қатал көздеу. 5. Адамгершілік нормаларын негізгі құндылық ретінде қарастыру.

51. Рим мәдениетінің бастауы қайда жатыр?
1. Египет. 2. Вавилон. 3. Крит. 4. Грек. 5. Этрусктерде.

52. Римдік шешен кім?
1. Гораций. 2. Овидий. 3. Вергилий. 4. Ювенал. 5. Цицерон.

53. Ежелгі Греция мәдениетінің үш ұлы трагигі қайсылар?
1. Гомер, Софокл, Еврипид. 2. Геродот, Вергилий, Тацит. 3. Плутарх, Гомер, Гераклит. 4. Лукреций, Аристотель, Сократ. 5. Софокл, Эсхил, Еврипид.

54. Римнің үш даңқты ақыны:
1. Ювенал, Сенека, Тацит. 2. Плутарх, Гораций, Нерон. 3. Овидий, Тацит, Марциал. 4. Гораций, Ливий, Кассий. 5. Вергилий, Гораций, Овидий.

55. Орта ғасырлар мәдениетіндегі басым дамыған өнер түрі:
1. Әдебиет. 2. Мүсін. 3. Сәулет өнері. 4. Көркемсурет. 5. Музыка.

56. Қайта өрлеу дәуірінде өнердің қандай түрі үстем болды?
1. Сәулет өнері. 2. Мүсін өнері. 3. Фреска. 4. Көркем сурет. 5. Әдебиет.

57. Ватикан сарайындағы атақты Сикст капелласының қабырғасы мен шаңырағын безендірушісі кім?
1. Джорджоне. 2. Веронезе. 3. Микеланджело. 4. Тициан. 5. Браманте.

58. Қазақтың ұлттық опера өнеріне еңбек сіңірген алғашқы композитор:

1. Е. Брусиловский.
2. А.З. Жұбанов.
3. М. Төлебаев.
4. Л. Хамиди.
5. С. Мұхаметжанов.

59. Революцияға дейінгі қазақ халқының музыка мәдениетін терең зерттеген ғалым:

1. А. Кастанье.
2. Г. Потанин.
3. А. Затаевич.
4. А. Эйхгорн.
5. С. Рыбаков.

60. Музыканың «Ұлы кітабын» жазған кім?

1. Дөрүіш Әли.
2. Абуали Ибн-сина.
3. Каукаби эль-Бухари.
4. Кутыб-Әдин аш-Ширази.
5. Аль-Фараби.

61. Жаратылыстан тыс қасиеті бар деп танылған жансыз затқа табыну қалай аталады?

1. Анимизм.
2. Тотемизм.
3. Магия.
4. Фетишизм.
5. Шаманизм.

62. Бүкіл әлем жаратылыстан тыс өмір сүруші рух пен жанға толы болады деген көне ұғым:

1. Анимизм.
2. Тотемизм.
3. Магия.
4. Фетишизм.
5. Шаманизм.

63. Анимизм, тотемизм ұғымдары кімнің еңбегінде жақсы талданған?

1. Г. Чайлд.
2. Г. Морган.
3. Э. Тайлор.
4. Ф. Энгельс.
5. Лукреций Кар.

64. Кодекс Куманикус — қыпшақ тілінің сөздігі қай кезеңде жазылған?

1. VI—IX ғғ.
2. X—XII ғғ.
3. XIII—XIV ғғ.
4. VI—VIII ғғ.
5. XV—XVI ғғ.

65. Мәдениеттанудағы символистік бағыттың өкілі кім?

1. М. Вебер.
2. О. Шпенглер.
3. К. Ясперс.
4. А. Тойнби.
5. Э. Кассирер.

66. Қазақ тілі мен әдебиеттану ғылымының бастауында тұрған көрнекті ғалым, лингвист, ағартушы, «Қазақ» газетінің редакторы:

1. М. Жұмабаев.
2. М. Дулатов.
3. А. Байтұрсынов.
4. Ж. Аймауытов.
5. С. Асфендияров.

67. Мәдениетті құндылық теориясы тұрғысынан түсіндірген кеңестік ғалым қай-сысы?

1. Н. Чавчавадзе.
2. М. Каган.
3. Э. Марксян.
4. В. Межуев.
5. Н. Злобин.

68. Б. э. д. III—II ғғ. гүлденудің жоғары шегіне жеткен Хараппа және Мохенджо-Даро мәдениеті қай елдің жәдігері?

1. Шумер-Вавилон.
2. Ассирия.
3. Иран.
4. Үндістан.
5. Урарту.

69. Қазақтардың наным-сенімдерін, әдет-ғұрпын, аңыздарын, эпостарын тұңғыш зерттеген ғалым кім?

1. С. Сейфуллин.
2. М. Әуезов.
3. Ш. Уәлиханов.
4. Ә. Марғұлан.
5. С. Қасқабасов.

70. Қазақ Ұлттық Ғылым академиясының бірінші академигі:

1. Ә. Марғұлан.
2. Қ. Сәтпаев.
3. А. Жұбанов.
4. С. Мұқанов.
5. Қ. Жұмалиев.

71. Қазақстанның халық суретшісі, қазақ пейзажының жырышысы:

1. К. Телжанов.
2. М. Кенбаев.
3. Ә. Қастеев.
4. С. Мамбеев.
5. Н. Таңсықбаев.

72. Ортағасырлардың ақырғы, ренессанстың бірінші ақыны кім?

1. Вергилий. 2. Петрарка. 3. Лукреций. 4. Данте. 5. Шекспир.

73. Тұңғыш еуропалық гуманист кім?

1. Петрарка. 2. Пико Де Ла Мирандола. 3. Рафаэль. 4. Леонардо да Винчи. 5. Тициан.

74. Тұңғыш энциклопедияны құрастырушы кім?

1. Р. Декарт. 2. Т. Гоббс. 3. Д. Дидро. 4. Ф. Бэкон. 5. Ж.-Ж. Руссо.

75. Еуропалық Жаңа Заман мәдениетінің алғашқы сатысы:

1. Ағартушылық. 2. Романтизм. 3. Реформация. 4. Империялық бөлініс. 5. Алғашқы қор жинау.

76. Реформацияның басты тұлғаларының бірі:

1. Ф. Бэкон. 2. Б. Спиноза. 3. Людовик XII. 4. Д. Дидро. 5. М. Лютер.

77. Швейцариялық реформацияның басты тұлғасы:

1. М. Лютер. 2. Ж. Кальвин. 3. Ян Гус. 4. Э. Роттердамский. 5. Вольтер.

78. Еуропалық Жаңа Заман мәдениетінің әдеп негізі:

1. Үнемділік. 2. Протестанттық этика. 3. Утилитаристік этика. 4. Гуманизм. 5. Прагматизм.

79. Антикалық мәдениетте — театр, ренессанста — живопись, жаңа заманда —?

1. Поэзия. 2. Сәулет. 3. Мүсіндеу өнері. 4. Проза. 5. Кино.

80. Еуропалық адамның ойлау стилі?

1. Иррационалдық. 2. Тылсымдық. 3. Рационалдық. 4. Сезімдік. 5. Белсенділік.

81. Қазіргі Батыс мәдениетінің ақпараттық негізі?

1. Кітап мәдениеті. 2. Экрандық мәдениет. 3. Нарық. 4. Демография. 5. Азаматтық қоғам.

82. Вестернизация деген не?

1. Батыстандыру. 2. Мәдени сұхбат. 3. Азаматтық қоғам. 4. Мәдени қозғалыс. 5. Мәдени аймақ.

83. Ежелгі орыс мәдениеті қай мәдени ықпал аймағында болды?

1. Византия. 2. Антикалық грек-рим. 3. Скандинавия. 4. Көшпелілер. 5. Батыс Еуропа.

84. Киев Русі қай ғасырда христиан дінін қабылдады?

1. XI ғ. 2. XX ғ. 3. IX ғ. 4. VIII ғ. 5. VII ғ.

85. Орыс мәдениетінің «алтын ғасыры»:

1. XX ғ. 2. XIX ғ. 3. XVIII ғ. 4. XVII ғ. 5. XVI ғ.

86. Орыс мәдениетінің «күміс ғасыры»:

1. XV ғ. 2. XVI ғ. 3. XVIII ғ. 4. XIX ғ. 5. XIX ғ. соңы — XX ғ. басы

87. Славянофильдердің өкілі:

1. А. Герцен. 2. П. Огарев. 3. П. Чадаев. 4. А. Хомяков. 5. Н. Данилевский.

88. Ресей өркениетінің мессияндық идеясы:

1. Москва — III Рим. 2. Славяндық бірлік. 3. Славянофильдік. 4. Соборлық. 5. Құдайылық.

89. Номадалық өркениеттердің өрістеген аймағы?

1. Иран. 2. Туран. 3. Еуроазиялық Дала. 4. Ордос. 5. Алтай.

90. Ғұндар қай тілдік топқа жатады?

1. Монғолдар. 2. Прототүріктік. 3. Түріктік. 4. Славян. 5. Қытай.

91. «Зар заман» мәдениеті қай ғасырда көрініс тапты?

1. XII ғ. 2. XIV ғ. 3. XVI ғ. 4. XVII ғ. 5. XVIII—XIX ғғ.

92. «Орхон-Енисей» жазбалары қай тілде жазылған?

1. Согды. 2. Қыпшақ. 3. Қазақ. 4. Түрік. 5. Ғұн.

93. «Еуразия ритмдері» еңбегінің авторы кім?

1. М. Бахтин. 2. И. Гердер. 3. Л. Гумилев. 4. А. Тойнби. 5. К. Ясперс.

94. «Тарихтың мағынасы мен міндеттері» еңбегінің авторы кім?

1. М. Бахтин. 2. О. Шпенглер. 3. Л. Гумилев. 4. А. Тойнби. 5. К. Ясперс.

95. «Еуропаның ақыры» еңбегінің авторы кім?

1. А. Тойнби. 2. К. Ясперс. 3. О. Шпенглер. 4. Н. Данилевский. 5. К. Маркс.

96. «Тарихты игеру» ізденісінің авторы кім?

1. А. Тойнби. 2. Э. Тайлор. 3. Н. Данилевский. 4. П. Сорокин. 5. К. Ясперс.

97. «Алғашқы қауымдық мәдениет» еңбегінің авторы кім?

1. А. Тойнби. 2. Э. Тайлор. 3. Н. Данилевский. 4. П. Сорокин. 5. К. Ясперс.

98. О. Шпенглер неше тарихи-мәдени типтерді санап өтеді?

1. 10. 2. 21. 3. 8. 4. 13. 5. 9.

99. XX ғ. жазу мәдениетінен қай мәдениетке ауысу болды?

1. Кітап. 2. Бұқаралық. 3. Ауызша. 4. Экрандық. 5. Теледидарлық.

100. Көне архаикалық адамның дүниетанымына барынша тиеселі нәрсе не?

1. Философия. 2. Дін. 3. Өнер. 4. Дәстүр. 5. Миф.

101. Сиқыр сөзінің баламасы болып табылатын ежелгі наным сенім түрі:

1. Фетишизм. 2. Анимизм. 3. Магия. 4. Тотемизм. 5. Генотеизм.

102. Ілкі текті қастерлейтін ежелгі наным:

1. Фетишизм. 2. Анимизм. 3. Магия. 4. Тотемизм. 5. Генотеизм.

103. С. Хантингтонның «Өркениеттер қақтығысы» концепциясындағы қазіргі замандағы өркениеттер арасындағы көшбастаушы өркениет қайсысы?

1. Батыс. 2. Конфуциандық. 3. Жапондық. 4. Исламдық. 5. Православиелік-славяндық.

104. Шумер өркениетін қандай этникалық топ ығыстырды?

1. Аккадтықтар. 2. Вавилон. 3. Ассирия. 4. Египет. 5. Парсы.

105. «Өркениеттер арасындағы бөлініс шебі - болашақ майдан шебі» деген кім?
1. Ф. Фукуяма. 2. С. Хантингтон. 3. О. Шпенглер. 4. А. Тойнби. 5. М. Бахтин.

106. Күңгізбек христиандар үшін - Христос туған күннен, мұсылмандар үшін — ...:
1. Калачакра. 2. Хиджра. 3. Будданың нирванасынан. 4. Калавада. 5. Ахеменид династиясының орныққан күнінен.

107. Кеңес дәуірінің мәдениеттанушысы, атақты «Франсуа Рабле және ортағасырлық халықтың күлкі мәдениеті» шығармасының авторы:
1. А. Гуревич. 2. С. Аверинцев. 3. С. Библер. 4. М. Бахтин. 5. Н. Сакулин.

108. Қазақтың апта күндерінің атаулары қай тілден алынған?
1. Араб. 2. Парсы. 3. Үнді. 4. Өзбек. 5. Тәжік.

109. Қытай тіліндегі «тянь» ұғымы нені білдіреді?
1. Тәртіп. 2. Қоғам. 3. Аспан. 4. Мәдениет. 5. Елбасы.

110. Қытай және түрік мәдениетін жан-жақты зерттеген ғалым:
1. Л. Гумилев. 2. А. Тойнби. 3. Ш. Уәлиханов. 4. Ә. Марғұлан. 5. Н. Семенов-Тяньшаньский.

111. Инь және ян ұғымдары нені білдіреді?
1. Табиғи циклдерді. 2. Әйелдік және еркектік бастаманы. 3. Ғарыштық үйлесімділікті. 4. Тәрбиелік принципін. 5. Буддизм ұғымдарын.

112. Пайымдаушы, байсалды мәдени тұлғаның рәмізі (Ф. Ницше бойынша)?
1. Дионисий. 2. Афродита. 3. Апполон. 4. Зевс. 5. Прометей.

113. Өзіл-күлкі, ойын-той, мереке-сауық мәдениетінің рәмізі (Ф. Ницше бойынша)?
1. Дионисий. 2. Афродита. 3. Апполон. 4. Зевс. 5. Прометей.

114. Эдип туралы трагедияның авторы кім?
1. Еврипид. 2. Софокл. 3. Эсхил. 4. Аристофан. 5. Вергилий.

115. Атақты грек комедианты?
1. Еврипид. 2. Софокл. 3. Эсхил. 4. Аристофан. 5. Вергилий.

116. Калокагатия» ұғымы нені білдіреді?
1. Сұлулықты. 2. Ізгілікті. 3. Білімді. 4. Ізгі сұлулықты. 5. Махаббатты.

117. Римде аса өркендеп дамыған мәдени сала:
1. Өнер. 2. Дін. 3. Құқық. 4. Саясат. 5. Философия.

118. Ортағасырлық бұқаралық мәдениеттің аталуы:
1. Шіркеулік. 2. Карнавалдық-өзілдік. 3. Халықтық. 4. Схоластикалық. 5. Рыцарьлық.

119. Византия өркениетінің діни тірегі не?
1. Христиандық дін. 2. Католиктік дін. 3. Православиелік дін. 4. Ислам. 5. Несториандық бағыт.

120. «Катарсис» ұғымы нені білдіреді?
1. Төзімділік. 2. Ләззат. 3. Бақыт. 4. Жанның қасірет арқылы тазаруы. 5. Ойын-сауық.

121. Гуманизм дегеніміз:

1. Адамсүйгіштік. 2. Танымал. 3. Мәдениеттілік. 4. Адамгершілік. 5. Әдептілік.

122. Грек тіліндегі «этнос» сөзі нені білдіреді?

1. Ел. 2. Жұрт. 3. Халық. 4. Ұлт. 5. Мемлекет.

123. Мәдени сұхбат идеясына жатпайтын терминді көрсет.

1. Европоцентризм. 2. Мәдени плюрализм. 3. Мәдени байланыс. 4. Мәдени қарым-қатынас. 5. Мәдени мозаика.

124. Мәдениеттің функционалдық теориясының авторы кім?

1. З. Фрейд. 2. А. Тойнби. 3. Н. Данилевский. 4. К. Маркс. 5. Б. Малиновский.

125. Қазақтарда «обал» түсінігінің қарама-қарсы ұғымы қайсысы?

1. Ысырап. 2. Сауап. 3. Дауа. 4. Шипа. 5. Зауал.

126. Гилозоизм дегеніміз нені білдіреді?

1. Қоршаған табиғаттың жаны бар деп түсініп, оны рухтандыру. 2. Өлі дүниеге табыну. 3. Жансыз әлемді күдіреттендіру. 4. Жануарға табыну. 5. Аталар рухына табыну.

127. Көнегрек мәдениетінің шарықтау кезеңі қалай аталады?

1. Гомерлік. 2. Архаикалық. 3. Классикалық. 4. Эллиндік. 5. Крит-микендік.

128. «Қайырымды қала» идеясын кім ұсынды?

1. Конфуций. 2. Ибн-Сина. 3. Платон. 4. Аль-Фараби. 5. Аль-Кинди.

129. «Диуани хикмет» — «Ақыл кітабы» кімнің шығармасы?

1. Аль-Фараби. 2. М. Қашқари. 3. А. Яссауи. 4. С. Бақырғани. 5. А. Иүгініки.

130. «Диуани лұғат ат-түрік» — «Түрік сөздерінің грамматикасы» кімнің шығармасы?

1. Ж. Баласағұни. 2. М. Қашқари. 3. Аль-Фараби. 4. С. Бақырғани. 5. М. Дулати.

131. Қазақ алфавитінің реформаторы кім болды?

1. А. Байтұрсынов. 2. А. Құнанбаев. 3. Ә. Бөкейханов. 4. Ш. Құдайбердиев. 5. Ы. Алтынсарин.

132. Қай сөз киіз үйдің бөлігін білдірмейді?

1. Кереге. 2. Уық. 3. Шаңырақ. 4. Туырлық. 5. Ошақ.

133. «Құтты білік» кімнің шығармасы?

1. М. Қашқари. 2. Ж. Баласағұни. 3. Аль-Фараби. 4. А. Яссауи. 5. М. Дулати.

134. «Біржан-Сара» операсын кім жазды?

1. Ғ. Жұбанова. 2. М. Төлебаев. 3. Л. Хамиди. 4. Е. Брусиловский. 5. А. Рахмадиев.

135. «Жоңғар» очерктерін кім жазды?

1. А. Құнанбаев. 2. Ә. Бөкейханов. 3. Ш. Уәлиханов. 4. Б. Куфтин. 5. Ә. Марғұлан.

136. Тұңғыш махаббат романы «Декамеронның» авторы кім?

1. Д. Бокаччо. 2. П. Ронсар. 3. Ф. Рабле. 4. М. Монтень. 5. Ф. Петрарка.

137. И. Хейзинга мәдениеттің пайда болуын немен байланыстырады?

1. Еңбекпен. 2. Сұхбатпен. 3. Ойынмен. 4. Дінмен. 5. Құмарлықпен.

138. Мәдениетті этикамен тығыз байланыстыра қарастырған кім?

1. Ортега-и-Гассет. 2. М. Бахтин. 3. А. Швейцер. 4. Н. Бердяев. 5. М. Фуко.

139. Темірланның тұсында Түркістан жерінде қандай ғимарат салынды?

1. Баба Ата. 2. Ақ Төбе. 3. Айша бибі. 4. Яссауи мавзолейі. 5. Қорқыт ата қорғаны.

140. «Ортағасырлар күзі» атты шығарманың авторы кім?

1. А. Гуревич. 2. Д. Лихачев. 3. И. Хейзинга. 4. М. Бахтин. 5. А. Лосев.

141. Э. Кассирер адамға қандай анықтама береді?

1. Ақылды адам. 2. Ойын үстіндегі адам. 3. Күлкілі адам. 4. Рәміздік адам. 5. Саяси адам.

142. Өркениетті мәдениеттің өлімі деп танытын мәдениеттанушы қайсысы?

1. О. Шпенглер. 2. А. Тойнби. 3. П. Сорокин. 4. И. Хейзинга. 5. Ф. Ницше.

143. «Homo ludens» шығармасының авторы кім?

1. К. Леви-Стросс. 2. И. Хейзинга. 3. Э. Кассирер. 4. М. Бахтин. 5. О. Шпенглер.

144. Ноосфера (парасатты орта) туралы түсінікті енгізген кім?

1. В. И. Вернадский. 2. Л. Н. Гумилев. 3. Н. Федоров. 4. Н. Чижевский. 5. Н. Бердяев.

145. Көнегрек тіліндегі «пайдея» ұғымы нені білдіреді?

1. Тәрбиелеу, баулу. 2. Өсіру. 3. Жер өңдеу. 4. Шешендік өнері. 5. Ғылым-білім.

146. «Заратустра осылай деген...», «Трагедияның музыка рухынан туындауы» атты шығармалардың авторы кім?

1. К. Ясперс. 2. А. Шопенгауэр. 3. Ф. Ницше. 4. М. Бубер. 5. С. Кьеркегор.

147. Аксиология нені білдіретін ұғым?

1. Мораль теориясын. 2. Өмір философиясын. 3. Құндылықтар теориясын. 4. Тарихи-мәдени типтер теориясын. 5. Этногенез теориясын.

148. «Акультурация» ұғымы нені білдірмейді?

1. Мәдени изоляция, оқшаулықты. 2. Мәдени сұхбат. 3. Мәдениеттердің өзара ықпал ету процесі. 4. Мәдени қарым-қатынас. 5. Мәдени диффузия, біріне-бірінің сіңісуі.

149. Көнегрек мәдениетіндегі «агон» нені білдірмейді?

1. Күрес. 2. Жарыс. 3. Бәсеке. 4. Бейқамдық. 5. Тайталас.

150. Архетип ұғымын мәдениеттануға енгізген кім?

1. З. Фрейд. 2. К. -Г. Юнг. 3. Э. Фромм. 4. Р. Рорти. 5. Ж. Делез.

Тест шешімдері :

Сұрақ	Жауап	Сұрақ	Жауап	Сұрақ	Жауап
1	4	51	5	101	3
2	4	52	5	102	5
3	2	53	5	103	1
4	1	54	5	104	1
5	1	55	3	105	2
6	2	56	4	106	2
7	2	57	3	107	4
8	4	58	1	108	2
9	4	59	3	109	3
10	1	60	5	110	1
11	1	61	4	111	2
12	1	62	1	112	3
13	1	63	3	113	1
14		64	3	114	3
15	5	65	5	115	4
16	1	66	3	116	4
17	1	67	1	117	3
18	3	68	4	118	2
19	2	69	3	119	3
20	2	70	2	120	4
21	1	71	3	121	1
22	2	72	4	122	3
23	2	73	1	123	1
24	3	74	3	124	5
25	5	75	3	125	1
26	5	76	5	126	1
27	3	77	2	127	3
28	3	78	2	128	4
29	3	79	1	129	3
30	4	80	3	130	2
31	3	81	2	131	1
32	1	82	1	132	5
33	2	83	1	133	2
34	1	84	2	134	2
35	5	85	2	135	3
36	4	86	5	136	1
37	3	87	4	137	3
38	5	88	1	138	3
39	1	89	3	139	4
40	2	90	2	140	3
41	3	91	5	141	4
42	2	92	4	142	1
43	5	93	3	143	2
44	4	94	5	144	1
45	2	95	3	145	1
46	3	96	1	146	3
47	2	97	2	147	3
48	3	98	3	148	1
49	1	99	4	149	4
50	2	100	5	150	2

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	3

I БӨЛІМ. МӨДЕНИЕТ ТЕОРИЯСЫ

1.1. Мөдениет ұғымының тарихи қалыптасуы	6
1.2. Қазіргі заманғы ғылымдар жүйесінде мөдениеттанудың ала- тын орны және оның басқа ғылым салаларымен байланысы	14
1.3. Мөдениет пен өркениет	20
1.4. Тарихи-мөдени процесс	27
1.5. Мөдениеттің сұхбаттық табиғаты	33
1.6. Мөдени коммуникация	43
1.7. Текст мөдени мұра ретінде. Тіл және мөдениет	48
1.8. Дін және мөдениет	57

II БӨЛІМ. ӨЛЕМДІК МӨДЕНИЕТТЕР МЕН ӨРКЕНИЕТТЕР

2.1. Қауымдық құрылыс мөдениеті — адамзат мөдениетінің бастамасы	68
✓2.2. Ежелгі Шығыс мөдениеті	85
2.3. Ежелгі Грекия мен Рим мөдениеті	132
✓2.4. Орта ғасырлардағы Батыс Еуропа мөдениеті	159
2.5. Қайта жаңғыру дәуірі мен Реформация кезеңінің мөдениеті	180
2.6. Жаңа заманның еуропалық мөдениеті	199
2.7. XX ғасыр мөдениеті	217
2.8. Ресей мөдениеті	225

III БӨЛІМ. ОТАНДЫҚ МӨДЕНИЕТТІҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН ТАРИХЫ

3.1. Қазақ мөдениетінің бастаулары	238
3.2. Дәстүрлі қазақ мөдениетінің табиғи-ғарыштық негіздері	249
3.3. Батырлық уақыт және қазақ мөдениетінің архетиптері	256
3.4. Мұсылман Ренессансы және түрік халықтарының мөдениеті	261
3.5. Дәстүр жалғастығы және заман талабы	268
3.6. Өзгерістер уақыты және отарлық мөдениет	274
3.7. Қазақтың XX ғасырдағы мөдениеті	282
3.8. Қазақстан жеріндегі дәстүрлі шаруашылық-мөдени типтер	291
3.9. Дәстүрлі қазақ мөдениетінің өлеуметтік-тектік типтері	299
3.10. Қазақ мөдениетіндегі діни жүйелер мен типтер	307
3.11. Қазақ мөдениетінің көркем шығармашылық типологиясы	316
3.12. Қазіргі қазақ мөдениетінің типтері	326
3.13. Қазіргі қоғам мөдениетінің басты құндылықтары	339
Қосымша 1. Мөдениеттанудың өзекті терминдері	363
Қосымша 2. Әдебиеттер тізімі	394
Қосымша 3. Тестілер	396

Учебное издание

Т. Габитов, Ж. Муталипов, А. Кулсариева

КУЛЬТУРОЛОГИЯ

Редакторы Ж. Әбдіганарова

Дизайны «Арт-Налет»

Корректоры С. Темірова

Техникалық редакторы Р.Б. Баязитова

Компьютерде беттеген Р.Б. Баязитова

Теруге 31.01.02 жіберілді. Басуға 15.04.02 қол қойылды.

Қалпы 60х84¹/₁₆. Қағазы офсетті. Қаріп түрі әдеби.

Шартты баспа табағы 23.71. Тапсырыс № 244. Таралымы 2000 дана.

«Раритет» баспасы, 480091, Алматы қаласы, Масанчи көшесі, 98, оф. 13, 14.

Тел.: 92-35-83, 92-36-83, факс 92-17-19.

Тапсырыс № 244.

Тапсырысшының диапозитивінен

Қазақстан Республикасы, «Атамұра» корпорациясының

Полиграфия комбинатында басылған,

480002, Алматы қаласы, Мақатаев көшесі, 41